BORIS FRANKEL

SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR

İNGİLİZCE'DEN ÇEVİREN: KAMİL DURAND

AYRINTI

BORIS FRANKEL

Avustralya'daki Victoria College'da (Malvern) sosyoloji bölümü öğretim üyesidir. Daha önce yayımlanmış **Beyond the State/Devletin Ötesi (1985)** adlı bir kitabı daha vardır.

AYRINTI: 35
İnceleme dizisi: 19

SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR
Boris Frankel

İngilizce'den çeviren
Kamil Durand

Kitabın özgün adı
The Post-Industrial Utopians

Bu kitap Basil Blackwell'in
1987 basımından çevrilmiştir.

© Basil Blackwell

Bu kitabın tüm yayın hakları
Ayrıntı Yayınevi'ne aittir.

Kapak İllüstrasyonu
Dianne Zotter Mill

Kapak düzeni
Arslan Kahraman

Ofset Baskıya Hazırlık
Renk Yapımevi, Başmusahip Sok. 3/3
Cağaloğlu-İstanbul Tel: 5269169

ISBN 975-539-000-6

Baskı
Renk Basımevi 527 39 69

Birinci Basım
Mart 1991

AYRINTI
Yayınevi
Başmusahip Sok. 3/4 Cağaloğlu-İstanbul Tel: 511 70 09 Fax: 522 83 97

Boris Frankel

SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR

İ N C E L E M E D İ Z İ S İ

ŞENLİKLİ TOPLUM
İvan İllich/2. basım

YEŞİL POLİTİKA
Jonathan Poritt/2. basım

Mark, Freud ve
GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ
Bruce Brown/2. basım

KADINLIK ARZULARI
"Günümüzde Kadın Cinselliği"
Rosalind Coward/2. basım

FREUD'DAN LACAN'A
PSİKANALİZ
Saffet Murat Tura

NASIL SOSYALİZM?
HANGİ YEŞİL? NE İÇİN SANAYİ?
Rudolf Behro

ANTROPOLOJİK AÇIDAN
ŞİDDET
Der: David Riches

ELEŞTİREL AİLE KURAMI
Mark Poster

İKİBİNE DOĞRU
Raymond Williams

DEMOKRASİ ARAYIŞINDA KENT
Kürşat Bumin

YARIN
Sanayi Toplumu Yol Ayrımında
Eleştiri ve Gerçek Ütopya
Robert Havemann

DEVLETE KARŞI TOPLUM
Pierre Clastres

RUSYA'DA SOVYETLER
(1905-1921)
Oskar Anweiler

BOLŞEVİKLER VE İŞÇİ DENETİMİ
1917'den 1921'e
Devlet ve Karşı Devrim
Maurice Brinton

EDEBİYAT KURAMI
Terry Eagleton

İKİ FARKLI SİYASET
Levent Köker

EZİLENLERİN PEDAGOJİSİ
Paulo Freire

SANAYİ SONRASI
ÜTOPYALAR
Boris Frankel

İŞKENCEYİ DURDURUN!
İnsan Hakları ve Marksizm
Taner Akçam

ZORUNLU OKULA HAYIR!
Catherine Baker

SESSİZ YIĞINLARIN GÖLGESİNDE
YA DA TOPLUMSALIN SONU
Jean Baudrillard

OTORİTE
Richard Sennett

ÇOCUK HAKLARI
Ed: Bob Franklin

DEMOKRASİ VE SİVİL
TOPLUM
John Keane

SİVİL TOPLUM VE DEVLET
Ed: John Keane

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

GİRİŞ 14
A. Sanayi toplumunda sınıf çatışmasına Sağ'ın yanıtı 16
B. Küçük-güzeldir ve atari demokratları 21
C. Sanayi-sonrası toplum düşüncesinin soldaki kaynakları 23
D. Sanayi-sonrası ütopyacıları kimlerdir? 28
E. Ütopyacı düşüncenin eleştirilmesi ve savunulması 32
F. Tartışılacak konular 35

I. DAHA ÇOK BÜTÜNLEŞME YA DA DAHA ÇOK OTARŞİ 40
A. Sanayi-sonrası ekonomilerin ana özellikleri 41
B. Kitlesizleşmiş kapitalizm ya da piyasasızlaştırılmış Üçüncü Dalga Sosyalizmi 52
C. Sanayi-sonrası kuramının evrimi: Fabiusçu yol 57
D. Üçüncü sektör: İlerici güç ya da romantik deformasyon 63
E. Sanayi-sonrası sosyalizm: Kendine-yeterlilik mi, uluslararası bütünleşme mi? 73

II. BÜROKRATİK REFAH DEVLETLERİNE ALTERNATİFLERİN OLABİLİRLİĞİ 84
A. Toplumsal refahın "ekonomi"den ayrılması 86
B. Mevcut refah devletlerinin doğasıyla karşı karşıya 89
C. Asgari gelir garantisi; her derde deva mı? 94
D. Kıtlık-ötesi refah ya da kendine-yeterli çevresel uyum 107
E. Feminizmi ciddiye almak mı sanayi-sonrası ataerkillik mi ... 111
F. Sonuç 118

III. EKO-PASİFİZM YA DA SANAYİ-SONRASI MİLİTARİZM VE SÖMÜRÜYE DAYALI KUZEY-GÜNEY İLİŞKİLERİ 124
A. Küçük bombalar güzel değildir 125
B. Sanayi-sonrası kuramcıları ve barış hareketi 131
C. Savunmacı savunma sistemleri ve sanayi-sonrası toplum 143
D. Kuzey'den Güney'e Sanayi-sonrası ile sanayi-öncesi karşı karşıya 152

IV. KAMUSAL VE ÖZEL ALANLARIN YENİDEN TANIMLANMASI 168
A. "Elektronik ev", cinsiyet rolleri ve emek süreci 170
B. Yeni aile ilişkileri ya da ataerkil özel alan 175
C. Demokratik çoğulculuk, aile biçimleri ve devlet kurumları . 183
D. Ne tür sanayi-sonrası hukuksal kurumlar 185
E. Bilgi temelli toplumda okulsuzlaşma mı yeniden eğitim mi? 188
F. "Post-modernliğin" kültürel çelişkileri 197
G. Din, öz-kimlik ve sanayi-sonrası kamu alanı 207

V. BURADAN ORAYA GEÇİŞ 220
A. Sanayi-sonrası kuramında "devlet" ve "sivil toplum"la karşı karşıya 223
B. Sınıf kuramı yalnızca "sanayi toplumunda"mı geçerlidir? ... 227
C. Sendikalar, partiler ve sanayi-sonrası toplumuna geçiş 237
D. Toplumsal hareketler, devlet iktidarı ve alternatif siyaset 254

SONUÇ 264
A. Yarı-otarşinin savunulması 267
B. Merkezi ve ademi merkezi planlama gereği 271
C. Silahsızlanma ve savunmacı savunma 277
D. Global bir yaşama standardı mı, yoksa Kuzey ile Güney arasındaki eşitsizliğin sürmesi mi? 278
E. Sosyalist çoğulculuk ve yeni devlet kurumlarına duyulan gereksinme 281
F. Uygulanabilir sanayi-sonrası sosyalizm politikası var mı? ... 283

KİTAPTA GEÇEN KISALTMALAR

Ibid : Adı geçen kaynak.
et al : Ve diğerleri.
Sic : Aynen alınmıştır.
Ed : Editör.
ç.n. : Çevirenin notu.
y.n. : Yayıncının notu.

Not : Kitap adlarının Türkçeleri
ilk geçtikleri yerde verilmiştir.

ÖNSÖZ

Siyasal ve toplumsal örgütlenmelerin, tıpkı akademik uzmanların yaptığı gibi ve onlar kadar dar bir anlayışla tek tek konularda yoğunlaştığı bir çağda, olaylara daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşmak zorunluluğu kendisini artan bir şiddetle hissettirmektedir. Bu kitap, daha önce yayımlanmış *Beyond The State? Dominant Theories and Socialist Strategies* (1983; Devletin Ötesi? Egemen Kuramlar ve Sosyalist Stratejiler) adlı kitabımın devamı niteliğindedir. O kitabımda yer darlığından ötürü ele alamadığım toplumsal refah, savunma politikası ve kültürel gelişmeler gibi bazı konular bu kitapta tartışılmaktadır. Dünyamızdaki ana Sol partilerin tükenişi de beni, alternatif hareket, "küçük-güzeldir" hareketi ve Yeşil Hareketi gibi hareketlerin düşünce ve uygulamalarına daha çok önem vermeye yöneltti. Antikapitalist top-

lumsal hareketlerin binbir parçaya bölünmesi, özellikle Kızıl ve Yeşil hareketler arasındaki açık düşmanlık, oldum olası beni çok rahatsız etmiştir. Ancak, *Beyond The State?* adlı kitabımda ortodoks Marksist kuramın ve ana Sol partilerin alternatif iktisadi programlarının (özellikle Batı Avrupa işçi ve sosyalist partilerinin savunduğu programların) zayıflıklarını çözümlerken, *Sanayi-Sonrası Ütopyalar*, Marksist olmayan radikal ve alternatif kuramları eleştirel biçimde çözümlemeye yönelmiştir. Ana Sol, varolan toplumlara yönelik eko-feminist ve eko-pasifist eleştirilere kulaklarını tıkarsa, kendisini gelecekte siyasal muhafazakârlığa ve marjinalliğe mahkûm etmiş olur. Öte yandan, işçi hareketinin siyasal ve iktisadi gücü ve deneyimi olmaksızın Yeşil Hareket ve alternatif hareketler de, aynı biçimde, tüm dünyanın geleceğini tehdit eden muhafazakâr siyasal güçlerin kuyruğuna takılmaktan kurtulamayacaklardır.

İster Sağ partilerin yeniden yapılanmaları ve fütüroloji biçiminde, ister parlamenter Sol partilerin kuramsal iflasına ve kemikleşmesine karşı Marksist olmayan alternatifler biçiminde olsun, sanayi-sonrası toplum hakkındaki bütün bu konuşmalara karşın, Sol'un önemli bir kesiminin halen, şimdiyi ve yakın geleceği cesaretle göğüslemekten çok geçmişte yaşamayı tercih edişi esef vericidir. Çok uzun bir süredir işçi, Sosyalist ve Komünist partileri (bazı küçük istisnalar dışında), eski muhafazakâr eylemlerini ve uygulamalarını sürdürürken, çevrecilere ve feministlere saldırmış, onları önemsememiş ya da olsa olsa, göstermelik biçimde desteklemişlerdir. Çernobil gibi felaketler bu kemikleşmiş parti ve sendikaları bile bir an için sarsmış ve kaygılandırmıştır. Ancak, gerçekten eko-sosyalist politikalar geliştirme yolunda ciddi adımlar atılmaz, geleneksel Sol ile yeni toplumsal hareketler arasındaki düşmanlık ve bilgisizlik giderilmezse, eski ve yeni Sağ ilerlemeye ve toplumsal tartışmanın gündemini belirlemeye devam edecektir. Bir seçim zaferi kazanmak ya da yeniden seçilmek üzere olan bir işçi ya da sosyalist partisinden daha miyop ("pragmatik") hiçbir şey olamaz. Bu dönemlerde tüm işçi hareketi "seçim dayanışması"nın sessizliğine gömülür ya da aşırı tavırlara sürüklenir. Geçici "seçim dayanışması" kısa süre sonra yerini açık biçimde parti-içi hiziplerin Sol ve Sağ'a bölünmesine bırakırken, alternatif toplumsal hareketlerle yeni ittifaklar yaratma olasılığı bir kez daha gözardı edilir ya da bir sonraki eko-toplumsal bunalıma kadar ertelenir.

Son yüzyılda sosyalist hareket, işçilerin çoğunluğu içinde sınıf

bilincinin nasıl geliştirileceğinin kuramını yaptı ve bu sorunu çözmeye çalıştı. Radikallerin karşı karşıya olduğu sorunlar bugün daha da çetindir. İşçi sınıfının antikapitalist eyleme nasıl sevk edileceği gibi hep varolan bir sorunun yanı sıra, Sol partileri ve sendikaları aşırı derecede sınırlı ve çoğu zaman son derece tutucu program ve uygulamaları konusunda uyarmak gibi bir zorunluluk da bulunmaktadır. Yeşil Hareket'in ve öteki alternatif hareketlerin pek çok üyesinin geleneksel Sol'u sorunun çözümünün bir parçası değil de bizzat sorunun bir parçası olarak görmelerine şaşmamalı. Geleneksel Kızıl Sol ile yeni alternatif Yeşil güçler arasındaki düşmanlığın sürmesi kaderimiz midir, yoksa, üçüncü bir yol var mıdır? Öncelikle her iki tarafın düşünce ve uygulamalarını son derece ciddiye almak gerekmektedir. Bu kitabın, Kızıl ve Yeşil eylemciler kadar, hepimizin karşılaşacağı olası geleceğe ilgi duyan herkes tarafından okunacağını ve tartışılacağını umuyorum.

Aşağıda andığım kişilere bu kitabın yazımındaki paha biçilmez katkılarından ötürü teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle, metni geliştirmek için uzun bir süre yoğun biçimde çalışan Alan Roberts'a özel teşekkürlerimi sunuyorum. Peter Beilharz, Richard Tanter, John Wiseman ve Julian Triado metnin tamamını ya da bölümlerini okudular ve önemli önerilerde ve eleştirel yorumlarda bulundular. Yardımlarından ve beni cesaretlendirmesinden ötürü Tony Giddens'a, kitabın yayımlanmasındaki yardımlarından ötürü Polity Press'e ve Basil Blackwell'e (özellikle Anna Oxbury'ye) de teşekkür etmek isterim. Sözcük işlemcide yoğun bir biçimde çalışarak kitabı baskıya hazırlayan Lori Graham ve Gabby Moretti'ye özellikle teşekkür ederim. Nihayet, annem Tania'ya teşekkür ediyorum; desteği olmaksızın bu kitap yazılamazdı.

Boris Frankel
Haziran 1986

Günümüzde televizyon, kitap sergileri ve gazetelerden üzerimize yağan bu fütürist imgelerin bolluğu, bizi, bunları ciddiye almaya yöneltmektedir. Bunlar sermayenin ütopyasını, sanayi-sonrası "vaat edilmiş topraklar"ını temsil etmektedir: Günümüzde iktisadi çölünde susuzluktan kırılanları düş kırıklığına uğratacağı aşikâr fütürist bir serap. İnsan, günümüz karar ve olaylarını çevreleyen endişelerden yapmacık bir kaçışa izin veren tehlikeli bir gizlenmeyi temsil ettiği kadarıyla sanayi-sonrası toplumun bu planlı ideolojik rolünü hemen görebilir. Günümüzün rahatsızlıklarından potansiyel bir çıkış olanağı sunmakla elektronik fütürizm ideolojik bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak, daha önemlisi, bu fütürizm, sosyalist bir toplumun imgesi örnek alınarak biçimlendirilmekte ve bu imgenin bir karikatürü olmaktadır.

Frank Webster ve Kevin Robins,
'Enformasyon Teknolojisi:
Fütürizm, Şirketler ve Devlet'
The Socialist Register 1981

Ama ben, Marx'ın bile, ilerlemenin sürekliliği düşüncesine aşırı bağlı olduğuna, hatta onun sosyalizm düşüncesinin, yadsıması beklenen kapitalizmin kesin yadsınmasını temsil etmeyebileceğine ya da artık temsil etmediğine inanıyorum. Yani, bugün ütopyanın sonu düşüncesi, en azından, sosyalizmin yeni bir tanımının tartışılması gerektiğini göstermektedir. Bu tartışma Marksist sosyalizm kavramının belirleyici öğelerinin, üretici güçlerin gelişiminin günümüzde modası geçmiş bir aşamasında mı yer aldığı sorusuna dayanacaktır.

Herbert Marcuse,
"Ütopyanın Sonu"
Ramparts, Nisan 1970

GİRİŞ

Ondokuzuncu yüzyılın ilk on/yirmi yılı ile yaşadığımız son yirmi yıl arasında paralellikler oluşturmak çok çekici görünüyor. Sanayi kapitalizminin gelişiminin ilk yıllarının nasıl olduğunu gözünüzün önüne getirmeye çalışın. Yeni teknoloji ve yeni toplumsal ilişkiler ister bir canlılık, ümitsizlik ya da endişe aşılamış olsun, Saint-Simon, Fourier ya da Owen'ın yapıtlarını onaylamak gene de mümkündü. Ama 1840'ların sonlarına doğru, Marx ve Engels'in yapıtlarının, yeni sanayi toplumunun bu ütopyacı sosyalistlerin savunduğu yolla dönüştürülemeyeceğini gösterdiği kabul edilirse, o takdirde, nasıl bir geleceğe ulaşmış olabileceğimizi ve bugünün başka türlü nasıl olmuş olabileceğini tahmin etmek için, geçmişten bugüne nasıl gelindiğini daha derinden incelemek gerekir.

1960'lardan bu yana, bir yandan ütopyacı düşünce canlandı, öbür yandan da bu düşünceye karşı bir tepki gelişti. Yeni bir çağın şafağını yaşadığımızı söylemek bir bakıma klişeleşti. Tarihin bu yeni döneminin doğası üzerine yazılanların sonu gelmiyor. Bu literatürü dikkatle izleyenlerden Krishan Kumar şunları belirtiyor:

> Yeni toplum için önerilen adların bolluğu, aynı şekilde, hem bir çeşitliliği hem bir çakışmayı göstermektedir: Çeşitlilik, değişikliğin gözlendiği temellerin yanı sıra bu değişikliği sağlayan başlıca güçlerin seçiminde gözlenmekte; çakışmaysa, sanayi toplumlarının evrimlerinin yeni bir aşamasına girmekte oldukları düşüncesinde kendini gösteriyor. Bu evrim, yüzyıl önce Avrupa toplumlarını tarımsal bir toplumsal düzenden bir sanayi toplumu düzenine sokan dönüşüm kadar önemlidir. Bu yeni toplumu, Amitai Etzioni "modern-sonrası çağ", George Lichtheim "burjuva-sonrası toplum", Herman Kahn "ekonomi-sonrası toplum", Murray Bookchin "kıtlık-sonrası toplum", Kenneth Boulding "uygarlık-sonrası toplum" ve Daniel Bell de yalnızca, "sanayi-sonrası toplum" olarak nitelemektedir. Konuya daha olumlu açıdan yaklaşan bazıları da "bilgi toplumu" (Peter Drucker), "kişisel hizmet toplumu" (Paul Halmos), "hizmet sınıfı toplumu", (Ralf Dahrendorf) ve "teknetronik çağ"* (Zbigniew Brzezinski) demektedirler. Bir bütün olarak bakıldığında, bu etiketler, günümüzde askıya alınmış ya da alınmakta olan şeylerin geçmişte neler olduğunu gösteriyor: Kıtlık, burjuva düzeni ve iktisadi güdünün egemenliği. Bu etiketler, ayrıca gelecek toplumun ana ilkesinin ne olacağına ilişkin beklentileri de gösteriyor: Bilgi, kişisel hizmetler, bilgisayar ve telekomünikasyon, elektronik teknolojisi.[1]

Bir sanayi-sonrası topluma doğru ilerleyip ilerlemediğimiz oldukça tartışmalı bir konudur. İktisadi güdünün egemenliğiyle birlikte, kıtlık, kârın maksimizasyonu ve burjuvazi halen topluma yön vermeyi sürdürmektedir. Ancak kitabımda, Kahn, Bell ve ötekiler gibi Sağ çözümlemecilerin, kullandıkları "teknetronik çağ" ve "bilgi toplumu" gibi sınıflarüstü etiketlere karşın, aslında egemen korporatif düzenin ideolojik savunucuları olduklarını göstermek için onlara fazla bir yer ayırmayacağım; bu yöndeki eleştiriler başka yazarlarca başarılı biçim-

1. K. Kumar, **Prophecy and Progress** (Kehanet ve İlerleme) (Harmondsworth: Penguin, 1978) s.193-4; genel bir bakış için ayrıca **bak**. R. Badham,(Sanayi Toplumlarının ve Sanayi-Sonrası Toplumların Sosyolojisi)**Current Sociology**, 32, 1984,s. 1-141.

* Teknetronik çağ: Teknolojinin ve Teknokratların egemen olduğu çağ (ç.n.)

de yapılmış durumda.[2] Ayrıca, bir bilim ya da bilim-kurgu olarak fütürolojiye de özel olarak ilgi duymuyorum. Daha çok, son on yirmi yıl içinde ortaya çıkan ve toplumsal ilişkilerin ve kuramların özgürleşmesinin potansiyel olasılığını müjdeleyen çeşitli sanayi-sonrası düşünce okulları üzerinde yoğunlaşmak istiyorum. Sağ'dan Sol'a, sanayi-sonrası kuramcıların çokluğu göz önüne alınırsa, bu çözümlemecileri yalnızca birer ideolog, ütopyacı ya da romantik olarak niteleyip bir kenara atmak yanlış olur. Bu literatürün önemli ölçüde burjuva ideolojisi ve ütopyacılığını desteklediğini saptamak zor değil. Ama bu, beraberinde getirdiği mesleki değişiklikler ve sosyopolitik ilişkiler bütünündeki genel kaymaları yaratan yeni teknolojideki önemli değişikliklere gözlerimizi kapamamız için bir gerekçe olamaz. Sosyalist bir perspektifle, seçimimiz, ya bu yeni gelişmeleri görece yapay ve emek ile sermaye arasındaki tarihsel ilişkileri değiştirmeden bırakan bir olgu olarak yorumlamak ya da bu yeni gelişmelerin kapitalist toplumları nasıl etkileyeceğini açıklamaya ve önceden görmeye çalışmak olabilir. Sanayi-sonrası kuramları içinde uyuşturulamaz ideolojik perspektifler bulunmasına karşın ele alınan konular arasında önemli oranda bir karşılıklı etkileşim gerçekleşmiştir. Bu nedenle, sanayi-sonrası kuramlarının, liberal ve radikal çevreciliğin ve yeni Marksist düşüncenin önemli temsilcilerinin görüşlerini kısaca ele almak istiyorum; bu görüşleri burada "sanayi-sonrası ütopyalar" olarak niteledim. Bu bölümden sonra, ütopyacı düşüncenin önemini ele alacak ve neden özel bazı sorunlar ve daha genel konular üzerinde yoğunlaştığımı özetleyeceğim.

A. SANAYİ TOPLUMUNDA SINIF ÇATIŞMASINA SAĞ'IN YANITI

Sanayi-sonrasını konu alan Sağ literatürü doğuran tarihsel bağlamı gözden kaçırırsak, onu eksik, kısır ve tarihselliğinden kopuk biçimde kavramış oluruz. Amerikalı sanayi-sonrası kuramcılarının çoğu gö-

---

2. **Bak.** B. S. Page, "Anatomy of a Theory: The Post-Industrial Theory" (Bir Kuramın Anatomisi: Sanayi-Sonrası Kuramı), **Critical Anthropology**, 2 (2), 1972, s. 29-57; S. Michael Miller, "Notes on Neo-Capitalism" (Yeni Kapitalizm Üzerine Notlar), **Theory and Society**, 2 (1), 1975, s. 1-35; ve T. Schroyer, "Review of The Coming of Post-Industrial Society" (Sanayi-Sonrası Toplumun Doğuşuna Bakış), **Telos** (19, 1974, s. 162-76.)

rüşlerini, 1960'larda ve 1970'lerde insan hakları, karşı-kültür ve savaş karşıtı hareketler biçimindeki düzensiz ayaklanmalarla sonuçlanan, Soğuk Savaş polemikleri zemininde geliştirdiler. Sonraki yapıtlarsa, Carter ve Trilateralizmin eleştirilmesi ve yeniden düzenlenmesi ruhuyla ya da daha sonraları, daha yakın dönemlerdeki Yeni Sağ monetarizminin saldırısı, Moral Majority* püritenliği ve süper-yurtseverlik ortamlarında yazılmıştır. 1950'lerde ilan edilen "ideolojinin sona erişi"nin[3] ardından, savaş-sonrası Amerikan toplumu yaygın ihtilaf ve çatışmalarla sarsılırken "kapitalizmin kültürel çelişmeleri"[4] görüşü ortaya atıldı. Sınıf çatışmasının ortadan kalktığı yolunda, 1960'lar öncesinin çoğulculuk temelindeki kesin görüşleri kısa bir süre sonra "demokrasi bunalımı" ve "demokratik huzursuzluk"[5] kuramlarına yol açarken kapitalist sınıflar "siyasal gerginliği azaltmaya"ve siyaseti, "teknetronik çağ" yöneticilerinin güvenli ellerine bırakmaya çabaladılar.

1980'lere gelindiğinde, sanayi-sonrası topluma ilişkin yazılar bir anda saldırgan ve iyimser bir üsluba büründü: "Yaklaşan refah" ve "verimli dünya" gibi görüşler yayıldı. Ancak, bu arada Japonlar karşısında bir aşağılık duygusu da gelişmiş durumdaydı.[6] Bir yandan savaşa karşı çıkan ve çevreci eylemcileri destekleyen yeni bir kuşağın isteklerine yanıt verilmesi gerekiyordu; bir yandan da ABD'nin Japonya karşısında sanayi-sonrası topluma ulaşma yarışını kaybetmekte olduğu yolunda siyaset ve iş çevrelerinde yaygın bir kaygı vardı. 1950'lerin "Komünizm" belasına karşı, ileri teknolojinin iki yanı keskin kılıcı

3. **Bak.** D. Bell, **The End of Ideology** (İdeolojinin Sonu) (Glencoe: Free Press, 1960).

4. D. Bell, **The Cultural Contradictions of Capitalism** (Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri) (New York: Basic Books, 1976).

5. **Bak.** "Trilateral Task Force on the Governability of Democracies" (Demokrasilerin Yönetilebilirliği Üzerine Üç Yanlı Görev Gücü), **The Governability of Democracies** (Demokrasilerin Yönetilebilirliği) (New York: Trilateral Commission, 1975).

6. H. Kahn, **The Coming Boom** (Yaklaşan Refah) (Londra: Hatchinson, 1983); ayrıca, J. Simon ve H. Kahn, (editörler), **The Resourceful Eart, A Response to Global 2000** (Verimli Dünya, Global 2000'e Bir Yanıt) (Oxford: Basil Blackwell, 1984).

* Moral Majority (Ahlakçı Çoğunluk): ABD'de, geleneksel ahlak değerlerini savunan akım. (ç.n.)

"Yıldız Savaşları"yla, yeni Soğuk Savaş'ta da savaşmayı gerektiriyordu; "Komünistler" hâlâ başta gelen toplumsal düşman olabilirlerdi, ama kılıcın öteki keskin yanı Japonlara ve Avrupalılara karşı Amerikan egemenliğini korumaya hizmet etmeliydi.

Sanayi-sonrası toplum düşüncesinin daha kaba Sağcı yandaşlarını (örneğin Herman Kahn) bir yana bıraksak da, Daniel Bell gibi insanların neden "sanayi-sonrası toplumun gelişini" dört gözle beklediklerini anlamak önemlidir. Eğer Bell, sanayi toplumunun belirgin özelliğinin sanayici egemenliği ve emek ile sermaye arasındaki çatışma olduğu konusunda Marksistlerle anlaşabilseydi, bu kişilere proletaryanın ortadan kaybolduğu prognozundan* daha ezici bir yanıt olur muydu? Hatta, daha da iyisi, kapitalist bir sistemin savunusunu yaparken, bizzat kapitalist sınıfın yerini bilgi temeline dayalı yeni seçkin bir sınıfın alacağı kehanetinden daha kolayca kuşkuları giderecek -belki suçluluk duygusunu da yok edecek- ne olabilir? Konsensusa ve ileri teknik bilginin akılcı uygulamasına dayalı bir toplumda sınıf çatışması tarihin çöp sepetine atılır ve karar-alma, teknokratik yöneticilerin güvenli ellerine bırakılırken, sanayi-sonrası kuramcıları devrim olmaksızın "katılım" ve "akıl" savunuculuğu yapabilirler.

Sanayi-sonrası toplumun *par exellence*** kuramcısı olarak Daniel Bell geleneksel ve radikal toplumsal kuram hakkında engin bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Herman Kahn gibi saldırgan Sağcıların aksine Bell, varolan toplumların ortadan kaldırılması zor çelişkilerine duyarlıdır. Bell'e göre, "üç alan" -iktisadi, devlet ve kültür- karşıt ilkeler tarafından yönetilmektedir: İktisadi, verimlilik ilkesi tarafından; devlet, eşitlik ilkesi tarafından; ve kültür, öz gerçekleme (ya da özmutluluk) ilkesi tarafından. Sonuçta ortaya çıkan ayrılıklar son 150 yıldır Batı toplumunun toplumsal çelişkilerinin ve gerginliklerinin çerçevesini oluşturmuştur.[7] Bu konuları Sol (örneğin, modernlik üzerine Habermas'ın yapıtları)[8] ve Moral Majority (aile-yanlısı, anti-feminist) de ele almıştır; bunlar sonraki bölümlerde tartışılacaktır.

---

7. D. Bell **The Cultural Contradictions of Capitalism** s.xxx-xxxi; Bell'in yapıtlarını destekleyen bir çalışma için **bak.** S.A.Hall, **Diagnoses of Our Time** (Çağımıza İlişkin Teşhisler) (Londra: Heinemann, 1981), 4. bölüm.

8. **Bak.** R.J.Bernstein (ed.), **Habermas and Modernity** (Habermas ve Modernlik) (Oxford: Polity Press, 1985).

* Prognoz: Tahmin; bir hastalığın süresine ilişkin doktorun tahmini. (ç.n.)

** Par excellence: Eşi bulunmaz. (ç.n.)

Coming of Post-Industrial Society'nin (Sanayi-Sonrası Toplumun Gelişi) sonunda Bell şöyle demektedir:

> İnsanlık tarihinin büyük bölümü açısından *gerçeklik doğaydı* ve insanlar şiir ve imgelemde, benliklerini doğal dünyayla ilişkilendirmeye çalıştılar. Sonra *gerçeklik, teknoloji,* yani insan tarafından yapılan alet ve eşyalar *oldu. [sic]*
> ...Günümüzde ise *gerçeklik esas olarak,* doğa ya da eşyalar değil, *toplumsal dünyadır...* Kaçınılmaz olarak, sanayi-sonrası toplum, hem mühendislik alanında hem insan duygularının değişimiyle bağlantılı yeni bir ütopyacılığa yol açmaktadır. İnsanlar *[sic]* yeniden yapılandırılabilir ya da özgür bırakılabilirler; davranışları koşullandırılabilir ya da bilinçleri değişime uğratılabilir. Geçmişin sınırlamaları doğa ve eşya egemenliğinin sona erişiyle ortadan kalkmaktadır.[9]

Bell genelde iyimserse de, sınırsız teknoloji kâbusları gibi değinmeleri Yeşil ve Kızıl alternatif çevreci ve sosyalist feminist hareket eylemcilerine doğrudan bir tehdit oluşturmaktadır. Bell, en azından şunun farkındadır: Sanayi-öncesi toplumu ve -gene Bell'in terimleriyle- sanayi toplumunun belirgin özelliğini oluşturan baskıya ve hükmetmeye artık dayanamayacak olan insanların kültürel ve siyasal gereksinmeleriyle, çağdaş iktisadi sorunlara getirilen saf teknokratik çözümler çok sert biçimde çatışabilir.

Her ne kadar Bell'in yapıtı çok etkili olmuşsa da o, sanayi-sonrası topluma ilişkin Sağ kuramcıların egemen "guru"su* değildir. 1950'lerden bu yana sosyopolitik alandaki değişimler temelinde Eski ve Yeni Sağ'ın "sanayi-sonrası" meydan okuyuşuna ne yanıt verdiklerinin incelenmesi son derece öğretici olur. Serbest teşebbüs ve yüksek teknolojinin erdemlerine genel bir inanç sürse de, teknokratik yönetime önceleri verilen önem azalmış ve kapitalist pazarın kural ve düzenlemelerden arındırılması gibi güncel talepler kabul görmüştür.[10] Benzer biçimde, 1960'ların liberalizmi sanayi-sonrası topluma ilişkin refah-karşıtı, militarizm yanlısı ve eşitlik-karşıtı betimlemelere yol açmıştır. Bir yandan da, Yeni Sağ'ın bir kesimi alternatif teknoloji ile

---

9.D.Bell, **The Coming of Post-Industrial Society** (Sanayi-Sonrası Toplumun Gelişi) (Harmondsworth:Penguin, 1976), s. 488.

10.**Bak.** Kahn, **The Coming Boom**, 9. bölüm.

* Guru: Sih dininin ilk on önderine verilen ad. (ç.n.)

"küçük-güzeldir" hareketlerinin dilini ve değerlerini benimsemeye çalışmıştır. Örneğin, Avustralyalı sağcı bir politikacı olan Peter Shack sanayi-sonrası toplumu "kuru" bir dille övüyor:

> Sanayi-sonrası gelecek, temelde, büyük olanın, merkezileşmenin ve bürokrasinin reddedilmesidir. Düsturu şudur: "Küçük-güzeldir". Bürokratik uygarlığın antitezidir. Tam tersine, gerçek anlamda anarşist ve komünist karakterdedir. "Büyük hükümet" anlamında sosyalist karakterde değildir: (Devletin ortadan kalktığı) bir "küçük hükümet"tir. Büyük çaplı kapitalist girişim ve denetimin egemenliği anlamında da kapitalist karakterde değildir. Her işçinin (ya da yerel topluluğun) üretim araçlarına sahip olduğu (ya da sahipliğini paylaştığı) küçük çaplı, kooperatif nitelikli ve kendi kendine istihdama dayalıdır. *[sic]* Sanayi-sonrası toplumda önem kazanan değerler şunlardır: Özgürlük, bireysellik, gerçek, güzellik, özdeşlik ve iyilik arayışı; bütün bunlar iyimser bir bakış açısını yansıtır, çünkü maddi gereksinmelerin karşılanması kolaydır. Bu toplum, şefkatli, becerikli ve özgürdür... İşte "sıkıcı" iktisat bunları ele almaktadır. İşte toplumsal konulara ilişkin liberal düşüncenin gerçekleştirmek istedikleri bunlardır![11]

Nozick ve öteki sağcı anarşistler[12] gibi Shack da, Sol'un terminolojisini kullanıyor (örneğin, devletin ortadan kalkması); böylece Yeni Sağcı sembolizm, artan yoksulluğu, (ele geçirme çılgınlığı biçiminde) şirketlerin devleşmesi ve otoriterliğin şiddetlenişi gibi gerçekleri gizleyen bir maske sunabilmektedir. Bir yandan teknokratik yönetimi, öte yandan "küçük hükümet"i savunan bu ikili yaklaşım böylece, çağdaş, toplumsal ve iktisadi bunalımlara (Yeni Sağ ve Eski Sağ kuramcılar adına) güvensiz ve çelişkili bir yanıt oluşturmaktadır.

---

11 P. Shack, "How the Utopian Vision Can Make Things Happen" (Ütopyacı Bakış Olayları Nasıl Etkileyebilir?) **The Australian** 28 Eylül 1985, s. 10.

12. R. Nozick'i eleştiren bir makalede onun "sağ anarşist" felsefesinin, "karşı kültürün" (yani, kendin-yap ve öteki kaçışçı ve bencil, ilgisiz "hoşgörü" yaklaşımları) bazı en kötü özelliklerinin yanı sıra "Wall Street ahlakının tuhaf bir karışımı" olduğunu yazmıştım. Nozick'in kuramı, doğal özgün konumu kabulünde "tarihsel olmayan" bir tutumu benimserse de, "bilgisizlik perdesi"nin arkasında acımasız, dalavereci iş deneyiminin gerçek tarihsel mantığı yatmaktadır. Nozick'in bir fabrikada sosyalizme ilişkin soyut çözümlemesi ya da "bir mahallede sosyalizm"i, eski günlerde uyumlu bir ütopya olarak görülen lekelenmiş "Bilginler Toplumu"ndan kaçan akademisyenler için bir halkla ilişkiler bildirisi niteliğindedir. **Bak.** "Review Symposium on Anarchy, State, and Utopia" (Anarşi, Devlet ve Ütopya Üzerine İnceleme Sempozyumu), **Theory and Society,** 3, 1976, s. 448.

B. KÜÇÜK- GÜZELDİR VE ATARİ DEMOKRATLARI

Yeni Sağ'ın pek çok temsilcisinin küçük-güzeldir ve alternatif teknoloji hareketlerinin dilini ödünç almış oldukları gerçeği, alternatif teknoloji hareketiyle Yeni Sağ arasındaki ayrımları görmemize engel olmamalı. Schumacher[13], Illich[14], Galtung[15] ve Nader[16] gibi yazar ve eylemcilerin etkisi çok büyük olmuştur. Son 20 yılda, soyut bir kimlik kazanan bürokrasi, Üçüncü Dünya halklarının sömürülmesi, silahlanma yarışı, tehlikeli yeni teknolojiler, güvenliksiz ürünler, irrasyonel sağlık, eğitim ve ulaşım sistemleri, çevreyi mahveden iktisadi büyüme ve kitlesel boyutta açlık görülen bir dünyada tarımsal ticaretten vurgunlar gibi çirkin gerçekliklere insancıl alternatifler üzerinde yoğunlaşan hareketler, partiler, dergiler ve bireysel kampanyalarda büyük bir artış gözlendi.

Farklı öğelerden oluşan bu grup, geleneksel liberal ya da merkez politikaları benimseyen bireylerin yanı sıra çeşitli konularda radikallerle yakın bağı olanları da kapsamaktadır. "Atari Demokrat" deyimi, teknokratik çözümlerle küçük-güzeldir retoriğini birleştiren politikacılar ve kuramcılara yakıştırılan bir deyimdir. Bunlar, genellikle, yüksek teknoloji hayranı ve destekçisidirler. Bunlar arasında ABD'de Senatör Gary Hart, İngiltere'de David Owen, Fransa'da Simon Nora ve Alain Minc[17] ya da OECD ve AET ve MITI için çalışan teknokratların birçoğu yer almaktadır. Bunların destekçileri çoğu zaman, üniversite mezunu profesyoneller ya da küçük işadamları olan "Yuppiler"dir. Otoriter eğitim, geleneksel tıp, yüksek kolesterollü yiyecekler ve Kuzey-

13. E. F. Schumacher, **Small Is Beatiful: A Study of Economics as If People Mattered** (Küçük Güzeldir: Halkın Bir Önemi Varmışçasına Bir Ekonomi İncelemesi) (Londra: Abacus, 1974); Türkçe basım Cep Yayınları, Çev. Osman Deniz Tekin, 1988.

14. I. Illich, **Tools for Conviviality (Şenlikli Toplum,** Londra: Fontana, 1975; Türkçe basım: Ayrıntı Yayınevi, Çev. Ahmet Kot, 1988).

15. J. Galtung, **The True Worlds: A Transational Perspective** (Gerçek Dünyalar: Uluslarötesi Bir Perspektif) (New York: Free Press, 1980).

16. Ralf Nader'ın güvenli ürünler, kokuşmamış politikacılar ve öteki reformlara yönelik kampanyası çok sayıda tüketici eylemcinin ve vatandaşın büyük şirketlere ve devletlere karşı harekete geçmesine yol açmıştır.

17. S. Nora ve A. Minc, **The Computerization of Society** (Toplumun Bilgisayarlaşması) (Cambridge, Mass: MIT Press, 1981).

Güney arasındaki sömürü ilişkilerine yönelik eleştirilerin çoğuna duyarlıdırlar. Bunların kendilerine yakıştırdıkları ve halkla ilişkilerinde sundukları imaja göre geleneksel büyük iş ve büyük emek dünyasından genellikle ayrıdırlar; yeni enformasyon toplumunun "demokratik öncüleri"dirler. Moral Majority'nin saldırgan kampanyalarını ya da Thatcherizm ile Reaganizmin çatışmacılığını reddeden "Atari Demokratlar", yeni teknolojinin "insancıl yüzü"nü temsil etmekte, bilgili vatandaş inisiyatifi, hoşgörü, konsensus ve kişisel uyanıklık gereğini vurgulamaktadırlar, ama bu arada bütün olarak sektörün mevcut uygulamalarından çoğuna pek karşı durmamaktadırlar.

Buna karşılık, "küçük-güzeldir"i neredeyse bir din gibi gören gruplar ve bireyler genelde, kapitalist toplumun en kötü özelliklerine karşı çıkan ve kendini bu göreve adamış eylemcilerdir. Kendilerini geleneksel Marksist Sol'dan ayıran pek çok alternatif teknoloji yanlısı çevreci, "küçük-güzeldir"e inananlar, barış yanlıları, Üçüncü Dünya "alternatif kalkınma" eylemcileri, Yeryüzü Dostları ve diğerleri, tıpkı kapitalist tüketimciliğin meta fetişizmini reddettikleri gibi, "Atari Demokratlar"ın ve işçi hareketinin kişisel tüketim anlayışını ve tutucu örgütsel yöntemlerini de reddetmektedirler. Kendini adamış Hıristiyanlar, savaşa karşı kampanyaları, Mondragon gibi kooperatifleri, Üçüncü Dünya ülkelerindeki vahşi rejimlere alternatifleri, "Dünya Düzeni"[18] modelleri biçimindeki "şenliklilik araçları" ve yeni uluslarüstü ilişkileri, "yeni enternasyonalizmi"[19] ve tarafsız, küçük çaplı ilişkileri desteklemede kendilerini göstermektedirler. Ortodoks Sol'la temelden ayrılıklarına karşın, bunlardan pek çoğu Batılı Marksist eleştirileri Gandhi, Nyerere, özgürlük ilahiyatçıları, Schumacher ve Illich'in değerleriyle birleştirerek önemli ölçüde bir fikir çaprazlaması gerçekleştirmişlerdir. Bunların sanayi-sonrası topluma ilişkin kavrayışları çeşitli Yeşil hareketlerin programlarıyla büyük bir yakınlık gösterir.

---

18. Örneğin **bak. Alternatives** dergisi ve R. Falk, **A Study of Future Worlds** (Gelecek Dünyalar Üzerine) (New York: Free Press, 1975). Ayrıca **bak.** R. Kothari, **Towards A Just World** (Adil Bir Dünyaya Doğru) (New York: Institute for World Order [Dünya Düzeni Enstitüsü], 1980).

19. Kuzey-Güney ilişkileri, yiyecek bunalımı ve enerji tüketimi konularında örgütlenme ve yayınlarda büyük bir artış gözlenmektedir. Örn., The New Internationalist, Institute for Food and Development Policy/Food First, World-Watch Institute, Greenpeace, Agenor, Future in Our Hands, vb.

C. SANAYİ-SONRASI TOPLUM DÜŞÜNCESİNİN SOL'DAKİ KAYNAKLARI

"Sanayi-sonrası" terimini ilkin İngiliz Lonca Sosyalisti Arthur Penty[20] kullanmıştır. William Morris ve John Ruskin'in müritlerinden olan Penty, ademi merkezileşmiş, küçük zanaatçılığa ya da el zanaatlarına dayalı bir topluma inanıyordu. 1980'lerde Rudolf Bahro'nun benzer biçimde bir sanayi-sonrası sosyalizmi savunması ilginçtir. Aradaki fark, Penty'nin yeni sanayiyi reddetmesine karşılık Bahro, Peter Fuller ve esnaf sosyalizminin diğer hayranları, geri gitmektense, kapitalizmi aşma isteğindeler.[21] Ama her iki akım, esas olarak kırsal temelli ya da en azından büyük kentlerin olmayacağı bir sanayi-sonrası sosyalizm hayranlığı beslemekle, Marcuse, Bookchin ve 1960'lardaki pek çok öteki yazarın geliştirdiği kıtlık-sonrası sosyalizm denilen radikal gelenekten kopmaktadırlar.[22] Marcuse ve öbürlerinin, bol maddi kaynaklar, teknik rasyonelliğin yerini alacak yeni bir bilim ve insanlığın artı-baskı ve artı-emekten kurtulmasına olan inançları, Bahro'nun "sanayisizleşme" dediği radikal fundamentalizminden* kesin biçimde ayrılmaktadır. Öte yandan anarşist gelenek, Bloch, Frankfurt Okulu, Reichs yanlılarının görüşleri ve öteki radikal akımlar, ütopyacı sosyalist düşünceleri canlandırmakla ve mevcut kapitalist ve komünist toplumları kökten reddetmekle çağdaş sanayi-sonrası düşüncenin temellerinin atılmasına katkıda bulundular.

Bell'in ve diğer Sağcı sanayi-sonrası kuramcılarının görüşleri çok sayıda kişi tarafından radikal biçimde eleştirildiği sıralarda, sanayi-sonrası toplum kavramını az sayıda Sol kuramcı ciddiye alıyordu.

---

20. **Bak.** Bell, **The Coming of Post-Industrial Society,** s. 37; ayrıca Penty üzerine kısa bir değerlendirme için, M. Marien, "The Two Visions of Post-Industrial Society" (Sanayi-Sonrası Toplumun İki Tasviri), **Futures,** Ekim 1977, s. 415-31.

21. Peter Fuller ile Mike Cooley'in (editörler) ICA'daki katkıları için **bak. William Morris Today** (Günümüzde William Morris) (Londra: Journeyman Press, 1984).

22. **Bak.** H. Marcuse, **An Essay on Liberation** (Kurtuluş Üzerine Bir Deneme) (Harmondsworth: Penguin, 1969); ve M. Bookchin, **Post-Scarcity Anarchism** (Kıtlık-Ötesi Anarşizm) (Berkeley: Ramparts Press, 1971).

* Fundamentalizm: Dinsel, siyasal vb bir sistemin temeli sayılan öğreti ve pratiklere sıkı sıkıya bağlılık. (ç.n.)

1970'lerin başında Alain Touraine *The Post-Industrial Society*'yi[23] (Sanayi-Sonrası Toplum) yayımladı. Touraine bu kitabında "programlanmış toplum"un yeni "bilgi sınıfı"nda hümanistler ve teknokratlar biçimindeki bölünmeye dikkat çekiyordu. 1960'lardaki öğrenci ayaklanmalarının ardından yazan Touraine, dönemi analiz ederken öteki Sol yazarlar gibi üniversitelerin önemini abartıyordu. Touraine'den başka, sanayi-sonrası toplum ve fütürolojiye ilgi duyan başka kişiler ve gruplar da vardı. 1960'larda, Prag'daki Felsefe Enstitüsü'nde Radovan Richta 40 kişilik bir araştırmacı grubunu yönetiyordu. Bu grubun hazırladığı *Civilization at the Cross-Roads* (Yol Ayrımındaki Uygarlık) adını taşıyan rapor hümanist Marksizm, teknokratik planlama ve sanayi-sonrası fütürolojinin tuhaf bir karışımıydı.[24] Johan Galtung ve Robert Jungk da, barış araştırmalarını, 2000 yılında dünyanın durumuna ilişkin analizlerle bütünleştirmeye çalışırlarken fütürolojiye göz kırpıyorlardı.[25]

Sol yazarların tümü de sanayi-sonrası topluma bir kıtlık-sonrası ve dinginlik çağı olarak bakmıyordu. Eski radikal döneminde Christopher Lasch, sanayi-sonrası toplumun doğuştan istikrarsız olacağını savunuyordu.[26] Yeni sınıflar ortaya çıkacaktı; sanayi kentinin çöküşüne, çöp tüketiminin artışına ve dünya çapında askeri bir olağanüstü hal durumuna tanık olunacaktı. Touraine gibi Lasch da üniversitenin rolünü abartıyordu ve 1971'de yanlış bir tahminde bulunarak yoksulluğun artık genel ve yaygın bir olgu olmayacağını söylüyordu.[27] Toplumsal refahın gelecekteki biçimlerine duyulan ilgi, Larry Hirschhorn'un sanayi-sonrası toplum analizlerinde de gözlenmektedir. Berkeley'deki Kentsel ve Bölgesel Kalkınma Kurumu için yazdığı birkaç monografide Hirschhorn, hizmet sektöründeki toplumsal bunalım üzerinde dur-

---

23. Yayımlayan, Random House, New York, 1971.

24. R. Richta (ed.), **Civilization at the Cross-Roads** (Yol Ayrımındaki Uygarlık) (Sydney: Australian Left Review Publications, 1967).

25. R. Jungk ve J. Galtung (editörler), **Mankind 2000** (İnsanlık 2000) (Londra: George Allen and Unwin, 1969).

26. C. Lasch, "Toward a Theory of Post-Industrial Society" (Sanayi-Sonrası Toplum Kuramına Doğru), M.D. Hancock ve C. Sjobery (editörler), **Politics in the Post-Welfare State** (Refah-Ötesi Devlette Siyaset) New York: Columbia University Press, 1971, s. 36-50

27. **Ibid.**, s. 37.

maktadır.[28] Hirschhorn'a göre "sanayi-sonrası devrim kendisini toplumsal bir iş bunalımı ve ardından günlük yaşam bunalımıyla gösterir."[29] Eğitim, sağlık, toplumsal refah ve öteki hizmet alanlarındaki standartlar inceden inceye sorgulanmakta ve meşrulukları yok edilmektedir. Bundan dolayı, Keynesçi dönem sonrasının belirgin özelliği *ad hoc** çözümler ve bunalım yönetimi anarşisi olmuştur. Bell'i radikal bir bakış açısıyla yorumlayan Hirschhorn, kapitalist emek sürecindeki tarihsel değişimleri ve toplumsal hizmetlerde buna denk düşen gelişmeleri izlemiştir. Mal üretimi yerini hizmet üretimine bıraktıkça, bu hizmetlerin müşterilerine olduğu gibi bu sektörde çalışan işçilere de maddi gerçeklik gitgide saydamlaşır.[30] Toplumsal hizmet bağları aracılığıyla, erkekler ve kadınlara ilişkin klasik iş ve aile düzenlemesi, bizatihi toplumsal gelişmedeki yeni yönelişle ortadan kalkmış bulunmaktadır. Denetim, yönetim ve işletim, toplumsal yapının belirleyici öğeleri olarak üretimin yerini almaktadır. Ancak, yeni öznellik, hem yeni işletim tarzına karşın hem onun yanı sıra gelişmektedir; sosyal hizmetler bunalımı da buradan doğmaktadır. Bu bunalımsa, sosyal hizmet kurumlarının kendi içinde çözülemez.[31]

Berkeley'deki, ölü doğmuş Sanayi-Sonrası Araştırmalar Merkezi'nde Hirschhorn ve diğerleri, Kapitalistate Group (James O'Connor, Erik Wright ve diğerleri) ile işbirliği yapmışlar ve 1974'te Claus Offe'nin seminerine katılmışlardı.[32] Sosyal hizmetler ve yeni üretim bi-

---

28.L.Hirshhorn, **Two Essays on the Transition to Post-Industrialism** (Sanayi-Sonrasına Geçiş Üzerine İki Deneme) (Working Paper No. 170, Mayıs 1972), **Towards a Political Economy of the Service Sector** (Hizmet Sektörünün Siyasal Ekonomisine Doğru) (Working Paper No.229, Şubat, 1974), **The Social Service Crisis and the New Subjectivity** (Toplumsal Hizmet Bunalımı ve Yeni Subjektiflik) (Working Paper No.224. Aralık 1974), **The Social Crisis-The Crisis of Work and Social Service Part 1** (Toplumsal Bunalım-Çalışma Bunalımı ve Toplumsal Hizmetler, Bölüm1) (Working Paper No.252, Mart 1975) ve Bölüm 2 (Working Paper No.252, Mayıs 1975) Institute of Urban and Regional Development, Berkeley.

29. Hirschhorn, **The Social Crisis-The Crisis of Work and Social Services Part 1** ,s.iv.

30. Hirschhorn, **Towards a Political Economy of Service Sector,** s.10.

31. Hirschhorn, **The Social Service Crisis and the New Subjectivity**, s.32.

32. Bu merkez, kapitalist toplumlardaki değişen kalıpların çözümlenişine yönelik bir enstitü olarak düşünülmüştü.

* Ad Hoc: Buna yönelik (ç.n.)

çimlerine ağırlık verilmesi, "devletin mali bunalımı" ve bunalım yönetiminde bunalım gibi başka kaygılarla ilişkiliydi. Hirschhorn'un analizinin tarihi 1960'lardaki muhalefet ve okulu terk olgusunu aşırı vurgulamasıyla kendini belli etmektedir. Gene de, *Hirschhorn'un sosyal hizmetler bunalımına ilişkin görüşü*, günümüzde önde gelen OECD ülkelerinde sonuçlanması beklenen gelişmeleri tahmin edişiyle sezgisel bir özellik göstermektedir.

1970'lerin sonlarına gelindiğinde, sözde "Marksizmin bunalımı" denilen olgunun etkileri iki yeni gelişmeyi içeriyordu. Kuramsal düzeyde, Baudrillard[33] ve Lyotard[34] gibi Marksizm-sonrası ve Marksizm-karşıtı kuramcılar, modernizm, post-modernizm Solculardan ve "sanayi-sonrası kültür"ün doğası üzerine Marksistlerle tartışmaya giriştiler. Son yıllarda, modernizm üzerine bu tartışma (Habermas, Jameson, Roty, Davis, Berman[35] vb yazarlar dahil) pek çok bakımdan, doğmakta olan "sanayi-sonrası" toplumda kültürün ve toplumsal üretimin doğası üzerine açık bir tartışmaya dönüşmüş bulunmaktadır. Estetik ve epistemoloji üzerine tartışmaya paralel olarak Gorz, Touraine[36],

---

33. **Bak.** J. Baudrillard **et al,** K. Woodward (ed.), **The Myths of Information: Technology and Post-Industrial Culture** (Enformasyon Mitleri: Teknoloji ve Sanayi Sonrası Kültür.) (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1980). Baudrillard'ın eleştirisi için **bak.** G. Gill, "Post-Structuralism as Ideology" (İdeoloji Olarak Yapısalcılık-Sonrası), **Arena** (69) 1984, s. 60-96.

34. J. F. Lyotard, **The Postmodern Condition,** (Postmodern Durum), çevirenler, G. Bennington ve B. Massumi. (Manchester: Manchester University Press, 1984), s. 3. (Türkçesi **Postmodern Durum - Postmodernizm** Jean-François LYOTARD, Çev: Ahmet Çiğdem, Ara Yayınları, 1990).

35. **Bak.** F. Jameson, "Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism" (Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı), **New Left Review** (146) 1984, s. 53-92; M. Davis, "Urban Renaissance and the Spirit of Postmodernism" (Kentsel Rönesans ve Postmodernizm Ruhu), **New Left Review** (151), 1985, s. 106-13; M. Berman, **All That Is Solid Melts Into Air** (Katı Olan Herşey Havaya Dönüşür) (Londra; Verso, 1983), P. Anderson, "Modernity and Revolution" (Modernlik ve Devrim), **New Left Review** (144), 1984, s. 96-113; Berman'ın yanıtı, "The Signs in the Street" (Caddedeki İşaretler), **Ibid.,** s. 114-23; ve R. Rorty, "Habermas and Lyotard on Post-Modernity" (Post-Modernlik Üzerine Habermas ve Lyotard), **Praxis International,** 4 (1), 1984, s. 32-44.

36. **Bak.** A. Touraine, **The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements** (Ses ve Göz: Toplumsal Hareketlerin Analizi), (Cambridge University Press, 1981).

Bahro ve diğerlerince başlatılan, toplumsal hareketlerin rolü ve işçi sınıfı üzerine tartışma sürmektedir. Eğer geleneksel işçi hareketi ve partileri yeni dönemin bu can alıcı konularına (feministleri, çevrecileri ve barış eylemcilerini uğraştıran konular) hitap edemezse, proletarya hâlâ tarihin devrimci öznesi olarak görülebilir mi? Sol, canlanan Yeni Sağ'a ve önde gelen kapitalist ülkelerdeki yerleşik hoşnutsuzluğa nasıl karşılık verebilirdi? Avrupalı sosyal-demokrat ve komünist partiler, kitlesel işsizliğe ve işlemeyen sosyal yardım bütçelerine bakmaksızın Japonya ve ABD ile yüksek teknoloji yarışına girmek zorunda mıydılar? Bunlar ve 1980'lerde toplumsal gündemin yeniden düzenlenişine ilişkin öteki önemli sorular hem ütopyacı sosyalizmin hem Avrupa komünizmi ve Avrupa sosyalizmi pragmatizminin ilk biçimlerinden kesin bir kopuşu simgeliyordu.

Siyasal düzeyde, çeşitli Yeşil ve ekolojik partilerin doğuşu sanayi-sonrası sosyalizm kuramının gelişmesini hızlandırdı. Yeşil hareketi, eski Yeni Solcularından eski Hıristiyan Demokratlara kadar uzanan çeşitli kolları arasındaki köklü ayrılıklara karşın Batı Almanya'daki Yeşil hareketinin seçimlerde gösterdiği başarı, ayrıca barış hareketinin seferber oluşu günümüzün endüstriyelizm akımlarına alternatif arayan ütopyacı stratejilere ilgi duyulmasına yol açtı.[37] Birçok bakımdan, Illich'in, Marcuse'nin, Schumacher'in ve diğerlerinin ilk çalışmaları, feminizmle, alternatif besin üretim kuramlarıyla ve hem çevre korunmasına hem tabanda demokrasiye kesinkes bağlılıkla birleştirilerek canlandırıldı. Bu arada, Fransa, İngiltere, Kuzey Amerika, Japonya, Avustralya ve öteki OECD ülkelerinde, seçim sistemlerinin yapısal yanlılığı, mevcut sol partilerin baskınlığı ya da bizzat Sol'un varlığına yönelen tehditler, bu ülkelerdeki Yeşil hareketlerin Batı Almanya'da olduğundan çok daha az etkisi olduğunu göstermektedir. Fransız, İtalyan, İspanyol ve Japon sosyalist partilerinin, ayrıca Avustralya ve İngiltere işçi partilerinin sağa kayışları bu ülkelerde Kızıl ve Yeşil hareketler ile işçi sınıfı seçmenlerinin büyük bölümünün oylarını alan partiler arasında sürekli genişleyen bir uçurum açmıştır.

37. **Bak.** F. Capra ve C.Spretnak, **Green Politics** (Yeşil Politika) (New York: E.P.Dutton, 1984); ve W.Hulsberg, "Yeşiller Yol Ayrımında" **New Left Review** (152), 1985, s.5-29.

D. SANAYİ-SONRASI ÜTOPYACILARI KİMLERDİR?

Bu kitabımda, sosyalist olmasalar da, özellikle daha çok eşitliği, hoşgörüyü, barış içinde bir çevreyi ve aşırı tüketim ile rasyonel olmayan bir toplumsal üretim ve dağıtıma son verilmesini savunan yazarlar ve hareketler üzerinde durdum.

Sanayi-sonrası kuramının Sağ ve Sol kaynaklarını incelerken belirttiğim gibi bu alandaki düşünceler ve uygulamalar önemli ölçüde birbirlerini etkilemiştir. Üzerinde durduğum yazarlar, birçok bakımdan, merkez radikal kuramın solundaki çeşitli akımların temsilcileridir. Bu yazarlar, az ya da çok, küçük çaplı, ademi merkezi demokratik alternatif yaşam tarzları, yeni teknoloji, çevre, Kuzey-Güney ilişkileri, barış ve yeni kültürel ve ülke içi toplumsal ilişkiler gibi son yirmi yılın popüler kavramlarının çoğunu dile getirmişlerdir. Bu yazarların yapıtlarındaki ütopyacı öğelerin onların birer radikal olmasıyla ilgisi yoktur. Aslında, Barry Jones ve Toffler gibi daha az radikal kuramcılar Bahro ve Gorz gibi daha radikal kişiler kadar ütopyacıdırlar. Ütopyacı yazarlara karşı tutumumu kısaca açıklayayım: Şimdilik, Sol'daki çoğu kişinin, bu ütopyacıların ele aldığı konulara çok daha dikkatle eğilmesi gerektiği inancımı belirtmekle yetineceğim.

Sanayi-sonrası ütopyacıları herkesin göz önüne alması gerekli sorular ortaya atarken, (örneğin, üretim ilişkileri, çevre politikası, kadın-erkek ilişkileri, siyasal kurumlar ve sosyal yardım hizmetleri nasıl olmalı) geleneksel Marksist temalardan daha yaygın ilgi çektiği görülen görüşler belirtmektedirler. Ancak, son yirmi yılda, toplumsal konularda uyanık yeni bir vatandaş kuşağının, Marksizme, çeşitli toplumsal hareketlerce geliştirilen konu ve kuramlardan daha az ilgi duyduğu gitgide daha açıklığa kavuşmuştur. Dahası, günümüzde sınıf çatışmasının güncelliğini yitirdiğini, merkezi planlamanın ancak otoriter bir rejim yaratacağını, piyasa sosyalizminin ya da diğer mekanizmaların kaçınılmaz olduğunu ve devrimin modasının geçtiğini savunmak moda olmuştur. Ancak, sanayi-sonrası kuramcılarının (bugünkü kapitalist ve komünist ülkelerde) önerdikleri toplumsal değişimlerin herkes tarafından benimsendiğini varsaysak bile, bu, hayal gücüne dayalı önerilerin geçerliliğini gene de garanti etmez.

Sanayi-sonrası ütopyacılarımızın savunduğu çeşitli iktisadi, siyasal ve kültürel alternatifler ister reformist ister devrimci olsun, asıl gerekli olan bunların uygulanabilirliğini ciddi biçimde ve hemen tartışmaktır.

Günümüzde radikal alternatiflerle tasarım ve uygulamaya 1960'ların sonralarında olduğundan daha az ilgi olduğu doğru olmakla birlikte, derin deneyimlerin sonucunda, bu alternatiflerin düşünülmeksizin benimsenmesinin yerini bunların özenle incelenmesi almış görünüyor. Radikaller, uygulanabilirlik, organizasyon ve finans konularındaki ciddi sorulara yanıt veremezlerse, ahlaksal öğütlerin yeterli olmayacağı giderek daha iyi kavranmaktadır.

İlgilendikleri alanlarda görüşlerinin uygulanabilirliğini gösteremedikleri için ütopyacıları haklı olarak eleştirsek de, bu, radikal değişim gereğini gözardı etmek için bir mazeret olamaz. Bu, özellikle, esas olarak günümüz kapitalist toplumlarının işleyişini sürdürmek gereğinden türetilmiş iktisadi ölçütlere dayalı eleştiriler açısından doğrudur. Galtung, Sale, Stonier, Gershuny ve öteki yazarların[38] yapıtlarını da ele almakla birlikte, Rudolf Bahro, André Gorz, Barry Jones ve Alvin Toffler'ın görüşleri üzerinde yoğunlaşmaya karar verdim. Bu kuramcıların her birine ilişkin kısa biyografik notlar sanayi-sonrası ütopyacılar arasından neden bunları seçtiğimi açıklayabilir .

Rudolf Bahro

Üçüncü Reich sırasında Almanya'da doğan Bahro, Doğu Almanya'da büyüdü ve yönetim karşıtı etkinliklerinden ötürü Doğu Alman yetkililerce hapse atıldıktan sonra ünlendi. Bahro'nun kitabı *The Alternative*[39] (Alternatif) "fiilen varolan sosyalizmin" Marksist bir eleştirisiydi ve 1970'lerin sonlarında Batılı solcuların pek çoğunca coşkuyla karşılanmıştı. 1979'da uluslararası yoğun bir protestonun ardından serbest bırakılan Bahro, Batı Almanya'ya geçti ve burada Yeşil Parti'nin fundamentalist kanadıyla yakın ilişkiye girdi. Son on yılda Marksizmden radikal Yeşil fundamentalizme, ayrıca yarı-dinsel alternatif bilinç biçimlerine geçti.

---

38. J. Gershuny, **Social Innovation and the Division of Labor** (Toplumsal Yenilik ve İşbölümü) (Oxford, Oxford University Press, 1983); T. Stonier **The Wealth of Information** (Bilginin Zenginliği) (Londra: Methuen, 1983) ve K. Sale **Human Scale** (İnsan Ölçeği) (New York: Coward, Mc Caan & Georghegan, 1980).

39. Yayımlayan, New Left Books, Londra, 1978.

André Gorz

1924'te Avusturya'da doğan Gorz, Sartre ve diğerleriyle birlikte, 1968 öncesi Fransız siyasal kültür alanının *Les Temps Modernes*'iyle ilişkiliydi. *Strategy for Labor* (1964; Emekçiler İçin Strateji) adlı çözümlemesi sonraki on yılda son derece etkili oldu.[40] Gorz, ayrıca, teknik rasyonelliğin eleştirisi, ekoloji üzerine yazıları ve *Le Nouvel Observateur* için gazeteci olarak hazırladığı pek çok makale dolayısıyla ünlenmişti. Gorz, Fransa'nın 1968-öncesi ve 1968-sonrası entelektüel kuşaklarının ikisinde de varlığını sürdürebilen birkaç solcudan biridir. *Elveda Proletarya* (1980) adlı yapıtının yayımlanmasıyla Gorz, kendisini, Marksizm-sonrası, sanayi-sonrası sosyalizmin önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul ettirdi. Bahro radikal çevrecilerin ve son yirmi yılın karşı-kültür akımlarının bir temsilcisiyse, Gorz da, radikal sendikacılık ile Batı Marksizmi ve 1981-sonrası anti-Marksist ya da Marksizm-sonrası düşüncenin çıkarlarını temsil etmektedir.

Barry Jones

Avustralya'da, uzun süre İşçi Partisi üyeliği yapan ve tanınmış bir kişi olan Jones (doğ. 1932), sosyal yardım reformu, ceza yasası reformu ve eğitim alanında ilerlemenin ateşli bir savunucusudur. Avustralya film sanayisini şevkle destekleyenlerden biridir ve bulabildiği hemen her konudaki kitabı hırsla yutar. 1983'ten sonra Hawke hükümetinde bilim bakanı olan Jones, *Sleepers, Wake!* (1982; Uyuyanlar, Uyanın!) gibi yapıtları, konuşmaları ve etkinlikleri aracılığıyla sanayi-sonrası toplumun önde gelen yazarı olmuştur. Gelecek Komisyonu'nu kurarken Jones, yeni teknolojiye olan ilgisini, Avustralya kamuoyunu "gelecek sanayi-sonrası toplum" için eğitmek ve hazırlamak amacıyla bir etkinliğe dönüştürdü. Televizyonda bilgi yarışması şampiyonu olarak ve kuramsal seçmeciliğiyle tanınan Jones, "Atari Demokrasisi" değerleri ve geleneksel Fabiusçu değerlerin bir parça radikal kuramla karışımını temsil etmektedir.

40. Çevirenler, M. Nicolas ve V. Ortiz; yayımlayan, Beacon Press, Boston, 1967.

Jones gibi Alvin Toffler da, esin kaynakları Gramsci'den Milton Friedman'a kadar uzanan tanınmış bir seçmecidir. Bir sabık-Marksist olan Toffler, Batılı Marksistlerin son yapıtlarına aşina olmasına karşın, hâlâ eski hocası menajeryalist* James Burnham'ın etkilerini taşımaktadır. Toffler, dev şirketlerle (örneğin, *The Adaptive Corporation* [Koşullara Uyabilen Şirket] AT&T için 1972'de yazılmış bir rapordu)[41] yakın ilişki içindeydi ve *Fortune*'ın yönetmen yardımcısıydı. En çok *Future Shock* (1970; *Şok*) adlı yapıtıyla tanınan Toffler, merkez Sol bakış açısına karşı merkez Sağ'ı temsil etmektedir. *The Third Wave* (1980; *Üçüncü Dalga*) adlı yapıtı, hem önceki temaların bir devamı hem de Toffler'dan daha radikal bir kopuştur. Bu yapıtın yayımlanmış olması, Toffler'ın Reagan tarafından Beyaz Saray'a davet edilmesini ya da Çin'de ve diğer ülkelerde hükümetlerce ağırlanmasını engellememiştir. Toffler'la yapılan röportajları bir kitapta *(Previews and Premises)*[42] toplayarak yayımlayan Sol yayınevi South End Press, (haklı olarak) Sağcı geçmişine, şirketler ve hükümetlerle yakın ilişkilerine karşın, Toffler'ın *Third Wave*'deki çözümlemelerinin Sol okuyucular açısından önem taşıyacağını düşünmekteydi. *Üçüncü Dalga*'ya övgüler düzen Gorz ve öteki Sol yazarları düşünürseniz, Toffler'ın bu kitabının Sağ ve Sol sanayi-sonrası görüşlerin birbirini etkileyişinin güzel bir örneğini oluşturduğu açıktır.

Bahro, Gorz, Jones ve Toffler'ın yapıtları okuyucuya, liberalizmden sosyal-demokrasi, Marksizm ve radikal çevreciliğe kadar uzanan geniş bir görüş alanına (günümüz sanayi-sonrası ütopyacılığının çerçevesi de bu alanı kapsar) kolayca ulaşma olanağı sağlar. Örneğin Bahro ile Toffler arasındaki gibi büyük farklılıklara karşın, bu dört sanayi-sonrası kuramcısı, en azından anti-kapitalist yeni toplumsal ilişkileri üstü kapalı biçimde savunuyorlar. Ve Stonier, Sale ve öbürlerinin yanı sıra Toffler ve Jones'un, sanayi-sonrası değişimleri özel girişime dayalı toplumlara dayandırmanın kuramını geliştirmeye ve bunun bahanelerini yaratmaya çalıştıkları doğru olmakla birlikte, bunla-

41. Yayımlayan, Pan Books, Londra, 1985.

42. South End Press ve Pan Books, Londra, 1984.

* **Menajeryel ve menajeryellzm:** (İng. Managerial; managerialism) Örgütlü bir topluluğun, örneğin bir ülkenin işlerinin profesyonel yönetcilerce planlanıp yürütülmesini savunan düşünçe. (ç.n.)

rın yapıtlarında kapitalizm-sonrası toplumsal bir biçimlenmenin doğuşuna işaret eden güçlü bir eğilim bulunmaktadır. Jones ve Toffler'ın yapıtlarını bu değerlendirmeye katmanın haklı bir gerekçesi de, her birinin, Bahro ve Gorz ile birlikte, mevcut siyasal eğilimleri ve uygulamaları ne olursa olsun daha eşitlikçi demokratik ve aydınlık bir dünya yaratmak için güçlü bir istek duymalarıdır. Toffler ile Jones'un değer verdikleri şeyler ile ikisinin, bu değerlere ulaşılmasını engelleyen politikaları ve hükümetleri destekleyişi apaçık bir çelişki oluşturmaktadır (buna sonraki bölümlerde değineceğim). Bahro ile Gorz'a gelince; bu ikisi, Marksistlerin görmezlikten gelemeyecekleri soruları ve konuları ortaya koyup tartışıyorlar. Marksist bir geçmişi bulunan Bahro ve Gorz'un Jones ve Toffler'la ortak yanları, bir zamanlar işçi hareketinin savunduğu pek çok değer ve kavramın son yıllarda önemini yitirdiğini kabul edişleridir. Kitlesel işsizlik, artan otomasyon ve doğal çevre yıkımı gibi yeni olgularla yüz yüze gelen bu yazarların sanayi-sonrası toplum imajı iş yöntemlerinin ve egemen tüketim biçimlerinin devrimcileştirilmesine dayanmaktadır. Kilit soru şudur: Bunların analiz ve siyasal stratejileri ortodoks Sol'un öne sürdüğü geleneksel hedef ve stratejilerden üstün müdür?

E. ÜTOPYACI DÜŞÜNCENİN ELEŞTİRİLMESİ VE SAVUNULMASI

Kuramcılarımızı "sanayi-sonrası ütopyacıları" diye nitelemem bir rastlantı değildir. Gorz yeni topluma ilişkin görüşlerini şu başlık altında sunmuştu: "Olası Bir İkili Toplum Ütopyası."[43] Bahro da kendisi için şunları söylüyor: "Bilimsel sosyalizmden ütopik sosyalizme döndüm ve siyasal bakımdan da sınıf-boyutundan popülist bir yönelime kaydım."[44] Toffler'ın Ütopik Sosyalistlere pek sempatik bakmasına ve sanayi-sonrası toplum görüşlerinin ütopik görünebileceğini ka-

---

43. **Bak. Farewell to the Working Class (Elveda Proletarya)** (Londra: Pluto Press, 1982; Türkçe basımı: AFA yayınları, 1986), s.145-52. Türkçe basımda bu bölüm "İkili Bir Ütopya" başlığını taşıyor; s.186.

44. R. Bahro, **From Red to Green (Kızıldan Yeşile)** (Londra:Verso, 1984), Türkçe basımı:(Metis Yay., Çev: Ali Tükel Mayıs 1990),s. 220. Bu alıntı Türkçe basımda şöyle:"Bilimsel sosyalizmden ütopyacı sosyalizme döndüm, siyasi olarak da sınıfsal bakış açısından halkçı bir yönelişe geçtim." s. 200.

bul etmesine[45] karşın ütopyacılığı[46] reddedişini Barry Jones haklı görebilir. Aslında Toffler Üçüncü Dalga toplumunun hiç de "anti-ütopya" olmadığını belirtir: Bunun yerine "Pratopya"* denilebilecek bir toplum modelinin doğuşunu görürüz. Pratopya olası tüm dünyaların ne en iyisi ne en kötüsüdür; ancak, varolan dünyayla karşılaştırıldığında hem pratik hem daha tercih edilebilir olanıdır. Ütopyanın aksine pratopya, hastalıklardan, siyasetin kötülüğünden ve kötü davranışlardan kurtulamamış durumdadır. Pek çok ütopyanın aksine gerçekdışı bir mükemmellik içinde statik ya da donmuş değildir. Kendisini geçmişteki düşsel bir ideale göre de biçimlemez... Kısacası, pratopya, pozitif, hatta devrimci bir seçenek sunar; gene de gerçekçi bir biçimde erişilebilme alanı içinde kalır.[47]

Ütopik düşünce ve ütopyanın uygunluğu üzerine çok şey yazılmıştır. Bu konuyu bir kere daha ele almayacağım. Bunun yerine, ütopik düşünceye karşı bazı Sol tutumları kısaca ele almak, ayrıca, "ütopik" terimine karşı kendi tutumumu belirtmek istiyorum. Alain Touraine şöyle yazmıştı: "Toplumsal ve kültürel değişim sürecinde ütopik düşünce kaçınılmaz bir aşamadır."[48] Oscar Wilde daha kesin bir ifade kullanıyordu: "Ütopya içermeyen bir dünya haritasına bakmaya bile değmez."[49] Fourier'nin Marx'tan daha radikal olduğunu ilan eden Herbert Marcuse (1970'te), ütopik sosyalist düşüncenin, toplumsal değişimin çağdaş eylemcileri açısından önemini vurgulamıştır.[50] Marcuse'e göre ütopyalar, nesnel ve öznel tarihsel koşullar olgunlaşmadığı için olanaksız olurlar. Ayrıca, örneğin ebedi gençlik isteği gibi, belirli fiziksel ve biyolojik yasalarla çeliştikleri için de uygulanamazlar. "İna-

45. **Ibid**, s.46 ve **The Third Wave (Üçüncü Dalga)**, (Londra: Pan Books, 1981; Türkçe basımı: **Üçüncü Dalga**, (Altın Kitaplar, 1981), s. 50. **Bak.** Türkçe basımı, s. 62

46. Toffler, **Previews and Premises** (Geleceğe Bakış ve Önermeler), s. 36.

47. Toffler, **The Third Wave**, s. 368.

48. Touraine, **The Voice and the Eye**, s. 19.

49. Aktaran, Kumar, **Prophecy and Progress**, s. 241.

50. H. Marcuse, "The End of Utopia" (Ütopyanın Sonu) **Ramparts**, Nisan 1970, s. 28-34.

* Pratopya: Yazar, **practical** ve **utopia** sözcüklerinden **practopia** sözcüğünü icat ediyor; pratik ütopya anlamına gelen bu sözcük için ben de "Pratopya" karşılığını kullandım (ç.n.)

nıyorum ki" der Marcuse, "yalnızca, bir toplumsal değişim projesinin doğanın gerçek yasalarıyla çelişmesi anlamında ütopyadan söz edebiliriz. Asıl anlamıyla ütopik, yani tarihin ötesinde olan böyle bir projedir..."[51]

Daha önce, sanayi toplumlarının başlangıcıyla son 20 yıl arasındaki benzerliklere değinmiştim. Marx ve Engels'in yapıtlarında ütopik kuramcılara karşı kararsız bir tutum gözlenmektedir. *Komünist Manifesto*'da ütopik sosyalistlere ağır bir dille eleştiride bulunurlar. Ütopyacılığa bu düşmanca tutum 1919 öncesi yazılarında genç Lukacs tarafından esaslı biçimde ifade edilmektedir. Lukacs'a göre: "Marksist toplum kuramı, büyük ütopyacıların (Fourier, Owen) eski kuramlarını böylesine umutsuzca gerçekleşemez yapan, toplumsal gerçeklik ile insan hedeflerinin bağdaşmaz dualist ayrımına son vermiştir. Verili toplumsal durumu ne denli derinden eleştirse de, erişilmesi ne denli istenebilecek bir ideal gibi görünse de, tüm ütopik planlar, gerçekleşmeleri için gerekli yöntem ve araçları saptamayı başaramamış ve bu nedenle sonuçsuz kalmışlardır. Ütopya, her zaman, kabul edilmesi ya da reddedilmesi zorunlu olarak her bireyin kendisine kalmış, tutkuyla bağlanılan bir istek olmuştur."[52] Bu Marksist geleneğin daha yakın dönemden bir örneği için, Herb Gintis'in, Ivan Illich'in *Okulsuz Toplum*'una yönelttiği keskin eleştiri anımsanmaya değer.[53]

Ancak, yaşlandıkça, Marx ve Engels, ütopik sosyalistleri daha çok takdir eden ve savunan bir tutumu benimsemişlerdir. Engels şöyle yazıyordu: "Kapitalist üretimin pek az gelişmiş olduğu bir dönemde ütopyacıların başka bir şansları yoktu. Yeni toplumun ana hatlarını zorunlu olarak kafalarında oluşturmak zorundaydılar, çünkü eski toplumun bünyesinde yeni toplumun öğeleri genellikle henüz belirgin değildi."[54] Lukacs değil, ama Marcuse, Bahro ve Gorz, Engels'in 1870'te

---

51. Ibid., s..28.

52. G. Lukacs, **Tactics and Ethics** (Taktik ve Ahlak) (New York: Harper and Row, 1975), s.15-16.

53. H. Gintis, "Toward A Political Economy of Education: A Radical Critique of Ivan Illich's "Deschooling Society" (Eğitimin Siyasal Ekonomisine Doğru: Ivan Illich'in Okulsuz Toplumumun Radikal Bir Eleştirisi), **Harvard Education Review,** 42 (1), Şubat 1972,s.70-96.

54. F. Engels, **Herr Eugen Duhring's Revolution In Science (Anti-Duhring).** (Herr Eugen Duhring'in Bilimde Devrimi (Anti-Duhring), çev., E. Burns, (New York: International Publishers, 1970), s.290.

ütopyacılığı savunan yazılarını okuyarak huzur duyarlardı:"Alman kuramsal sosyalizmi, Saint-Simon, Fourier ve Owen'ın omuzları üzerinde durduğunu asla unutmayacaktır. Bu üçü, fantezilerine ve ütopyacılıklarına karşın, tarihin en önemli düşünürleri arasında sayılacaklardır, çünkü, bizim şimdi bilimsel olarak doğruluğunu gösterdiğimiz çok sayıda konuyu engin bir zekâyla önceden ele almışlardır." [55]

Marksistlerin ütopik düşünceye karşı kararsız tutumlarını aktarırken kendi kararsızlığımı da belirtmek istiyorum. Bu kitapta, "sanayi-sonrası ütopyacı" kavramını oldukça eleştirel bir tutumla kullanacağım. Çünkü, sanayi-sonrası topluma ilişkin düşünceler ne denli arzulanır olursa olsun, somut eylem ve örgütlenme planlarına bağlanamadıkça bunların tutkulu istekler olarak kalacakları konusunda Lukacs'la aynı görüşteyim. Öte yandan, ütopik geleneğe, canlı bir esin kaynağı, ayrıca, en geniş anlamıyla, günlük yaşamın yoksullaştırıcılığının ve irrasyonelliğinin bayağı ve uysal bir biçimde kabulünün reddi olarak son derece sempatiyle bakıyorum. Günümüzün ana Sol partileriyle karşılaştırıldığında ütopik pek çok düşünce parıldamakta ve meydan okumaktadır; dahası, yalnızca on yıl önce onaylanan pek çok görüş günümüzde, Yeni Sağ siyasal güçlerin ve iktisadi bunalım eğiliminin canlanışına yanıt olarak Sağ'a kayan Sol partilerce "aşırı-Sol" ve "ütopik" suçlamasıyla dışlanmaktadır. Bu nedenle, hem radikal ütopik gelenek içinde kalınmalı hem de bu ütopik düşünceler keskin bir incelemeye ve titiz bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.

F. TARTIŞILACAK KONULAR

Bu kitabın esas olarak sanayi-sonrası kuramının bir açıklaması olmadığını belirtmeliyim. Sanayi-sonrası ütopyacılarının belli görüşlerini özetlerken bunlara önemli ölçüde yer ayırmakla birlikte, belirli bir düşünürün, örneğin Gorz ya da Toffler'ın tüm yapıtlarını ele almaya çalışmadım. Daha çok, kitabımı, toplumsal değişime ilgi duyan herkes açısından önemli sorunlara ve alanlara dayalı konular çevresinde dü-

55. Aktaran, Frank ve Fritzie Manuel, **Utopian Thought in the Western World** (Batı Dünyasında Ütopyacı Düşünce), (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1979), s. 702. Ayrıca **bak.** S. Lukes, "Marksizm and Utopianism" (Marksizm ve Ütopyacılık), P. Alexander ve R. Gill (editörler), **Utopians** (Ütopyacılar) (Londra: Duckworth, 1984), s. 153-67.

zenledim. Sanayi-sonrası ütopyacıları değişik düşünce eğilimlerini temsil ettiklerinden bu kitap da çeşitli alternatif toplumsal ve iktisadi hedeflerin uygulanabilirliği ve istenirliğini çözümlemeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda, ne düşünce tarihi içinde bir alıştırma ne de sanayi-sonrasına geçişin ayrıntılı tarihsel bir örnek olay araştırmasıdır.

Analizime, sanayi-sonrası ütopyacılarının önerdikleri alternatif iktisadi modellerinin tartışılmasıyla başlıyorum. Bu kuramcılar yeni üretim ve değişim biçimlerini nasıl değerlendiriyorlar? Kooperatiflere, gayri resmi iş sürecine, ademi merkezi üretime, kendin-yap üretimine ve benzer olgulara nasıl bakıyorlar? Mevcut kapitalist toplumların analizi sanayi-sonrası iktisadilerin yeni kaynaklarıyla uygun biçimde ilişkilendiriliyor mu? Sanayi-sonrası kuramcıları planlamaya, devletsiz komünlere ya da yerel, ulusal ve doğa ötesi örgütlenme ve değişime ne ölçüde önem veriyorlar? Piyasa belirleyici mi olacak, yoksa yerini başka bir mekanizmaya mı bırakacak? En önemlisi, daha geniş çaplı bir bütünleşmenin ya da daha yüksek düzeyde kendine yeterliğin sonuçları nelerdir?

Alternatif bir sanayi-sonrası iktisadinin merkezi sorunu alternatif sosyal yardım hizmetleri konusudur. Toplumsal değişim savunucularının çoğu haklı olarak mevcut bürokratik refah devletlerini eleştirmektedir. Ancak bunların yerini, kendine yeten devletsiz hizmet biçiminin mi, ademi merkezi sosyal yardım sisteminin mi, yoksa bir başka mekanizmanın mı alması gerektiği konusunda fikir birliği yoktur. Pek çok radikal, yoksulluğun ve ihmalin ortadan kaldırıldığı ve bireyin, gelir ya da benzeri kaygıları olmaksızın çalışmak ya da bakımevinde olmak gibi seçimleri yapmada maksimum özgürlüğünün bulunduğu bir durumun gerçekleşmesini ister. Asgari gelir garantisi (AGG) kavramı, sürekli olarak, mevcut sosyal yardım planlarına bir seçenek olarak öne sürülmektedir. 2. bölümde, sanayi-sonrası ütopyacılarınca ileri sürülen, güvence altına alınmış çeşitli gelir planlarını ele alıyorum. Ayrıca bu kuramcıların, mevcut iktisadi ve sosyal yardım uygulamalarına feministlerin yönelttiği eleştirileri ne ölçüde dikkate aldıklarını da sorguluyorum; kadınların, "temel-komünler"de ya da piyasa sosyalizmi koşullarında yaşamaktan yarar sağlayıp sağlamayacaklarını da sorguluyorum. Kadınların, yaşlıların, çocukların ve yoksulların (çoğunluğu kadınlardır) ihmal edilmesi mevcut toplumların belirgin bir özelliğiyse, sanayi-sonrası sosyalizm de, geleneksel Sol'da pek çok kişinin dikkate almadığı sorunları uygun biçimde çözerse "sosyalizm" adını hak edecektir.

Refah devletlerine alternatifleri tartıştıktan sonra başka acil konulara geçiyorum: Silahsızlanma ve Kuzey-Güney ilişkileri. Büyük askeri-sınai komplekslerden temizlenmiş bir sanayi-sonrası toplum olabilir mi? Gorz, Jones ve Toffler gibilerin nükleer silahlar konusundaki tutumları nedir? Bahro, sanayisizleşme hedefiyle nükleer alanda silahsızlanmayı savunuşunu uzlaştırabilir mi? "Küçük-güzeldir"in, ademi merkezileşmenin ve uygun teknolojinin gerçekleşmesi halinde alternatif bir savunma sistemi mümkün müdür? Sanayi-sonrası kuramcıları Kuzey ülkeleriyle, Üçüncü Dünya ülkelerini ihmal edecek ölçüde fazla mı ilgileniyorlar? Ya da Güney'deki bunalımların çözümü ve askeri aygıtların sökülmesi, sanayi-sonrası toplumların gerçekçi biçimde tasarımlanmasına yeter mi?

Ademi merkezi, işbirliğine dayalı, bürokratik ve saldırgan olmayan iktisadi ve sosyal yardım ve savunma alternatiflerini inceledikten sonra sıra, sanayi-sonrası ütopyacılarının önerdiği alternatif kültürel ve siyasal ilişkilerin doğasının analizindedir. Yeni teknoloji çok sayıda insanın evinde çalışmasına olanak verecekse, aile yapıları ve cinsiyetlerin rolü vs ne olacaktır? Mevcut siyasal, dinsel, eğitsel kurumlar ve iletişim kurumları açıktan açığa merkezi ve hiyerarşik toplumsal yapılarca biçimlèndiriliyorsa, kamuya ilişkin ve özel hangi sanayi-sonrası ilişkiler daha çok demokrasi, hoşgörü ve eşitlik sağlayabilir? Ulusal düzeyde arabulucu kurumlar olmaksızın yerel planda ve dünya çapında toplumsal yaşamın örgütlenmesi mümkün müdür? Merkezi devlet kurumları olmaksızın eğitimde, hukukta vb, evrensel değerler olabilir mi ya da siyasal ve kültürel kurumların merkezden kopuşlarıyla birlikte yeni bir taşralılık ve yeniden feodalleşme dalgası mı gelecek? Sosyalist çoğulculuk ve tabanda demokrasi, taşralılıktan sıyrılan değerleri yeniden üreten devlet planlaması, ulusal egemenlik ve kültürel kurumlar olmaksızın varlığını sürdürebilir mi?

Son olarak, hedefleri ne denli makul ya da cazip olursa olsun kuramcılarımızın önerdiği toplumsal ve siyasal stratejiler incelenmelidir. Sınıf analizine ve işçi hareketi stratejisine saldırıları ve eleştirileri ne ölçüde geçerlidir? Leninist öncü partilere karşılık Yeşil hareketler mi sanayi-sonrası siyasetin modelini oluşturacak? Ya da seçim siyasetinde devlet gücünü ve katılımını reddeden toplumsal hareketler sonunda etkisizleşmeye mahkumlar mı? Günümüzde egemen tarihsel, iktisadi, siyasal ve askeri eğilimler dünya çapında ve bölgesel olarak daha geniş bütünleşme yönündeyse, ademi merkezileşme ve demokratik özerklik, yarı-otarşik siyasal-ekonomik hedefler olmaksızın nasıl ba-

şarıya ulaşabilir? Bunlar ve diğer ilgili sorular, Sol partilerin, alternatif toplumsal hareketlerin, her renkten öteki radikal grupların karşılaştığı sorunları birleştirme çabasıyla ele alınacaktır.

Birkaç yüz kişiden kalabalık topluluklarda özyönetim mümkün değildir. Peki bu özyönetimli farklı topluluklar arasındaki ilişkileri kim denetleyecek? Ve bir ülkeyi oluşturan tüm bu topluluklar arasındaki **ilişkiler sistemini** kim denetleyecek? Ya bu **ilişkiler sistemi** arasındaki ilişkileri? Yanıtınız ya "hiç kimse" olacak ve böylece, aslında çatışan güçler ilişkisi olan ve "piyasa güçleri" denilen ilişkileri atacaksınız ya da özerklik alanını en üst düzeye çıkaran kamu kuralları aracılığıyla bu ilişkileri uygarlaştırmaya ve düzenlemeye çalışacaksınız. Ve bu durumda, bir hukuk sistemine, bir devlete ihtiyaç duyacaksınız. Üçüncü bir yol yoktur. Özyönetim, etki alanı çok geniş olabilen bir nefes borusudur, ama her şeye çözüm getiremez. Bir birey olarak ben, uluslararası kambiyodan ulaşım ve iletişim sistemlerine, para dolaşımından polis teşkilatına kadar uzanan tüm toplumsal sorunlarla sürekli rahatsız edilmek istemiyorum. Hiç kimsenin tüm zamanını bu tür şeylerden kaygı duyarak geçirmeye zorlanması gerektiğine inanmıyorum.

André Gorz, **Cennetin Yolları***

Rasgele bir rakam olarak elli çarpı yüz kilometrelik bir alanı ele alalım. Şu düzeyde bir yeniden üretimi örgütlemek mümkün olmalı: Yiyecek, barınak, okul, giyecek, ilaç, yani belki de ihtiyacımız olanın yüzde 90'ı kadar bir şeyler. Yüzde 9'luk bir oranda da ülke ya da eyalet düzeyinde, geri kalan yüzde 1 oranında da dünya pazarı düzeyinde bağımlı olabiliriz... Oranlar 100'den 1'e inişinden söz ederken abartmış olabilirim. Bazı ülkeler belki de yüzde 10 oranında dış ticarete gerek duyabilirler. Ancak, bu argümanı mantıksal sonucuna taşımak için belirli tipte gerekli malların, dünyanın öbür taraflarına dağıtımının yapılabileceği bir noktada üretilmesini düşünmek zaten iktisadi açıdan anlamlıdır. Benim vurgulamak istediğim, bildiğimiz kadarıyla dünya pazarının daralıp genişlemesi ilkesidir. Denge ve istikrara ulaşmak istersek küçük bir fazla ve lüks mallar miktarıyla sınırlanmış dünya pazarının özgür yapısını yeniden yaratmak zorunda kalabiliriz.

Rudolf Bahro, **Kızıldan Yeşile****

---

* Bu alıntı için **ayrıca bak. Cennetin Yolları,** Çev.: Turhan Ilgaz, Afa Yay., 1985, s. 115.

** Bu alıntı için **ayrıca bak. Kızıldan Yeşile,** Çev.: Ali Tükel, Metis Yay., 1990, s. 166-167.

I. DAHA ÇOK BÜTÜNLEŞME YA DA DAHA ÇOK OTARŞİ

Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Bağdaştırılamayan İki Yol

Yeni Sol'u sert biçimde eleştiren Irving Kristol, şu algısal gözlemde bulunmaktadır: "Yeni Sol'un tanıtıcı özellikleri, *iktisadi açıdan düşünmeyi* reddedişi ve tam da iktisadi açıdan düşündüğü için burjuva toplumunu aşağılamasıdır"[1]. Mevcut burjuva iktisadi kuram ve politikalarını eleştiren sayısız Sol eleştirmen olmakla birlikte, kapsamlı ve tutarlı pek az alternatif iktisadi program ortaya konmuştur. Sorun son derece karmaşıktır. Bir yanda, pek çok radikalin, mevcut komünist ve kapitalist toplumların deneyimlerinden çıkan dersleri kavramadan, sosyalist toplumların en üst düzeyde eşitliği ve özgürlüğü nasıl sağlayacağını açıklayamayışı iktisadi açıdan düşünmeyişin yaygınlığıyla

1. I. Kristol, "Capitalism, Socialism and Nihilism" (Kapitalizm, Sosyalizm ve Nihilizm), R. Kik (ed.), **The Portable Conservative Reader** (Muhafazakâr Okuyucunun Cep Kitabı) (Harmondsworth: Penguin, 1982), s. 630.

doğrudan ilişkilidir. Öte yandan, haddinden fazla kişi de iktisadi açıdan düşünmektedir, ama dar üretimcilik kavramlarıyla. Gene de refah, güç ve ayrıcalığın yeniden dağılımına ilişkin olarak yaratıcı alternatif düşünce sıkıntısı hiç olmamıştır. Eski toplumsal reformcular ve devrimciler gibi aşağıda ele alınan yazarlar da alternatif bir geleceğe yönelik heyecan verici ve anlamlı pek çok imgelem sunmaktadırlar. Ama bu alternatifler ne ölçüde geçerlidir? Bu yazarların alternatif sosyo-iktisadi yapıları gerçekten ademi merkezi, eşitlikçi, çevre ve eğitim açısından hoşgörülü toplumsal bir düzen hedeflerini güçlendirmeye ve gerçekleştirmeye yarayacak mı? Sanayi-sonrası ütopyacılarına bu tür ve başka sorular yöneltilecektir. Toplumsal refah gibi yaşamsal sorunlar ile iktisadi yapı kavramlarının ayrılması gerektiğine inanmamakla birlikte bu bölümde, ütopik kuramcılarımızca tasavvur edildiği biçimiyle sanayi-sonrası iktisadilerin bazı temel özelliklerini ele alacağım.

Gelecekte varolacağı tasavvur edilen bu iktisadilerin ana özelliklerinin özetinin ardından, bu alternatiflerin, günümüzdeki, sanayisizleştirici, çürüyen ve sorun yüklü kapitalist toplumlar karşısındaki güçlü ve zayıf yanlarını değerlendireceğim.

A. SANAYİ-SONRASI EKONOMİLERİN ANA ÖZELLİKLERİ

İlk bakışta, sanayi-sonrası kuramcılarının tümünün, yenilenebilir enerji kaynaklarına, ademi merkezi küçük çaplı girişimlere, kooperatiflere, bürokratik olmayan ve çok çeşitli sosyo-ekonomik kurumlara ve kültürel uygulamalara dayalı bir iktisadi savundukları izlenimi uyanır. Ancak, daha yakından bakıldığında, örneğin, çokuluslu sanayi-sonrası şirketlere uzanan Toffler ile, radikal bir anti-kapitalist ve antisınai ekonomiyi savunan Bahro arasında temelde bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Aslında Bahro, Gorz, Jones, Toffler ve diğerleri sanayi-sonrası toplumun coğrafi ya da bölgesel ölçüsüne ilişkin (bu toplumun yerel, ulusal ya da *uluslarüstü* düzeyde mi örgütleneceği) pek az konuda anlaşmaktadırlar. Ayrıca, piyasa ve planlama karışımına mı, esas olarak merkezi planlamaya dayalı ve piyasa mekanizmasının bulunmadığı, ama paranın işlediği bir iktisadiye mi, yoksa, piyasa mekanizmasının bulunmadığı, kendine yeterli otarşiye göre mi örgütleneceği konusunda da anlaşamamaktadırlar.Dahası,sanayi-sonrası iktisadi kalkınma hızlarının yüksek mi,yoksa düşük mü olacağı, bu ekonomilerle,

Üçüncü Dünya'nın sanayi-öncesi ve sanayileşmiş ekonomileri arasındaki ilişkinin nasıl olacağı ya da kompüterize "elektronik evler"in sosyalist dayanışma ve feminist hedeflerle bağdaşıp bağdaşmayacağı konularında da bu yazarlar arasında bir anlaşma görülmemektedir. Ancak, bu konu, sonraki bölümlerde tartışılacak önemli konulardan önce ele alınacaktır.

Alvin Toffler ve Barry Jones, sanayi-sonrası ekonomi imgelerini anti-Marksist bir yöntemle bir araya getirilmiş seçmeci kaynaklar karışımından oluşturmaktadırlar. Rudolf Bahro ve André Gorz, bir dizi Marksist-olmayan kaynağa dayanmakta, ama bu kaynaklara Marksist miraslarının etkisini halen gösteren bir tarzda yaklaşmaktadırlar. Sanayi-sonrası ütopyacıların Marksist ya da Marksist-olmayan geçmişleri ne olursa olsun, bu geçmişin, bunların sanayi-sonrası ekonomi imgelerine ilişkin bir kehanette bulunmak olanaksızdır. Ama bu, en azından, bunların mevcut sanayi toplumlarına ilişkin analizlerini açıklamaya olduğu kadar sanayi-sonrası topluma geçişin nasıl gerçekleşeceğine ilişkin kuramlarını da açıklamaya katkıda bulunmaktadır.

Marksistlerin toplumları kapitalizm-öncesi ve kapitalist üretim biçimlerine (ya da her iki üretim biçiminin bileşiminden oluşan toplumsal formasyonlara) ayırmalarına karşın, Jones ve Toffler, kuramsal açıdan, Bell'e ve öteki solcu-olmayan sanayi-sonrası analistlerine yakındır. Bu, toplumların tarihini tarımsal ya da toprağa-dayalı sanayi-öncesi toplumlara, ikincil mal toplumları ya da sanayi toplumlarına ve bilgi-temelli ya da sanayi-sonrası toplumlara ayırmalarından anlaşılmaktadır. Hem Bell, Kahn ve Brzezinski arasında önemli farklar vardır[2] hem de Toffler ile Jones arasında; ancak, hepsi de, sanayi-sonrası toplumu kapitalist ya da kamu sektörü ve özel sektörden oluşan "karma ekonomi"ye dayalı olarak algılamaktadırlar. Jones, aslında, hizmet-sonrası toplum (Amerikalı sanayi-sonrası kuramcısı Bertram Gross'tan aldığı bir kavram)[3] dediği daha sonraki bir aşamayı da ekler; Jones'a göre bu hizmet-sonrası toplum, "kaynakların işbirliğiyle kulla-

2. D. Bell, **The Coming of Post-Industrial Society** (Harmonds worth: Penguin, 1973), H. Kahn ve A. J. Weiner, **The Year 2000** (New York: Macmillan Co., 1967) ve Z. Brzezinski, **Between Two Ages: America's Role in the Technectronic Era** (İki Çağ Arasında: Teknetronik Çağda Amerika'nın Rolü) (New York: Viking Press, 1970).

3. **Bak.** B. Jones'un **Sleepers Wake!** (Uyuyanlar, Uyanın!) adlı kitabında Gross'un yapıtından alıntı (Oxford University Press: Melbourne, 1982), s. 6.

nımına dayalı kişisel gelişme ve rahatın altın çağı"[4] olacaktır. Sanayi-sonrası ve hizmet-sonrası toplumun kaçınılmazlığını tartışmazken, Jones'un geçmiş ve bugünkü toplumları analizi, kendi toplumsal evrim kuramına yedirilmiş fazlaca bir teknolojik determinizm barındırmaktadır. Jones'a göre insanlık Neolitik tarım devriminden ve sanayi devriminden geçmiştir. Sanayi-öncesi toplumların belirgin özelliği göçebe kırsal yaşamdan yerleşik, sistematik besin üretimine geçiştir; buna karşılık, sanayi toplumları buhar, elektrik ve atom devrimlerini yaşamışlardır.[5] Toplumsal yaşamın teknik aşamalara bölünmesi, Jones'un, Kondratiev'in iktisadi genişleme, stagnasyon ve yeniden genişlemeye dayalı Uzun Dalga kuramını kullanma çabasıyla karmaşıklaşmaktadır. Uzun Dalga kuramının çözmesi gereken zaten fazlaca sorunu vardır[6] ve Jones'un kendisi de Kondratiev'in, birbiri ardına iktisadi değişim Dalgalarını dönemselleştirmesinin buhar, elektronik ve atom devrimleri aşamalarına uymadığını kabul etmektedir.[7]

Alvin Toffler da Dalgalar kuramına tutulmuştur. Ama, onun Dalgaları Kondratiev'in kuramsallaştırdığından oldukça farklıdır. Toffler'a göre insanlık tarihinde iki büyük Dalga gözlenmiştir. İlk Dalga, geniş kapsamda, tüm çeşitli sanayi-öncesi, tarımsal ve avcı toplumlarla eşanlamlıdır. İkinci Dalga, dar sanayi anlayışını aşan bir dizi toplumsal pratik ve düşünce biçimlerini belirtir. Toplumun kapitalist ya da komünist siyasal ekonomiye dayalı oluşuna bakmaksızın, Toffler, İkinci Dalga ülkelerinin belirgin özelliğinin, devasa bürokrasilerin gelişimi olduğunu savunur; bu bürokrasiler de, "nispeten istikrarlı sanayi ortamında yinelenen üretken ürünler ya da yinelenen kararlar yaratmaya elverişli, hiyerarşik, kalıcı, tepeden-aşağı, mekanik bir örgütlenmeye dayalıdır."[8] Toffler'a göre, insanlık tarihinde Üçüncü Dalga'nın eşiğinde bulunmaktayız. Üçüncü Dalga beraberinde şunları getirecektir:

> Çeşitlendirilmiş, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı gerçekten yeni bir yaşam tarzı. Bu yaşam tarzı ayrıca şunlara dayalı olacaktır: Pek çok

4. **Ibid.**

5. **Ibid.**, s. 11-14.

6. **Beyond the State** (Devletin Ötesi) (Londra: Macmillan, 1983, s. 47-55) adlı kitabımda Uzun Dalga kuramına yönelttiğim eleştiriye bakınız.

7. Jones, **Sleepers Wake!** s. 44.

8. Toffler, **The Third Wave,** s. 274. **Bak.** Türkçe basım s. 326.

fabrika montaj hattını gereksiz kılacak yeni üretim yöntemleri; yeni, çekirdek aile dışında aile tipleri; "elektronik ev" denilebilecek yeni bir kurum; radikal biçimde değişikliğe uğramış geleceğin okulları ve şirketleri. Doğmakta olan uygarlık bizim için yeni bir davranış kodu yazmaktadır ve bizi standartlaşmanın, senkronizasyonun ve merkezileşmenin ötesine, enerji, para ve güç yoğunlaşmasının ötesine götürmektedir.
Eskisiyle rekabet eden yeni uygarlık bürokrasileri devirecek, ulus-devletin rolünü azaltacak ve emperyalizm sonrası dünyada yarı-özerk ekonomilerin doğmasına yol açacaktır. Yeni uygarlık, daha sade, daha etkili, buna karşılık bugün bilinen herhangi bir demokrasiden daha demokratik hükümetlere gerek duyacaktır. Bu, kendi ayırt edici dünya bakışına, zaman, uzay, mantık ve nedenselliği ele alışında kendi yöntemlerine sahip bir uygarlık olacaktır.[9]

Toffler'ın Üçüncü Dalga toplumları imgesi, günümüzde kapitalist ülkelerdeki toplumsal-ekonomik uygulamalarla, piyasa karşıtı kullanım-değerine dayalı, demokratik ve eşitlikçi sanayi-sonrası ütopyanın karışımıdır. Toffler'ın, Üçüncü Dalga toplumlarının uluslarötesi şirketlere dayalı olacağı, aynı zamanda da yaygın biçimde ademi merkezi sosyoekonomik kurumların olacağı inancı, kapitalist uygulamaların süreceğini göstermektedir.[10] Bu senaryoda Toffler, özel çokuluslu şirketlerin yeni, çok-amaçlı kurumlar ("büyük-içindeki-küçük güzeldir") olarak işlemesini öngörmektedir;[11] yeni bir gezegen bilincini gerektiren yeni dünya ekonomisinde Toffler, yeni düşünce, çalışma, etkileşim, yönetim, üretim ve dağıtım yöntemlerinin doğuşunu görmektedir. İkinci Dalga toplumlarının kitlesel, standartlaşmış ürün ve kurumlarından küçük, çeşitli ve kitlesel-olmayan ürün ve süreçler doğacaktır.[12] Bölgesel ve yerel güçler iktisadi ve siyasal karar alma mekanizmasını merkezden koparırken daha büyük, uluslarötesi, iktisadi, siyasal, kültürel ve bilimsel kurumların gelişmesi biçiminde ikili bir süreç oluşacaktır; her iki eğilim de, İkinci Dalga sanayi toplumlarında gördüğümüz ulus devleti ve ulusal ekonomiyi zayıflatacak ve dönüştürecektir. Dünya çapında etkileşim, küçük, kitlesel-olmayan kurumları ve standart üretim dışı ürünleri eski, merkezi ulus devlet sınırlarından geçirerek birbirine bağlayacaktır.

9. **Ibid.**, s. 24. **Bak.** Türkçe basım, s. 29.

10. **Ibid.**, s. 335.

11. **Bak. Ibid.**, 18. ve 19. bölümler.

12. **Ibid.**, s. 241-3.

Bu yeni, çok-amaçlı ve kitlesel-olmayan kapitalist Üçüncü Dalga'ya karşıt olarak Toffler, bir dizi toplumsal gelişme seçeneği tasavvur etmektedir; bu seçenekleri de, Üçüncü Dalga'nın uyumlu ve tam anlamıyla bütünleşmiş bir imgesi gibi sunmaya çalışmaktadır. Üçüncü Dalga'nın bu öteki öğelerinin, Toffler'ın çok-amaçlı şirketine bir alternatif gibi görünmesinin nedeni, bunların dinamosunun ya da yeniden üretim sürecinin piyasa güçleri ve değerlerinin dışında kalacağının öngörülmesidir. Toffler'a göre, ekonomiler, kullanım amacıyla üretim ve değişim amacıyla üretim olarak ikiye bölünmüştür (bu da Toffler'ın Marx'tan ödünç aldığı bir yaklaşım mı yoksa?). Birinci Dalga toplumlarında çoğunlukla insanlar ürettiklerini tükettiler; İkinci Dalga toplumlarındaysa üretim, doğrudan tüketimden çok değişim amaçlıydı.[13] Üçüncü Dalga toplumlarının gelişimiyle Toffler, mal ve hizmetlerin kullanım-değeri ile değişim-değeri arasında yeni bir kayma görmektedir. Her ne kadar piyasanın hemen yok olacağını düşünmese de, Toffler, sanayi-sonrası toplumların, yaygın olarak, kendin-yap ilkesine ve piyasanın işlemediği bir ekonomiye, ayrıca bireysel ve genel mal ve hizmetlerin toplumsal yapısına dayalı olacağına inanmaktadır.[14] "Üreketici"lerin* (yani kendi mal ve hizmetlerini üretip tüketen insanlar) artışı, geleneksel değişim-piyasası ekonomisine bağımlılığı daraltacak, böylece piyasasızlaşma sürecine yol açacaktır.[15] Küçük çapta kurumsal bir yapı, kitlesel boyutun küçülmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarına ve eğlence araçları ile hizmetlerine yönelik (Ivan Illich'in etkisi mi acaba?) elektronik evlere dayalı bir ekonomi, kendine yeterli ya da "üreketici-etkin" teknoloji ve değerler; bütün bunlar, "şimdi değilse bile, yakında piyasalaşma sürecinin sona ereceğini" göstermektedir.[16] Toffler'ın sanayi-sonrası toplumu çokuluslu sanayilerin ve kabuğuna çekilmiş "elektronik ev"lerin global bilinç ya da "gezegen bilinci"yle ilişkisini kuran iletişim ağının paradoksal bir karışımıdır.[17] Birbirinden kopuk, kendine yeterli piyasa-öncesi ekonomileri reddederken

13. **Ibid.**, s. 227.

14. **Bak. Ibid.**, 20. bölüm.

15. **Ibid.**, s. 295-9. **Bak.** Türkçe basım, s. 352-357.

16. **Ibid.**, s. 296. **Bak.** Türkçe basım, s. 353.

17. **Ibid.**, 16. ve 22. bölümler.

* İngilizce **prosumer; producer** ile **consumer** sözcüklerinden türetilmiş. Ben de **üretici** ile **tüketici** sözcüklerinden türetmeyi seçtim. (ç.n.)

Toffler, sonuçta "piyasanın yok oluşu"na dayanacak bir radikal toplumsal çeşitlilik ve ademi merkezileşme imgesi sunmaktadır. Yabancılaşmamış ve çevre duyarlı yeni üretim biçimlerinin yanı sıra daha global ya da evrensel değerlerin belirleyici olduğu (mevcut taşralı önyargılarına karşıt olarak) bir dünyayı savunduğu için Toffler övgüyü hak ediyor. Ancak, hem yerel hem global düzeyde, piyasaya dayalı ya da sosyalist üretim ve bölüşüm olmaksızın, böyle bir "üreketici"ler toplumsal düzeni nasıl varlığını sürdürebilir, bu, sanayi-sonrası kuramcılarımızdan bazılarıyla Toffler'ın ortak ütopik hayalidir.

Üretim ile tüketim arasındaki farkı ortadan kaldırma isteği daha önce Paul ve Percival Goodman tarafından *Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life* adlı kitapta dile getirilmişti.[18] Kendine-yeterli oluş da, mevcut kapitalist ve komünist toplumlara karşılık pek çok anarşist, çevreci ve radikal alternatifin bildik bir temasıdır. Sanayi-sonrası toplum üzerine literatürün iki tipini ayırt etmek önem taşımaktadır. Bir yanda, birkaç kendine yeterli, ev ekonomisine ya da kooperatife dayalı üretim, bölüşüm ve toplumsal yeniden üretim imgesi; bu eski ve yeni kendine yeterli oluş kuramcıları arasında Bookchin ve Goodman gibi anarşistlerden Bahro ve Avrupa'nın Yeşil partilerinin pek çok üyesinin yanı sıra Dickson gibi radikal alternatif teknoloji uzmanına kadar birçok kuramcı vardır.[19] Bu çekici kendine yeterli oluş imgelerinin arasında eninde sonunda yeni topluma yönelen çeşitli geçiş uygulamaları da yer almaktadır. Ara teknolojilerin, ara ekonomilerin ve üçüncü sektörün gelişimi (piyasa ve devlet sektörü arasında) ya da ev tamiratına, takasa, kişinin asıl işinden başka bir işte çalışmasına, nakit kullanmaksızın değişime ve düzensiz işlere dayalı gayri resmi ve görünmeyen iktisadi değişimler, sanayi-sonrası toplum üzerine yazan hemen tüm yazarlarca gelecek dünyanın belirtileri olarak gösterilmektedir. Bu gayri resmi ya da üçüncü sektördeki küçük, kişiselleşmiş değişimlerin erdemi genellikle vurgulanan asıl öğedir. Diğer

18. P. ve P. Goodman, **Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life** (Komünitalar: Geçim Aracı ve Yaşam Tarzı) (New York Vintage Books, 1960.)

19. **Bak.** M. Bookchin. **Post-Scarcity Anarchism** (Berkeley: Ramparts Press, 1971); G. Boyle ve P. Harper (editörler), **Radical Technology** (Radikal Teknoloji) (Ringwood: Penguin, 1976); **Programme of the German Green Party** (Alman Yeşil Partisi'nin Programı) (Londra: Heretic Books, 1983); D. Dickson, **Alternative Technology and the Technical Change** (Alternatif Teknoloji ve Teknik Değişimin Siyaseti) (Londra Fontana, 1974) ya da **Undercurrents** ve **Chain Reaction** gibi dergiler.

yandaysa, Jones, Toffler ve Gershuny gibi yazarlar eve dayalı, hizmet sektörü ekonomilerinin, bilgisayar devriminin ve küçük, çeşitlenmiş toplumsal değişimler dizisine kayışın bir sonucu olarak gelişeceğini düşünmektedirler.[20] Jones'a göre, bir beşinci ekonomi sektörünün (ev üretimi) gelişmesi, ev çerçevesindeki çeşitli iş biçimlerinin para ödenen ve ödenmeyen niteliğini kabul etme gereğiyle bağlantılıdır.[21] İster ev ortamında emeğe ya da başkalarının bakımına milyonlar ödenmesi, ister dış dünyaya bağlanmış "elektronik evler" imgesi, isterse de basit teknolojilerin yeniden yaratılması, sanat ve zanaat, besin üretimi ve öteki küçük çaplı üretim biçiminde olsun, sanayi-sonrası toplumlar daha fazla ev yönelimli olacaktır. Bookchin gibi anarşistler ya da Bahro gibi Yeşiller, kapitalist toplumların yerine sosyalist, küçük çaplı ve ademi merkezi toplumsal düzeni geçirmek isterlerken, Jones, Stonier ve öteki radikal-olmayan sanayi-sonrası kuramcıları, kompüterize, eve dayalı hizmet-sonrası ekonomiye, ayrıca daha fazla rahata dayalı, kamu ve özel sektörlerin "karma ekonomisi"ne geçirmek üzere kapitalist toplumları topyekün, yeniden öğretime ve eğitime tabi tutma ve yönlendirme amacıyla önemli ölçüde daha çok kamusal ve özel fonlar ayırma arzusundadırlar.[22]

Jones ve Toffler'ın yapıtlarında sözü edilen sanayi-sonrası toplum imgelerinden birçoğuyla düşünceleri uysa da Bahro'nun, yüksek teknolojiye dayalı çok-amaçlı ve çokuluslu şirketlere ya da büyük, devletçi, eğitimsel ve toplumsal refaha dayalı hizmet ekonomileri kavramına şiddetle karşı çıkacağı açıktır. Gorz da Bahro da, radikal sanayi-sonrası ekonomi ihtiyacına Toffler, Jones ve ötekilerden farklı başlangıç noktalarından yaklaşmaktadırlar. Gelecekteki her şeyi, günümüzde sürdürülen, çevrenin kötü kullanılması, emeğin sömürülmesi ve irrasyonel tüketim gibi feci eğilimlerden kopup kopmadığına bakarak değerlendirmekte haklıdır. Bahro'nun deyişiyle, "(a) emek arzını azaltan, yani, emeği nispeten kıtlaştıran ve her şeyden önce (b) her alanda zaman yapısını gevşeten, böylece insanlara daha çok serbest zaman sağlayan her şeyi destekliyoruz."[23]

20. J. Gershuny ve I. Miles, **The New Service Economy** (Yeni Hizmet Ekonomisi) (Londra: Pinter, 1983).

21. **Bak.** Jones, **Sleepers Wake!**, s. 50-2.

22. **Bak. Ibid.**; ayrıca **bak.** T. Stonier, **The Wealth of Information** (Londra: Methuen, 1983), 11. ve 12. bölümler.

23. R. Bahro, "Fundamental Green Positions: For an Ecological Response to the Economic Crisis" (Temel Yeşil Tutumlar: Ekonomik Bunalıma Ekolojik Bir Yanıt İçin), Ekim 1982 (Teksir), s. 2.

André Gorz da esas olarak, üretim ile tüketim, çalışma süresi, yabancılaşma ve özerklik arasındaki ilişkiye ilgi duymaktadır. Gorz'a göre:

> Çalışma süresindeki çarpıcı bir azalma, aslında bunu olanaklı kılan otomasyondan daha çok serbestleştirici değildir... Bugünkü toplumsal çevrede, ne kadar hoşa gitmese de, yalnızca iş, insanlara bir araya gelme, iletişim ve değişim olanağı sunmaktadır. İşin olmadığı ortam, yalnızlığın, tecrit olmanın, büyük metropollerin periferisinde ve banliyölerinde yaşayan herkes için zorunlu bir tembellik ortamıdır. Serbestleşmiş zaman, (a) toplulukları, kentleri ya da büyük binaları, toplantılar, değişim ve özerk etkinlikler için uygun yerlerle donatmayan kolektif donanım siyaseti olmaksızın (b) yerel ve piyasa-dışı bir temelde, kurumsal ya da devlet niteliği taşımadıkları zaman daha etkin, daha uyumlu, daha esnek ve daha ucuz olan tüm kolektif hizmet tiplerinin (yaşlılara yardım, çocuk-bakım kooperatifleri, ulaşım kooperatifleri, vb) gelişimine izin veren bir işbirliği ve gönüllü birlik siyaseti olmaksızın yalnızca boşa harcanmış bir zaman olacaktır.[24]

Toplumsal hizmetler konusunu sonraki bölüme bırakıyorum; bununla birlikte, hem Bahro'nun hem Gorz'un, günümüz kapitalist ve komünist toplumlarında varolduğu biçimde işin rolünü ortadan kaldırma yüce hedefini destekledikleri açıktır. Can alıcı soruysa sanayi-sonrası bir toplumun Gorz'un savunduğu, çalışma süresinin kişinin kendisince yönetiminin kurumsallaşmasına izin verip vermeyeceğidir. Ömür boyu ücret güvencesi karşılığında işçiler (Gorz'a göre), çalışma yaşamları boyunca asgari bir iş saati toplamını doldurmak koşuluyla çalışma zamanlarını esnek olarak (saat, gün, hafta, ay ya da başka zaman birimleri cinsinden) ayarlayabilirler.[25]

Marksist geçmişleri göz önüne alındığında, Bahro ile Gorz'un, ortodoks Marksist devrimci partilerin dar ouvrieristliklerine* ve ücret militanlığına olduğu kadar kapitalist iş ahlakına da aynı anda saldırıya girişmeleri şaşırtıcı değildir. Sanayi-sonrası topluma ilişkin nihai imgelerinin yanı sıra siyasal stratejileri bakımından da Bahro ve Gorz, ortodoks Marksistlerin, Bahro ile Gorz'un yapıtlarındaki çevreci imgelere aykırı olarak, çok dar bir biçimde, gelişmiş üretim güçleri ve

---

24. A. Gorz, "Zamanın Yeniden Fethi", **Telos** (55), İlkbahar 1983, s. 213-14.

25. **Ibid.**; ayrıca **bak. Farewell to the Proletariat,** Ek 1. **Bak.** Türkçe basım, s.137.

* Ouvrierist: İşçici. (ç.n.)

toplumsal ilişkilere dayalı olarak kavradıkları geleneksel sosyalist toplum kavramından ayrılmaktadırlar. Ancak, Rudolf Bahro'nun, Gorz'un sanayi-sonrası toplumuyla eşleşen bir gelecek kavrayışını paylaştığını sanmak yanlış olur. Gorz'un, ekonominin devlet planlamasına dayalı özellikleri ile radikal biçimde ademi merkeziyetçiliğin karışımını savunuşu, onun sanayi-sonrası toplumunu, Fransız sosyalizminin yanı sıra Marx, Toffler ve Green karışımına benzetir. Örneğin Bahro ile Gorz'un, günümüzdeki ve gelecekteki askeri konular, nükleer güç ve devlet kurumlarının genel rolü konularında karşıt düşüncede oldukları açıktır.

Sanayi toplumunun temellerinin köklü biçimde gözden geçirilmesinden yana olanların önde gelen sözcülerinden Bahro, her türden devletçiliğe, sanayinin büyümesine ve yüksek teknolojiye düşmanlığını açıkça ifade etmektedir. Bahro'nun "sanayi-sonrası toplum"u, harfi harfine bir sanayi-sonrası toplumdur; yani, bugün bildiğimiz biçimiyle sanayinin büyümesinin ortadan kaldırılmasına ya da sanayisizleşmeye dayalı bir toplum. Bahro'nun düşük enerji kullanan yeni bilgisayar teknolojisine bir rol tanıyıp tanımadığı ve bu teknolojinin küçük topluluklarda nasıl üretilebileceği açık değildir. Öte yandan Gorz, çevresel açıdan dengeye oturmuş sosyalist toplumunda yeni teknolojiden yararlanma isteğiyle Toffler'a daha yakındır. Bahro'nun özerk "temel komünler"i savunduğuysa açıktır. Bahro'nun deyişiyle, bu "temel komünler" yiyecek, barınma, eğitim ve sağlık gibi temel gereksinmelerini büyük ölçüde komün içinde üreteceklerdir; bu komünler belli uzmanlaşmış üretimler gerçekleştirme konusunda esas olarak komşu komünlerle takas amacına göre karar verecekler, genel iletişimin ve üretim koşullarının (ulaşım ve enformasyon) sürdürülmesine ya bu yolla ya da bu amaç için emek gücünü destekleyerek katkıda bulunacaklardır."[26]

Buraya kadar sanayi-sonrası ekonomilere ilişkin bazı temel kavramları kısaca tanıtmaya çalıştım. Değişik sanayi-sonrası toplum kavrayışlarını özetleyerek kuramcılarımız arasındaki farkları sınıflandırabiliriz. Bu sınıflandırmayı yaparken önce, Jones, Toffler ve diğerleri gibi, sanayi-sonrası toplumları mevcut ulusal sanayi toplumlarından daha çok bütünleşmiş ya da dünya çapında birbirleriyle daha çok

26. Bahro, "Fundamental Green Positions" (Temel Yeşil Tutumlar), s.2; ayrıca bak. R. Bahro, **Building the Green Movement,** (Yeşil Hareketin İnşası), çev., Mary Tyler (Londra: Heretic Books, 1986), s. 17-19 ve 86-91.

ilişkili toplumlar olarak tasavvur eden yazarları göz önüne almak gerekir. Toffler'a göre sosyo-ekonomik gelişmeler, hizmet-ötesi bir toplumun doğuşunu hazırlamada ya da ulus devletlerinin radikal ademi merkeziyetçi politikalar aracılığıyla ortadan kaldırılışlarında hükümetlerin günümüzdeki ve gelecekteki rollerine bağlı olarak gerçekleşecektir. Bu nedenle, sanayi-sonrası toplumlar sosyalist, kendine yeterli iktisadi birimler olmak zorunda değildirler; ayrıca, bu toplumlar mevcut ulusal ve yerel İkinci Dalga sanayilerinin yerini alan dev ölçekli yeni teknolojinin yaygınlaşması olmaksızın gerçekleşemezler. Toffler ve Jones, teknoloji ve öteki Üçüncü Dalga biçimleri için siyasal ve toplumsal mücadelenin önemsiz olacağı kanısında değiller. Ama onların sanayi-sonrası ekonomi ve yaşam tarzını kavrayışları şu anlamda iyimserdir; sanayi-sonrası üretim ve tüketimin, yerel çeşitliliği ve özerkliği gerçekleştirirken, çokuluslu, çok-amaçlı şirketleri ve/ya da kitlesel işsizliği ve durgunluğu ortadan kaldırabilecek tarzda dönüştürülmüş kamusal ve özel sektörleri de koruyacağına inanmaktadırlar.

İkinci olarak, Gorz gibi yazarlar "karma-ekonomi"ci sanayi-sonrası kuramcılarından bir adım daha ileri gidiyorlar. Ne kendine yeterliliği ne çok-amaçlı şirketleri savunan Gorz'un sanayi-sonrası sosyalizm imgesi devlet tarafından sosyalist planlamaya, ademi merkezi üretime dayalı, (yeni emek-azaltıcı teknolojiye ve basit geleneksel emek-yoğun, çevreyi kirletmeyen zanaatların karışımına) bunlara ek olarak, adı açıkça hiç belirtilmeyen öteki toplumlarla belirli uluslararası ilişkilerin bileşimine dayanmaktadır. Gorz, hem temel koordine edici mekanizma olarak piyasaya karşı çıkmakta hem de günümüzdeki iktisadi ve siyasal uygulamaların bürokratik düzenlenişinden daha demokratik olacak, geniş yapıları savunmaktadır.

Son olarak, mevcut sanayi toplumunun ve sanayi-sonrası toplumun büyümesine karşı çıkan ve kendine-yeterliliği vurgulayan bir grup sanayi-sonrası kuramcımız var; bunlara göre her iki toplumda da büyüme, çevreye daha çok zarar verilmesi, uluslarüstü siyasal kurumların (Örn., AET) elinde daha fazla gücün merkezileşmesi ya da çokuluslu şirketlerin daha fazla güç kazanması anlamına gelmektedir. Bu düşünce okuluna göre sanayi-sonrası ekonomileri, iktisadi gücün gerilemesi, işçilerin ve partilerin, emperyalist çizgide (yani, dünya çapında ucuz üretim sağlamak için sanayilerin Üçüncü Dünya ülkelerine kaydırılması) sanayilerin günümüzdeki yeniden yapılanmasından köklü biçimde kopması olmaksızın gerçekleşemez. Çeşitli radikal bağım-

sız iktisadi birim savunucuları arasındaki farklar esas olarak piyasa mekanizmasının rolüne ilişkindir. Eski anarşist yazarlar gibi Bahro da, kendine yeterliliği, esas olarak parasız takasın basit biçimleri, ademi merkeziyetçi planlama ve bilgi değişimi ya da bu tür kapitalist olmayan piyasa mekanizmaları ya da parasız değişimler aracılığıyla işleyen sosyoekonomik bir düzen olarak kavramaktadır. Uluslararası iktisadi değişimler, zengin ülkelerle Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki ilişkiler vb hakkında pek az şey söylenmektedir. Bu sanayi-sonrası piyasa mekanizması bulunmayan otarşi kavrayışının (her ne kadar basit takasın kendisi bir piyasa mekanizmasıysa da) karşısında kendine-yeterliliklerini piyasa mekanizması ve para kullanımının sürdürülmesi aracılığıyla koruyan radikal ademi merkezi topluluk imgesi yer almaktadır. Bu senaryonun Amerikan siyasetinde uzun bir geçmişi vardır (eski New England kentini canlandırma girişimi) ve Kirkpatrick Sale *Human Scale* gibi son dönem yapıtlarında bu senaryonun kuramını yapmıştır.[27] Kendine yeterlik, küçük çaplı girişimler ve topluluklar temelinde düşünülmektedir. Piyasa mekanizmaları gelişmeye devam ederken hem devletçiliğe hem iktisadi süreçlerin büyük şirketlerce denetimine şiddetli bir muhalefet vardır. Radikal bir çevrecilik demokratik katılım ve serbest girişim gibi en iyi geleneklerle birleşmektedir.

Sanayi-sonrası otarşinin hem piyasaya dayalı hem piyasaya dayanmayan uyarlamaları Toffler, Jones, Gorz ve diğerlerince ortaya konan sanayi-sonrası ekonomi imgelerine meydan okumaktadır. Bu nedenle tüm bu sanayi-sonrası toplumların nasıl işlediğine ilişkin çeşitli anlayışlarda yatan temel sorunları ve varsayımları analiz etmek gerekmektedir. Sanayi-sonrası kuramlarını daha ayrıntılı biçimde değerlendirmeye girişmeden önce, ele alınan hemen tüm yazarların şu temel sorun ve alanlara ya hiç değinmediklerini ya da pek az değindiklerini vurgulamak gerekiyor:

(1) Sanayi-sonrası toplumlarda devlet kurumlarının yapısı ve rolü;
(2) Kadınların özgürleşmesinin siyasal ve iktisadi sonuçları;
(3) Toplumsal zenginliği yeniden bölüştürmekle kalmayıp, günümüzde ya da gelecekte ücret ödenmeyen işçiler ve onların bakmakla yükümlü olduğu kişilere uygun bir gelir ya da bakım sağlayacak kurumsal mekanizmalar;
(4) Askeri teknoloji ile üretimin geleceği;

27. Yayımlayan, Coward, Mc Cahn & Geoghegan, 1980, New York.

(5) Dünya çapında bütünleşmenin ya da yerel otarşinin ülkesel ve uluslararası sonuçları.

Tüm bu sorunlara en azından bir ya da iki sanayi-sonrası kuramcımız değinmektedir, ama söz konusu sorunların boyutunu kavrayışları gibi çözüm önerileri de çok eksiktir. İhmal edilen sorunların çoğu (özellikle toplumsal refahın doğası ve kadınların konumu) sonraki bölümlerde ele alınacaktır. Bu bölümün geri kalan kısmında, ademi merkezi, piyasasız, küçük çaplı ve eşitlikçi sanayi-sonrası ekonomilerin (ne denli istenir bir ekonomi olsa da) gerçekte nasıl işleyeceğine ilişkin çeşitli kavrayışlardaki önemli zaaflardan bazılarını gözler önüne sermek istiyorum.

B. KİTLESİZLEŞMİŞ KAPİTALİZM YA DA PİYASASIZLAŞTIRILMIŞ ÜÇÜNCÜ DALGA SOSYALİZMİ

Sosyalist ya da toplumsal reformcu olsun, ilgili herhangi bir kişi, daha geniş çapta bütünleşme ile daha fazla otarşinin uyumsuz sonuçlarını kavramakla kalmamalı, aynı zamanda, bir gelecek ekonomisi biçimine karşı bir başka iktisadi gelişme tipini destekleyebilecek mevcut toplumlardaki eğilim ve politikaları da tanıyabilmelidir. Daha büyük uluslararası bütünleşme ile daha fazla kendine yeterlik kavramlarının uyumsuzluğu piyasa sosyalizminin çağdaş versiyonlarının birçoğunda, küçük-güzeldir literatüründe ve diğer alternatif toplum imgelerinde açıkça kendini göstermektedir. Alvin Toffler'ın *Üçüncü Dalga*'sı, çekici alternatif yaşam tarzlarının nasıl bir dizi tutarsız varsayım ve iktisadi uygulamaya dayandığını gösteren iyi bir örnektir. Toffler'ın yeni, çokuluslu, çok-amaçlı kuruluşları içeren ve sonuçta piyasanın yok oluşuna götüren, piyasanın olmadığı, "üreketim"in büyümesine dayalı bir senaryo sunduğunu belirtmiştim. Gelecek imgesine ilişkin birkaç önemli sorun bulunuyor. Birincisi, Toffler'ın günümüzdeki kapitalist uygulamaları analiz yöntemi en kötü yönleri görmezden geliyor ve yenileştirici potansiyeli abartıyor. İkinci olarak, Toffler, yeni dünya ekonomisini doğuran aynı iktisadi ve teknolojik güçlerin, kendi başlarına, yerel, "üreketimci" piyasa-dışı sektörlerin sanayi temelini ve iktisadi açıdan yaşam olanağını yok etmeyeceğini ya da ciddi biçimde baltalamayacağını gösterememektedir. Üçüncü olarak, Toffler, piyasasızlaşmış bir dünya ekonomisinin nasıl oluşacağını açıklayan ikna edi-

ci bir analiz sunamadığı gibi, bu ekonominin nasıl olup da yerel ve çokuluslu iktisadi değişimlerin canlı bir karışımı olarak varlığını sürdürebileceğini de gösterememektedir.

Toffler'ın sanayi-sonrası toplumunun ütopik niteliğiyle onun, kapitalist girişimleri safça ve gerçekdışı biçimde analiz edişi arasında yakın bir ilişki vardır. Toffler, özel kuruluşların "toplumsal muhasebe" yapmalarını (yani, yalnızca kârlarını değil, eşitliği ve çevre korumayı vb de maksimize etmelerini) çok istiyor. Bu nedenle Toffler, çokamaçlı şirkete, özel olarak şirketlerin halkla ilişkiler bölümünün bildirilerini okumaya yarayan pembe gözlüklerle bakmaktadır. Azınlıkların eleştirilerini azaltmak ya da daha elverişli çalışma koşulları sağlayarak üretkenliği maksimize etmek amacıyla, kamuoyundaki görünümlerini, kiralama uygulamalarını ve iç işleyişlerini yeniden düzenleyen şirketler varsa da bunlar pek azdır. Aslında Toffler'ın *Üçüncü Dalga*'daki tüm metodolojisi dar bir alandaki sosyoekonomik örnekleri alıp bunlardan yola çıkarak tahminde bulunmaya ve bunları geleceğin tipik örnekleri olarak kabul etmeye dayanmaktadır. Bu trend tahmini ve izlenimci analiz yöntemi, Toffler'ın oldukça sorgulanabilir spekülatif düşüncelerle mükemmel sezgilerin seçmeci bir karışımını bir araya getirmesine yol açmaktadır. Böylece, Toffler'ın, ulus devletlerin parçalanışı, kitlesel üretimden uzaklaşma, siyasal süreçlerin ademi merkezileşmesi vb gibi tüm analizleri, çağdaş toplumlardaki çelişkinin doğasını yanlış yorumlamanın ve abartmanın, ayrıca kapitalist toplumlarda erişilen merkezileşme, standartlaşma ve eşzamanlılaştırmanın gerçek düzeyini abartmanın bir sonucudur. Her ne kadar çağdaş toplumların belirgin özelliğinin devasa bürokrasiler, karar-verme sürecinin son derece standartlaşması ve merkezileşmesi olduğu kesin olmakla birlikte, Toffler'ın, İkinci Dalga toplumlarında çürüme, ihmal, siyasal ve iktisadi çatışmaya ilişkin zarif tasvirlerinin çoğu, aslında denetim yokluğunun, eşzamanlılaştırma ve standartlaşma yokluğunun örnekleridir. Toffler'ın sanayi-sonrası topluma geçiş sürecini bu kadar sorunlu yapan, tam da yerel, bölgesel, ulusal ve uluslar ötesi düzeylerde (daha önce ayrıntılı biçimde ele aldığım bir konu bu)[28] toplumsal güçlerin ve kurumların *eşzamansızlaştırılmasıdır.* Toffler'a haksızlık etmemek için, onun, Üçüncü Dalga toplumlarına geçişin düz bir çizgi izlemeyeceğini (Toffler şiddet konusunda uyarır bizi) savunduğunu belirtmeliyim, ama Toffler'ın toplumsal mücadele kavrayışı, kapitalist girişim-

28. **Bak. Beyond The State**'in 2. kısmı.

lere hayırhâh bakışıyla tuhaf biçimde uyumsuz görünmektedir.

Kapitalist şirketlerin mevcut standartlaşmış, çeşitli, istisnai, kaliteli ürünler için kitlesel üretim biçimlerini terk ettiğini öne süren Toffler, ürünlerini çeşitlendiremeyen ya da gerçekten ürünlerinin kitlesel niteliğini arturan tüm bu önemli sanayileri göz ardı ediyor gibi. Burada, otomobil üretimi, çelik, alüminyum, petrol, kauçuk, kimyasal maddeler ve elektronik alanlarında önde gelen şirketlerden söz ediyorum. Bu şirketler çeşitlendirilmiş ürünler (yani, büyük-içinde-küçük-güzeldir) için en düşük düzeylerde olanak tanıyan mal üretimiyle (örneğin, petrol ve çelik) uğraşmaktadırlar; bu sanayilerin aşırı üretimden, son on yılda inip çıkan kâr oranının yol açtığı durgunluklardan ve hafif iyileşmelerden epey çekmelerine bakılırsa, kitlesel üretimden uzaklaşmanın tüm büyük sanayi kuruluşları için geçerli bir seçenek olmadığı anlaşılır. Kuşkusuz küçük-çaplı girişimlerde çelik ve öteki kilit malları üretmek olanaklıdır (örneğin, Mao'nun "arka bahçedeki atölyeleri" ya da İtalya'daki küçük işletmeler). Ancak, küçük-çaplı üretim, üretim çeşitlendirmesiyle aynı şey olmadığı gibi, tüm büyük kapitalist şirketler için uygun bir seçenek de değildir.

Ulusal ve uluslararası düzeyde gittikçe artan rekabetle karşılaşan pek çok büyük şirket aslında çeşitlendirmeye karşıt bir strateji izledi. Artan sayıda şirket üretim süreçlerini çeşitlendirdiler, ama üretimlerini çeşitlendirmediler. Örneğin, "dünya otomobili" yaratma hareketi, Üçüncü Dünya ülkelerinde elektronik donanım montajı, kitlesel üretimin otomasyonu; tüm bunlar gücün daha fazla yoğunlaşmasına, çeşitliliğin ya da çok- amaçlı kurumların yararlarından pek çoğunu bir kenara atarak yaşamsal önemdeki sanayi altyapısının yok edilmesi ve mesleklerde maharetin gereksizleşmesine yol açtı.

Toffler, kâr amacı gütmeyen şirketleri yaratmadan geleneksel sanayileri yok eden kapitalist toplumlardaki çelişkilerden pek habersiz görünüyor. Dahası, Toffler, hükümetlerin dev siparişleri olmasa gelecekleri karanlık olan mevcut tüm sanayileri bir kenara bıraksak bile, çağdaş yeni teknolojinin belkemiğini oluşturan, Kuzey Amerika, Fransa, SSCB ve diğer ülkelerdeki dev askeri-sınai kompleksler hakkında ya hiçbir şey söylemiyor ya da pek az şey söylüyor. Yepyeni, standart dışı pek çok ürünün ortaya çıktığı kuşkusuz doğruysa da, Toffler, çokuluslu şirketlerle, ekonominin piyasa mekanizmasından arındırılması ve iktidarın radikal biçimde ademi merkezileşmesinin (bunların, Üçüncü Dalga toplumlarının belirgin özelliği olması beklenmektedir) sözümona uyumluluğuna ilişkin gerçekdışı bir analiz yapmışa benze-

mektedir.

Toffler'ın yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının, toplumsal eşitliği en üst düzeye çıkarmanın, haftalık çalışma saatlerini azaltmanın çekiciliğine inancı göz önüne alındığında, çokuluslu şirketlerin ve milyonlarca küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin tümünün, dünya çapında bütünleşme ile "elektronik evler"in karışımından oluşan bir Üçüncü Dalga'ya geçişte kârlılıklarını koruyarak varlıklarını sürdürebileceklerine inanmak olanaksızdır. İkinci Dalga toplumları içinde belki de dünyanın en zengin ve en tüketimci kenti olan California'nın 2050 yılında neye benzeyeceğini çıkarsamaya çalışan bir grup analist iki alternatif senaryoyu karşılaştırdı.[29]

Birinci Senaryo'da, California'lıların mevcut yaşam tarzlarını korumak, buna karşılık yukarı orta sınıfın yüksek tüketim kalıplarına olabildiğince çok sayıda insanın ulaşması amacıyla tüketim düzeylerini artırmak istedikleri varsayıldı. Buna karşılık İkinci Senaryo'da halkın, Toffler'ın idealindeki yaşam tarzına çok yakın bir tarzı benimsediği varsayıldı; örneğin, halkın daha az tüketimde bulunacağı, kişisel rahatını daha az düşüneceği ve çevreye duyarlı olacağı varsayıldı. Bütün uzun dönemli gelecek tahminlerinde görülen ciddi yetersizlikler bir kenara bırakılsa da, İkinci Senaryo'nun benimsenmesi durumunda, Birinci Senaryo'daki üretim düzeyi artışı ve çevre sorunlarına karşılık, sanayi üretimi, tüketim, enerji kullanımı, otomobille seyahat vb ile bağlantılı birkaç önemli endekste ciddi bir düşüş olacağı açıktır.[30] Mevcut pek çok girişimde kârlılık bunalımı olacağından, Toffler'ın açısından, toplam tüketimde böylesine büyük bir düşüşün kapitalist ekonomilerin olası bir çöküşüyle sonuçlanmayacağına inanmak tam anlamıyla bir fantezidir. Kuşkusuz Toffler ve öteki sanayi-sonrası kuramcıları buna, piyasa dışı sektörde milyonlarca küçük girişim ve yeni iş bulunduğuna işaret ederek cevap verebilirler. Ancak, tekelci sektörde büyük bir bunalım, hükümet gelirlerinde önemli bir azalma ve öteki sıkı kemer-sıkma önlemlerinden sonra milyonlarca insanın refahını nasıl koruyacağı ya da nasıl gelir elde edeceği yanıtlanamayan temel soru olarak kalmaktadır.

Üçüncü Dalga kitabında Toffler'ın aslında iki kitabı birden yazmaya çalıştığı anlaşılıyor. Birinci kitap, tüm kapitalist girişimlerin

29. **Bak.** R. Carlsan, W. Harman, P. Schwartz ve arkadaşları, **Energy Futures, Human Values and Lifestyles** (Enerjinin Geleceği, İnsan Değerleri ve Yaşam Biçimleri) (Boulder: Westview Press, 1982).

30. **Ibid.,** 3., 4. ve 5. bölümler.

temelde sömürücü olmayan "iyi çocuklar" olduğu, bunların daha çok eşitlik, demokrasi ve kaynakların rasyonel kullanımından yana olduğu, daha az şanslı uluslar ve bireylere destek olma konusunda daha duyarlı olduğu kapitalist bir toplumdaki yaşam imgesini sunmaktadır. İkinci kitapsa, kapitalist toplumlarda irrasyonel olan ne varsa tümünü içeren bir katalogdur ve daha geniş katılıma dayalı piyasasız bir toplumun ahlaksal üstünlüğünün onaylandığı, doğaya ve dost insanlara hoşgörü ile karşılıklı saygının sergilendiği bir imge sunmaktadır. Kapitalist toplumları şizofrenik tarzda kavrayan, devlet kurumlarıyla kapitalist toplumdaki toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri (ve bu ilişkilerin, komünist ülkelerdeki vatandaşlarla devlet yöneticileri arasındaki ilişkilerden neden önemli ölçüde farklı olduğunu) makul biçimde analiz etmekten yoksun olan Toffler, global Üçüncü Dalga kapitalist şirketleriyle kâr amacı gütmeyen ademi merkezi toplulukların birlikte yaşayabilecekleri konusunda okuyucusunu ikna etmekten oldukça uzaktır. NATO, COMECON, IMF ve öteki uluslarüstü kuruluşların ciddi biçimde denetlenmesi çağrısında bulunan Toffler, savaşın ve bloklar arası güç çatışmasının bulunmadığı yeni, rasyonel bir dünya istemektedir. Toffler'a göre, ulus devleti dev çokuluslu şirketleri yönetemez; Toffler'ın önerdiği çözüm, dünya çapındaki ilişkileri düzenlemek için daha büyük ve daha iyi çokuluslu kurumlardır.[31] Bütün bunlara karşın, Toffler kitabında, hükümetin ve öteki karar-alma süreçlerinin ademi merkezileşmesini savunmaktadır! Bu ademi merkezi yönetim kurumlarının, daha da büyük çokuluslu kurumların varlığı, ayrıca dünya çapında pazarların ve girişimlerin daha da gelişimi karşısında nasıl olup da bir politika saptayabileceği anlaşılamamaktadır. İkinci Dalga merkezi bürokrasileri, şirketleri, üretim süreçleri ve karar alma kurumlarından Toffler'ın çıkardığı geçerli tüm dersler ve eleştiriler, onun Üçüncü Dalga adını verdiği ütopik dünyasının "gezegen bilinci"yle ve yerel planda piyasasız yaşam tarzıyla fiilen gözardı edilmektedir. Her nasılsa, çok uluslu şirketler, piyasayı ortadan kaldıran güçlerle birleşir ve kaynaşırlar; kapitalist ve komünist ülkeler bir "gezegen bilinci" geliştirirler, uluslarüstü kurum bürokratları güçlerini yerel demokratlarla paylaşırlar (belki de tümünün çalışmalarını "elektronik ev"den yürütmelerini dolayısıyla) ve kıtlık, açgözlülük, savaş, işsizlik, çevre kirliliği vb sonuçta, uzun mücadelelerden sonra, İkinci Dalga toplumlarındaki yaşama ilişkin birer anı olarak kalırlar.

31. Toffler, **The Third Wave**, s. 441-4.

C. SANAYİ-SONRASI KURAMININ EVRİMİ: FABIUSÇU YOL

Toffler, dünya çapında bütünleşme ve yerel ademi merkezileşme yollarının uyumsuzluğunu araştırmada başarısızlığa uğrayan tek kişi değildir. Bu başarısızlık, André Gorz'un kendi sanayi-sonrası imgesi hakkında da ipuçları verir; Gorz, eleştirmeksizin, Toffler'dan şöyle söz eder: "Alvin Toffler, Üçüncü Dalga'da mikro-elektronik devriminin, iktisadi hedeflerin, pazar için üretimin ve para değişiminin ikincil planda kalacağı bir uygarlığa yol açma yeteneğinde olabileceğini göstermiştir."[32] Ancak, ulus devletin radikal biçimde aşkınlaşmasını (ademi merkeziyetçilikle aynı anda yeni bir uluslarüstü eğilimin oluşması biçiminde) destekleyen Toffler'ın yanı sıra, mevcut ulus devletleri geleneksel siyasal iktisadi yapılarını büyük ölçüde korurken aynı zamanda dünya çapında iktisadi bütünleşmeyi savunan başka sanayi-sonrası kuramcıları da vardır. Bu bakış açısı Barry Jones ile Tom Stonier'ın yapıtlarında açık seçik görülmektedir.[33]

Yüzyıl önce ilk Fabiusçular, aydınlanma reformları, kitle eğitimi ve toplumsal planlama süreci aracılığıyla, daha fazla eşitlik, kültür, çekici kentsel çevre vb ile ayırt edilen gelecek toplum yararına kapitalist sanayi yaklaşımının irrasyonel özelliklerinin üstesinden gelinebileceğine inanıyorlardı. Günümüzde, bu geleneği, Avustralya'nın İşçi Partili bilim bakanı Barry Jones sürdürmektedir. İlk Fabiusçular gibi Jones da mevcut siyasal iktisadi yapılar içinde kalarak çözüm bulunabileceğine inanan bir toplumsal reformcudur. Stonier, kapitalist ülkelerdeki sosyal demokrat ve merkez partilerinin çeşitli üyeleri, "Atari Demokratları", ayrıca daha fazla demokrasiyle daha fazla bilgisayar[34] savunucuları gibi Fabiusçu olmayan ötekilerin tümü, gerekli değişiklikler için hazırlık yapmamız koşuluyla sanayi-sonrası ekonominin büyük bolluk getireceğine inanmaktadırlar. Monetarist politikaları reddeden Jones ve Stonier, sanayi-sonrası ekonomiyi, günümüzün sanayisizleş-

---

32. A. Gorz, "The Limits of Self-Determination and Self-Management: An Interview" (Kendi Kaderini Tayin ve Özyönetimin Sınırları: Bir Röportaj), **Telos** (55),1983, s. 222.

33. Stonier, **The Wealth of Information;** ayrıca, B. Jones, "Australia as Post-Industrial Society" (Sanayi-Sonrası Toplum Olarak Avustralya) (Melbourne Commission for the Future, 1986).

34. Örn. **bak.** W.P. Dizard Jr, **The Coming Information Age** (Yaklaşan Enformasyon Çağı) (New York: Longman, 1982).

me, stagflasyon ve toplumsal rahatsızlıklar gibi hastalıklarına bir panzehir olarak sunmaktadırlar. Japonların, Amerikalıların ve öteki teknolojik güçlerin gerçekleştirdikleri ilerlemelere işaret eden Jones ve Stonier'a göre, yüksek eğitim gören insanların sayısındaki büyük artışın, araştırma geliştirme çalışmalarının, yasaların ve özendirici etmenlerin vb sayesinde sanayi-sonrası ekonomiye geçiş, geleneksel sanayilerin kapanmasına ve bazı kişilerin acı çekmesine karşın, görece düzgün bir yol izleyecektir.

Kitlesel kamu eğitiminin, araştırmanın, meslek eğitiminin ve yeni kapsamlı toplumsal refah biçimlerinin yaşamsal önemdeki rolünü vurgulayan Jones, Fabiusçuluğun son yüzyıldaki deneyimlerinden hiç ders almamış. Önemli toplumsal reformlara ve yaşam düzeyindeki gelişmelere karşın Fabiusçular, daha yaygın eğitim, toplumsal refah ve devlet müdahalesinin sosyalizme geçişi sağlayacağı konusunda temel olarak yanılmışlardır. Anthony Crossland'ın "1951'e gelindiğinde İngiltere temelde kapitalist bir ülke olmaktan çıktı" (çünkü, güya iktisadi güç egemen sınıftan hükümete geçmişti) biçimindeki iddiası bu Fabiusçu görüşün ortaya atıldığı 1950'lerde olduğu kadar 30 yıl sonra da gülünçtür.[35] Benzer biçimde eğitimin ve devlet müdahalesinin kapitalist sanayi toplumunu eşitlikçi bir sanayi-sonrası topluma dönüştürebileceği inancıyla Jones, saf değilse, tamamen kendini kandırıyor. Sonraki bölümde dev toplumsal refah bütçelerinin ve Jones ile öteki sanayi-sonrası kuramcılarının önerdiği asgari gelir garantisi gibi herkesi kapsayan gelir programlarının mali ve toplumsal olanaklarını tartışacağım. Şu an için, Jones'un, Stonier'ın ve diğerlerinin, mevcut kapitalist toplumları dönüştürmek için gerekli politikalar konusunda neden yanıldıklarını belirtmek gerekiyor.

Eğer Jones ve diğerleri, yalnızca, sanayilerin ve mesleklerin dönüştürülmesinin kuramını yapıyor olsaydılar, mevcut yeniden yapılanma politikaları açısından anlaşmazlığa yol açacak daha az şey olurdu. Önde gelen kapitalist ülkelerde imalat sanayilerinde büyük ölçüde iş kaybı olduğu kesindir. Ayrıca, çeşitli ülkelerde, kişisel hizmetler, turizm, finans ve kamu yönetimi alanlarında iş artışı olmuştur. Ancak, kamu eğitimine büyük miktarda fon ayırmanın sanayisiz proletaryanın toplumsal hareketliliğinin anahtarını sağlayacağı inancı, eğitimin kapitalist toplumsal ilişkilerin barındırdığı eşitsizliğin üstesinden geleceği yolundaki eski Fabiusçu inanç kadar aldatıcıdır.

35. R.H.S. Crossman (ed.), **The New Fabian Essays** (Yeni Fabiusçu Denemeler) (Londra: Turnstile Press, 1952),s. 42.

Yeni sanayi olasılıklarını, iş kaynaklarını vb yakından incelersek, yüksek öğrenimin, hizmet-ötesi ekonomide yalnızca garson, hademe, bekçi, ev temizlikçisi ya da benzer düşük ücretli mesleklerde iş bulabilecek insanlara yüksek gelir sağlayacağı yolunda, geleceğe yönelik iyimserlik için fazla bir umut ışığı göremeyiz.[36] Bu kasvetli tahminlere, düşük ücretle, *part-time** çalışanların sayısındaki artış, üretici güçlerin çokuluslu, ihraç yönelimli firmaların elinde yoğunlaşması olgularını eklediğimizde sanayi-sonrası ekonomilerde özel sektörün genel yapısının, daha yüksek öğrenim yoluyla üst sınıflara geçişi düşük ücretli işçilerin çoğu açısından sağlamaya hiç elverişli olmadığını görürüz. Böylece, geriye yalnızca devlet ya da kamu sektörü kalmaktadır. Kendisinden önceki Fabiusçular gibi Jones da kapitalist sanayi toplumunda ya da sanayi-sonrası toplumda kamu sektörünün genişlemesine engel olan katı sınırları anlayamamaktadır. Jones'un ve diğerlerinin önerdiği, eğitim, toplum bakımı ve hizmetleri alanındaki değerli işlerin pek çoğu gerçekte kârlı kapitalist üretimle uyuşmayan (günümüzde olduğu gibi toplam ekonominin küçük bir bölümünü oluşturdukları alanlar dışında) ve bu nedenle gelecekte de artması beklenmeyen işlerdir.

Toffler gibi, Jones da, somut siyasal ve iktisadi gerçeklikler yerine soyut yönelimler üzerinde yoğunlaşarak gerçek dışı bir teknolojik iyimserlik duygusu yaratmaktadır. Örneğin, bilgi teknolojisi, biyotek-

---

36. K.Windschuttle, "High Tech and Jobs" (Yüksek Teknoloji ve İşler), **Australian Society,** Kasım 1984, s. 11-13. Windschuttle, ABD'deki yeni işlerin çoğunun yüksek beceri isteyen mesleklerde olmayacağını göstermiş bulunan, Stanford Üniversitesi'nden Henry Levin ve Russel Rumberger'ın çalışmalarına dayanmaktadır. Odacılık, kapıcılık, muhafızlık, hastane hademeliği ve **fast food** satış elemanlığı gibi beceri istemeyen işler yeni "yüksek teknoloji" toplumlarında artış gösterecektir. Windschuttle, mevcut ekonomik bunalımlara yüksek teknolojinin çözüm getireceğini savunan Barry Jones ve diğerlerini eleştirmede, Levin ve Rumberger'ın analizlerine atıfta bulunmaktadır. Bununla birlikte, şaşırtıcı bir biçimde, Windschuttle, sanayi-sonrası kuramcılarının öne sürdüğü, beceriye dayanan işler vaadine karşı çıkan eski argümanlarına karşın yüksek teknolojiye dayalı geleceğin "tek çıkış yolu" olduğu sonucuna varmaktadır. Jones ve Windschuttle, beceriye dayalı az sayıda yüksek teknoloji işinin beceriye dayanmayan pek çok iş yaratacağını (çarpan etkisi) ummaktadırlar. Bu umut, siyasal ekonomik trendlerin sağlam analizlerine, yani hangi yeni sanayilerin doğacağı ya da genişleyen kamu sektörleri ve geliştirilmiş sosyal yardım programlarının nasıl finanse edileceğinden vb çok imana dayanmaktadır..

* Part-time: Belirli zamanlarda (örn. haftanın birkaç günü, günde birkaç saat) çalışmayı tanımlar. (ç.n.)

noloji, mikroelektronik vb alanlarında pek çok yeni iş yaratıldığı doğrudur. Ancak, gelecek birkaç on yılda, bu yüksek teknoloji işleri, ABD gibi ileri ülkelerde toplam istihdamın örneğin yüzde 10-15'ini sağlayacaktır. Buna karşılık Gorz, kitle istihdamı için yüksek teknolojinin her derde deva gibi görülmesini doğru bulmamakta ve Fransızların Amerikan Yeni Sağ modelini taklit etmelerini şiddetle eleştirmektedir.[37] Etzioni, Jargowsky, Harrington ve Levinson gibi yazarlar da yüksek teknoloji işlerinin 1995'te ABD'de yeni işlerin yüzde 4'ünden azını oluşturacağını savunmaktadırlar.[38] Bu yazarlar İşçi İstatistikleri Bürosu'nun verdiği rakamlara dayanarak, hademelik ya da kapıcılığın en hızlı gelişen beş yüksek teknoloji alanındaki işlerin tümünden daha fazla iş yaratacağını göstermektedirler! 1950-1982 arasında usta işçiler, tarım işçileri, memurlar, hizmet sektörü işçileri ve makine operatörleri gibi kategorilerde önemli değişiklikler olmakla birlikte, 1982-1995 arasında satış elemanları, memurlar, usta ve teknik işçiler, yöneticiler, makine operatörleri, düz işçiler, zanaatkârlar ve tarım işçileri kategorilerinin oluşturduğu toplam işgücünde pek az değişiklik olacağı tahmin edilmektedir.[39] 1995 için yapılan bu tahminler doğru çıkarsa, pek çok fütürolog ve sanayi-sonrası toplum üzerine yazan pek çok kişi tarafından yapılan meslek dönüşümü tahmini, sanıldığından çok ama pek çok yavaş gerçekleşecektir.

"Sanayi-sonrası toplum"daki işlerin çoğu aslında sanayi toplumlarında bulunan işlerle aynı tiptedir: *Fast-food** büfe ve lokantalarında satış elemanları, ev temizlikçiliği, eski "sanayi-toplumu" diliyle tezgahtarlık ve hademelik. 1983'te ABD'de bankacılık, lokantalar, satış vb gibi hizmet sanayilerinde çalışanlar toplam ücretli işgücünün

37. A. Gorz, "The American Model and the French Left" (Amerikan Modeli ve Fransız Solu), **Socialist Review** (84), Kasım-Aralık 1985, s. 101-8.

38. **Bak.** A. Etzioni ve P. Jargowsky, "High Tech, Basic Industry and the Future of the American Economy" (Yüksek Teknoloji, Temel Sanayi ve Amerikan Ekonomisinin Geleceği), **Human Resource Management,** 23 (3), 1984, s. 229-40; M. Harrington ve M. Levinson, "The Perils of a Dual Economy" (İkili Bir Ekonominin Tehlikeleri), **Dissent,** Sonbahar, 1985, s. 417-26; R. Gordon ve L.M. Kimball, "High Technology, Employment and Challenges to Education" (Yüksek Teknoloji, İstihdam ve Eğitim Sorunları) **Prometheus,** 3 (2), Aralık 1985, s. 315-30.

39. Rakamlar, Harrington ve Levinson'ın "The Perils of a Dual Economy" (İkili Bir Ekonominin Tehlikeleri) adlı makalesinden alınmıştır.

* Fast food: Hamburger vb gibi hızlı servis yapılan yiyecekler. (ç.n.)

yüzde 69'unu oluşturuyordu; bu oran 1956'da yüzde 54'tü.[40] En büyük ve teknolojik bakımdan en ileri kapitalist ülkede bile sanayi-sonrası toplumun gelişim oranının son 30 yılda yüzde 15'i aşmadığı açıkça görülmektedir.

ABD'de meslek değişimi için halen olanaklar varsa da, hizmet sektörü istihdamında (son 30 yılda) en yüksek oransal artış Japonya, Batı Almanya, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde kaydedilmiştir. Tüm bu büyük kapitalist ülkeler, 1956'da hizmet sektörü istihdamında düşük düzeylerden (toplam istihdamın yüzde 28-38 kadarı) başlamışlar, ama hizmet sektöründe toplam ücretli işgücünün yüzde 50-58'inden fazlasına ulaşamamışlardır.[41] ABD'de ayrıca, 20-24 yaş nüfusunun yüzde 55'i yüksek öğrenim görmüşken, İtalya, İngiltere, Batı Almanya, Japonya, Kanada, İsveç ve Fransa'da aynı yaş grubundakilerin yalnızca yüzde 20-37'si yüksek öğrenim görmüştü; bu ülkeler teknolojik bakımdan en ileri ve en büyük kapitalist ülkelerdir. [42] İşgücünün böylesine yüksek oranda bir bölümü yüksek öğrenim görmüş olan ABD'nin belirgin özelliği, İsveç, İngiltere ve öteki Batı Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında yaygın düşük ücretli emek, yarı-ustalık gerektiren ya da hiç gerektirmeyen hizmet sektörü işlerinin toplam içindeki oranının yüksekliği, çok sayıda *part-time* çalışan işçi ve toplumsal refah hizmetleri alanında, kamu sektöründeki istihdamın düşük düzeyidir.[43] Aynı derecede önemli bir nokta da, ABD'nin önde gelen tüm öteki kapitalist devletlerden daha çok askeri maceralara, özellikle yüksek askeri teknoloji araştırma ve geliştirmeye para harcamasıdır. [44]

40. **Bak.** 1 Eylül 1984 tarihli **The Economist** dergisinin 83. sayfasında yer alan OECD rakamları.

41. **Ibid.**

42. **Bak.** "Nirvana by Numbers" (Sayılarla Nirvana), **The Economist,** 24 Aralık 1983, s. 54.

43. **Bak.** 4 Mart 1984 tarihli **The German Tribune** dergisinin 5. sayfasında yeniden yayımlanan, önde gelen kapitalist ülkelerde sosyal güvenlik harcamaları üzerine OECD rakamları. Örneğin, 1981'de, sosyal güvenlik masraflarının milli hasıla içindeki payı İsveç'te %31,5, Batı Almanya'da %31,5 iken ABD'de yalnızca %21'dir. Aynı zamanda, kamu sektörü ya da kamu çalışanları, ücretli işgücünün İsveç'te %37'sini, İngiltere'de %30'unu ve Avustralya'da %26'sını oluştururken ABD'de yalnızca %18'ini oluşturuyordu -G. Therborn tarafından Mayıs/Haziran 1984 tarihli **New Socialist** dergisinde (s. 24-28) alıntılanan OECD rakamlarından.

44. Hükümet tarafından araştırma için ayrılan fonun %70'e yakınının askeri A&G'ye (Araştırma ve Geliştirme) gittiği Amerika'da temel araştırma ve askeri A&G'nin yapısı ve biçiminin iyi bir çözümlemesi için, **bak.** D. Dickson, **The New Politics of Science** (Yeni Bilim Siyaseti) (New York: Pantheon, 1984), s. 21.

İleri hizmet sektörü toplumlarının yakın zamanlardaki tarihsel profilleri göz önüne alındığında, sanayi-sonrası toplumdaki işgücünü iyi ücret ödenen işlerde (son işsizlik oranları dikkate alınırsa) tümüyle istihdam etmeye yetecek ölçüde kamu harcamalarını genişletmek için hem Yeni Sağ hem liberal Keynesçiler büyük bir yenilgiye uğramalıdır; ulusal ekonomilerdeki kamu sektörlerini genişletmek üzere uygun gelir yaratmak bir yana işsizlik oranında daha fazla artışı önlemek için dünya ticareti kapsamlı bir artış (ihracata dayalı bir canlanma) göstermelidir.[45] Bu senaryo daha fazla çevresel uyum, piyasaya dayanmayan kullanım değeri hizmetlerine erişme amacı ve belirtilen öteki "kapitalizm sonrası" hedeflerle uyuşmamaktadır. Ya özel sektör büyür, emeği sömürmeyi, çevreyi kirletmeyi, ulusal ve yerel düzeyde geleneksel sanayiyi ve el zanaatları temelini yok etmeyi sürdürür ya da kamu sektörü büyür. Kamu sektörlerindeki büyüme esas olarak özel sermaye birikimine yardımcı olan alanlarla sınırlıysa, bu durumda, sanayi-sonrası kuramcılarının arzuladığı eşitlik ve çevreye ilişkin hedeflerin pek çoğunu elde etmek için pek az şans olacaktır. Ama eğer siyasal güçler, kamu sektöründeki büyümenin, şiddetle ihtiyaç duyulan toplumsal refah hizmetlerinde, insanlara kârdan daha fazla önem verilen öteki mal ve hizmet alanlarında gerçekleşmesini sağlarsa, bu gelişmeler özel girişimin kârlılığını azaltmakla kalmayacak, emek disiplinini ve çalışma dürtüsünü de aşındıracaktır. Çünkü tam istihdam, gelir güvencesi, gelir, kültür ve eğitim alanlarında fırsat bolluğu gibi arzulanan hedeflerin

45. OECD ülkelerinin kamu sektörlerinde masraf kısıntısı üzerine bir inceleme için, **bak.** D. Tarchys, "Curbing Public Expenditure:Current Trends" (Kamu Harcamalarının Kısılması: Mevcut Eğilimler),**Journal of Public Policy,** 5(1), 1985, s. 23-67. Vergi gelirinin, Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki oranı değişik OECD ülkelerinde %27'den %50'ye kadar değişim göstermekle birlikte, vergi oranları ve sosyoekonomik politika arasında doğru bir orantı yoktur. Örneğin, Hollanda ve Belçika'da yüksek vergi oranları ve yüksek işsizlik görülürken, İsveç ve Norveç'te yüksek vergi oranları ve düşük işsizlik vardır. Japonya'da %27, ABD'de %30,5 olan vergi gelirinin GSYİH içindeki oranının %50 üzerine çıkması için, önemli politika değişiklikleri yapılması gerekir. O zaman bile, eğer yeni vergiler (anonim şirketler ya da zenginler yerine) işçilerin omuzlarına yüklenmeye devam ederse ve eğer devlet harcamaları eskiden olduğu gibi yapılırsa, toplam vergi rakamları tek başlarına radikal değişiklikler oluşturmazlar. Pek çok yorumcu, tek tek ulusal bütçe gelir ve gider kalemlerinin niteliksel yönleri yerine (açığın boyutları gibi) kaba bütçe rakamlarını ele alma hatasını yinelemektedir. Önemli olan kamu sektörünün boyutları değil, bu kurum ve yöntemlerin, hakim sınıfların güç ve sosyal ilişkilerine ne şekilde yardım ettikleri ya da engel oluşturduklarıdır.

tümü, geleneksel sanayilerde yabancılaşmış serfler ya da sağlığa zararlı bilgisayar ve video terminallerinde yeni zombiler* olarak çalışılmasına toplumsal alternatifler sunacaktır.

Kısacası Jones ütopyacılığını baştan kendisi açıklamaktadır. Kapitalist toplumlarda kamu ve özel sektör ekonomi politiğini hiç anlamayan, kapitalist toplumlarda hangi toplumsal güçlerin eğitim ve refah alanlarında kâr getirmeyen harcamalara kapsamlı fon akışını onaylayacağını söyleyemeyen, küçük girişim bolluğunun dünyadaki IBM'lerin piyasa egemenliğini nasıl kıracağını gösteremeyen Jones için kalan tek yol, sanayisizleştirilmiş kitlelere eşit biçimde bölüştürülen sanayi-sonrası gelir pastasının uyumlu biçimde büyümesine inanmaktır. Jones, Stonier ve diğerleri, istemeden, günümüzde sürdürülen tam anlamıyla Sağcı yeniden yapılanma politikalarını desteklemektedirler. Bu Sağcı piyasa modeli aynı zamanda sosyalist ve sosyal demokrat hükümetlerce de izlenmektedir. Daha yüksek teknoloji mevcut sanayilere daha az koruma ve global şirket ağlarında daha fazla bütünleşme için yapılan her çağrı yerel ve ulusal demokratik egemenlik kaybına, ustalık ve hizmetlerde düşüşe ve işçi örgütlerinin zayıflamasına yol açar; çünkü yeniden yapılanma daha fazla işsizlik yaratır, ulusal pazarları yabancı mallara açar, finans ve sermaye hareketlerini düzensizleştirir; buna karşılık, kapitalist güçler, sanayi-sonrası toplumu kapitalist bir cehennem yerine sosyalist bir cennet yapacağı varsayılan, Jones ve diğerlerinin önerdiği toplumsal reformların gerçekleştirilmesine karşı çıkmaktadırlar. Hükümetteyken büyük toplumsal reformlara olan inançlarına karşın pek çok çağdaş Fabiusçu kapitalist çıkar gruplarını kızdırmak istememektedir. Bunalım karşısında Fabiusçular özel sektörün kârlılığına dayalı canlanmayla yetinir ve kârların "gitgide azalarak" "orta düzeye" inmesini umut ederler.

D. ÜÇÜNCÜ SEKTÖR: İLERİCİ GÜÇ YA DA ROMANTİK DEFORMASYON

Her ne kadar sanayi-sonrası kuramcılarının tümü çokuluslu şirketlerle küçük, ademi merkezi üretim ve demokratik denetimin uyumlu olduğunu düşünmeseler de, aralarında, daha az resmi, nakte dayalı ve/ya da parasız alımsatımın yanı sıra, kooperatifler gibi daha

* Zombi: Voodoo kültünde büyücüye hizmet eden hortlak. (ç.n.)

resmi alternatifleri desteklemeye ilişkin yaygın bir konsensus bulunmaktadır. Kendi işletmelerinin maliki olan, büyük çaplı kapitalist sömürü ve tekelin en kötü yanlarından ya da devletçi denetim ve bürokrasiden kurtulan işçiler, uzun zamandır hem sosyalist hem sosyalist-olmayan programların ideali olagelmiştir. Son yıllarda, çeşitli Sol eylemciler, gayri resmi yeraltı ekonomisini destekleyerek kooperatiflere olan inançlarını güçlendirdiler; her türden kendin-yap işi, basit takas, ya da yasadışı *part-time* ya da tam gün ücretli işler, kitlesel mal üretimi ve değişimini azaltan, komünal yaşam tarzlarını geliştiren, aşırı tüketimcilik ve bunun sonucundaki çevre yıkımına karşı mücadele etmenin yanı sıra püriten iş ahlakını aşındıran anti-kapitalist örgütlenmenin ön biçimleri olarak görülmektedir.

Üçüncü Sektör'ün gayri resmi bölümü kapitalist toplumlarda, yeraltı ekonomilerinin büyümesiyle son on yılda hızlı bir gelişme gösterdi. Son yıllara kadar, karaborsa ve yasadışı çalışma biçimleri komünist ülkelerde, Üçüncü Dünya toplumlarında ve savaş zamanı ekonomilerinde birbirini bütünleyen temel öğelerdi, çünkü mal kıtlığının yanı sıra üretim ve değişimde demokratik olmayan bir örgütlenme vardı. Ancak, 1970'lerin başından itibaren kapitalist sanayilerin yaygın biçimde yeniden yapılanışı ve OECD ülkelerinde süreklilik kazanan stagflasyon geniş biçimde ve yapısal olarak temel yeraltı ekonomilerine yol açtı; bu ekonomilerin tek tek ülkelerin gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) içindeki payları yüzde 5 ile 30 arasındadır (kesin rakamlar elde edilmesi olanaksızdır). Aşırı bazı durumlarda (örneğin Bolivya), resmi ekonominin neredeyse çöküşü, 1980'lerin başında, toplam işgücünün dörtte üçünden fazlasının gayri resmi sektöre kaymasına yol açtı.[46] Bu gayri resmi sektörler, kapitalist üretim süreçlerinin ve refah devleti kurumlarının çatlaklarında varlıklarını sürdürmektedirler. İktisadi bunalımın kişisel ve toplumsal maliyetini gizleyen (zira bu arada işsiz kalan işçiler yasadışı çalışarak, aldıkları işsizlik yardımını desteklerler ya da yeterli iş bulamayan ve az ücret alan işçiler ayrıca yasadışı işlere girerler), aynı zamanda, yeni karanlık ve yarı-yasal iş fırsatlarını değerlendiren gayri resmi sektörler, paraya dayalı özel üretimin ve sosyal yardım gelirlerinin sağlamlığına ve geleceğine sıkı sıkıya bağlıdır.

Bu gayri resmi sektörler içinde, sınırlı parasız değişim kentsel ve kırsal çevrelerde varlığını sürdürmektedir (örneğin, belirli tamir işleri

46. **Bak. The Economist,** 15 Haziran 1985, s. 32.

ve besin üretimi). Ancak, mevcut gayri resmi uygulamaların, sanayi-sonrası kuramcılarının ve çevre hareketlerinin üyelerince öngörülen ilkelere uygun olarak kapsamlı bir piyasa-dışı sektörün temelini oluşturduğunu sanmak romantizm olurdu. Neredeyse nakit kullanılmaksızın yapılan hemen tüm işlemler dolaysız ya da dolaylı olarak piyasa ya da devlet sektöründen elde edilen gelire dayalıdır (yani, geçimlerinin tamamını ya da bir kısmını para biçiminde sağlayan bireylerden elde edilen gelire). Dahası, bu alternatif kentsel komünler ve el sanatları merkezlerinde vb piyasaya dayalı ve piyasa-dışı iş olanakları sınırlıdır; çoğu kapitalist kentte çok sayıda kafe, tamirci dükkânı, el sanatları merkezleri ve diğer alternatif kurumların varlığını sürdürmesi zordur. Mevcut alternatif işletmelerin çoğu zorlukla yaşamaktadır; bu pek hassas gayri resmi ekonomi yeni işletmeler akımını herhalde kaldıramaz. Devlet yardımı gibi destekleyici mekanizmalar, öğrenci yardımı ya da ücretli işler olmaksızın bu *nakitsiz* girişimlerin çoğu olasılıkla daha baştan yok olurdu.

Nakte dayalı, gayri resmi sektör üzerine Beverly Lozano, Priscilla Connoly ve diğerlerinin yaptığı çalışmalar da, ücretli işçilerin ve kendi işinde çalışanların önemli bir bölümünün bu işlerde gönülsüzce çalıştığını ve daha iyi ücretle daha tatminkâr yasal bir iş buluncaya kadar bu sektörde kaldığını göstermektedir.[47] Öte yandan, gayri resmi sektörde çalışanların çoğunun mutlu olduklarını ve bu işletmelerin mevcut kapitalist ürünlere yararlı alternatifler sağladığını varsaysak bile, bu gayri resmi sektörlerin, gelecekteki, piyasa mekanizmasının olmadığı sanayi-sonrası sosyalist ekonomilere uygun olacağına inanmak apayrı bir şeydir. Kapitalist karma ekonominin çatlaklarından, yeni sanayi-sonrası ekonominin başlıca özelliğinin piyasa mekanizması dışında mal ve hizmet üretimi olduğu bir konuma ulaşmak için, büyük çokuluslu şirketlerin küçük işletmelere dönüştürülmesi, toplumsal ve iktisadi yeniden üretimin egemen mekanizması olan kapitalist pazarın ve devletin yardım kurumlarına dayalı gelir bağımlılığının kaldırılması (böylece, devletin, gelir sağlamak için özel piyasa sektörünün

47. B. Lozano, "Informal Sector Workers; Walking Out of the System's Front Door?" (Gayri Resmi Sektör İşçileri, Sistemin Ön Kapısından Dışarı m Çıkıyorlar?), **International Journal of Urban and Reglonal Research,** Eylül 1983. s. 340-61, aynı zamanda gayri resmi sektör ideolojilerinin iyi bir eleştirisi için, **bak.** N. Redclift ve E. Mingione (editörler), **Beyond Employment** (İstihdamın Ötesi) (Oxford: Blackwell, 1985), özellikle P. Connolly'nin bölümü, s. 55-91.

sağlamlığına bağımlılığı da kaldırılmış olur) gerekir. Aynı derecede önemli bir konu da, kendisi büyük ölçüde piyasa güçlerince belirlenen (bunlar yeraltında çalışıyor olsalar da) gayri resmi ekonomiden piyasa mekanizmasının bulunmadığı bir sektör yaratılamayacağıdır.

Kısaca; gayri resmi bir sektör ancak aşağıdaki durumlarda alternatif bir toplumun *piyasasız resmi bir* sektörü olabilir:

(1) Kapitalist üretimin yerini radikal kendine-yeterlilik alırsa;
(2) Planlı ekonomi, parasal işlemlerden ayni ödemelere, yani "sosyal ücret" malları ve hizmetleri biçiminde ödemelere geçerse;
(3) Ekonominin azınlık bir piyasa sektörü, nasılsa, tüm vatandaşlar için güvenceli gelir sağlayacak yeterli zenginlik yaratabilirse (çok düşük bir olasılık);
(4) Kapitalist pazarların yerini planlamanın ve ademi merkezi kendine-yeterli ekonominin bir karışımı alırsa.

Radikal kendine-yeterliliğin gerçekleştirilmesi, büyük ya da küçük olsun, kooperatif ya da kendi işinde çalışanlar olsun, tüm pazar-yönelimli girişimleri ciddi biçimde sınırlayacaktır, çünkü kendine-yeterlilik ilke olarak sürekli büyüme ve pazar genişlemesiyle çelişir. Öte yandan planlı bir ekonomi, -devletçiliğe karşı olan romantikler kurallar ve bürokrasi olmaksızın da yapılabileceğine inanmalarına karşın-, bu iki öğeyi önemli ölçüde barındırır. Çoğu sanayi-sonrası kuramcısı gibi, genişleyen ve kendi kendini yöneten gayri resmi sektörün savunucuları, içtenlikle, piyasa mekanizmasının bulunmadığı bir ekonominin sosyalist devlet planlaması olmaksızın da kendini düzenleyebileceğine inanmak istemektedirler. Devlet kurumlarının gerekliliğine inananlar bile saf bir radikal ademi merkezi biçim içinde piyasasız sosyalizmin var olabileceğine inanmak istemektedirler.

Gayri resmi sektörlerin destekleyicilerinin düşlerine ilişkin yukardaki yorumların tümü, kooperatifleri savunanlar için de geçerlidir. Kooperatiflerin çeşitlerini ayırt etmek kadar, kooperatiflerin, işin niteliği ve süresi, işletmenin ve piyasa mekanizması dışındaki sektörlerin boyutu gibi sanayi-sonrası toplumun diğer hedefleriyle uyumluluğu incelemek de önemlidir. Kooperatiflerden yana olmak barıştan yana olmak gibi bir şeydir. Muhafazakârlar, liberaller, radikaller, komünist ve kapitalist toplumların tümü de kooperatiflerin işletilmesini açıkça onaylamaktadırlar. Şu ya da bu şekilde kooperatifler serbest girişim, piyasa sosyalizmi, merkezi planlama, özyönetim ve anarşizmle de uyum sağlayabilmektedir. Asıl soru, kooperatiflerin belirli bir toplu-

mun temel iktisadi birimini oluşturup oluşturamayacağı ya da ikincil yardımcı örgütlenme biçimi olarak kalmaları gerekip gerekmediğidir. Hem kapitalist hem komünist ülkelerde binlerce kooperatifin doğduğunu biliyoruz. Kooperatifler piyasa mekanizması içinde çalıştığında, başarılı kooperatiflerin belirli bir yerel ya da ulusal pazarda kendilerine bir yer edindikleri açıktır.[48] Diğerleriyse sınırlı olanaklarını birleştirerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir; örneğin, pek çok tarım kooperatifi. Pek az kooperatifse birkaç milyon dolar cirolu dev işletmelere dönüşmüştür.[49] En başarısız kooperatifler, kapitalizmin bunalımlarından doğan yeni kurulmuş kooperatiflerdir; yani, işlerini ve sanayiyi kurtarmak için umutsuz bir önlem olarak işçilerce kurulanlardır. Birer sosyalizm adası olmak yerine, bu kooperatiflerin birçoğu işçilerin daha az ücret almayı, daha uzun süre çalışmayı ya da piyasa baskısının dayattığı diğer önlemleri kabul etmeleri sayesinde varlığını korumuştur. Parça başına işin en yüksek sömürü biçimi olması gibi (çünkü patron olmadığı halde işçi kendi kendini çalışmaya zorlar), kooperatifler de, aynı şekilde, uygarca dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma girişimleri yerine, kendi kendini sömürmenin kalelerine dönüşebilir.

Kooperatiflere eleştirel bakmaksızın büyük bir heyecanla yaklaşılması yeni bir Kutsal Buzağının doğmasına yol açmıştır: Mondragon. Lucas Aerospace'teki alternatif planın kapitalizmden sosyalizme yumuşak geçişe inanan tüm sosyalistler için bir model oluşturması gibi, Mondragon'daki kooperatifler de sanayi-sonrası kuramcılarının birçoğuna esin kaynağı olmuştur. Pek çok olumlu niteliğine karşın Lucas Planı'nın, gerçekte yönetim, finans, perakende ticaret, toplumsal refah hizmetleri, ulaşım ve öteki hizmet kuruluşlarında çalışan işçilerin çoğunluğunu oluşturan, özellikle mal üretimiyle doğrudan ilişkili olmayan özel sektör ve kamu sektöründeki işçilerin çoğuna uygulanamayacağını başka yazılarımda belirtmiştim.[50] Aynı şekilde kooperatiflerin

48. Avrupa kapitalist toplumlarında kooperatiflerin tarihsel kökenleri ve göreceli güç ve zayıflıkları üzerine kapsamlı bir çalışma için **bak.** J. Thorney, **Workers and Co-operatives: Jobs and Dreams** (İşçiler ve Kooperatifler: İşler ve Hayaller), (Londra: Heinermann, 1981).

49. Örneğin, ABD'de yakın zamanlarda 108.000 civarında kooperatif vardı. Bunların 5'i **Fortune Magazine**'in, 1970'lerin başında en büyük 500 şirket sıralamasında yer alabilecek kadar büyüktü, **bak.** E. Etzioni-Halevy, **Social Change** (Toplumsal Değişim) (Londra: Routledge&Kegan Paul, 1981), s. 251.

50. **Bak.** Frankel, **Beyond the State?**, s. 194-6.

mevcut iktisadi kuruluşlara uygun olup olmadığını ayrıntılı biçimde incelemeliyiz.

İspanya'daki kooperatif dışı girişimlerle karşılaştırıldığında Mondragon'un görece başarısı tartışılamaz: Çeşitli kooperatiflerde 18 bin kişi çalışmaktadır; bunlardan 3500'ü ULGOR adındaki en büyük kooperatiftedir.[51] ULGOR'un büyüklüğünün yanı sıra ürünlerinin niteliği ve ulusal pazardaki yeri Mondragon'u sanayi-sonrası kuramcıları için aslında zayıf bir örnek yapmaktadır. Sanayi-sonrası toplum, sonuçta piyasa mekanizmasız bir ekonomiye dönüşecek küçük işletmelere dayanacaksa, Mondragon yalnızca fazla büyük olmakla kalmıyor, aynı zamanda ULGOR'un soba üretimindeki egemen konumundan ötürü konumuzun dışında kalıyor. Açıktır ki, pek çok kooperatif soba üretimine başlarsa ULGOR'un İspanya ulusal pazarındaki egemenliği sarsılır. Bu, yaşamı ve sağlamlığı piyasa mekanizmasına bağlı herhangi bir kooperatif için geçerlidir. Çoğu kişi, belirli kooperatiflerin özgül özelliklerini dikkate almak yerine, bunların, yalnızca kooperatif oluşlarından ve boyutlarından ötürü doğal niteliklere sahip olduğuna inanıyor. Ancak, aslında birçok kooperatif yeni işçilerin ve yeni firmaların girişini kısıtladıkları için istihdamı azaltmakta, tüketicilerin çıkarları karşısında üreticilerin egemenliğini sağlamlaştırmakta, sendikalara karşı çıkmakta ve Bahro, Gorz, Toffler ve Jones'un savunduğu iş gününün kısalması arzusunu pek karşılamayan çalışma süreçleriyle üretkenliğin artmasına dayanmaktadır.

Kapitalist bir toplumda kooperatifler piyasa güçlerinin egemen mantığını kabul etmeye zorlanır. Örneğin, Daniel Zwerdling, ABD'deki pek çok kooperatifin büyük süpermarketlerle karşılaştırıldığında yeterli satış mağazaları bulunmadığı için özgün radikal biçiminde varlıklarını sürdüremediğini göstermiştir; bu nedenle, Ralf Nader'ın ve Gorz'un kooperatiflerde tüketici seçiminin egemenliğini vurgulamalarına karşılık, kooperatifler çok çeşitli mallar bulunduramamış ya da

51. **Bak.** R. Dakeshott, "The Group of Mondragon Co-operatives in the Basque Provinces of Spain as an Intriguing and Working Model for Small and Medium-Sized Enterprises" (Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişimler İçin İlgi Çekici ve İşler Bir Model Olarak İspanya'nın Basque Bölgesindeki Mondragon Kooperatifler Grubu), E. Goodman (ed.), **Non-Conforming Radicals of Europe** (Avrupa'nın Uzlaşmaz Radikalleri) (Londra: Duckworth & Co., 1983), s. 218-34. Aynı zamanda, Mondragon ve diğer kooperatifleri öven bir derleme için **bak.** Collective Design Project. (ed.), **Very Nice Work If You Can Get It** (Çok İyi İştir, Eğer Elde Edilebilirsen), (Nottingham: Spokesman, 1985).

süpermarket fiyatlarıyla yarışamamışlardır.[52] İşçi kooperatifleri ya emek-yoğun üretimi koruyarak işsizlik oranının artışına karşı durmaya çalışırlar (böylece, kooperatif üyelerinin ücreti düşürülmediği takdirde sermaye yoğun özel işletmelerle karşılaştırıldığında maliyetleri kesinlikle aşağı çekemezler) ya da yüksek teknolojiye dayalı üretim süreçlerini gerçekleştirir, emeği sömürür ve yeterli çalışma sermayesi yaratmanın sorunlarıyla yüz yüze gelirler. İşçi kooperatiflerine dayalı piyasa sosyalizmine ilişkin tüm öneriler, merkezi hükümetlerin kredi finansmanı, vergi politikaları, uluslararası ticaret politikaları, planlama yapıları vb sağlanmasında yaşamsal bir rol oynamak zorunda kalacaklarını varsayar.[53] Ama bu da kendi kendini yöneten küçük-çaplı girişimlerle eşitlik ve toplumsal refah gibi sosyalist hedefler arasındaki temel çelişmeleri açığa vurur. Sanayi-sonrası bir toplumun belirgin özelliği pazar-yönelimli büyük bir sektörse (yani, güçlü hükümet düzenlemeleri ve yatırım politikalarına karşın işçilerin denetlediği ya da sahip olduğu girişimler serbestçe üretim yapıyor ve mal ve hizmetlerini satıyorlarsa), bu iktisadi uygulamaları demokratik bakımdan egemen ve kendine-yeterli ulus devleti sınırları içinde tutmak oldukça zor olur. Piyasa mekanizmalarınca yönetilen tüm işletmeler (kooperatifler olsun, kamu sektörü ya da özel sektör olsun) gelirlerini, pazar paylarını ve dolayısıyla varlıklarını korumak için rekabete ve sürekli büyümeye zorlanırlar. Ancak planlı bir ekonomi, fazla üretim sorunlarından, emeğin sömürülmesinden, uluslararası pazar arayışından, ayrıca piyasa mekanizmalarının hem Doğu Avrupa piyasa sosyalizmi firmaları hem Batılı özel kapitalist işletmeler açısından yol açtığı düşük kazanç bunalımından kaçınabilir.

Güçlü ve destekleyici merkezi hükümetleri arzulayan, küçük çaplı ademi merkezi ekonomi savunucularının sorunu, etkili planlama-

52. **Bak.** D. Zwerdling,"The Uncertain Revival of Food Cooperatives" (Yiyecek Kooperatiflerinin Belirsiz Canlanışı), J. Case ve R.C.R. Taylor (editörler), **Co-ops, Communes and Collectives Experiments in Social Change in the 1960's and 1970's** (1960 ve 1970'lerin Toplumsal Değişimi İçinde Kooperatif, Komün ve Ortaklık Deneyleri), (New York: Pantheon Books, 1979), s. 89-111; ve A. Gorz, **Paths To Paradise on the Liberation from Work** (İşten Kurtuluşta Cennet Yolları), İngilizce çeviri, M. Imrie (Londra: Pluto Press, 1985), s. 20.

53. **Bak.** P. Jay, "The Workers' Co-operative Economy" (İşçilerin Kooperatif Ekonomisi) ve Peter Jay'in önerilerinin genel bir incelemesi için, A. Clayre (ed., **The Political Economy of Co-operation and Participation** (Kooperatifin ve Katılımın Ekonomi Politiği) (Oxford: Oxford University Press, 1980).

nın sık sık yerel piyasa mekanizmalarını reddetmesidir. Gene de, kendine-yeterliliğin pek çok savunucusu demokratik merkezi planlama gereksinmesine (Doğu Avrupa'daki demokratik olmayan planlama uygulamalarından ötürü) ya da ademi merkezi piyasa sosyalizmi uygulamalarına (çünkü bunlar piyasa mekanizmalarını yalnızca kapitalist piyasa uygulamalarıyla özdeşleştirmektedirler) karşı çıkmaktadır. Kendine-yeterli herhangi bir sosyalist toplumun basit takas ya da kooperatifler arasında piyasa mekanizması dışında değişimlere göre işleyeceğini düşünmek son derece zordur. Piyasa sosyalizmini şiddetle eleştirmekle birlikte, piyasa mekanizmaları ya da devlet planlaması olmaksızın da yapılabileceğine inanan radikallerin ya da sanayi-sonrası kuramcılarının tümüyle ütopik oldukları kanısındayım. Bununla birlikte, sanayi-sonrası sosyalizm (radikal ademi merkezi kendine-yeterlilik, piyasa sosyalizmi ya da gelişmiş özyönetimle birlikte demokratik merkezi planlamaya dayalı) kurulmadan önce tüm radikallerin mevcut toplumsal sorunların iğrençliğiyle uğraşmaları gerekmektedir. Sonraki bir bölümde ele alacağım gibi, herhangi bir sanayi-sonrası toplum, özel mülkiyetin radikal bir bölüşümüyle birlikte demokratik devlet yapısını oluşturmadığı takdirde, daha fazla eşitlik, toplumsal adalet ve gerçek halk egemenliğini gerçekleştirmekten çok uzakta kalacaktır. Merkezi, ama demokratik planlı bir ekonomi (aynı zamanda piyasaya dayalı bir sektörü de içerir) geliştirmeksizin ağırlıklı olarak piyasa sosyalizmi ilkelerine göre işleyen herhangi bir sanayi-sonrası toplum, sürekli büyümeye ve pazarların genişlemesiyle ilişkili çevre ve işsizlik sorunlarına göre ayarlanmak zorunda kalacaktır. Yüksek işsizlik oranı, sanayisizleşme, mali bunalım ve artan uluslararası rekabet gibi sorunlarla cebelleşen çağdaş toplumlar, işçileri ve çevreyi ülkesel ve uluslararası piyasa baskısı altında bırakmayı sürdüren piyasa sosyalizmi mekanizmalarını benimserlerse, sanayi-sonrasının hedeflerine, çevre dengesine, dinlenme süresinin artmasına, daha fazla toplumsal refaha vb nasıl ulaşabilirler?

Aynı derecede önemli bir husus da, küçük ölçeğin kendisinin daha insancıl çalışma koşullarının güvencesi olmadığıdır. Dünyamızdaki kapitalist işletmelerin çoğu (yüzde 95'ten fazlası) yüz kişiden az işçi çalıştırmaktadır. Bu milyonlarca kapitalist işletmenin, özellikle de ucuz emek kullanan, işçilerin sağlığını, cinsiyetini, güvenliğini ve medeni haklarını istismar eden küçük kötü işyerlerinin ideal işyerleri olmakla uzak yakın ilgisi yoktur. Özel mülkiyetin yerini alacaklarsa kooperatifler bu kapitalist pazarlarda rekabet edeceklerdir. Gene de koo-

peratiflerin büyümesi, işçiler kendi işletmelerinin sahibi olmaya ve bunları yönetmeye başladıkça sendikaları zayıflatmaktadır. Sendikaların pek azı radikal bir güç oluşturur; bununla birlikte sanayi-sonrası topluma yavaş geçişte sendikaların gücünün aşınması işçilerin koşullarına pek katkıda bulunmaz. Daha önemlisi, kooperatiflerin yaygın biçimde gelişmesi, kapitalist bir toplumda muhafazakâr ve gerici güçleri desteklemekten başka bir sonuç vermezken, sendikalara dayalı siyasal partileri zayıflatacaktır. Özel işletmeler karşısında sömürüsüz somut alternatif örnekleri oluşturan pek çok kooperatif varsa da, kapitalist toplumdaki mevcut kooperatiflerin olumsuz özelliklerini de gözden kaçırmamak gerekir.

Sanayi-sonrası toplumda küçük-çaplı kooperatifleri savunanların hiçbiri bu kuruluşların aşağıdakileri nasıl gerçekleştireceğini söyleyememektedir:

(1) Giderek zorlaşan piyasa koşullarında varlıklarını sürdürmek;
(2) Mondragon gibi piyasa alanında başarıya göre kurulurlarsa kendilerini piyasa mekanizması dışındaki sektörlere dönüştürmek;
(3) Merkezi yönetimin desteği ve düzenleyici yapılar olmaksızın yerel kaynakları kendileri yönetmek ve varlıklarını sürdürmek;
(4) Piyasa koşulları içinde kalmakla birlikte işsizliği en alt düzeye indirirken aynı zamanda da haftalık çalışma saatini azaltmak;
(5) Emek ve çevre yanlısı güçleri zayıflatmaya ve parçalamaya çabalayan dev anti-demokratik çokuluslu firmalar varlıklarını korurken, kooperatiflerin büyümesi, "elektronik evler", gayri resmi iktisadi değişimler vb aracılığıyla demokratik gücü arttırmak;
(6) Üçüncü Sektör'ün büyümesi hem devlet sektörünün hem piyasanın önce gerilemesi ve zamanla yok oluşu anlamına geliyorsa bu sektörün uygun bir toplumsal refah programını sürdürmesi.

Her ne kadar "halk planlaması"nın yerel biçimlerini, istihdam ve toplumsal bakımdan yararlı hizmetler sağlayan kooperatif inisiyatiflerini destekliyorsam da, kooperatifleri gizemli varlıklara dönüştürmemek ve "kutsal buzağı"lar gibi görmemek önemlidir. Yukardaki soruları dile getirmek de aynı derecede önemlidir, çünkü piyasa mekanizması dışında bir ekonomideki kooperatifler, ulusal düzeyde ve tabanda demokrasinin kurumsallaşması ve uygun planlama yapısının olması koşuluyla, bu ikilemlerin çoğundan kaçınabilir. Bazıları, benim, kapitalist ülkelerdeki Üçüncü Sektör'ü olumsuz değerlendirmemden ötürü, mevcut kapitalist sektör ve devlet sektörü uygulamalarının bü-

yüme ve dönüşüm olanağını fena halde küçümsediğimi düşünebilir. Yirminci yüzyılın başında da, küçük işletmelerin ve küçük burjuvazinin ortadan mı kalkacağı, yoksa yeni bir orta sınıfa mı dönüşeceği üzerinde benzer tartışmalar yapılabilirdi. Gene de, hem revizyonistler hem ihtilalciler yanıldılar. Ortodoks Marksistler sınıf kutuplaşmasının kaçınılmazlığına inanmakla yanıldılar; büyük kapitalist işletmelerin kendilerini dönüştürme yetenekleri bir yana, küçük işletmelerin dayanıklılığını da hafife aldılar. Öte yandan evrimci revizyonistler de, sosyalizm şöyle dursun, eşitlik ve toplumsal uyumun parlamenter sistemlerde yasama yoluyla gerçekleşebileceğine inanmakta pek saftılar. Dahası, küçük burjuvazinin varlığını sürdürmesi ve işçi sınıfının mesleksel dönüşümü (mavi yakadan beyaz yakaya vb), tekelci kapitalist gücün devasa büyümesiyle, bitmek bilmeyen emperyalist savaşlar yüzyılında on milyonlarca insanın yıkımıyla, çokuluslu şirketlerin Üçüncü Dünya ülkelerinde düzinelerce barbar rejimin varlığını sürdürmesine destek oluşuyla ve başka felaketlerle aynı döneme rastladı.

Birinci Dünya'daki kapitalist toplumlar geniş çaplı bir yeniden yapılanma yaşarken, büyük şirketlerin, ayrıca milyonlarca küçük işletmenin, artan sayıda yoksul insana toplumsal yardımın yaygınlaştırılmasına karşı çıkmayı sürdürdüğü açıktır. Tekeller, rekabetçi sektör ve Üçüncü Sektör'ün karşılıklı olarak büyüyebileceğine ve birbirleriyle uyum içinde olacaklarına inanan tüm sanayi-sonrası ütopyacıları işte bu tarihsel zeminde, sanayi-sonrası bir toplumun nasıl kurulacağını ve özel şirketlerin nasıl olup da günümüzdeki acımasız girişimlerini ve anti-demokratik uygulamalarını terk edeceklerini bize açıklayabilmelidirler. Sürekli büyümeye, çevre denetimine muhalefete, (Üçüncü Dünya ülkelerindeki yüz milyonlarca insan bir yana) OECD ülkelerinin vatandaşlarının uygun toplumsal bir refah düzeyine ulaşmasına muhalefete, askeri-sınai komplekslerin azaltılmasına muhalefete vb dayalı şirketlerin, adil ve daha eşitlikçi bir sanayi-sonrası gelecek için savaşacaklarına inanmak büsbütün ütopikliktir! Son 20 yılda bizzat yeni teknolojilerdeki gelişmelerin, örneğin kablolu televizyon ve küçük, ademi merkezi ve demokratik yaşam tarzlarını olanaklı kılan çeşitli bilgisayar donanımının, radikallerin ulaşılacağını tahmin etmiş oldukları hedeflere ulaşamadıkları daha iyi anlaşılmıştır. Teknolojik olanaklar, gayri resmi sektörler ve toplum çeşitlerindeki bolluğa dikkat çekerken özel kapitalist güç ilişkilerinin kolayca sarsılmaz yapısını gözden kaçırmamalıyız. Sonraki bölümlerde sanayi-sonrası yaşam tarzı imgeleriyle bu ütopik uygulamaları gerçekleştirmek için gerekli güçler

arasındaki uçurumu ele alacağım.

E. SANAYİ-SONRASI SOSYALİZM: KENDİNE-YETERLİLİK Mİ, ULUSLARARASI BÜTÜNLEŞME Mİ?

André Gorz ve Rudolf Bahro, sanayi-sonrası sosyalizmin önde gelen iki savunucusudur. Bununla birlikte, ikisi de, sanayi-sonrası toplumun nasıl işleyeceğine ilişkin kavrayışı derinleştirmekten çok, mevcut sanayi toplumlarını ve geleneksel Sol partileri eleştirmeye daha çok çaba harcamıştır. Yeşil siyasete soyunuşundan bu yana Bahro, *The Alternative*'de geliştirilen planlama üzerine önemli gözlemlerini reddetmiş görünmektedir.[54] Kendine-yeterli ulusal temel komünler ağının kapitalizm-sonrası bir toplumda çözülmesi gereken karmaşık örgütsel sorunların üstesinden nasıl geleceğini düşündüğü açık değildir. Kapitalist piyasa mekanizmaları, devlet kurumları dışında toplumsal eşgüdümün egemen biçimi olmaktan çıkarsa, (Bahro, ayrıca devlet bürokrasisinin radikal biçimde ademi merkezileşmesini ve giderek yok olmasını destekler) bu durumda, eşgüdüm nasıl sağlanacaktır? Bizzat Bahro, daha önceleri, dikey hiyerarşi yapılanması olmaksızın binlerce kurum ve komün arasında yatay bilgi akışını kavramsallaştıran hiçbir bilgi kuramı olmayacağını savunmuştu.[55] Bu hâlâ doğruysa, hangi hiyerarşik yapılanmalar "temel komünler" ve radikal sanayi-karşıtı ve devlet-karşıtı yaşam tarzlarıyla uyumlu olacaktır? Dahası, Yeşil bir sanayi-sonrası toplum toplumsal planlamayı en alt düzeye mi indirecektir yoksa en üst düzeye mi çıkaracaktır? Eğer toplumsal planlamayı en alt düzeye indirirse ve esas olarak piyasa mekanizmalarına dayanırsa, bu takdirde piyasa sosyalizminin tüm önemli zaafları ortaya çıkar. Eğer yeni toplum planlamayı en üst düzeye çıkarırsa, bu, ulusal devlet kurumları olmaksızın nasıl yapılabilir?

Karma bir ekonomide, Batı Almanya'da Yeşil Partisi'nin yaptığı gibi, bir geçiş programı çizmek önemlidir, ama bu yapılırken, devlet yardım programlarının ve kapsamlı kapitalist üretimin devam ettiği varsayılır. (Bahro, aslında Yeşil Partisi'nin iktisadi programını Sol SPD reformculuğuyla eleştirmiştir.) 1983 Yeşil Programı ayrıntılı biçimde incelendiğinde pek çok güzel öneriyle karşılaşılır, ama bunlar

54. R. Bahro, **The Alternative** (Alternatif), (Londra: New Left Books, 1978).

55. **Ibid.** ,s. 447.

da boş ve siyasal açıdan gerçekleşemez önerilerden başka bir şey değillerdir.[56] Ne Yeşil Programı'nın herhangi bir yerinde ne de Bahro'nun yazılarında, çevreye, insan hakları ve teknolojiye ilişkin genel ahlak kuralları, ayrıca planlamanın hem devlet hem halk hareketlerince paylaşılması için boş çağrılar dışında sanayi-sonrası ekonomiye ilişkin açık bir tutum sergilenmektedir. Öte yandan, *paranın olmadığı*, kendine-yeterli bir ekonominin gerçekleşmesi aşağıdaki temel sorunlara açık çözümlerin getirilmesine bağlıdır:

> (1) Devlet kurumlarındaki ücretli toplumsal plancılar *olmaksızın* toplumsal ve doğal kaynakların eşgüdümü;
> (2) Devlet yardımına bağımlı olan ve verimsiz, kırsal alanlarda ya da yoksul kentsel bölgelerde yaşayan milyonlarca insan için geçimi güvenceye alacak kurumsal mekanizmalar;
> (3) Adalet, eğitim, savunma, iletişim vb nin düzenlenmesi için siyasal mekanizmalar; ayrıca, adil yaşam standartlarıyla ilgili olarak yerel ve ulusal düzeylerde belirgin toplumsal standart ve öncelikler;
> (4) Uluslararası ticareti ve yardımı kolaylaştıran; ya da otarşik tecrit durumunu ve düşük büyümeyi ya da sıfır büyümeyi koruyan mekanizmalar.

Alternatif bir ekonominin nasıl bir şey olduğunu öğrenmek için istekli herkese yanıt verme gereğinin bilincindeyse de, Bahro'nun yanıtı tatmin edici olmaktan uzaktır. Bahro şöyle demektedir: "Yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde olabilecek en kendine-yeterli iktisadi bir düzen düşünüyoruz. Temel topluluklar arasında değişim etkinlikleri ve bu düzeyin üzerindekiler arasında eşgüdüm için piyasalar öngörüyoruz: Bunların, tabandan yukarıya oluşan ve temel gereksinmeleri karşılayan piyasadan bağımsız bir ekonomi kurmasını düşünüyoruz."[57] Yerel, bölgesel ve ulusal düzeylerde kendine-yeterliliği en üst düzeye çıkarma amacını paylaşıyorum. Ancak, devlet planlama mekanizmaları olmaksızın piyasadan bağımsız eşgüdüm kavramı hiç gerçekçi görünmüyor. Dahası, binlerce "temel komün" arasındaki piyasaya dayalı

---

56. **Bak. Programme of the German Green Party** (Londra: Heretic Books, 1983). Uzun vadeli amaçlar düşünülürse Yeşil Programı'ndaki politikaların çoğu, kapitalist üretim biçiminin olmadığını varsaydığı ölçüde gerçekçidir. Gerçekçi görünmeyen, (Kapitalist Batı Almanya'da uygulanacağı düşünülen) kısa vadeli politikalar, düşük ücretin tasfiyesi vb'dir. Bu değerli politikaların birçoğu ancak kapitalist sınıflar yenilgiye uğratılırlarsa uygulanabilir.

57. Bahro, **Building The Green Movement**, s. 18.

değişimler ağı, eğer bu piyasalar doğuştan içlerinde barındırdıkları eşitsizlik, sömürü vb'leriyle kapitalist piyasalara dönüşmeyeceklerse, bir tür düzenleyici mekanizmanın olduğunu varsayar. Ekonominin piyasadan bağımsız kesiminin piyasaya dayalı değişim bolluğuyla nasıl bir ilişki içinde olacağı, yani eşgüdümün mü, yoksa piyasaya dayalı değişimlerin mi egemen olacağı Bahro'nun tamamen belirsiz modelinden hiç anlaşılmamaktadır.

Yarı-otarşik bir ekonominin paranın kullanılmadığı değişimlere ya da işbirliğinin belirsiz biçimlerine dayandırılmaması için hiçbir neden yoktur. Karmaşık sosyoekonomik mekanizmalarla demokratik merkezi planlı yarı-otarşi ve ademi merkezi karar alma ve üretimin en üst düzeye çıkarılması (ki bu noktaya kadar merkezi planlama ve sosyalist çoğulculukla bağdaşabilir) tasavvur edilebilir. Ancak, Bahro'nun ya da Yeşil hareketin öbür üyelerinin çeşitli açıklamalarından, amaçlarının paraya dayanmayan bir ekonomi mi, yoksa, belirleyici rolü devlet planlamasına, piyasa mekanizmalarına ya da ikisinin karışımına veren bir tür ekonomi mi olduğu anlaşılmamaktadır. Bahro yeni bir toplumsal planlama çağrısı yapmaktadır, ama bu planlamanın esas olarak merkezi mi yoksa ademi merkezi mi olacağını belirtmemektedir. Şimdiye kadar, tümüyle ademi merkezi planlamayı savunan hiç kimse, merkezi devlet kurumları olmaksızın malzeme dağıtımının, ülke içi ve uluslararası ticaretin vb nasıl gerçekleştirilebileceğini gösterememiştir.[58] Sonraki bölümlerde piyasa sosyalizminin neden anti-feminist ve anti-ekolojik olduğunu göstermeye çalışacağım. Şu an için önemli olan, ademi merkezi ya da merkezi devlet planlaması (ya da her ikisinin çeşitli oranlarda karışımı) olmaksızın sosyalist kendine-yeterliliğin yalnızca ütopik olmakla kalmadığını, aynı zamanda, ancak ilkel takasın eşitsizliğine ya da piyasa uygulamalarının bencil ve olumsuz özelliklerine yol açacağını vurgulamaktır.

Sanayi-sonrası ütopyasında Kirkpatrick Sale, ulusal devlet kurumlarına gerek duymaksızın kendine-yeterlilik çabası içindeki binlerce küçük, ademi merkezi topluluk tasavvur etmektedir.[59] Sale, küçük kentlerin, küçük girişimlerin, durağan bir ekonominin ve eski New England tarzı yerel demokrasinin canlandırılmasının propagandasını yapmaktadır. Kitabında küçük-çaplı kentlerin, kurumların ve uygula-

58. Albert ve Hahnel gibi yazarlar tarafından ortaya atılan ademi merkeziyetç planlama üzerine bir tartışma için, **bak. Beyond the State?** , 12. bölüm.

59. **Sale, Human Scale,** 4. ve 5. bölümler.

maların daha sağlıklı, daha demokratik vb olduğunu göstermek üzere ikna edici sayısız örnek yer almaktadır. Ancak, Sale, özyönetimin Yugoslavya'da harikalar yarattığına ya da devletsiz eski kapitalizm-öncesi toplumların çağdaş refah devleti toplumlarından daha iyi olduklarına inanırken inanılmaz derecede saftır. Sale'in sanayi-sonrası Amerika'sında yerel yönetimler eyalet hükümetlerine ve federal hükümete ödedikleri vergiyi kendileri için kullanacaklardır. Her nasılsa, yüzlerce Amerikan kentinin gitgide artan kamu borcu, devasa gettolar ve kentsel yoksulluğun hepsi de, küçük çaplı ve kendi kendini finanse eden binlerce kasabanın yaratılmasıyla ortadan kalkacaktır. Yerel halkın kendi gelirleriyle kendileri için daha çok iş yapabileceği doğrudur. Ancak, sanayi-sonrası ekonomi mevcut askeri-sınai kompleks biçiminden çıktığında ya da yüksek düzeyde tüketicilik korunmadığında kamu gelirlerinin bugünkü düzeyi tutturulamaz. Sale'in kasabaları, ithal hammaddeler, ulusal pazarlama ağları, ihracat gelirleri, örneğin tarım ve tarım ticareti, ayrıca ülke dışında servet kazanan Amerikan çokuluslu şirketlerinin temettüleri ya da tüm askeri sözleşmeler, devletin sağladığı işler ve öteki devlet yardımı biçimleri olmaksızın varlıklarını nasıl sürdürebilirler?

Diğer bir deyişle, Sale, yeni ve demokratik (zengin Amerikalı tüketim alışkanlıkları ve yaşam standardına hemen hemen uyan) aynı zamanda da, her nasılsa, yaygın bakımsızlık, yoksulluk ve eşitsizlik gibi tam da bu zenginliği olanaklı kılan, Amerikan kapitalizminin en kötü biçimlerinden kurtulmuş bir Amerika istiyor. Sale'in devletsiz toplumu hem demokratik sosyalist ahlakçılık ve ütopik umutların karmakarışık bir versiyonudur hem de köklü Amerikan serbest girişim geleneğine dayanmaktadır. Böylece, Sale'in kendine yeterli sanayi-sonrası ekonomisi, ithal hammadde olmaksızın zenginliğin nasıl korunacağı sorunundan, piyasaya dayalı bir düzenin sıfır büyümeye ve durağan ekonomiye nasıl dayanabileceği temel sorununa kadar çeşitli çelişkilerle karşı karşıyadır; zira, devlet kurumlarının olmadığı (yani mal ve hizmetlerin piyasa mekanizması içinde kullanıldığı) bir durumda, kooperatiflerin ve küçük işletme kârlarının, işlerin, topluluk hizmetlerinin hepsi de sürekli büyüme ve tüketime bağımlıdır.

Son olarak, yerel özerklik ile uluslararası ve ulusal bütünleşmeyi, yüksek teknoloji ile çevresel ya da eğlenceye ilişkin araçları, devlet planlaması ile yerel denetimi, devlet-dışı hizmetlere olanak veren piyasa-karşıtı uygulamaları birbirine katan André Gorz'un görüşlerine bakalım. Tüm sanayi-sonrası kuramcılar arasında Gorz en şaşırtı-

cı ve en paradoksal olanıdır. Bir yandan, Gorz'a göre, yalnızca yeni sosyalist devlet kurumları gerekli çalışma süresini azaltabilir ya da sanayi-sonrası bir toplumun eşgüdümünü ve düzenlenişini gerçekleştirebilir. Bununla birlikte, bir yandan da, Gorz'un, merkezi planlamanın, piyasa güçleriyle ve özerk komünal üretim çevreleriyle bağdaştığına inandığı anlaşılmaktadır. Gorz'un sanayi-sonrası toplumunun temel önermesi toplumsal yaşamın özerk ve özerk olmayan alanlara ayrılmasıdır. Özerk olmayan alanda yaşamın tüm kişilerarası ve programlanmış gereklilikleri, temel sanayi mallarının merkezi planlamaya dayalı üretimi, tatsız gündelik görev ve hizmetler, yönetim, uzmanlaşmaya dayalı işbölümü ve öteki çalışma ve üretim biçimleri yer almaktadır. Gorz, özerk olmayan alandaki çalışmanın uygun en alt düzeye indirilebileceğine, bu arada yeterli üretim ve planlamanın, özerk yaratıcı etkinliklerin yürütülmesi için gerekli maddi koşulları sağlayabileceğine inanmaktadır. Özerk olmayan alandaki örgütlenme, özerk alanın, yani gerekli olmayan maddi mal, hizmet ve etkinliklerin sürdürülebileceği bireysel özgürlük alanına bağımlı kılınmalıdır. İnsanlar, özerk olmayan ücretli işler ile, yalnızca gereksinmelerine göre değil, kendi fantezilerine göre yaşayıp üretebilecekleri özerk, bireysel ve komünal etkinlikler arasında gidip geleceklerdir.[60]

Bahro'nun aksine Gorz "temel komünler"in erdemine inanmaz. Gorz'a göre "komünal otarşi her zaman yoksullaştırıcı bir etki yapar: bir topluluk ne kadar çok kendine-yeterliyse ve ne kadar az sayıda insandan oluşuyorsa, üyelerine sunabileceği seçenekler ve etkinlik alanları o kadar azdır. Dış etkinlik alanına, bilgiye ve üretime bir çıkış kapısı yoksa, topluluk bir hapishaneye dönüşür (aile düzeyinde sömürü sonunda ailenin sömürüsüne varır). Buluş, özü kavrayış, deney ve iletişim olanaklarının sürekli yenilenmesi komünal yaşamı yoksullaştırmaktan ve sonunda boğulmaktan kurtaracak tek şeydir."[61] Gorz, karmaşık kurumlarda, büyük kentlerde ya da kilit sanayilerin merkezi planlamasında tam özyönetim olabileceğine inanmadığına göre (her ne kadar, çalışma koşullarını saptamak üzere iş sürecinin teknik özyönetimini savunursa da)[62] özerk olmayan çalışma alanını ortadan kal-

60. Gorz, **Farewell to the Working Class,** 8. bölüm. **Bak.** Türkçe basım, 3. bölüm.

61. **Ibid.,** s. 102. **Bak.** Türkçe basım, s. 109.

62. **Ibid.,** s. 98, ayrıca **bak. Paths to Paradise, (Cennetin Yolları;** Türkçe basımı: AFA Yay., 1983) s. 64-77.

dırmanın olanaksızlığını kabul etmek gerekir. Bu nedenle Gorz, özerk olmayan alanın özerk yaşam etkinliklerine egemen olmaması için üç koşul önerir:

> Birinci olarak, bilimin toplumsallaşması, depolanması ve iletimi bol miktarda gelişmiş teknolojik araç sunulmasını sağlar. İkinci olarak, bu tür araçları düşük bir maliyetle imal edebilen üretkenliği yüksek makineler (bunlar ister katod tüpler, ister bilyeli yataklar olsun) yerel toplulukların ya da kasabaların yapabileceği şeyler değildir. Üçüncü olarak, özerk olmayan alandaki çalışma süresi en alt düzeye indirilecekse, herkesin bir iş yapması gerekecektir.[63]

Gorz'un yerel özerklikle birlikte ileri yüksek teknolojinin en iyisinden yararlanan bir sosyalist toplum anlayışı çok çekicidir, ama gene de, iktisadi ve siyasal tutarsızlıklarla doludur. Gorz'un, eşitlik ve demokrasi en üst düzeye çıkarılacaksa, sanayi-sonrası teknik devrimin eski toplumsal ilişkileri (özellikle çalışma ilişkilerini) ortadan kaldırması gerektiğini kabul etmesine karşın, toplumsal yaşamı iki alana ayırması aşırı şematiktir. Örneğin, Johannes Berger ile Norbert Kostede, Gorz'a şu önemli eleştiriyi yöneltirler: Gorz'un özerk ve özerk olmayan alanlardan oluşan ikili toplumu aşırı düzenlidir, ayrıca dayandığı *farklı* yönetim ilkeleri yapay ve gelişigüzeldir. "Toplumsal sektörler ile örgütlenme ilkeleri arasındaki bu katı uyum Gorz'un kitabının en zayıf yanıdır. Hiçbir alan (eğitim, sağlık, fabrikalar vb) herhangi bir tek ilkeye göre örgütlenemeyeceği için örgütlenme ilkelerinin bir bileşimine atıfta bulunmak daha anlamlıdır."[64] Bir yandan, özerk ve özerk olmayan toplumsal ilişkileri ayırmaya çalışırken öbür yandan, eğlence araçları "piyasanın yok olup gidişi" (Toffler) ve demokratik devlet planlaması kavramlarını birleştirmeye çalışan Gorz, aynı zamanda, büyük teknolojiyle "küçük-güzeldir" anlayışını uzlaştırma çabasına zorlanmaktadır. Alternatif ulusal ve uluslararası iktisadi ilişkiler konusundaki önemli analizi bir yana, küçük, kendine-yeterli komünlerin boğucu sınırlamalarına yönelik güçlü eleştirileri benzersiz bir kavrayış sergilemektedir. Gorz, her türlü çalışmanın zevkli olma-

---

63. Gorz, **Farewell to the Working Class**, s. 101. **Bak.** Türkçe basımı, s. 107 108.

64. **Bak.** J. Berger ve N. Kostede, "Review of Farewell to the Working Class' (Elveda Proletarya'nın Gözden Geçirilişi), **Telos**, (51), İlkbahar 1982, s. 232.

yacağını ve devlet planlamasının zorunlu olacağını kabul ederken kavrayışının doruğundadır. Emekten tasarruf edilmesini sağlayan (böylece boş zaman miktarını en üst düzeye çıkaran) yeni teknolojinin kullanılması isteğindeki Gorz'a da sempatiyle bakılabilir.

Olası Sağ teknolojik totaliterciliği[65] analiz ederken Gorz, yüksek teknolojinin olumsuz sonuçlarının tamamen farkındadır. Ama Gorz'un uluslararası düzeyde özerk alanların oluşturulması olanağını doğrudan doğruya yok eden çokuluslu şirketlerin günümüzdeki tüm o yüksek teknoloji geliştirme çabalarının analizi nerede? Çoğu sanayi-sonrası kuramcısı gibi Gorz da, günümüzdeki mikro-elektronik gelişmelerinin (uluslarüstü düzeyde) ve bağımsız sosyalist ulus devletlerine herhangi bir biçimde geçiş için zorunlu, sanayilerin ve mesleklerin korunması arasındaki uyumsuz yollardan neredeyse habersiz görünüyor. Örneğin, bir dizi Batılı ülke, çokuluslu şirketlerin yeniden yapılanması, ucuz ithal malların rekabeti ve iflaslar sonucunda yaşamsal önemdeki imalat işletmelerini yitirmekteler (ya da yitirmiş durumdalar). Eğer bir bölge ya da ulus, temel mal ve hizmetlerin (örneğin, çelik, makine) ithaline aşırı bağımlı olursa, ekonomisi sürekli ödemeler dengesi sorunu ve öteki mali sorunlarla boğuşmakla kalmaz, aynı zamanda, bağımsız siyasal politikalar (ülke içinde ya da dış cephede) izleme yeteneği de dış baskılar sonucunda ağır biçimde sınırlandırılmış olur. Ama Gorz'un, sosyalist ulus devletlere mi, yoksa, başka türde sosyalist bölgesel ve siyasal düzenlemelere mi inandığı zaten belirsizdir. Gorz'un köy düzeyinde ya da yerel düzeyde otarşiye karşı olduğu açıktır, ama savunduğu zorunlu sosyalist devlet kurumlarının ulusal düzeyde mi, yoksa global düzeyde mi örgütleneceği açık değildir. Gorz'un gerçekten neyi savunduğunu anlamak zordur. Bir yandan, büyük sanayilerin ve kaynakların merkezi planlaması zorunluluğunu kabul eder,[66] öte yandan da, bilgi ve örgütlenme karmaşıklığından ötürü, "Sanayi sistemimiz artık merkezi olarak yönetilemez" der (bu, genel bir doğruymuş gibi sunulan ideolojik bir savdır!).[67] Gorz'un ütopya imgesi (ilkin *Ecology as Politics*'te yayımlanan Ek 2'ye bakınız), Murray Bookchin'in sert

65. **Bak.** Gorz, **Paths to Paradise**, s. 24-8.

66. **Bak.** Gorz, **Farewell to the Working Class**, s. 114-15.

67. A. Gorz, "Security Against What? For What? With What? (Güvenlik, Neye Karşı? Ne İçin? Neyle?), **Telos** (58), Kış 1983-4, s. 158-68.

bir dille özetlediği gibi, "çocuksu" bir "özgürlükçü" Disneyland'dır.[68] Başkanlık kararları, sabah toplantıları, öğleden sonra çalışması, özerk alanda "her şey serbest" anlayışıyla karışık zorunlu eğitim, zamanın özyönetimi, ama merkezi planlama; Bookchin'in tepesinin neden attığı anlaşılıyor.

Ütopyasının siyasal ve iktisadi çerçevesini kuramayışının, Gorz'un daha geniş ana devlet kurum ve sanayileri ağı içinde tek tek komünal özerklik gereğine ilişkin değerli önerilerinden pek çoğunu geçersiz kılması çok yazık. Öteki sanayi-sonrası kuramcıları gibi Gorz da iktisadi gücün günümüzde dünya çapında merkezileşmesinden (özellikle telekomünikasyon, elektronik ve makine patentlerinin merkezileşmesinden), yüksek teknolojinin demokratikleştiği ve kitlelere yayıldığı bir ütopik geleceğe sıçramaktadır. Gorz komünal otarşiyi reddetmektedir, ama haklı olarak, ekolojik açıdan, besinlerde ulusal düzeyde kendine-yeterliliğin amaçlanması gerektiğini söylemektedir. Toffler'ı övmesiyse, Gorz'un gelecekte dünya çapında sanayi bütünleşmesine inandığını göstermektedir. Bununla birlikte, besinlerde ulusal düzeyde kendine-yeterlilik, kimyasal maddeler, biyogenetik, bitki patentleri, enerji kaynakları ve işlenmiş besin süreçlerine ilişkin politikaların varlığını gerektirir. Sanayi-sonrası ekonominin öteki alanlarında benzer biçimde otarşik ya da yarı-otarşik politikalar olmaksızın bu yaşamsal önemde otarşi nasıl gerçekleştirilebilir?

Günümüzün hemen tüm egemen ekonomi kuramları (monetarizm, Keynesçilik, piyasa sosyalizmi) daha büyük uluslararası bütünleşmeye ve büyümeye yöneliktir. Gorz, yeni teknolojinin devletçe planlanmasını savunamadığı gibi, bu planlamanın merkezi ya da ademi merkezi düzeyde mi ya da iki düzeyde birden mi yapılacağını da söyleyememektedir. Öte yandan sürekli artan dünya çapında bütünleşmenin tüm baskısını doğrudan göğüslemeden merkezi ya da ademi merkezi planlamaya dayalı bir toplumun kilit alanlardaki (örneğin besin) ulusal düzeyde kendine-yeterliliği nasıl gerçekleştirebileceği konusunda sessiz de kalamamaktadır. Toplumu iki alana bölmekle Gorz,

68. M. Bookchin, "Review of A. Gorz Ecology as Politics" (A. Gorz Ekolojisinin Politika Olarak Yeniden Gözden Geçirilişi). **Telos** (46), Kış 1980-1, s. 188. Bookchin'in pek çok görüşüne katılmıyorum, ama çok zeki bir eleştirmendir ve "Gorzutopia"da göze çarpan birçok tutarsızlığa (Örn; Jerry Brown gibi radikal olmayan Californialıların utanç veren övünmeleri) ışık tutmayı başarmıştır.

kahramanca, bir ayağını bir kampta, öbürünü karşıt kampta tutmaya çalışmaktadır: Bir yanda, küçük, özerk ve otarşik uygulama; öbür yanda, büyük, teknik olarak bütünleşmiş üretim, bilgi ve yönetim. Gorz, (gazeteci olarak çok kez gözlemlediği) uzmanlaşmış teknik ve örgütlenmeye ilişkin ayrıntılı bilgiyle, kapitalist yüksek teknolojinin pek çok biçimiyle sosyalist toplumsal ilişkilerin uyumsuzluğunu kavrayamayan bir fütürologun iyimser yüzeyselliğini bir araya getiriyor.

Öteki sanayi-sonrası kuramcıları gibi Gorz da durağan ya da sıfır büyümeye ve merkezi planlamaya dayalı bir toplum ya da planlama ile piyasa mekanizmalarının karışımına dayalı bir ekonominin gelir seçenekleri ve toplumsal yardım fonları üzerine fazla bir şey söylemiyor. Tuhaf bir biçimde, Gorz, sosyalist devlet kurumlarının zorunluluğunu ele alan tek sanayi-sonrası kuramcısıdır; bu tuhaftır, çünkü Gorz, devletleri aşırı dar bir siyasal ya da yönetsel biçimde algılamakta ve radikal sanayi-sonrasıcıların, uluslarüstü şirketlerin artan egemenliği karşısında yerel ve ulusal devlet yapılarını nasıl koruyabilecekleri gibi yaşamsal önemdeki konuları gözardı etmektedir. Sonraki bölümlerde, alternatif refah, savunma, eğitim, hukuk ve siyaset kurumlarına ilişkin bazı sorunları ele alacağım. Sanayi-sonrası kuramcılarımızın tümü daha hoşgörülü, çoğulcu ve demokratik bir geleceği savunmaktadırlar. Bununla birlikte, bu kuramcıların hepsi ya iktisadi bütünleşmenin yeni dünya çapında biçimleriyle, istenen ademi merkezileşme biçimleri ve küçük kurumların uyumsuzluğunu görmezden gelmekte ya da Bahro ve diğerlerinde görüldüğü gibi, yerel komünlerin dış dünyayla nasıl bir etkileşim içinde olacağını gösterememektedirler. İşte bu önemli nedenlerden ötürü daha fazla bütünleşme ya da daha fazla otarşi yollarının uyumsuzluğuyla yüz yüze gelinmeli ve bu uyumsuzluk çözülmelidir.

Çalıştığı işe bakmaksızın sağlanan gelir güvencesi, birey ve toplumsal etkinlik için yeni alanlar açıp açmadığına ya da tam tersine, zorunlu boyun eğiş karşılığında verilen sosyal ücretten ibaret olup olmadığına göre Sol ya da Sağ baskıdan kurtarıcı ya da bu baskıyı arttırıcı olabilir

André Gorz, **Cennetin Yolları***

Yaşlarına bakmaksızın, çalışabilecek olanlar ve çalışmak isteyenler için çalışma hakkını güvence altına almalıyız. Aynı zamanda, çalışma hakkının, çalışmama hakkını da içermesi gerektiğine ve zorunlu çalışma ahlakının artık konu dışı, modası geçmiş ve amaca zararlı olduğuna karar vermeliyiz. Çalışma zorunlu olmaktan çıkarsa pek çok insan bir süre, ahlaksal istismar duygusuna kapılacaktır, ama bu, toplumda bir parçalanmaya yol açmayacaktır.

Barry Jones, **Sleepers, Wake!**
(Uyuyanlar, Uyanın!)

Komünizmde, her yerel topluluğun, kendi mahallinde sunulacak sosyal yardımın biçimi ve miktarını belirlemede oldukça özgür olacağı, ancak bu özgürlüğün, bölgesel adaleti ve coğrafi hareketliliği güvenceye almak için merkezi -ama- demokratik olarak konulmuş ilkelere göre işlemesi bekleniyor.

Bob Deacon, **Social Policy and Socialism**
(Sosyal Politika ve Sosyalizm)

---

* **Bak.** Türkçe basımı, s. 65-69.

II. BÜROKRATİK REFAH DEVLETLERİNE ALTERNATİFLERİN OLABİLİRLİĞİ

"Keynesçi refah devleti"ni savunan Yeni Sol ya da Yeni Sağ eylemci bulmak zordur. Son yıllarda Yeni Sağ, "Refah Devleti"ne karşı etkili bir kampanya yürüttü; OECD ülkelerindeki Yeni Sağcı politikacıların belirsiz tutumlarına karşın, pek çok sosyal demokrat son on yıldır savunmadaydı. Bireyin Terapötik* ve Leviathan** devlet tarafından baskı altına alındığını belirten basite kaçmış sloganlar, "refah devleti"nin tüm halk kitlesi üstüne titremesindense daha çok kendine-güven sağlaması isteği, ayrıca, yasa ve düzen çağrıları, geleneksel ataerkil aile, eğitimin üç temel öğesi ve öteki eski ve Yeni Sağcı değerler ideolojik düzeyde yaygın başarı kazandı.[1]

* Terapötik: Şifa verici, tedavi edici. (ç.n.)

** Leviathan: Thomas Hobbes'un **Levlathan (1651)** adlı kitabına göndermede bulunuyor. (ç.n.)

1. Yeni Sağ değerlerinin ve uygulamalarının bir çözümlenmesi için, **bak.** N. Bo-

Karşıt bir bakış açısıyla, pek çok Sol radikal ve reformcu, Marcuse, Illich, Lasch, Offe, Donzelot vb gibi çok çeşitli yazarların "Keynesçi refah devleti"ne yönelttikleri şiddetli eleştirileri benimsemişlerdir.[2] Gözetim, disiplin, suiistimal, kibirlilik, utanç, teknokratik irrasyonellik ve öteki olumsuz nitelikler, çağdaş sağlık, eğitim, toplumsal yardım ve hukuk kurumlarının kurbanları ve eleştirmenler tarafından bol bol belgelenmiş bulunmaktadır. Gerek Yeni Sağ'dan gerek Yeni Sol'dan "refah devleti"ne yönelen saldırıların net etkisi iki misli olmuştur. İlk olarak, "refah devleti"nin yoksulluk, eşitsizlik ve medeni haklardan yoksunluk gibi sorunları çözemediği yaygın ve haklı bir kanı olagelmiştir. İkinci olarak, devasa, merkezi ve bürokratik toplumsal yardım kurumlarının yerini, bir tür bürokratik olmayan hizmet iletimi ve tedarikinin alması gerektiği yolunda yaygın bir kanı belirmiştir.

Genellikle olduğu gibi, çoğu yazar, gelecekte ne tür alternatif uygulamalar görmek istediğinden çok, nelerden hoşlanmadıkları konusunda daha net fikirlere sahiptir. Mevcut toplumsal yardım hizmetlerinin varlıklarını sürdürmeleri ya da sürdürmemeleri ve bu hizmetleri kimlerin sürdüreceği (örneğin, aile üyeleri ya da ücretli işçiler ya da her ikisi) konularında net bir görüş yoktur; dahası, alternatif toplumsal yardım uygulamalarının finansmanı ve bu alternatif uygulamaların toplumun genel siyasal ve iktisadi yapısıyla ilişkileri konularında pek az netlik vardır. Sanayi-sonrası ütopyacılarının toplumsal refah konu-

---

sanquet, **After the New Right** (Yeni Sağdan Sonra) (Londra: Heinemann, 1983), S. Hall et al., **Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order** (Bunalımın Denetlenmesi: Emniyette Fotoğraflanma, Devlet ve Yasa ve Düzen) (Londra: Macmillan, 1978); P. Armstrong, A. Glyn ve J. Harrison, **Capitalism Since World War II.** (II. Dünya Savaşından Bu Yana Kapitalizm) (Londra: Fontana 1984), 18. bölüm; B. Jessop et al., "Authoritarian Populism, Two Nations, and Thatcherism" (Otoriter Popülizm, İki Millet ve Thatcherizm), **New Left Review** (147) 1984, s. 32-60.

2. Bak. H.Marcuse, **One Dimensional Man** (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1964); I. Illich, **Tools for Conviviality** (Londra: Calder and Boyars, 1973); C. Lasch, **The Culture of Narcissism** (Narsizmin Kültürü) (New York: Warner Books, 1979); C. Offe, **Contradictions in the Welfare State** (Refah Devletindeki Çelişkiler), baskıya hazırlayan J. Keane (Londra: Hutchinson, 1984); J. Donzelot, **The Policing of Families** (Ailelerin Denetlenmesi) (New York: Pantheon Books, 1979), S. Bolger **et al., Towards Socialist Welfare Work** (Sosyalist Refah Çalışmasına Doğru) (Londra; Macmillan, 1981); P. Carlen and M. Collins (editörler), **Radical Issues in Criminology** (Kriminolojide Radikal Konular) (Oxford: Martin Robertson, 1980); F.F. Piven ve R. Cloward, **Regulating the Poor** (Yoksulların Düzenlenmesi) (New York: Vintage, 1972).

sundaki görüşleri incelendiğinde, toplumsal refah konularına genel bir kayıtsızlık (sanayi-sonrası kuramcıları bu konuda Sol'daki pek çok kişiyle aynı tutumu paylaşıyorlar), ayrıca özellikle kadınları etkileyen sorunların gözardı edildiği görülmektedir. Mevcut bürokratik uygulamaları lanetlemek ve ademi merkeziyetçiliğin, asgari gelir garantisinin, kendine-yetmenin, alternatif eğitim ve sağlık uygulamalarının ya da yaygın olarak savunulan benzer kavramların erdemlerini ilan etmek yeterli değildir.

Bu öneriler kuşkusuz yerinde ve istenir şeylerdir, buna bir itirazım yok. Ancak, "Keynesçi refah devleti"ne radikal alternatiflerin savunucularının hemen hepsi *(Critical Social Policy* gibi dergilerde yazanlar hariç) ne mevcut sosyal yardım hizmetlerinin ekonomi politiğini ne de devlet kurumlarının rolünü kavramıyor. Pek azı, merkezi devlet örgütlenmesi olmaksızın zenginliklerin yeniden bölüşümünün mü, yoksa toplumsal ilişkilerin genel olarak yeniden oluşturulmasının mı gerçekleştirilebileceğini tartışmayı seçmiştir.

Sanayi-sonrası bir toplumun belirgin özelliği ademi merkezileşme, küçük kurum ve işletmeler, "üretim", "temel komünler" ya da "elektronik evler" ise, ücretli ya da ücretsiz işlerde çalışanların toplumsal ya da komünal hizmetlerden nasıl yararlanacağı ve bu kendine-yetme hizmetlerinin ya da ücretli hizmetlerin nasıl finanse edileceği ya da sürdürüleceği konularında bir miktar fikrimiz olmalıdır. Yeni sosyal yardım hizmetleri, "ekonomi"de yeni sanayi-sonrası ilişkileri bütünleyecek mi? Yoksa, günümüzde OECD ülkelerinde ücretli işçilerle yardıma bağımlı olanlar arasında varolan gerginlik (yani, yardım ödemelerini "çalışma ahlakı"nı ortadan kaldıracak düzeyin altında tutma zorunluluğu) değişik biçimlerde sürecek mi? Merkezi devlet kurumları kaldırılırsa, tek tek her topluluğun kaynaklarına ve toplumsal önceliklerine bağlı olarak nitelik ve nicelik açısından sosyal yardım değişiklik gösterecek mi? Yoksa, adalet ve medeni özgürlükler ölçütü, henüz belirlenmemiş bir dizi ademi merkezi kurumsal mekanizma tarafından mı savunulacak? Mevcut "Keynesçi refah devletleri"nin apaçık zaaflarını ve mantıksızlığını aşacaksak, bu sorulara ve yaşamsal önemdeki öteki sorulara acilen yanıt bulmalıyız.

A. TOPLUMSAL REFAHIN "EKONOMİ"DEN AYRILMASI

Son zamanlara değin, radikal siyasal iktisatçıların yanı sıra radi-

kal-olmayan iktisatçıların çoğu meta üretimi, maliye politikası ya da parasal ekonominin diğer özellikleriyle ilgili sorunlara ağırlık veriyorlardı. Her ne kadar, refahın, özel analizlerin (örneğin, refah ekonomisi, insan sermayesi kuramları) ya da kamu sektörü maliyesine ilişkin genel analizlerin bir parçası olduğu doğruysa da, toplumsal refah genellikle önemli, ama ikincil bir önemde görülmüştür.

Orio Giarini'nin dediği gibi, " 'ekonomi' son iki yüzyıldır, refaha katkıda bulunan tüm varlıklar ve çabaları kapsayan ekonominin değil 'sanayileşmenin ekonomisi' olagelmiştir;... ekolojik hareketler ve günümüzdeki öteki hareketler (örneğin kadınların kurtuluşu vb) hepsi de zenginlik ve refaha katkıda bulunan ve geleneksel iktisadi (ve sosyoekonomik), sistemde marjinalleşmiş ya da hesap dışı bırakılmış paradışı varlıklar ve etkinliklerin canlandırılmasına yönelmiştir."[3] Uzun yıllar, az sayıda eleştirmen geleneksel iktisatçıların ve politikacıların taptığı GSMH gibi genel endekslerin insan refahındaki gerilemeyi ya da toplumsal ve çevresel zararı ölçmede hep yetersiz kaldığını sürekli dile getirdiler.[4] Son on yılda, milyonlarca yoksul ve işsiz insan, GSMH, GSYİH ve öteki geleneksel iktisadi endekslerdeki yıllık artışlardan hiçbir yarar görmediler. Önde gelen OECD ülkelerinde yıllık yüzde 6-10 arasında büyüme hızlarına ulaşılsa bile işsizliğin önemli ölçüde azalması beklenmez (zira yüksek verimlilik genellikle emek artışı olmaksızın sağlanabilir) ve yüksek büyüme hızları asit yağmuru gibi çevre sorunlarını şiddetlendirmektedir. Bu nedenle, çevreyi kirletmeyen sanayi-sonrası bir ekonomi kavrayışı yalnızca kitlesel işsizliği gidermek değil, aynı zamanda toplumsal refaha, eğitime ve dinlenme hizmetleri ve olanaklarına ilişkin yeni biçimlere daha fazla öncelik vermek zorundadır.

Çağdaş yoksulluk, ruh hastalıkları, uyuşturucu bağımlılığı, kentsel yaşam tarzları ve mesleksel "sürmenaj" üzerine yazılmış kitapların

---

3. O. Giarini, **Dialogue on Wealth and Welfare** (Zenginlik ve Refah Üzerine Diyalog) (Oxford: Pergamon Press, 1980) s. 369. Benzer görüşler için **bak,** S. Bergstrom, **Economic Growth and the Role of Science Proceeding From a Symposium in Stockholm 1983** (1983'te Stockholm'deki Bir Sempozyumdan Başlayarak Ekonomik Büyüme ve Bilimin Rolü) (Stockholm: Swedish Research Councils, 1984).

4. **Bak.** H. Henderson, **The Politics of the Solar Age Alternatives to Economics** (İktisat Bilimine Güneş Çağı Alternatifleri Siyaseti) (New York: Anchor Press, 1981); ayrıca **bak.** Bergstrom, **Economic Growth** (Ekonomik Büyüme).

genel konusunu, yüksek düzeyde iktisadi büyümenin genel marjinalleştirilmiş insanların ve iyi ücret alan işçilerin yaşamlarında niteliksel bir gelişme sağlama olasılığının zayıflığının gitgide kavranması oluşturmaktadır. Önceki yıllarda, pek çok ortodoks Marksist sosyalizmin kapitalizmde geliştirilen üretim güçlerinin üzerinde inşa edileceğini, böylece planlı ekonomide büyümeyi hızlandıracağını düşünüyordu. Her nasılsa, toplumsal refah sorunları, artan iktisadi büyümenin ürünlerinin yoksullara ve muhtaçlara dağıtımıyla çözülebilecekti. Radikaller, neredeyse yalnızca, sosyalist işletmelerdeki ücretli işçilere önem verdiler; işçi demokrasisine, yabancılaşmamış emeğe, ayrıca sömürücü kapitalist işletmelerde çalışan ücretli işçilere ilişkin diğer konulara önem verdiler. Toplumsal refahın, eğitimin, sağlığın vb sorun olmaktan çıkacağı, çünkü sosyalizmin kapitalizmden farklı olduğu ya da kıtlığın toplumsal varoluşu belirlemekten çıkacağı ima ediliyor, ama asla söylenmiyordu. Bu tür bir sosyalizm imgesinin bir varyasyonu pek çok anarşist ve sendikalist kuramda da bulunabilir. Sosyal yardım bürokrasisinin, hapishanelerin, akıl hastanelerinin, baskıcı okulların ve hastalık yayıcı ilaç sanayilerinin bulunmadığı radikal ve devletsiz bir toplumun yaratılması, hiyerarşik, Batı'nın kapitalist, Doğu'nunsa "devlet kapitalizmi" işletmelerinin devrilmesi gerçeğinden çıkacak görünüyordu. Üretim güçlerinin artışına ortodoks Marksist bakış olsun, radikal ve devletsiz ademi merkeziyetçilik biçimindeki ütopik Sol imge olsun, üretim güçleri ile toplumsal refahın sağlanması arasındaki sorunsuz bir ilişkiye dayanmaktadır. Marksist ve sosyalist feminist kuramcılardan yalnızca pek azı (örneğin, Corrigan, Deacon, Gough, Offe, Piven, Wainwright[5]) refahın ekonomi politiğine ilişkin zor konuları ele almışlardır.

Önceki bölümde, sanayi-sonrası kuramcılarının, daha büyük global bütünleşme öngörenler ve Bahro gibi ulusal kendine-yeterliliği

---

5. Örn. **Bak.** P. Corrigan ve P. Leonard, **Social Work Practice Under Capitalism** (Kapitalizmde Sosyal Çalışma Pratiği) (Londra: Macmillan, 1978); B. Deacon, **Social Policy and Socialism** (Sosyal Politika ve Sosyalizm) (Londra: Pluto Press, 1983); I. Grough, **The Political Economy of the Welfare State** (Refah Devletinin Ekonomi Politiği) (Londra: Macmillan, 1979); Offe, **Contradictions in the Welfare State;** Piven and Cloward, **Regulating the Poor;** D. Massey, L. Segal, H. Wainwright,"And Now for the Good News" (İyi Haberlere Gelince), J. Curran, **The Future of the Left** (Solun Geleceği)(Cambridge: Polity Press, 1984), s. 211-27; ve A. Coote "A New Starting Point" (Yeni Başlangıç Noktası), **Ibid.**, s. 316-22.

savunanlar olmak üzere ikiye bölündüğünü göstermiştim. Geleceğe ilişkin çelişik ve uyumsuz iktisadi gelişme imgelerine karşın, sanayi-sonrası ütopyacıları komünal hizmetlerde daha fazla ademi merkezilik ve mevcut bürokratik kurumların kaldırılması gereğine inancı paylaşmaktadır. Aralarındaki farklar bir yana, her kuramcı daha fazla demokrasi sağlanması, yabancılaşmanın ve soyut bir kimlik kazanmış yönetsel yapıların, ayrıca cinsiyet ayrımının, ırk ayrımının ve hoşgörüsüzlük ve dar görüşlülüğün öteki toplumsal biçimlerinin kaldırılmasını savunmaktadır. Gene de hiçbir sanayi-sonrası kuramcısı, bir kere kurulduktan sonra bu yeni toplumsal ilişkilerin nasıl yenilenebileceğini bir yana bırakın, insancıl alternatiflerini olanaklı kılacak siyasal ve iktisadi koşulları pek anlamışa benzemiyor. Mevcut "refah devletleri"nin mantıksızlığını eleştirmeye o kadar zaman harcayan kuramcıların, sanayi-sonrası komünal hizmetlerin kurumsal temellerini analize bu denli az yer ayırmaları inanılacak gibi değildir. Bahro ve Toffler toplumsal refah konusunda aslında hiçbir şey söylemiyorlar; Gorz ile Jones ise sayısız tavsiyelerinin nasıl gerçekleştirileceğinden çok yapılmasını istedikleri konusunda epey yazmışlar. Sonraki sayfalarda, sanayi-sonrası kuramcılarının yapıtlarında yer alan dağınık ve geliştirilmemiş toplumsal refah kavramlarına ilişkin sorunları ele alacağım. Ayrıca, bu kuramcıların (öteki radikal ve reformcularca da benzer biçimde savunulan) alternatif kavramlarının birçoğunun neden toplumsal refah ve "ekonomi" iç ilişkilerinin yanlış anlaşılmasına dayandığını göstereceğim. Bir başka deyişle, geleceğe ilişkin böylesine bulanık ve saf imgelerin sürdürülmesine katkıda bulunan, "ekonomi" ile toplumsal refah arasındaki yapay ayrımdır.

B. MEVCUT REFAH DEVLETLERİNİN DOĞASIYLA KARŞI KARŞIYA

Kapsamlı İkinci Dalga ve Üçüncü Dalga kavramlarını kullanan Toffler, siyasal ve iktisadi kurumların arasındaki önemli ayrımları vurgulamak yerine kapitalist ve komünist ülkeler arasındaki benzerlikleri öne çıkarmaktadır. Ücretli ve ücretsiz işçiler, toplumsal yardım, sağlık ve eğitim hizmetlerinin finansmanı ve iletimi arasındaki ilişkide görülen büyük farkların yanı sıra kapitalist ülkelerin kendi içinde de önemli varyasyonlar vardır. Sanayi-sonrası toplum kavramının genel kabul görmesi için, gelişen Üçüncü Dalga toplumları denilen (ABD,

Japonya, İsveç) ülkeler arasındaki çok önemli siyasal ve iktisadi farklara daha çok eğilinmeli. Benzer biçimde, eğer Bahro ve Gorz, çalışma hayatının değişime uğramasını, özerk ve özerk olmayan alanlar arasında yeni bir ilişkiyi ya da yerel toplulukların kendi başlarının çaresine bakabilme yeteneğini görmek istiyorlarsa, mevcut meslek ilişkilerine, özel sektör ve devlet sektöründeki işgücünün oranına, yerel ve ulusal devlet gelirlerinin kaynağına vb daha çok eğilmelidirler. Sorun, Bahro ve Gorz'un mevcut ilişkileri korumak istemeleri değil -bilakis- şiddete dayalı bir devrim stratejisini reddettikleri ve böylece umutlarını, mevcut toplumsal refah yapılanması ve gelirleri deneyimini yaşayan mevcut toplumsal hareketlerin büyük bir toplumsal değişim geçirmesine bağlamalarındadır. Bunun anlamı sanayi-sonrası sosyalistlerinin, radikal alternatif yaşam tarzları için kitle desteğini korur ve geliştirirken mevcut bürokratik toplumsal refah kurumlarının yıkılmasına ilişkin karmaşık sorunları göğüslemek zorunda kalışlarıdır. Peki, mevcut toplumsal refah kurumlarının gözardı edilemeyecek önemli özellikleri nelerdir? Sanayi-sonrası ütopyacılarının desteklediği yerel denetimde çeşitlilik mevcut toplumsal eşitsizlik biçimleriyle ve yüksek refah vergilerine muhalefetle nasıl uzlaştırılabilir?

Komünist toplumların aksine, OECD ülkelerinde devletin "sosyal ücret" malları ve hizmetlerine (yani, yaşam standardını oluşturan, ama kazanılması ya da para olarak ifade edilmesi gerekmeyen tüm mal ve hizmetler) müdahale düzeyi, toplumsal ve tarihsel bir dizi değişkene bağlı olmuştur. Bu değişkenler arasında şunlar sayılabilir: Son 80 yılda sosyal-demokrat ya da işçi hükümetlerinin iktidarda kalış süreleri; toplumsal refah, eğitim ya da sağlık hizmetlerinde belli ilerlemeler kaydedilmesiyle sonuçlanan sınıf mücadelelerinin ve toplumsal hareketlerin mücadelelerinin düzeyi; konut, ulaşım ve kentsel yenileme projelerinde belli kazanımlar sağlamak üzere meslek gruplarının ve toplumsal reformcuların baskıları; yeniden eğitim ya da göçmen programlarının gerçekleştirilmesi; savaş ve doğal felaketlerden sonra ulusal çapta yeniden inşa zorunluluğu.[6] Komünist ülkelerde bireysel

6. **Bak.** J. Stephens, **The Transition From Capitalism to Socialism** (Kapitalizmden Sosyalizme Geçiş) (Londra: Macmillan, 1979), G. Therborn, "The Prospects of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism" (İşgücünün Beklentileri ve Gelişmiş Kapitalizmin Dönüşümü), **New Left Review** (145), 1984, s. 5-38; V. George ve P. Wilding, **The Impact of Social Policy** (Sosyal Politikanın Etkisi) (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1984); I. Gough, **The Political Economy of the Welfare State** (Londra: Macmillan, 1979); F. Castles, **The Working Class and Welfare** (İşçi Sınıfı ve Refah) (Sydney: George Allen and Unwin, 1985).

refah düzeyini [7] etkileyen yaygın karaborsa ve toplumsal eşitsizlikler varsa da kapitalist ülkelerdeki eğitim, sağlık ve öteki hizmet alanlarında görülen açık bir özel ve kamu ayrımı yoktur. "Sosyal ücret" malları ve hizmetlerinin özel ve devlet kaynaklı oluşuna dayalı temel ayrım, sanayi-sonrası kuramcılarının pek önem vermez göründüğü fon programları, vergi politikaları yerel, bölgesel ve ulusal yönetim yapılarıyla daha da karmaşıklaşır. Örneğin, Japonya'da toplumsal refah sistemi üç kademelidir: Büyük tekellerde ve devlet kurumlarında işçiler daha iyi emekli aylığı programlarından yararlanırlar; küçük işletmelerdeki işçiler ve toplumun geri kalanı en alt düzeyde gelire bağımlı kalır. Batı Avrupa'da ve ABD'de mesleğe ve istihdama dayalı olarak sağlanan bir dizi emekli maaşı programı çalışma hayatı sırasında ve emeklilikte eşitsizliği sürdürmektedir. Toplumsal refah fonunun genel vergilerden karşılandığı (Avustralya) başka programlar yaş haddiyle emeklilik durumunda, mesleki emeklilik maaşından ve öteki işçi-işveren ortak programlarından daha az yardım yapmaktadır. Özel ek ve ayrı geçimlik gelir biçimlerinin yanı sıra bu çeşitli sosyal yardım sistemlerinin önemi, radikal alternatif olanaklarını incelediğimizde ortaya çıkmaktadır.

Çağdaş "refah devletleri"nin özelliklerinden birkaçını da belirtmek gerekir. OECD üyesi pek çok "refah devleti"nin karşılaştığı mali bunalımlar son on yılda kapitalist işletmelerin karşılaştığı genel sorunlarla yakından ilgilidir. İşsizlikteki küçümsenmeyecek artış, 55 yaş üzeri nüfustaki ve sosyal yardım alan öteki insanların sayısındaki artış, önde gelen kapitalist ülkelerin çeşitli sosyal güvenlik ve emeklilik bütçelerini ciddi biçimde sıkıntıya sokmuştur.[8] Bu sosyal yardım prog-

---

7. Örn. **bak.** A. Brown ve M. Kaser (editörler), **Soviet Policy for the 1980's** (1980'ler İçin Sovyet Politikası) (Londra: Macmillan, 1982), A. Mc Auley, A. Nove ve M. Kaser'in yazdığı 6,7 ve 8 bölümler ayrıca **bak.** Deacon, **Social Policy and Socialism** (Sosyal Politika ve Sosyalizm), 3-7. bölümler, G. Littlejohn, **A Sociology of the Soviet Union** (Sovyetler Birliği'nin Sosyolojisi) (Londra: Macmillan, 1984).

8. Örn. **bak.** ABD sosyal güvenlik sistemi üzerine tartışma, P. Peterson, "Social Security: the Coming Crash" (Sosyal Güvenlik: Yaklaşan Çatırtı) ve "The Salvation of Social Security" (Sosyal Güvenliğin Kurtuluşu), **New York Review of Books,** 2 Aralık 1982, s. 34-8 ve 16 Aralık 1982 s. 5-7; ayrıca **bak.** aynı kaynakta yer alan A. H. Mannel ve R. Rinder'ın Peterson'a yanıtları, "The Future o Social Security: An Exchange" (Sosyal Güvenliğin Geleceği: Bir Değiş Tokuş), 17 Mart 1983, s. 41-57.

ramları gelecekte nüfus yaşlandıkça zorluklarla karşılaşacaktır;[9] işsizlik hiçbir azalma belirtisi göstermemektedir ve sosyal yardım fonu için daha fazla vergi kesilmesine kamuoyunun tepkisi sürmektedir. Bu mali hastalığa, pek çok özel sektör ve kamu sektörü emeklilik fonu yatırımlarının özel sektördeki kâr sürekliliğine bağlanmış olduğu gerçeğini eklerseniz, temel bir sorunla karşılaşırsınız: Milyonlarca insana asgari bir gelir nasıl sağlanacaktır? Pek çok devlet, sosyal yardım bütçesinin mevcut mali durumu ümitsiz görünürse, kapitalist ülkelerde sosyal yardım alabilecek herkesin (bazı ülkelerde belirli toplumsal kategorilerin yüzde 50'sine varıyor) fiilen, işsizlik yardımı gibi bu yasal haklarını almak istediğinde doğacak olan, devlet gelirlerindeki bunalımı düşünün.

Çeşitli "sosyal ücret" programları için yeterli gelir sağlamadaki büyük sorunların yanı sıra devlet kurumlarında istihdam konusu da aynı derecede önemlidir.[10] Ulusal ve yerel devlet sağlık sistemleri, eğitim kurumları, ulaşım ve kent yönetim yetkililerinin, kapitalist toplumlardaki en büyük işverenler olduğu oldukça iyi bilinmektedir. İşte tam da bu anlamda sosyal yardım, ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Sermayenin, "sosyal ücret" hizmetlerinde (örneğin, hastane ve okul yapımı) oynadığı ya da tüketici harcamalarını destekleyen transfer ödemelerinin (örneğin, emekli aylıkları) oynadığı önemli rolden oldukça farklı olarak, devlet sektöründeki istihdamda büyük azaltmalara gidilirse, kapitalist ekonomiler, yıkılmasa da, ciddi biçimde sarsılır. Bir yandan, "sosyal ücret" programlarının boyutu ve niteliği özel kârlılığı tehdit etmekte, öte yandan, devletin istihdam düzeyi ve sağlık, eğitim ve genel refah gibi hizmetler sunması, kârlı birikim olanaklarını korur, emek gücünün yeniden üretimini sağlar ve toplumsal huzursuzluk patlamalarını önler. İşte tam da çağdaş "refah devletle-

9. Sosyal güvenlik masrafları ve yaşlılar üzerine karşılaştırılmalı bir incelemi için, **bak.** "A. Granny Crisis is Coming" (Bir Nine Bunalımı Yaklaşıyor), **The Economist,** 19 Mayıs 1984, s. 55-8. Yaşlanan nufusun gelecek 30 yıl içinde bell bazı ulusal refah bütçelerine çok büyük baskılar yapacağı muhakkaksa da yaşlıların getireceği yükü abartmak ve bu demografik değişimi, refah harcamalarında kısıntı yapılması ya da gelir güvencesindeki bireysel sorumluluğun artırılmasını ideolojik bir aklanması olarak kullanılması yönünde bir eğilim vardır.

10. Devlet kurumlarında istihdam incelemesi için, **bak.** "Big Government-How Big is It?" (Büyük Hükümet Ne Kadar Büyük?) **The OECD Observer,** Mart 1983, s. 6-12.

ri"ndeki bu çelişkiden ötürü insanlar daha mantıklı alternatifler istemektedirler (bürokratik işlevselliklerinden ötürü); bununla birlikte, "sosyal ücret" programlarının iyi yanları yurttaşların aynı hizmetlerden daha az değil, daha fazla istemelerine neden olur.

Kapitalist toplumlar 1970'lerde sanayilerini ve istihdamlarını yeniden yapılandırmaya başladığında, Sağ partilerin "sosyal ücret" malları ve hizmetlerinde kesinti çağrısı yapan koroya öncülük etmesi hiç şaşırtıcı değildi. Yerel ve ulusal düzeylerde sosyal yardım programlarının karşı karşıya kaldığı mali bunalımlar, çeşitli fon programları, vergiler, kazanılan haklar, ayrıca devlet kurumlarındaki istihdama bağımlı işçilerin büyük bölümü üzerinde yoğunlaştı. Yirminci yüzyılda "sosyal ücret" programlarındaki dev gelişmeye karşın, bir şey çok açıktır: Bu kapsamlı hizmetler, yoksulların geçimini sağlamak ve toplumsal fayda yaratan hizmetlerin sağlanması açısından hâlâ acınacak derecede yetersizdir.[11] Belirgin özelliği, kendi içlerinde büyük ölçüde yetersiz hizmetlerin dağıtılması ve ademi merkezileşmesi olan sanayi-sonrası bir topluma geçeceksek, bu toplumsal dönüşümün nasıl gerçekleşeceğini göstermek sanayi-sonrası kuramcılarının görevidir. Hemen tüm sanayi-sonrası kuramcıları, çalışma saatlerinin azaltılması, daha fazla topluluk hizmeti ve daha fazla dinlence etkinlikleri gibi önemli hedefleri destekliyorlar. Ancak, eğer milyonlarca insan hademe, garson ya da temizlikçi olarak çalıştırılmayacaksa, işsizlik rakamlarını düşük göstermek üzere kısa-süreli meslek eğitim programlarını, tatminkâr olmayan meslekler için eğitim ölçütlerinin yükseltilmesini ve kapitalist yeniden yapılanmanın öteki olumsuz özelliklerini reddedersek, bu takdirde, alternatif "sosyal ücret" programları yeni sanayi-sonrası ekonominin genel kavranışıyla sağlam ve merkezi olarak bütünleşmelidir. Ne yazık ki, ütopyacı kuramcılarımızın, sanayi-sonrası bir ekonomiyi uygulanabilir kılanın ne olacağı konusunda pek az fikirleri vardır; hatta, mevcut "sosyal ücret" programlarının bürokratik niteliğinin nasıl aşılacağına ilişkin daha da az fikir sahibidirler.

---

11. Mevcut "sosyal ücret" programlarının yoksulluğu yok etmede neden başarılı olamadığını gösteren detaylı çözümleme için, **bak.** J. Le Grand, **The Strategy of Equality: Redistribution and Social Services** (Eşitlik Stratejisi: Yeniden Bölüşüm ve Toplumsal Hizmetler) (Londra: George Allen and Unwin, 1982); George ve Wilding, **The Impact of Social Policy** (Toplumsal Politikanın Etkisi). Bu yazarlar İngiltere deneyimleri üzerinde yoğunlaşsalar da gözlemlerinin pek çoğu diğer OECD ülkelerinde de aynı şekilde uygulanabilir.

C. ASGARİ GELİR GARANTİSİ: HER DERDE DEVA MI?

Toffler ile Bahro arasında sanayi-sonrası ekonomisine ilişkin büyük farklılıklar olduğu gibi, asgari gelir garantisi (AGG) programları konusunda da hiçbir anlaşma yoktur. Bununla birlikte Jones, Toffler ve öteki kuramcıların hepsi bu tür gelir programlarından yanadırlar ve bu anlamda, mevcut yoksulluk ve işsizliğe alternatif olarak asgari gelir garantisi programlarını destekleyen toplumsal reformcuların oluşturduğu büyüyen bir uluslararası grubu temsil etmektedirler. Önerilen iki tür AGG vardır. Birinci tip AGG genellikle, belirli OECD ülkelerindeki mevcut emekli aylığı ödemeleri ve vergi yapılanmasıyla bağlantılı olarak oluşturulur.[12] İkinci tip AGG programıysa, genellikle mevcut sosyal yardım programlarının yanı sıra mevcut emek kalıplarını da yenilemeyi ya da dönüştürmeyi amaçladığı için daha cömert ve hırslıdır.[13] Her iki AGG programı da, ya çok eli sıkı (bu nedenle yoksulluğu alt etmede pek faydası olmaz) ya da cömert ödemelerde bulunduğu ve böylece kapitalist işletmelerin sürekliliğini tehdit ettiği için son derece sorunludur. Hemen tüm AGG programları, bunların finansmanının gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği ya da mevcut toplumsal ilişkiler, emek piyasaları, kadın-erkek ilişkileri, toplumsal refah bürokrasileri ve kâr oranları üzerindeki etkileri yeterince analiz edilmeden önerilmiş durumdadır. 1970-1976 arasında uygulanan Seattle-Denver deneysel programları gibi birkaç programsa, değişik yaş gruplarındaki erkekler ve kadınlar için iş motivasyonu, evliliğin istikrarı, göç yöntemleri, eğitim, sağlık ve konut gibi programların önemini göstermiştir.[14] Ancak, bugüne değin, kapitalist ülkelerde, yoksullar

12. Örn. **bak.** P. Smith (ed.) **Seminar on Guaranteed Minimum Income** (Asgari Gelir Garantisi Üzerine Seminer) (Sydney: ACOOS 1975).

13. K. Hinrichs, C. Offe ve H. Wiesenthal, "The Crisis of the Welfare State and Alternative Modes of Work Redistribution" (Refah Devletinin Bunalımı ve Yeniden İş Bölüşümünün Alternatif Şekilleri), **Theala Eleven** (10/11) 1984-85, s. 37-55.

14. **Bak.** P. K. Robins, R. G. Spiegelmen ve S. Weiner (editörler), **A. Guaranteed Annual Income: Evidence From a Social Experiment** (Garantili Bir Yıllık Gelir: Sosyal Bir Deneyden Kanıt) (New York: Academic Press, 1980); S. Masters ve I. Garfinkel, **Estimating the Labor Supply Effects of Income Maintenance Alternatives** (Gelir Muhafaza Alternatiflerinin İşgücü Arzına İlişkin Etkilerinin Tahmin Edilmesi) (New York: Academic Press, 1977); M. Rein, **Dilemmas of Welfare Policy: Why Work Strategies Haven't Worked** (Refah Politikasının İkilemleri: Çalışma Stratejileri Neden İşlemedi?) (New York: Praeger, 1982).

ve ihmal edilenler için uygun gelir sağlayan ülke çapında hiçbir AGG programı uygulanmamıştır.

Sanayi-sonrası kuramcılarının çoğu Protestan çalışma ahlakına ve bireyin yaşamındaki ücretli emek süresine karşıdırlar. Toffler ve diğerlerinin, kendin-yap uygulamalarını, eğlence araçlarını, katı bürokrasilere alternatif olarak gayri resmi bürokrasi ağlarını ve kendine yetme uygulamasını desteklediklerini gördük. Gorz, çalışma sürelerinin esnek biçimde özyönetimini desteklemekle kalmıyor, aynı zamanda iki ya da üç *part-time* iş olanağını, yılın değişik mevsimlerinde çalışmayı vb de destekliyor.[15] Jones, yetişkin dönemlerinde de insanların istedikleri zaman işe ya da okula girip çıkmaları için iş ve eğitim arasındaki ilişkiyi değiştirmekten yanadır. Jones ayrıca 35 yaşın çalışma süresi olarak standartlaşmasından, böylece boş zaman ve kişisel gelişme için daha fazla süre ayrılmasından yanadır.[16] Batı Alman Yeşil Partisi, ev işlerinin ve çocuk bakımının da öteki işlerle aynı hakları sağlayan tam gün iş olarak tanınmasından yanadır.[17] Bunlar ve öteki öneriler mevcut toplumsal ilişkilerle karşılaştırıldığında çok çekici görünmektedir. Ancak, sorun, tümünün, iki şeyi garanti eden belirli bir AGG biçimine dolaylı ya da dolaysız olarak dayanıyor olmasıdır: a) Özgürlüğün maddi temeli; b) zorunluluk alanının aşkınlığı (emek olarak günümüzdeki biçimci ve bürokratik düzenlemelere bağlılık). Yani, bir AGG programı, yoksulluğu sürdüren ya da artıran yalnızca asgari bir program olmamalı. Ayrıca AGG programının, bireyleri, yabancılaşmış emek ve bürokratik denetim zorunluluğundan kurtaracağı umut edilir.

Toffler AGG programını destekler, çünkü "üreketiciler bile para olarak bir miktar gelire ihtiyaç duyarlar."[18] Buna karşılık şunu savunur: "Bu tür transfer ödemelerinin geleneksel kanallardan gelmesi zorunlu değildir. Bunlar negatif gelir vergileri olarak işlem görebilir ya da aileler, kiliseler, okullar, işletmeler, yerel yönetimler ve binlerce başka kanaldan aktarılabilir, ademi merkezileştirilebilir ve özelleştirilebilir; böylece merkezi bürokrasi ve Ağabey'in elindeki güç birikimi azaltılmış olur."[19] Anlaşılan, Toffler'ın AGG programına ilişkin kar-

15. Gorz, **Farewell to the Working Class,** s. 149.

16. Jones, **Sleepers Wake!,** s. 242-3.

17. **Programme of the German Green Party,** s. 41.

18. A. Toffler, **Previews and Premises,** (Londra: Pan Books, 1984) s. 58.

19. **Ibid.**

maşık ahlaksal ve mali sorunlardan pek haberi yok. Toffler'ın çoğulcu ütopyası bir yana, merkezi olarak yönetilen bir AGG'ye ilişkin gerektiğinden çok sorun vardır. AGG genel bir programsa (şimdiye değin önerilen AGG programları böyledir) negatif bir gelir vergisi, standartlaştırılmış vergi toplama ve bağışıklık oranlarına sahip ulusal bir vergi yapısının varlığını önkoşul olarak kabul ediyor demektir. Vergiler yerel düzeyde toplanabilir ve AGG ödemeleri de yerel düzeyde yapılabilir, ama bu durumda gene, büyük bir merkezi vergi dairesi değilse de bir tür standartlaşmış merkezi politika dairesinin varolduğu kabul edilmektedir. Ancak, AGG programı ademi merkezileşmiş ve kişiselleştirilmişse bu programdan kimlerin yararlanacağına ya da kimlere gelir ödeneceğine ilişkin genel standartlar büyük olasılıkla uygulanamayacak demektir. Önce, üzerinde çok tartışılan, kimlerin yararlanacağı ölçütü. AGG programları ne zaman tartışılsa hep anlaşmazlık yaratan birkaç ölçüt vardır. Bu tartışmalı kategorilerden bazıları şunlardır: AGG'nin bir aile birimine mi, yoksa bireye mi verileceği; aile birimi nedir ve çocuklar için fazladan ödeme yapılmalı mı; AGG'den bireyler yararlanmalı mı; yararlanacaksa ilgili eş ya da ebeveynlerin gelir düzeyine bakılmaksızın, kadına, erkeğe ya da çocuklara mı verilmeli; AGG 18 yaşında mı yoksa daha önce mi başlamalı; yararlanacak kişi halen okula gidiyorsa ve annesi ve babasıyla oturuyorsa AGG öğrenci yardımına eşit mi olmalı, yoksa, kişinin kendi evinde ya da kirada oturduğuna bağlı olarak ya da bu durumdan bağımsız olarak kira yardımı, ek yardım vb gibi tüm öteki ödemeler sürmeli mi, kaldırılmalı mı; AGG alan biri ayrıca fazladan para kazanabilmeli mi, kazanabilmeliyse hangi durumda AGG kesilmeli ya da azaltılmalı ya da fazladan kazanılan para AGG'yi etkilememeli mi?

Yukardaki ölçütlerin son derece tartışmalı niteliğini göz önüne alırsak, eğer bir AGG programı kişiselleştirilecekse kiliselerin, işletmelerin ve binlerce öbür kanalın genel bir ölçüt üzerinde anlaşacağına inanmak neredeyse saçmadır. Muhafazakâr dinsel kuruluşların egemen konumunun sürmesi (bunlar, kadın haklarına, homoseksüel ilişkilere, çocukların ebeveynlerin baskısından kurtulmasına şiddetle karşıdırlar) milyonlarca insanın hak ettiği yardımı (eğer yerel, kişiselleştirilmiş ve ademi merkezi ellere bırakılırsa) almasını tehlikeye sokabilir. Diğer federal ve üniter ulusal devletlerde olduğu gibi 50 Birleşik Devlet'te de hak edilen yardımın son derece eşitsiz ve ayrımcı bir biçimde dağıtılmasının çoktandır kurumsallaştığı görülmektedir. Gelir programları binlerce değişik kuruluşa bırakıldığında daha fazla eşitsiz-

lik ve ayrımcılık doğacağından haklı olarak korkulur!

Bu gelişmemiş kişisel AGG kavramından başka, Toffler eğitim, sağlık ve sosyal yardım hizmetlerinin genişletilmesi ve yaygınlaştırılmasını da savunmaktadır. "Bu sektör devlet bürokrasisinin kalesi olmaktan çıkarılarak mikro-piyasalara hizmet sunan ve küçük işletmeler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar, kooperatifler, ayrıca kamu kuruluşlarından oluşan küçük birimlere dayalı ademi merkezi bir girişim sektörüne dönüştürülebilir."[20] Toffler'ın, çeşitli çağdaş düşünce okullarını, iç tutarsızlıklarına pek dikkat etmeksizin kaynaştırdığı anlaşılıyor (Illich'in okulsuzlaştırma üzerine düşüncelerinden, kişiselleştirme ve anarşist kooperatifler gibi Yeni Sağ kavramlara kadar ne ararsanız var). Üçüncü Dalga'nın belirgin özelliği "üreketimin" büyümesi olacaksa (ki bu sonunda piyasadan arınmış bir ekonomiye yol açacaktır), "sosyal ücret" hizmetleri, ancak değişim ilişkileri ve piyasa sektörünün varlığı sürüyorsa pazarlanabilir. Kişiselleştirilmiş bir "sosyal ücret" piyasasının pazarlanamayan hizmetlere dayalı olarak gelişip gelişmeyeceği tartışmalıdır. Ancak, bu ademi merkezi hizmetlerin "üreketici" nitelikli ya da pazarlanabilir olup olmadığını düşünmeksizin toplumsal refah bürokrasilerine bir alternatif önermek, uzağı görememek anlamına gelir ve hayali olur. Dahası, Toffler, bir yanda AGG sunan, öbür yandan da belirgin özelliği, sosyal yardım hizmetlerini piyasanın "görünmez eli"ne bırakan iktisadi düzenlemeler olan bir topluma ilişkin popüler ütopik kavramlardan söz ediyor. Pek çok insan, geniş bir alanda hizmet sunmanın yanı sıra eşitliği de garanti eden ve bürokratik olmayan bir toplum ister. Nedense, ademi merkeziyetçiliği eşitlikle uyumlu kılacak kurumsal mekanizmalara ilişkin kafa yoransa pek bulunmaz. Hatta, AGG programlarının uyumluluğu ya da uyumsuzluğuna ilişkin, piyasaya dayalı ya da piyasaya dayanmayan çeşitlilik ve yerel özerkliğe ilişkin daha da az kafa yorulmaktadır. Daha sonra piyasa sosyalizminin sorunlarını ele aldığımda bu konulardan bazılarına döneceğim.

Toffler'ın AGG programının çelişkiler ve sorunlarla dolu olmasına karşın, Barry Jones, devlet tarafından yürütülen AGG programını savunmakla daha gelenekçi bir tutum almaktadır. Gershuny ve Miles[21] gibi Barry Jones da devlet tarafından düzenlenen ya da özel olarak pa-

---

20. **Ibid.**

21. J. Gershuny ve I. Miles, **The New Service Economy** (Yeni Hizmet Ekonomisi) (Londra: Pinter, 1983), 9. bölüm.

zarlanan "sosyal ücret" programları ile istihdam arasında ayrım yapmaktadır.[22] Gene de, Gershuny ile Miles, 1980'lerde sosyal yardım bütçelerini etkileyen siyasal ve iktisadi bunalımlar göz önüne alındığında, sanayi-sonrası toplumun, devlet sektörü hizmetlerinde büyük bir istihdam artışına tanık olacağını düşünmekle iyimserlikten uzaklar.[23] Öte yandan, Jones, kapitalist bir toplumda gerçekleşip gerçekleşemeyeceğini iyice düşünmeksizin düzinelerle yeni iş ve hizmet önerisi sunmaktadır. Jones'un senaryosundaki yeni iş ve gelir programlarının çoğu aşağıdaki alanlarda bulunacaktır:

> 1) Eğitim, yönetim, sosyal yardım ve çevre koruma gibi devlet sektörü hizmetleri;
> 2) Ev hizmetleri, eğlence ve turizm etkinlikleri; bunlar ya özel işletmelerce ya da AGG ve geçimlik gelir sağlayan öteki kamu kuruluşlarınca gerçekleştirilir.[24]

Fabiusçu evrimciliği savunan Barry Jones'un alternatif "sosyal ücret" toplumu, tüm sosyal yardım hizmetleri için gerekli gelirleri yaratacak yeni teknolojiye dayanır. Toffler gibi Jones da, OECD ülkelerini kıtlık-ötesinin vahaları, insan refahı ve rahatının kârdan ve kişinin haklarından feragat edişinden daha önemli olacağı sanayi-sonrası toplumları olarak tasavvur etmektedir. Bununla birlikte, Jones'un önerilerini yakından inceleyince aşağıdaki engeller ve sorunlarla karşılaşılmaktadır. Birinci olarak, çok uygun bir eğitim, sosyal yardım ve sağlık sistemine ilişkin tüm olumlu düşünceleri çok büyük ölçüde devlet sektörü istihdamının büyümesine ya da devletin gelirler ve altyapı konusunda sübvansiyon uygulamasına dayanmaktadır. Muhafazakâr ve az çok reformcu bir hükümette canla başla çalışan bir bakan olarak Jones, devlet sektörünün, önerdiği çok yüksek düzeyde genişlemesi bir yana, "sosyal ücret" programları için günümüzdeki düzeyde harcamaları bile sürdürmenin ne kadar zor olduğunu bilir.[25] "Sosyal ücret" programlarının böylesine kapsamlı genişleyişi, kapitalist çıkar grupla-

22. Jones, **Sleepers Wake!** 11. bölüm.

23. Gershuny ve Miles, **The New Service Economy,** 10. bölüm.

24. Jones, **Sleepers Wake!,** 11. bölüm.

25. Bilim bakanı olarak Jones'un çok kırgın olduğu ve 1984-5 bütçesinde bakanlığına çok az kaynak tahsis edildiği için Hawke hükümetinden istifa etme tehdidinde bulunduğu bildirilmişti.

rının devlet sektörü istihdamındaki küçük artışlara bile şiddetle karşı çıktığı kapitalist toplumlarda siyasal açıdan söz konusu olamaz. Bu, çeşitli toplumsal reform, yeni vergi programlarının sunulması ya da gelir tahsisleri gibi olanakların reddi anlamına gelmez. Ancak, Jones'un "hizmet-ötesi toplum" programlarının ölçeği, çoğu OECD ülkesindeki "sosyal ücret" programının tipik özelliği olan azar azar artırma programlarının ölçeğinden daha büyüktür.

İkinci olarak, sık sık karşılaşılan bir tutum da, sanayi-sonrası kuramcılarının (özellikle Sağ'dakilerin) sürekli olarak tarımsal emeğin tarihsel dönüşümünden söz etmeleridir; bunu, eski kuşakların yaşam tarzlarının dönüşümüne inanmakta çektikleri zorluğun kanıtı olarak göstermektedirler.[26] Jones ve Toffler, tarımdan sanayiye geçişle, sanayiden sanayi-sonrasına geçişi özdeşleştirmek çabalarında bu sanayi-sonrası iyimserliğini paylaşmaktadırlar. Bir an için güvensizliğimizi bir yana bırakıp kapitalist sınıfların kâr gereksinimlerini bütünleyen kapsamlı biçimde genişletilmiş bir "sosyal ücret" programı bulduklarını, hatta, Üçüncü Dalga sanayilerinin yeterli vergi geliri yarattığını varsayalım; gene de bazı çok önemli kavramsal sorunlarla karşı karşıya kalırız. Örneğin, Jones'a göre özel sektör bünyesindeki yeni istihdamın çoğu ev hizmetleri ve boş zaman etkinlikleri alanlarında olacaktır. Jones, aynı zamanda, 1970'lerde formüle edilen Avustralya Yoksulluk Komisyonu'na dayalı bir AGG programı önermektedir.[27] Böyle bir program cömert olmaktan epey uzak olacaktır, çünkü yoksulluk sınırının yüzde 20'sinden daha fazla olmayan bir AGG tasarlanmaktadır (yoksulluk sınırıysa ortalama haftalık ücretin yüzde otuz kadarıdır). Jones, özel işlerin ev çevresinde (örneğin, temizlik, bahçecilik, vb) ve geliştirilmiş turizm ve boş zaman etkinlikleri içinde bulunabileceğini varsayıyorsa, yalnızca yoksulların yaşamlarını sürdürmeye yetecek dar bir AGG programı temelinde bu tür boş zaman etkinliklerine kim girebilir ya da bu tür hizmetlerin parasını kim ödeyebilir?! Yeni gelişmeler sonucunda pek çok geleneksel sanayi ve iş alanı tasfiye olacağına göre, anlaşılan Jones, sanayi-sonrası toplumun belirgin özelliğinin, devasa bir toplumsal sanayi kompleksi (yani, devletin yürüttüğü "sosyal ücret" programları), küçük, ama son derece üretken ve sermaye-yoğun özel sektör, ayrıca emek-yoğun ve hem özel hem genel ölçütlere dayalı bir hizmet sektörü olacağına inanıyor. Ancak, böyle bir sana-

26. Örn. bak. H. Kahn, **The Coming Boom** (Londra: Hutchinson, 1983).

27. Jones, **Sleepers Wakel**, s. 243 ve 204-5.

yi-sonrası ekonominin nasıl olup da kapitalist nitelikte kalacağı ya da yüksek teknolojinin gerektirdiği tüketimciliği korumak üzere uygun devlet sektörü istihdamı ve uygun bir AGG sağlayacağı anlaşılamamaktadır.

Üçüncü olarak, Toffler ile Jones arasındaki farklardan biri Jones'un işçi hareketi geleneğinden gelişi, Toffler'ın düşüncelerininse Amerikan serbest girişim değerleriyle kaynaşmış oluşudur. Toffler sosyal yardım sorunlarına değinirken, anti-devletçi çözümleri, kişiselleştirmeyi, "üreketimi" ve geniş kapsamlı çözümleri içeren AGG programlarını vurgulamaktadır. Buna karşılık Jones, halk kütüphanelerinden hastanelere kadar devlet sektörü kurumlarında sayısız insanın istihdamı gereğini kabul etmektedir, çünkü özel piyasa güçleri bu toplumsal açıdan yararlı hizmetleri ihmal etmiş ve bunların birçoğuna muhalefet etmiştir. Her ne kadar hem Jones hem Toffler son derece merkezi bir toplumu yeğlerse de Toffler, yeni istihdam olanaklarının, kapsamlı ve cömert bir AGG programınca desteklenen bir "üreketim" tipinde olacağını varsayar. Jones, AGG programının kendi başın emek-yoğun "sosyal ücret" hizmetlerinin yerini tutamayacağının farkındadır. Hem Toffler hem Jones'un gözardı ettikleri sorun, toplumun cömert bir AGG programını ya da devlet sektöründeki kapsamlı bir istihdamı nasıl finanse edeceğidir (kaldı ki bu yeni devlet sektörü işleri ademi merkezi işler olacaktır). Eşleri ya da ebeveynleriyle bağlantıları ne olursa olsun tüm bireylere haftalık ortalama ücretin yüzde 50'sinden fazla gelir sağlayan bir AGG programı bir yana, Jones'un eli sıkı ve muhafazakâr AGG programını (kapitalist ülkelerde) bile finanse etmek güçtür.

OECD ülkelerinde önerilen hemen tüm AGG programları piyasadaki emek maliyetine ve düşük ücretlerde çalışma isteğini baltalamama gereğine duyarlı olmak zorunda kalmıştır. Jones ve Toffler, kapitalist yeniden üretim koşullarını, yüksek işsizlik oranının ücretli işgücü üzerinde yola getirici etkisini gözardı edenlere ya da kapitalist kurumlarla uyumluluğunu dikkate almaksızın savunanlara tipik birer örnektir. Özel işletmelerle "sosyal ücret" programları arasında (pek çok kapitalist işletme mevcut devlet hizmetlerinden ve "sosyal ücret" sözleşmelerinden yararlandığı için) bir kutuplaşma yaratmak yanlış olur, ama gene de kapitalist ilişkilerin Jones ile Toffler'ın önerdiği yaygın biçimde piyasa dışındaki toplumsal uygulamalara ve gelir programlarına karşın varlığını sürdürebileceğine inanmak ütopiktir.

Jones ve Toffler her ne kadar kendilerini kapitalist toplumsal sistemlerin devamına adamamışlarsa da ütopik görüşlerinin birçoğu, ilkin kapitalist işletmelerce geliştirilen ve sürdürülen uygulamalar ve kavramlarla iç içe geçmiş durumdadır. Sonraki bölümlerde, evde yapılan işlerin ve "üreketim" etkinliklerinin kültürel ve siyasal sonuçlarını cle alacağım. Şimdilik, Toffler ve Jones'un alternatif "sosyal ücret" programlarına ilişkin birkaç soruna daha değinmek istiyorum. Hem Jones hem Toffler, kitlesel işsizlikten, uyuşturucu bağımlılığından, yoksulluktan, kentsel pislikten ve toplumsal yabancılaşmadan doğan israfı ve mantıksızlığı eleştirmektedir. Toffler "yeni aileyi" (birçok bileşimde ve bir arada yaşama biçiminde olmak üzere), ev işine ücret verilmesini, "elektronik ev"de işlerin ortaklaşalığını, sömürücü olmayan, ama çocukların ebeveynlerine ve yeni teknolojiye daha bütünsel tarzda bağlanmasını sağlayan biçimde çocuk emeği kullanılmasını, toplumsal hizmetlerin ve eğitimin kurumsallıktan çıkarılmasını vb şiddetle savunmaktadır.[28] Jones ve Toffler, çeşitli çalışma yöntemlerinin, yaşam tarzlarının, yeni özel ve kamu istihdamı karışımlarının, hizmetlerin ve değerlerin ortaya çıkacağına gönülden inanmaktadırlar. Analizlerinin çoğu "kafa emekçileri"nden oluşan "yeni bir sınıf"ın Birinci Dalga ve İkinci Dalga toplumlarındaki geleneksel sınıfların yerini alacağı görüşüne dayanmaktadır.[29] Bu yeni işçiler iyi ücret alacak, yüksek öğrenim görmüş ve komünal bakımdan aktif olacaktır. Sorun, bu "yeni sınıf" işçilerin çoğunun özel sektör yerine devlet sektöründe istihdam edilmesindedir. Mikroyonga devrimiyle milyonlarca yeni iş yaratıldığı doğruysa da bu işlerin pek çoğu, "elektronik evler"de çiftlerin ortaklaşa yapacakları türden (örneğin, yeni teknolojinin montajının yapılması) yüksek ücretli işler değildir. Toffler'a göre bolluk, Üçüncü Dalga toplumunda çekirdek aile tipi dışındaki "yeni aile"yi olanaklı kılmaktadır. ABD'de 1955 öncesinin yaşam standardına dönüş Üçüncü Dalga toplumunun doğuşunu önleyecektir.[30] Toffler, Üçüncü Dalga'nın nasıl olup da yeni bağımsız yaşam tarzlarını sürdürecek iyi ücretli "kafa emekçileri"ne özgü yeterli iş yaratacağını göstermemektedir.

---

28. Toffler, **The Third Wave,** 17. bölüm.

29. **Bak.** Toffler, **Previews and Premises,** 5. bölüm. Burada proletaryanın yerini almakta olan **"cognitariat"** tan bahsedilmektedir.

30. Toffler, **The Third Wave,** s. 220.

OECD ülkelerinin tarihlerine bakılırsa özel işletmelerin emeği sömürdüğü, insanlara ve doğal ortamlarına vb verilen zararın toplumsal sorumluluklarından kaçındıkları ve geride bıraktıkları pisliği devlet kurumlarının temizlemesini bekledikleri görülür. Toffler ve Jones'un hangi özel sanayilerin yeterli miktarda yeni iş yaratacağını gösterememeleri bir yana "sosyal ücret" yükünün daha ağır biçimde devletin sırtına binmesi ya da devleti ayakta tutan vergilerin çoğunu ücretlilerin ödemeyi sürdürmesi daha büyük bir olasılıktır. Dahası, Toffler ve Jones, günümüzdeki sosyal yardım çalışmalarının gönüllü ve ücretli sektörüyle ilgili ya pek az şey söylemekte ya da hiçbir şey söylememektedirler. Yaşlılara, hastalara, gençlere, yalnızlara ya da işsizlere bakan topluluk sakinlerine ilişkin idealize imgeler, reformcuların ve devrimcilerin kaleme aldığı birçok kitabın sayfalarını doldurmaktadır. Bu idealler, bu tür alternatif hizmetlerin uygun temelleri varsa ve bu hizmetler günümüz iradeciliğinin istismarcı niteliklerinden uzak durursa, alkışlanır. Uygun AGG programlarının iktisadi geçerliliği oluşturulamazsa ya da yerel toplulukların bürokratik olmayan sosyal yardım hizmetleri için yeterli gelir ve kaynak yaratması sağlanamazsa, mevcut "sosyal ücret" programlarının kurumsallıktan çıkarılması, yeni hayır kuruluşlarının doğması, zenginlerin azınlığınca yürütülen gönüllü yardım çalışmaları ya da topluluk çalışmalarından bir bölümünün aşırı çalışması ve az ücret alması gibi tehlikelere yol açabilir.

Topluluk çalışanları açısından düşük ücretle uzun çalışma süresi arasındaki yakın ilişki, yardıma gereksinim duyanların bir bölümünü dışta bırakan ya da yetersiz sosyal yardım bütçeleri ve iş çevrelerinin daha fazla "sosyal ücret" programına muhalefeti uzun süredir çoğu kapitalist toplumun bir özelliği olagelmiştir. Günümüzdeki toplumsal refah bürokrasilerine muhalefet, mevcut devlet kurumlarının rolünün ve niteliğinin daha iyi değerlendirilmesine dayanmalıdır. Pek çok OECD ülkesinde devlet kaynaklarından elde edilen para hane halkı gelirlerinin yaklaşık yüzde 28-30'unu oluşturmaktadır. Eğer "devlet ortadan kalkacaksa", ütopyacılar (Sol ya da Sağ) yeni geçimlik gelir kaynaklarını, ücret hadlerini, çalışma koşullarını, ücretli ve ücretsiz emek arasındaki ilişkiyi, ayrıca hapishane, hastane ya da okul olsun hâlâ kurumsallaşmaya gerek gösteren toplumsal ve bireysel sorun tiplerini göz önüne almak zorundadırlar. Sanayi-sonrası toplumları mevcut "sosyal ücret" eşitsizliklerini (orta ve üst gelir grupları sağlık, konut, ulaşım, hukuk ve eğitim alanlarında devlet yardımı ve hizmetle-

rinden yararlanır) yinelemekten kaçınacaksa, zenginlikler daha iyi bölüşülmeli, kaynaklar yeniden tahsis edilmeli, cinsiyet ve ırk ayrımı ortadan kaldırılmalıdır. Ancak, bu çok sarsıcı reformlar, piyasaya daha az değil daha çok devlet müdahalesi gerektirmenin yanı sıra yüksek ücretli "kafa emekçileri"nin sürekli artışını tehdit edebilir.

İnceden inceye düşünülmüş AGG programları ve ademi merkezileştirilmiş "sosyal ücret" programları kapitalist ilişkilerin uzun dönemde varlığını sürdürmesiyle uyumluysa, bunlar sosyalist ilişkilerde olanaklı mıdır ya da sosyalist ilişkilerle uyum sağlayabilirler mi? André Gorz, AGG programlarının çekiciliği konusunda kararsız. *Elveda Proletarya* adlı kitabında şunları belirtiyor:

> Yaşam için "toplumsal bir gelir" (ya da "sosyal ücret") hakkı, kısmen, yalnızca çalışmadan ücret elde etme sistemi lehine "zorunlu ücretli emeği" ortadan kaldırır. Duruma göre, sosyal yardımla sömürüyü bütünler ya da sosyal yardım bu sömürünün yerini alır, aynı zamanda da bireylerin merkezi otoriteye karşı bağımlılığını, iktidarsızlığını ve boyun eğişini sürdürür. Bu boyun eğiş, ancak kullanım değerlerinin özerk üretimi herkes için gerçek bir olanağa dönüştüğünde alt edilebilir.[31]

Gorz'un AGG programlarına yönelik soyut eleştirisinde birkaç önemli zaaf var. Gorz, yaşamı özerk ve özerk olmayan alanlara ayırdığı ve bununla birlikte, kullanım değeriyle değişim değeri arasında Marxçı ayrımı koruduğu için, üretimci bir çerçeveye sıkışmış görünüyor. Buna karşılık, milyonlarca vatandaş ücretli çalışmamaktadır (örneğin, yaşlılar ya da bakılmaya muhtaç olanlar) ve toplum ister kapitalist ister sosyalist olsun kullanım değeri üretiminde yer alamazlar. Ya tüm mevcut sosyal yardım kategorilerini, sosyal yardım alabilirlik ve zenginlik ölçütlerini (bunların kusur ve ayrımlarıyla birlikte) korumalı ya da evrensel bir gelir destekleme sistemi benimsenmelidir.

İkincisi, Gorz paranın kullanılmadığı bir toplum öngörmüyorsa, "zorunlu ücretli emeğin" yerini etkisizliğin ve merkezi otoriteye boyun eğişin alacağı suçlaması yalnızca baştan savma bir iddia değil, aynı zamanda yanlıştır. Baştan savmadır, çünkü Gorz, ücretsiz çalışan milyonlarca insanın geçimlerini nasıl sağlayacağını ve boş zaman etkinliklerini mali olarak nasıl destekleyeceğini göstermek zorunda kalacaktır. Yanlıştır, çünkü bir AGG programı (mevcut sosyal yardım

31. Gorz, **Farewell to the Working Class**, s.4.

politikalarından bağımsız olarak), yardım alanlara çok daha fazla değer verecektir; daha önemlisi, günümüzde insanların yardım alıp alamayacaklarına ilişkin sayısız ölçüt ve sürekli denetim biçiminde varolan merkezi denetimin gücünü azaltacaktır.

Üçüncüsü, Gorz, "sosyal gelir"le "sosyal ücret"i birbirine karıştırmaktadır. Kapitalist toplumlarda "sosyal ücret" kavramı, genellikle, eğitim, sağlık ve sosyal yardım gibi, bir bireyin yaşam standardında yaşamsal önemdeki *para-dışı* kısmı oluşturan tüm hizmetleri belirtmek için kullanılır. Devletin sağladığı bu hizmetler, parayla sağlanan değişim değerli metalara karşılık esas olarak kullanım değeri niteliğindedir. Bir toplumun belirgin özelliği, ücretlere mi, yoksa "sosyal ücret" malları ve hizmetlerine mi daha çok dayanmasıyla nitelenebilir. Ancak, karmaşık bir sosyalist toplumda her ne kadar "sosyal ücret" mal ve hizmetlerinin sağlanmasında ciddi bir artış olsa da bu toplumun bir tür parasal ya da sosyal gelir sistemi olmaksızın nasıl işleyeceğini tasavvur etmek zordur. Örneğin, Gorz, çalışma zamanının özyönetimini savunmaktadır; bu, bir işçiye çalışma yaşamı boyunca işini ve çalışma süresini değiştirme olanağı sağlar. İnsanların sık sık yer ve iş değiştirdikleri bir durumda, AGG programının yedekleme destek sistemi olmaksızın tüm vatandaşlar için bunun nasıl gerçekleştirilebileceği bir muammadır.

Sosyalist bir toplumda bir tür AGG programının gerekli olacağına inanmakla birlikte, AGG programlarını savunanların birçoğunu eleştiriyorum, çünkü bunlar, bu programları ya siyasal bir boşluk içinde önermekte ya da bu tür önerilerin sosyo-ekonomik sonuçlarını hafife almaktadırlar. *Paths to Paradise (Cennetin Yolları)* adlı kitabında açıkça AGG programını savunarak görüşünü değiştiren Gorz için de doğru bu. Gorz'un sorunu, AGG programının ücretli emeği ortadan kaldırabileceğini tasavvur ederken, aynı derecede ütopik bir tasavvura, kapitalist bir toplumda otomasyona dayalı üretimi vergilendirmek suretiyle AGG programının finanse edilebileceğine inanmasıdır. Her iki önerinin neden olanaksız olduğunu ve gerçekçi olmadığını inceleyelim. Emek ile ücretler arasındaki mevcut bağı koparmakla Gorz, daha fazla otomasyona dayalı bir toplumun ücretli bir kölenin değil, bir *vatandaşın* gereksinimlerini karşılayacağını umut etmektedir.[32] Çalışma süresindeki büyük azalma özerk üretim yapmak üzere vatandaşlara da-

32. Gorz, **Paths to Paradise on the Liberation From Work**, M. Imrie tarafından İngilizceye çevrilmiş, (Londra: Pluto Press, 1985), s. 48.

ha fazla zaman sağlayacaktır. Şimdilik, nüfusun bir bölümü zorunlu malları satın almak için ücret kazanmak amacıyla zorunlu olmayan malları üretmek zorundadır.[33] Ama Gorz uyarır: "Boş zamanın artışı özerklik için yeni alanlar yaratır; ama bu, söz konusu zamanın, daha önceleri satın alınabilen zorunlu malların bir kısmının kendi kendine üretiminde harcanmaması durumunda geçerlidir."[34] Gorz, sanayi-öncesi dönemde kadınların, ailelerine hizmette ve üretimde verdikleri uğraş ve yaptıkları ağır işlere karşıysa, bu zorunlu, ama hoş olmayan ev işlerinin paylaşıldığını, otomasyona uğradığını, ya da, para ya da karşılıklı hizmet karşılığında yabancılara yaptırıldığını varsaymaktadır. Gorz bize ev işlerinin nasıl olup da özerk olmayan niteliğinden kurtulacağını söylememektedir.

Günümüzde emek tasarrufu sağlayan pek çok kimyasal madde, paketleme malzemesi vb'nin nasıl olup da hem üretiminin süreceğini hem de ekolojik yıkımın önleneceğini, aynı zamanda basit, emek-yoğun ev işine dönülmeyeceğini de söylememektedir. Bununla birlikte, Gorz, üyelerin, çalıştıkları belirli süreler karşılığında hizmet ve mal temin ettikleri yerel kooperatifleri (Nordal Akerman'ın izinde) desteklemektedir.[35] Para olarak ücret almak yerine üyeler, resim, tatilde konaklama yeri vb ile değiştirebilecekleri makbuzlar alırlar. Gorz, bu takas sisteminin parasal ilişkileri ortadan kaldıracağını ve piyasa-dışı bir biçime bürüneceğini sanmaktadır.[36] Bu inancı safça değilse tümüyle yanlıştır.

Her şeyden önce, kooperatif üyeleri arasında mal ve hizmetin, takas biçimindeki inceden inceye hesaplı değişimi planlı bir tahsis değildir; bu nedenle, her ne kadar bu piyasa mevcut kâr yönelimli piyasalarla aynı değilse de, bu değişimler arz ve talebe göre olmalıdır. İkinci olarak, senet sistemi ücretli emeği ortadan kaldırmaz, yalnızca, paranın yerini senedin ifade ettiği emek saatinin değeri alır; bu da karşılığında belirli bir servisi, malı ya da komünal gereksinmeyi içeren emek saatinin değeridir. Üçüncü olarak ve en önemlisi, insanların büyük çoğunluğu özerk ve özerk olmayan emeği senet karşılığı harcarsa, vatandaşlara yapılacak AGG ödemeleri için vergi gelirleri nasıl topla-

---

33. Ibid. s.58.

34. Ibid. s. 57.

35. Ibid., s. 62.

36. Ibid.

nacaktır? Kooperatif programlarının geliştirilmesini destekliyorum, ama bu programların nereye kadar uzanacağı ve bunların parasal değişime dayalı bir AGG programıyla uyumlu olup olmadığı konusunda net olmalıyız. Dahası, her ne kadar mevcut ücretli emeğin son derece istismar edilme *niteliği* mülkiyet ve iktidar ilişkilerinin radikal bir dönüşümüyle tasfiye edilebilirse de karmaşık toplumlarda ücretli emeğin ortadan kalkacağı konusunda iyimser değilim.

Kapitalist toplumlarda AGG programlarını finanse etmek için otomasyon üretime vergi konulmasını öneren Gorz da gerçekçilikten uzaktır.[37] Kuşkusuz otomasyon üretimin her birimine yeni vergi koymak (bu önlemler için siyasal destek bulunması koşuluyla) olanaklıdır. Ancak, otomasyon üretimi vergilendirmek alkollü içkiler, tütün ve öteki malları vergilendirmeyle aynı şey değildir. Gorz, AGG programlarının finansmanı ve topluluğun öteki gereksinmelerinin karşılanması için kullanılmak üzere ve emeğin yerini alan tüm yeni üretim yönteminin denetlenebilmesi için (kapitalist piyasa fiyatları yerine) siyasal fiyatlandırma mekanizmaları istemektedir. Gorz'un siyasal fiyat mekanizmalarını geliştirme stratejisini destekliyorsam da otomasyon üretime vergi konulmasıyla ülke çapında AGG programı için yeterli gelir sağlanabileceğine inanmak hayal sınırlarını zorlamaktır. Bu denli büyük miktarda gelir toplanırsa kapitalist firmalar büyük olasılıkla kârlı olmaktan çıkarlar. Dahası, otomasyon donanımı kullanan kâr amaçlı işletmelerin birçoğu bir paket sigara ya da bir şişe viskiye eşit birimler üretmezler. Gorz'un önerileri, yeterli olmak bir yana, geçerli olarak kabul edildiğinde bile, bilgi işlem, otomasyon hizmetleri ve öteki emek-yoğun olmayan üretim, yeni vergilendirme hesaplamalarına gerek gösterir.

Pek çok radikal, AGG programlarının sorunlarının ve yaygın yoksulluğun çözümü için zenginler ya da yeni üretim yöntemleri üzerindeki vergi yükünün artırılmasının yeterli olacağına inanmaktadır. Kuşkusuz kapitalist sınıflar daha geniş vergi yükünü kaldırabilir. Ancak, yoksulluk ve sömürüye ilişkin temel sorunlar, yalnızca bir gelir dağılımı stratejisiyle değil, ancak özel ve kamusal zenginlik ve kaynakların kullanımında dönüşümle çözülebilir. Dolayısıyla kârların yeniden bölüşümü kendi başına AGG programları için yeterli fonları sağlamaz (ilk kamulaştırmadan sonra); gerekli olan, yeni toplumsal

37. Ibid., s. 44-5.

önceliklerin mevcut özel üretim ve tüketim kalıplarıyla sınırlandırılmaması için maddi ve maddi olmayan kaynakların daha radikal bir dönüşümüdür. Gorz, bu devrimin gerekliliğini kabul etmemektedir. Buna karşılık, Gorz'un AGG önerileri ve paranın bulunmadığı ütopyası mevcut kapitalist ilişkilere yönelttiği eleştiriler karşısında havada kalmaktadır.

D. KITLIK-ÖTESİ REFAH YA DA KENDİNE-YETERLİ ÇEVRESEL UYUM

Toffler ve Jones, yeni "sosyal ücret" programlarını yüksek teknoloji bağlamında, süregiden yüksek, hatta daha zengin tüketim düzeylerinde (çevreye daha az zarar verilmesi ve daha sağlıklı yaşam tarzları isteklerine karşın) tasavvur ederlerken, Bahro, endüstriyelizmin asıl temellerini reddetmektedir.[38] Gelişmiş sanayi toplumlarında emeğin mesleksel bölünümüne, yüksek teknolojinin uygulanmasına (bunun, sonuçta Ağabey'in* ortaya çıkmasına yol açacağını düşünmektedir) ve Batı'nın süregiden yaygın tüketimci maddeciliğine karşı çıkan Bahro, Toffler, Jones ve Gorz'dan çok farklı bir sanayi-sonrası sosyalizm imgesi önermektedir. Ancak, çoğu anarşist, özyönetimci sosyalist ya da Yeşil Hareket'in fundamentalist üyesi gibi Bahro, "sosyal ücret" programlarının yaygın olarak devletçe yürütülmesine pek az gerek duyulan idealize bir komünal yaşam imgesi sunmaktadır; zira, ona göre bu işler ve roller, "temel komünler"in sınırları içinde karşılıklı kendine-yetme ilkesiyle gerçekleştirilecektir.

Bahro'nun, sosyal yardıma ilişkin hemen tüm göndermeleri olumsuz terimlerledir. 1983 tarihli Yeşil Partisi Programı'nı eleştiren Bahro, acil programın 21 sayfasından 19,5 sayfasının "sistemin parça parça onarımıyla ilgili"[39] olduğunu belirtir. "Bu eko-reformcu ve sol sosyal-demokratik program Yeşil Partisi'nin ana ilgi alanı olamaz" diyor Bahro. "Bizim ana ilgi alanımız kapitalist siyasetin, emekli aylıkları uygun mu, annelere çocuk yardımı verilmeli mi vb gibi eski so-

38. **Bak.** Bahro, **Socialism and Survival** (Sosyalizm ve Hayatta Kalma), s. 130; **From Red to Green,** s.212-3.

39. Bahro, **From Red to Green,** s. 171. **Bak.** Türkçe basım, s. 158.

* Ağabey: Diktatör; George Orwell'ın **1984** romanındaki **Big Brother**'a (ağabey) atıfta bulunuyor. (ç.n.)

runları olamaz: Gücümüzü başka bir şeye harcamalıyız; arz-talep siyasetinin çelişkilerini aşan yeni bir yönelimin aracı olmalıdır gücümüz."[40] Bahro, gene de "refah devleti"nin hemen parçalanmasına karşıdır. "Refah devleti"ni kaldırmak kuşkusuz *ilk* görevimiz değildir. Ertesi gün dilenmek zorunda kalmayacaksanız, sonraki altı ayı temel sorunları düşünmeye ayırabilecekseniz, işte ancak o zaman işsizlik bir fırsat olur."[41] Stratejik bakımdan, Bahro, Yeşil Partisi'nin sendikalardan ya da geleneksel reformcu partilerden farklı olmasını istemektedir. Ancak mevcut sosyal yardım programlarına karşı tutumu, bu programlardan yararlanarak sanayi-sonrası bir ütopyaya geçiş gibi görünmektedir.

Sosyal yardım gelirleri yeni Yeşil toplumun mali açığını kapattığı sürece Bahro, toplumsal refah bürokrasilerinin varlığını sürdürmesinden hoşnuttur. Bu strateji, kapitalist toplumun rahminde alternatif "temel komünler" yaratmaya dayalıdır. Geleneksel istihdam ve tüketim kalıplarının dışındaki sanayisiz yaşam tarzlarına gitgide daha çok insan katıldıkça, sorun (ki Bahro bu sorunu ele almaz), "sanayi dışına çıkan" nüfusun gitgide artan bir oranına sosyal yardım bütçelerinden ödeme yapmak zorunda kalınmasından doğan mali bir bunalım olacaktır. Ya bu sosyal yardım yapısının "sızması" sistemdeki tüm çalışanları ve kapitalist işletmeleri şiddetle kızdıracaktır ya da yeni "temel komünler" kendilerine yeterli olacaklar ve dışardan sosyal yardım gelirine gerek duymayacaklardır. Ancak, kapitalist bir toplumda kendine-yeterli olmak, Bahro ve destekçilerinin bildiklerinden daha kapsamlı toplumsal kaynakların yanı sıra daha ayrıntılı bir plan gerektirir. Günümüzde devletin sosyal yardım gelir ve hizmetlerine bağımlı milyonlarca insanın gelecekteki geçimine ilişkin olarak bu strateji yalnızca belirsiz olmakla kalmıyor, aynı zamanda, "temel komünlerde" yaşayabilecek olanların bakım ve geçimini sağlamaya ilişkin çok az şey söylüyor. Yeni komünarlar para kullanacaklar mı? Besin üretimi ve el zanaatlarında çalışmayan herkese (örneğin, öğretmenler, doktorlar, çocuk bakıcıları vb) ücret mi ödenecek, yoksa bunlara yiyecek ve mal mı

40. **Ibid.**, s. 171-2. **Bak.** Türkçe basım, s. 159.

41. **Ibid.** s. 173. **Bak.** Türkçe basım, s. 161. Başka bir Alman, Thomas Schmidt de insanları AGG sağlanması yoluyla "sahte işgücü"nden kurtarma gereği üzerine bir kitap yazdı. Smith ve diğer Yeşiller üzerine bir tartışma için, **bak.** W. Hulsberg; "The Greens at the Cross-Roads" (Yeşiller Yol Ayrımında), **New Left Review** (152), 1985, s. 5-29.

verilecek? "Temel komünler" her komünün varlığını sürdüreceği kadar sosyal yardım sağlamakla mı yetinecekler, yoksa yoksul komünlere öteki organizasyon ya da komünlerce ek gelir sağlanacak mı?

Bahro'nun alternatif toplumu tüketim malları ve hizmetleri olarak daha aza gereksinim duyuyorsa, kazanılan gelir ya da bir AGG programı daha düşük tutulabilir. Gene de böyle kapsamlı bir gelir programı her türlü uygunluk ölçütünü, örgütsel sorunu, ücret hadleriyle ücretsiz emek koşulları arasındaki ilişkileri (bunları, Toffler ile Jones'u eleştirirken özetlemiştim) kapsamalıdır. Bunu başaramadığı takdirde, Bahro'nun toplumu, kendi kendine dayattığı kemer sıkma politikasından çıkmak için sanayi üretimini yeniden kurmak üzere ilkel ve eşitsiz bir takasa, dar taşralı yaklaşımından doğan eşitsizliklere ya da taleplere mahkûm olacaktır. Her ne kadar, pek çok mevcut tüketim ve israf düzeyi ve biçimi önemli ölçüde azaltılabilir ya da tümüyle kaldırılabilirse de, Bahro, sanayi-sonrası toplumunun nasıl işleyeceği konusunda net değildir. Sanayi üretimi günümüzdeki biçimiyle ortadan kaldırıldığında günlük uğraşları azaltmak nasıl sağlanacaktır? "Temel komünler", daha basit yaşam tarzlarına dayalı yetersiz biçimde açıklanan kavramlar olduğundan Bahro bu çok önemli soruyu yanıtlamıyor. Bununla birlikte, birçok sanayi-öncesi toplumun belirgin özelliği yoğun bir uğraş ve kıtlıktı. Geçmişteki sanayi-öncesi kalıplar yinelenmeyecekse, boş zaman, tüketim, refah yaratma, çevre bakımı ve çalışma saatleri gibi tüm konular esaslı biçimde açıklığa kavuşturulmalı ve bunlar belirtilmelidir.

Gorz'a gelince, onun, alternatif çalışma ve boş zaman düzenlemeleri sorununa getirdiği çözümün, toplumu ve etkinlikleri özerk ve özerk olmayan alanlara ayırması olduğunu gördük. İş, mevcut sosyal yardım hizmetlerine alternatiflere geldiğinde bu ayrım tatminkâr olmaktan uzaktır. Bunun nedeni, Gorz'un ev işi, çocuk bakımı, yaşlıların, hastaların vb bakımının niteliğini açıklamaması ve bu görevlerin özerk ya da özerk olmayan alanlara nasıl girdiğini belirtmemesidir. Ütopya imgesinde Gorz, öğrencilerin, kamu sağlığı, yaşlı ve hasta bakımı alanlarında haftada 20 saat zorunlu çalışma yapmalarını öngörür.[42] Gorz ayrıca, hiç kimsenin kalıcı bir iş olarak çöpçülük gibi kirli ve sevimsiz işlerde çalışmayacağına inanır. Bu işler dönüşümlü olarak ve olabildiğince herkes tarafından yapılmalıdır.[43] Toffler'ın aksine

42. Gorz, **Farewell to the Working Class,** s.150-1.

43. **Ibid.,** s.103.

Gorz„ev işlerine ücret ödenmesine karşıdır. Gorz'a göre ev işleri, bir saatlik çalışmanın marjinal fiyatı olarak değerlendirilseydi, yani bir saatlik ev işi söz konusu kişiye meta üretimi sektöründe bir saatte üretilen mal ve hizmet miktarını satın alma hakkı kazandırsaydı, ev harcamalarının maliyeti o denli yüksek olurdu ki en zengin toplumun kapasitesini bile aşardı.[44] Ev işinin aşırı maliyetine işaret etmenin yanı sıra Gorz, ev işinin değişim ilişkilerine indirgenmesine de karşıdır. Ev işlerinin öteki ücretli emek biçimlerine eşit kılınması Gorz'a göre;

> hem daha yüksek üretkenlik arayışına hem özellikle beslenme, bakım, çocukların yetiştirilmesi ve eğitimine ilişkin bu tür etkinliklerin standartlaşmasına ve sanayileşmelerine yol açar. Bireysel ya da komünal özerkliğin son sığınağı da ortadan kalkar; toplumsallaşma, "metalaşma" ve ön-programlama bireyin kendisince belirlenen ve düzenlenen yaşamın son kalıntılarına kadar uzanır. Ev bilgisayarları aracılığıyla fiziksel ve psikolojik bakım ve sağlığın, çocukların eğitiminin, yemek pişirmenin ve cinsel tekniklerin sanayileşmesi, tam da hâlâ bireysel fantezi alanında kalan etkinliklerden kapitalist kâr yaratmak amacıyla tasarımlanmıştır.[45]

"Özerk etkinliklerin bilgisayarlaşmış toplumsallaşımı"na ve ev işlerine ücret ödenmesine karşı çıkan Gorz, Toffler, Jones[46] ve ev işinde harcanan emeğin toplumsallaşmasını savunan çeşitli feministlerle açıkça karşı karşıyadır. Burada ilginç olan, Üçüncü Dalga toplumu, cinselliğin ve çocuk yetiştirmenin bilgisayarlaşmasına değilse de bilgisayarlaşmış "elektronik evler"e dayalıyken, Gorz'un, Toffler'ın Üçüncü Dalga görüşünü nasıl bu kadar çekici bulduğudur. Dahası Gorz, tek tek ebeveynlerin çocuk yetiştirilmesini ve öteki ailesel rolleri öğrendiklerini sanmaktadır. Tüm bireylerin belirli aile ilişkileri, kadın-erkek ve cinsiyet ilişkileri vb içinde toplumsallaştıkları göz önüne alınırsa, bu uygulamalar hangi anlamda gerçekten bireysel ve özerk uygulamalar olabilir? Ebeveynleri "iyi ev kadını" ya da "müşfik baba" gibi belirli modellere dayandıran çeşitli metalaşma biçimlerine itiraz etmekte Gorz haklıdır. Ancak, konu bu kadar basit değildir. Alternatif toplumun belirgin özelliği aile biçimlerinin çokluğu, yalnız oturan in-

44. **Ibid.**, s.83.

45. **Ibid.**, s.84. **bak.** Türkçe basım, s.89.

46. **Bak.** Toffler, **The Third Wave**, 16 ve 17. bölümler; Jones, **Sleepers Wake!**, 11. bölüm.

sanlar vb olacaksa, kadın-erkek ilişkilerindeki dönüşümden bağımsız olarak, belki de tam da bu dönüşümden dolayı yaşamsal önemdeki "sosyal ücret" hizmetlerinin (örneğin sağlık bakımı) sağlanması daha da önemle vurgulanmalıdır. Gorz'a şunları sormak tamamen yerinde olur: Çamaşırhanelerin, çocuk bakımının, ev temizleme hizmetlerinin, sağlık bakımının vb toplumsallaşmasında ne gibi bir sorun var? Eğer eve ilişkin bu görevler kölelere uygunsa (Gorz'un kullandığı terim budur), bu "özerk olmayan" görevler özerk olmayan öteki emek biçimleri gibi neden ücretli olmasın?

Gorz'un yapıtında açık olan bir şey varsa, o da Gorz'un günümüz "sosyal ücret" programları ve ücretsiz ev işi emeğinden çok ücretli emek süreçlerine daha aşina oluşudur. Dolayısıyla, yaşamı özerk ve özerk olmayan etkinlik alanlarına ayırma yöntemi, ücretli çalışma ve boş zaman arasındaki kesin ayrımı tanımayan tüm bu emek biçimlerine sıra geldiğinde işe yaramamaktadır. Bahro gibi Gorz da belirgin özelliği komünal dayanışma, eğlence araçları, sanayileşmiş sağlık ve eğitim hizmetleri vb olan bir toplum görmek istiyor. Bununla birlikte Gorz, kendine yeterli komünleri savunmuyor ve hâlâ devlet kurumları tarafından yerine getirilecek yaşamsal rollerin varlığını kabul ediyor. Ancak, hem komünlere dayalı olmayan sosyalist bir toplum hem tam olarak bireyselleşmiş bir bağımsız emek alanı olabilir mi? Yerel topluluklar birkaç bin kişiden fazla nüfuslu olacaksa (Gorz böyle olacağına inanıyor), bu durumda "sosyal ücret" programlarının belirli bir derecede standartlaşmalarından kaçınılamaz. Ya Bahro'nun dediği gibi radikal tarzda kendine-yeterliliği savunmak gerekir ya da devlet planlaması, yerel özerklik, sosyal ücret hizmetleri için uygunluk ölçütleri, eğitim kurumlarında öğrencilerin kazanacağı değerler, geçimlik gelir sağlanması sorumluluğu ve bireyin, başka bir kente taşınması durumunda aynı düzeyde "sosyal ücret" hizmetlerinden yararlanmasını sağlayacak kurumsal mekanizmalar, yani bir başka deyişle, Gorz'un, başkanlık fermanı gibi genelleştirilmiş imgelerinin ya da yerel özerklik gibi boş kavramlarının kapsayamadığı tüm konu ve sorunlar arasındaki ilişkileri açıklığa kavuşturmak gerekir.

E. FEMİNİZMİ CİDDİYE ALMAK MI, SANAYİ SONRASI ATAERKİLLİK Mİ?

Mevcut toplumsal refah bürokrasilerine alternatifler önerildiğin-

de, önerilerle toplumda kadınlar kadar ilgili olan başka hiçbir grup yoktur. Bu nedenle, feminizm yanlısı olma iddiasındaki bir sanayi sonrası topluma özgü herhangi bir kavramın, alternatif toplumsal ilişkilerin mevcut eşitsizlik ve ayrımcılık biçimlerini nasıl ortadan kaldıracağını gösterebilmesi çok önemlidir. Her ne kadar Toffler, Jones, Bahro ve Gorz, mevcut kadın-erkek eşitsizliğinin temel biçimlerini tasfiye etmekten yanaysalar da önerdikleri kurumsal alternatif düzenlemelerin bu ahlaksal hedefleri destekliyor mu, yoksa kaldırıyor mu olduğunu sormak önemlidir. Kadınların ezilmesi, erkeklerin ev işlerinde paylarına düşeni yapmaları, kamu kurumlarında ve istihdamda cinsiyet ayrımcılığına karşı yasalar çıkarılmasıyla ortadan kaldırılabilseydi, sanayi-sonrası ütopyacılarımız feminizm yanlısı görüşleriyle mutlu olurlardı. Ancak kadınlar, kendileri için önemli olan konuların ihmal edilmesine kızmakla kalmamalı, aynı zamanda ademi merkezi, küçük çapta kurum gibi belirsiz önerilerin kadınların koşullarını fiilen nasıl geliştireceği konusunda daha fazla açıklık istemelidirler.

Ele aldığımız tüm kuramcılar "sosyal ücret" sorunlarından ya tamamen ya da oldukça habersiz göründükleri için, kadınlar için büyük önem taşıyan konuları ihmal etmeleri şaşırtıcı değildir. Belirgin özelliği kadınlar (özellikle çocuklarını kendi başlarına yetiştiren kadınlar) arasında yüksek düzeyde yoksulluk, kadınlar için düşük ücretli ve düşük konumlu işler, kentsel ve kırsal alanda asgari destek ağı ve olanakları vb olan bir dünyada mevcut koşullara feministlerin yönelttikleri eleştiriler ciddiye alınıyorsa, bu koşullarda gerçek bir devrim zorunludur.[47] Ama şimdilik, sanayi-sonrası kuramcılarımızın kadınlar için sundukları önerileri görelim. Toffler, Üçüncü Dalga çokuluslu şirketlerinin ve yerel "üreketimin" iyimser bir tablosunu çizmektedir. Kadınların bu gelişmelerden nasıl yararlanacağıysa belirsizdir, çünkü Toffler, kadınlar için yeni işlere, ücret hadlerine, toplumsal hizmetlere vb ilişkin fazla bir şey söylememektedir. Milyonlarca düşük ücretli kadın işi, iyi ücretli "elektronik ev" işine dönüştürülecek mi? Sanayinin, toplumsal refah bürokrasisinin yeniden yapılanmasının ve eğitimin kişiselleştirilmesinin vb anlamı kadınların ücretlerinin artması mı, yoksa erkeklerin ücretlerinin kadınların

47. Örn. **bak.** B. Ehrenreich ve F. Fox Piven; "The Feminization of Poverty" (Yoksulluğun Kadınlaştırılması), **Dissent**, İlkbahar 1984, s. 162-70; B. Campbell, **Wigan Pier Revisited: Poverty and Politics in the 80s** (Wigan Pier'e Geri Dönüş: 80'lerde Yoksulluk ve Politika) (Londra: Virago Press, 1984).

günümüzdeki düşük ücretlerine indirilmesi mi? Toffler'ın ortaya çıkacağını umduğu yeni özel sektör sanayileri nerede? Bu sanayiler de Üçüncü Dünya ülkelerinde olduğu gibi (örneğin, günümüzdeki mikroelektronik işlem) ucuz kadın emeğine mi, yoksa OECD ülkelerinde kadınlar için iyi ücretli işlere mi dayalı olacak? Benzer biçimde, Jones, kadınların ve çocukların dolaysız olarak yararlanabileceği sayısız yeni iş ve "sosyal ücret" programı saymaktadır, ama bir koşulla; bu tür azar azar artışa dayalı reformlar kapitalist toplumlarda gerçekleştirilebilir. Yüksek eğitim aracılığıyla toplumsal hareketliliğin gerçekleşeceği biçimindeki eski Fabiusçu inanç zenginlik ve ayrıcalığa ilişkin temel farkları ortadan kaldırmayı başaramamıştır. Kadınlar "sanayi-sonrası Fabiusçuluğun" daha olası ve erişilebilir olduğuna niçin inansınlar? Yeni teknoloji, ev işi ve kadınların koşulları konularını 4. bölümde ele alacağım. Ancak bu noktada, Jones ve Toffler'ın, üreme teknolojisini eleştirmeden savunduklarını belirtmek yerinde olur: Bu teknoloji günümüzdeki biçim ve uygulamasıyla pek çok kadın açısından zararlı olarak görülmekte ve haklı olarak endişeyle karşılanmaktadır.[48]

Bahro'ya ve "temel komünler"in öteki savunucularına gelince, kadınlar bu alternatifin yeni bir ilkel "toprak ana" meşakkati olmayacağından nasıl emin olabilirler? Kadınların eskisinden daha iyi ya da kötü olacağı konusu bir yana, bu komünlerin nasıl olup da kendine yeterli düzeye geleceği konusunda Bahro'nun bir şeyler söyleyememesi yeterince kötü bir durum. Öte yandan, eski yapıtlarında (örneğin, *Medical Nemesis)* kadın-erkek ilişkilerine önem vermediği için özeleştiri yapmış olan Ivan Illich bile, Gorz'u, cinsiyet ayrımı ve sömürüsünün uluslararası iktisadi sonuçlarını dikkate almamakla eleştirmiştir.[49] Aynı derecede önemli bir nokta, Alec Nove'un Gorz'u, kendine-yeterli olmayan "küçük-güzeldir" kurumlarının nasıl işleyeceğini açıklamadığı için eleştirmesidir.[50] Nove, küçük çapta kurumlardan yanadır, ama bunların bir tür piyasa mekanizması ile devlet planlaması karışımına göre işlemesini öngörür. Gorz, piyasa sosyalizmine karşı-

48. Jones, yüksek teknoloji ihracatını övme nedenlerinin bir parçası olarak üretken teknolojiyi desteklemektedir. **Bak. The Age,** 12 Aralık 1985, s. 20; **ayrıca bak.** Toffler, **The Third Wave,** s. 220.

49. I. Illich, **Gender** (Cinsiyet) (New York: Pantheon Books. 1982) s.65.

50. A. Nove, **The Economics of Feasible Socialism** (Uygulanabilir Sosyalizmin İktisadı) (Londra: George Allen and Unwin, 1983), s. 200.

dır, ama bu tür alternatif bir özerk ve özerk olmayan uygulamalar dizisinin nasıl üretileceğine ilişkin hiçbir analiz sunmaz. Bu sorular, tüm sosyalistler, özellikle de kadınlar açısından son derece önemlidir. Toffler, Jones, Gorz, Sale ve diğerleri açıkça, küçük çapta ademi merkezileşmenin bürokratik olmayan bir biçimini savunurlar. Ya bu yerel topluluklar ve küçük işletmeler yönetsel kendine-yeterliliğin piyasasız ölçütlerine uyum sağlarlar ya da öteki topluluk ve kurumlarla olan karşılıklı bağımlılıkları piyasa mekanizmaları, merkezi planlama, piyasa ve planlama mekanizmalarının ya da merkezi planlama, yarıotarşi ve çok küçük bir piyasa sektörü karışımıyla belirlenir.

Yüksek teknoloji icatlarına, ihracat-yönelimli sanayiler ve uluslarüstü yönetsel kurumlar aracılığıyla global bütünleşmenin artışına dayalı tüm bu sanayi-sonrası sosyalizm imgeleri, üstü kapalı biçimde piyasa mekanizmalarının önemli bir rol oynamasını desteklemektedir. Sanayi-sonrası toplumlar piyasa sosyalizmi toplumlarına dönüşecekse, Toffler, Jones ve Gorz'un yanı sıra Nove, Hodgson ve piyasa sosyalizmini ya da kapitalizm-sonrası demokratik ekonomileri savunan[51] ötekilere şunu sormalıyız: Piyasa mekanizmaları kadınların günümüzde maruz kaldığı baskıyı sürdürecek mi, yoksa kaldıracak mı? Sanayi-sonrası toplumların belirgin özelliği kapsamlı "sosyal ücret" programları ve çevrenin korunmasıysa, büyük miktarda mali ve piyasa-dışı kaynak sağlamak bir yana, piyasa sosyalizmine dayalı bir toplum işleyebilecek midir?

Erkek siyasal iktisatçıların çoğunun "uygulanabilir sosyalizm", alternatif iktisadi programlar ya da sanayi-sonrası sosyalizm gibi çeşitli önerilerinde sosyal yardım ana konusunu gözardı etmiş olmaları bir rastlantı değildir. Ücretli ve ücretsiz hizmetler konusunu gündeme getirirken, 1980'lerde, sosyalist olduğunu öne süren herhangi bir parti ya da hareket eğer "sosyal ücret" programlarında yaygın cinsiyet ayrımı gibi önemli konulara niteliksel ve niceliksel bakımdan gerekli önemi vermezse nüfusun yarısının ilgisini hiç çekmeyecektir. Toffler, Jones, Gorz ve Sale'in pek çok ütopik öneri (piyasa ve piyasasız uygulamaları etkileyen öneriler) sunduklarını, ama siyasal ekonomiyi pek az kavradıklarını; buna karşılık Nove, Hodgson ve öteki siyasal iktisatçıların, sanayi-sonrası kuramcılarımızın ihmal ettiği geleneksel sorunlara daha

51. **Bak. Ibid.,** ve G. Hodgson, **The Democratic Economy** (Demokratik Ekonomi) (Harmondsworth: Penguin, 1984); G. Kitching, **Rethinking Socialism** (Sosyalizmin Yeniden Değerlendirilişi) (Londra: Methuen, 1983).

duyarlı olduklarını, ancak kapitalizm sonrası eşitlikçi ve müşfik bir toplumun ayırt edici özelliklerinden biri olacağı kesin olan bu "sosyal ücret" programlarına ilişkin fiilen hiçbir şey söylemediklerini belirtmek yararlı olur. Piyasa sosyalizmi önerilerinin çoğunda kadın-erkek ilişkisi sorununun görmezden gelinmesi, iş süreçleri, meslek ayrımları, ücret hadleri ve koşulları konusunda da kendini göstermektedir. Piyasa sosyalizminin, en iyi durumda, önemli feminist kaygıları gidermekten neden uzak olduğunu, en kötü durumda da geleneksel erkek yönelimli iktisadi sorunları esas aldığı ve kadın sorunlarını ihmal ettiği için kadınların ezilmesine neden kayıtsız kaldığını ayrıntılarıyla ele alayım.

Piyasa sosyalizmini savunanlar hem Sovyet tarzı merkezi planlamaya hem yerel kendine-yeterliliğin devletsiz biçimlerine karşıdırlar. Bunlar, kilit sanayilerde (örneğin, çelik üretimi ya da demiryolu taşımacılığı) planlamayı yürüten, aynı zamanda da piyasa mekanizmalarının yarattığı toplumsal eşitsizlikleri gideren güçlü merkezi bir devlete sahip olmakla birlikte, yerel kurumlar arasında maksimum düzeyde öz-düzenlemeye ve etkileşime olanak veren demokratik bir topluma ilgi duymaktadırlar. Çağdaş hiçbir toplum tümüyle planlamaya dayalı ya da tümüyle piyasa mekanizmalarına dayalı toplumsal ilişkilere asla sahip olmamıştır. Buradaki tartışma demokratik merkezi planlamanın olabilirliği üzerinedir. Toplumun maddi ve insan kaynaklarının ne kadarı piyasa mekanizmalarına ya da devlet planlamasına bırakılmalı ve yerel, bölgesel, ulusal ve uluslarüstü düzeylerde ne kadar planlama istenmektedir? Her ne kadar, piyasa sosyalizmi yanlılarının Sovyet planlamasına, piyasa sosyalizminin Yugoslavya versiyonunun yanı sıra anarşist senaryolara yönelttikleri eleştirilerin çoğuna katılıyorsam da Nove ve onun gibi düşünen diğerlerinin görüşlerinin tarihsel olarak modasının geçtiği kanısındayım.[52] Piyasa sosyalizmini savunanların en büyük zaafı, kapitalist ve komünist eşitsizlik ve diktatörlüğün en kötü yanlarından kaçınma çabası değil, ama kadınlar, ekolojistler ve antimilitaristler açısından önemli konuları ihmal edişleridir. Piyasa sosyalizmi ya da "uygulanabilir sosyalizm" senaryolarının çoğu, iktisadi büyüme ve tüketimin günümüzdeki biçimlerinin yüksek düzeyde sürdürülmesini, ayrıca ulusal üretim, kredi ve besin üretimi sü-

52. **Bak. Radical Philosophy** (39), 1985'te, "Frankel/Nove Debate on Market Socialism" (Pazar Sosyalizmi Üzerine Frankel/Nove Tartışması) bölümünde Nove'a yönelttiğim eleştiri; ayrıca, **Radical Philosophy** (41), 1982'de yer alan, Nove'a verilen daha kapsamlı bir yanıt.

reçleriyle global süreçlerin bütünleşmesinin sürmesini önkoşul olarak benimsemektedir.

Bir toplum merkezi planlamaya dayalı az sayıda kilit sanayi ile kamu mülkiyetinde çok sayıda küçük ve orta boy işletmeye, işçi kooperatiflerine ya da piyasa mekanizmasına göre işleyen bireysel zanaat ve hizmetlere bölünmüşse, daha fazla öz-düzenleme hedefi, daha fazla eşitlik ile yaygın yoksulluk ve baskıyı ortadan kaldırma gibi toplumsal hedeflerle dengelenmelidir. Belirgin özellikleri yoğun ulusal ticari rekabet, sürekli teknolojik yenilenme ve emek sömürüsü, yaygın yerel ve bölgesel maddi eşitsizlikler, kitlesel işsizlik ve yoksulluk, ciddi biçimde yetersiz "sosyal ücret" programları vb olan bir dünyada ulusal ve uluslararası piyasa güçlerince yönetilen sosyalist işletmelerin, rekabet güçlerince ortalığa salınan eşitsizlik ve ayrımcılığın birikmiş uygulamalarının üzerinde yükselebileceğine inanmak ütopiktir. Cinsiyet ve ırk ayrımcılığının yanı sıra öteki toplumsal ayrımcılıkların yaygın olduğu bir zeminde doğan sosyalist bir toplum, radikal bir yeniden yapılanmanın sonraki on yılında bu eşitsizlikleri tümüyle ya da büyük ölçüde ortadan kaldırmak için büyük çaba harcamalıdır. Ancak Nove'un beş-katlı "uygulanabilir sosyalizm"ine baktığımızda, merkezi planlama dışında kalan sektörlerde yer alan işletmelerin çoğunun emek süreçleri üzerinde özerkliğe sahip olduğu görülür; çünkü bu işletmeler piyasa mekanizmasına göre işlemekte ve böylece merkezi denetim, yalnızca, vergi ve gelir politikaları gibi belirli alanlarda kalmaktadır.[53]

Şimdi, mevcut tüm çokuluslu işletmeler ile orta boy ve küçük işletmelerin "sosyalist işletmeler"e, kooperatiflere vb dönüştürüldüğünü tasavvur edin. Yeni sosyalist hükümetin tüm çalışanlar için eşitlikçi bir gelir politikası oluşturması olanaklıdır. Ancak bu pek de olası görünmüyor. Çünkü Nove ve öteki piyasa sosyalizmi yanlılarının savunduğu serbest emek piyasasının sözde yararlarını baltalayacaktır. Öte yandan daha çok kadının erkeklerle iş eşitliği sağlamak üzere iş sahibi olması için vergi politikaları ve öteki merkezi devletin diğer özendirici politikaları ya da cezaları uygulanabilir. Bu merkezi politikalar kadınların toplumsal koşullarında belirli bir iyileşmeye yol açabilir. Ancak, emek piyasası özerkliği ve yerel işletmeler denetimi yitirmeden bu piyasa ne kadar müdahaleyi kaldırabilir? Ne de olsa birkaç işletmede ayrımcılıktan değil tüm toplumdaki ayrımcılıktan söz ediyoruz! Piyasa mekanizmalarına göre çalışmak zorundaki bir işlet-

53. Nove, **Economics of Feasible Socialism**, s. 216.

mede çalıştığınızı tasavvur edin; fazladan kadın çalıştırır, kadınlara erkeklerle eşit ücreti verir, o sırada erkeklerin elindeki işler için kadınları eğitir miydiniz? Bütün bu önerilerin maliyeti artıracağını, belki de üretimi azaltacak ya da ciddi boyutlarda engelleyeceğini, işletmenin kârlılığını, mevcut ikramiye hadlerini, ücretleri vb tehdit edeceğini unutmayın. Her işletmedeki işçiler ücretteki ve üretimdeki fazladan her değişimin maliyetini merkezi hükümet özendirici politikaları ya da cezalarıyla karşılaştırarak değerlendirmek zorunda olduklarından, piyasa sosyalizminin yapısında cinsiyet ayrımcılığı ve ırk ayrımcılığı (bunları ancak iş sürecinde daha geniş bir denetim ortadan kaldırabilir) bulunduğu kanısındayım. Serbest girişim yanlılarının asıl kapitalist piyasalardaki eşitsizliği görmezden gelmesi gibi, piyasa sosyalizmi yanlıları da, sosyalist işletmeler ve kooperatifler vb'nin yerel demokrasi ve merkezi devlet planlamasının gereklerini karşılayabilmeleri için asgari toplumsal eşitsizlik modelini kullanma eğilimindedirler. Ancak, büyük tarihsel görev *ilkin* maddi varlıkların ve gelirin yeniden bölüşümü, yoksulluğun tasfiyesi, cinsiyet ve ırk baskısının kaldırılmasıysa, piyasa mekanizmaları bunların çoğunu çözümsüz bırakır. Nove, Hodgson ve öteki piyasa sosyalizmi savunucularından, piyasa mekanizmalarının kurumsallaşmış ayrımcılığı nasıl kaldıracağının tatminkâr bir açıklamasını istemeyen her kadın, "uygulanabilir sosyalizm"in gerçekleştiremeyeceği belirsiz önerilere teslim olmuş demektir.

Peki, merkezi ya da ademi merkezi planlamaya dayalı (piyasa mekanizmalarınca belirlenen yalnızca küçük bir sektörle) demokratik bir toplumda, piyasa sosyalizmine dayalı bir toplumdan daha az cinsiyet ayrımcılığı söz konusu olur mu? Piyasa sosyalizmi senaryosunda ve benim sunduğum senaryoda bilinçlilik düzeyinin aynı olduğunu kabul edersek, esas olarak plana dayalı bir toplumun, kendi kural ve standartlarına göre etkinlik gösteren işletmelerdeki çalışma koşullarını saptayacak yapısal özelliklerden (örneğin, piyasa rekabetinin kurumsal baskısı) kesinlikle daha çok arınmış olacağını düşünüyorum. İşletmelerin, iflas ya da kârda düşüş korkusu olmasa, kadın-erkek eşitliğini sağlamayı amaçlayan bir toplum bu amaca, merkezi direktiflere karşı piyasalarda varolabilme savaşından ya da ulusal düzeyde eşitlikçi değerlere karşı işletme özerkliğinden arınmış olarak ulaşabilir. Kadın-erkek eşitliğinin tam olarak sağlanmasının önündeki ciddi engellerin demokratik merkezi ya da ademi merkezi planlama koşullarında varolmayacağına inanmak ütopik olur. Ancak, ücretli ve ücretsiz hiz-

metler arasındaki ilişkinin tümü, emek süreci koşulları vb, merkezi yönetim tarafından sürekli denetlenmek ve kısılmak zorundaki (zira, piyasa sosyalizmini savunanların kendileri de kabul ediyorlar ki piyasa mekanizmaları bir dizi sosyalist eşitsizliğe yol açacaktır!) piyasa mekanizmalarınca sınırlanmayacaktır.

Ulusal ve uluslararası piyasalarda işletmelerin kârlılığının asıl belirleyici olduğu (bu işletmeler ve kooperatifler işçi denetiminde olsa ve önemli oranda devlet planlamasına dayansa bile) bir toplum, kârsız "sosyal ücret" mal ve hizmetleri için daha fazla gelir ve kaynak talep eden tüm toplumsal güçlerle sürekli çelişme içinde bulunacaktır. Başka yazılarımda, piyasa sosyalizminin toplumsal ve bölgesel eşitsizlikleri sürdüreceğini, işletme özerkliğine sahip olabilen işçilerle merkezi planlı sanayilerde çalışan işçiler arasında siyasal çelişmeler doğurabileceğini, yeni sosyalist toplumları global bütünleşmenin en kötü özelliklerine mahkûm edebileceğini vb savundum.[54]

Mevcut bürokratik refah devletlerine alternatifler ele alındığında, piyasa sosyalizmi alternatiflerini savunmak deliliktir; çünkü, sosyalist bir toplum, piyasa mekanizması ve piyasa ölçütleriyle uyuşmayan tüm işlerde, hizmetlerde ve uygulamalarda önemli bir artış hedefini gözetir.

F. SONUÇ

Sanayi-sonrası ütopyacılarının, planlama ve piyasa mekanizmaları üzerindeki tartışmalardan öğrenmedikleri önemli birkaç ders vardır. Yeni bir toplum demokratik, iş ahlakına daha az yönelimli, büyük değil de küçük bürokratik kurumlara dayalı vb olacaksa, ya bu toplum devlet kurumları ve geniş piyasa-yönelimli kurumların bir karışımına dayalıdır ve merkezi ve ademi merkezi düzeylerde demokratik tarzda planlıdır ya da radikal bir biçimde kendine-yeterlidir. Jones'un ve Toffler'ın kuramlarının global düzeyde mevcut kapitalist piyasa güçlerinin yıkıcı etkilerinden arınamayacak kadar mevcut kapitalist teknolojik gelişmelerle aşırı bütünleştiği açıktır. Bu ikisinin tasavvur ettiği gelecek toplumlar, süren özel kârlılıkla birleşmiş çok ileri "sosyal ücret" programlarını hemen hemen kesinlikle ortaya koyamayacaklardır. Bahro ile Sale'in kendine-yeterlilik senaryolarına baktığımızda iki çe-

54.Bak. **Beyond the State?**, 12. bölüm

lişen alternatif düzenin savunulduğunu görürüz. Bahro, jeopolitik kent merkezleri ölçeği, iş süreçleri, "sosyal ücret" programlarının finansmanı ya da "temel komünler" arasındaki etkileşimin hiyerarşik yönetimden bağımsız olmasını sağlayacak araçlar gibi herhangi bir net kavramla karşılaştırılamayacak radikal sanayisizleşmeyi seçiyor. Öte yandan Sale ise, sağlık, ulaşım ve öteki "sosyal ücret" hizmetleri alanlarında büyük birleşik kentler yerine küçük kentlerin avantajını, doğru olarak, göstermektedir. Sorun, Sale'in kendine-yeterli ve piyasa yönelimli küçük topluluklar ağının hem yüksek refah standardını korumayı hem piyasa dışı bir devlet sektörü olmaksızın çok ileri "sosyal ücret" programlarını nasıl sağlayabileceğidir. Bahro, nüfus ve planlama sorunlarını yeterince göz önüne almaksızın haftalık çalışma süresini azaltmayı ve üretim ile tüketimin doğasını radikal biçimde değiştirmeyi isterken, Sale'in ütopyası da devletsiz piyasa mekanizmalarına (bu, Bahro'nun, haklı olarak çalışma koşullarında ya da alternatif tüketim biçimlerinde niteliksel bir ilerlemeyi engelleyici olarak gördüğü işlerin pek çoğunun sürmesi demektir) safça bir inanca dayalıdır.

Daha fazla bütünleşme ya da daha fazla otarşik alternatif seçeneklerini vurgularken amacım, "ekonomi" sosyal yardım programından ayrı olarak görülürse, "sosyal ücret" programlarında (yerel olarak düzenlensin ya da merkezi olarak yönetilsin) hiçbir önemli ilerlemenin gerçekleştirilemeyeceğini göstermekti. Pek çok radikal, örneğin Batı Alman Yeşil Partisi'ndekiler yerel düzeyde daha fazla danışma, daha fazla toplumsal planlama, "sosyal ücret" programlarının ademi merkezi biçimde sunulması ve denetimi vb'nin belirli vergiler ve mali stratejilerle uyumlu olup olmadığına ya da daha çok eşitlik yerine daha büyük eşitsizliğe yol açıp açmayacağına ilişkin herhangi bir net kavrayışları olmaksızın mevcut hiyerarşilere muhalefet etmektedirler. Gorz da kendi sanayi-sonrası sosyalizm senaryosu içindeki uyuşmaz gerilimlerin farkına varmaksızın kapitalist toplumsal ilişkilere muhalefet eden radikallere iyi bir örnektir. Bir insan, küçük çapta kurumları destekliyor, ama hem kapitalist hem sosyalist piyasa mekanizmasının egemen toplumsal araç olmasına karşı çıkıyor, merkezi planlamaya da muhalefet ediyorsa, o takdirde, eşgüdüm ve yeniden üretim yapılarının kurulması zorunludur. Ancak, eğer sosyalizmde, vatandaşların bir biçimde genel katılımı ve planlama bir önkoşul olarak varsayılırsa (kapitalizmde gücün gizliliğine ve özelleşmesine karşıt olarak), bu takdirde, ademi merkezileşme, küçük-güzeldir ve anti-bürokrasi gibi görüşlerin birer ritüele dönüşen onaylanışı ne tür planlama mekanizmaları-

nın gerekli olduğuna ilişkin ayrıntılı incelemelerin yerini pek tutamayacaktır.

Alternatif eğitim, sağlık, konut ve öteki hizmetlerin özel niteliği konusunda henüz ayrıntılı şeyler söylemedim. Bu konuları kapsamlı biçimde ele almak için yerimiz dar. Ancak şunu da vurgulamalıyım: Sanayi-sonrası ütopyacılarının bilincinde oldukları gibi, çevresel ve toplumsal kaynakların sınırlı niteliğinden ötürü "sosyal ücret" malları ve hizmetlerinin sağlandığı ve yeniden üretildiği mekanizmalar yaşamsal bir önem taşıyacaktır. Para hâlâ kullanılacağından ve toplumsal eşitsizlikler bir gecede ortadan kaldırılamayacağından, alternatif bir toplumda tüm mal ve hizmetler bol ya da kıt oluşlarına ve ücretli emek ile sosyal gelir garantisi arasındaki ilişkiye göre fiyatlandırılmak ve dağıtılmak, ayrıca kısa ve uzun dönemdeki öncelikler, örneğin daha çok hastane mi, yoksa uygun konut mu yapılacağı kararlaştırılmak zorundadır. Sosyal yardım programı ile "ekonomi" arasındaki karşılıklı ilişki, gelecekteki herhangi bir toplumun da sosyal güvenlik sistemine karşı ücret güvenliği mi, yoksa ikisini birden mi sağlamak gerektiği konusunda karar vermek zorunda kalmasına yol açar. Örneğin, son zamanlara değin Sovyet sistemi ücretli işlerde çalışan herkese ücret güvencesi sağlamıştır (kişinin muhalif ya da yasa dışı eylemlere karışmamış olması koşuluyla), ama ücretli işgücü içinde yer almayanlar için çok az sosyal güvenlik söz konusudur. Benzer biçimde, demokratik katılım ve örgütlenme konusu, alternatif kooperatifler, kendineyetme örgütleri ve Kuzey Amerika ile Avrupa'daki diğer radikal kolektif ilk örneklerinin deneyimlerinden öğrenmeye çalışan küçük çapta bir literatüre yol açmıştır.[55] "Sosyal ücret" mal ve hizmetlerinin ağaçta yetişmeyeceği gibi, bürokratik "uzmanlar"ın kaldırılması mücadelesi de kolay olmayacaktır, çünkü insanlar özyönetime inanırlar. Vatandaşlara, alternatif sosyal yardım hizmetleri oluşturmak üzere siyasal fırsat ve toplumsal kaynak verildiğinde bu sorunların alt edilebileceğine inanıyorum. Ancak, sosyalistler, bir dizi sosyal önceliğin nasıl en iyi biçimde kullanılacağı konusunda uzlaşmak istiyorlarsa (örneğin, şimdiye kadar kadınlar, çocuklar ve sakatları pek göz önüne almadan

55. Örn. **bak.** J. Rothschild-Whilt, "Conditions for Democracy: Making Participatory Organizations Work" (Demokrasi İçin Koşullar: Katılımcı Organizasyonları İşler Duruma Getirmek), J. Case ve R.C.R. Taylor (editörler), **Co-ops, Communes and Collectives Experiments in Social Change in the 1960 and 1970s** (1960 ve 1970'lerin Sosyal Değişiminde Kooperatifler, Komünler, Kolektifler Deneyimi) (New York: Pantheon 1979), s. 215-44.

sağlanmış ya da tasarımlanmış "sosyal ücret" programlarını ve kentsel merkezleri nasıl geliştiririz), bu takdirde, büyük ölçüde piyasa mekanizmasına ya da basit takasa dayalı bir toplum ile daha fazla eşitlik, daha az çalışma saati, yaygın kârsız hizmetler vb'ye dayalı başka bir toplum arasındaki uyumsuzluk kabul edilmek zorundadır.

Analizindeki kusurlara karşın Nove, bu önemli konulardan bir kısmını kabul etmektedir. Gorz'un yazısını ele alırken değişik etkinliklerde teknolojik ölçek ekonomilerinin büyük oranda değiştiğini savunmaktadır:

> Elektriğin geniş çapta üretilmesinden herkes yararlanır. Her hane halkının suyunu kuyulardan sağlaması yolunda bir ferman çıkarmak ya da petrol boru hattının uygun olmayan emek-tasarruf teknolojisi diye lanetlenmesi (bunun tek alternatifi elinde kovalarla çölde koşan küçük adamlar olurdu) aptalca olur. Gorz şu formülasyonunda haklıdır: Büyük ölçek yalnızca maliyete mütevazı bir tasarruf sağlıyorsa aynı alanda küçük ölçek tercih edilmelidir... Ancak, dikkat edilmelidir ki "küçük" demek, az sayıda işçi demektir ve emek-yoğun teknik anlamına gelmeyebilir. Bazen, yüksek derecede emek tasarruf eden teknoloji kullanılıyorsa az sayıda işçi aynı işi yapabilir. Seçimi yaparken, temel sorunun emek azlığı mı, yoksa işsizlik mi olduğuna ve tasarruf edilen emeğin hoş mu yoksa nahoş bir iş mi yaptığına, ustalık isteyen bir iş mi, yoksa hep sıkıcı bir iş mi olduğuna bakılmalıdır.[56]

Alternatif "sosyal ücret" mal ve hizmetleri, ölçek ekonomileri, yerel toplulukların yeterli çeşitlilikle hizmet ve geçimlik gelir sağlama yeteneği, merkezi ve ademi merkezi yönetimin avantajları, ücretli ve ücretsiz emek tercihi, yerel, ulusal ya da ithal malzemeler ve doğal kaynaklarla uyumlu refah düzeyi gibi önemli alanlarda da durum aynıdır; bunların tümü sanayi-sonrası ütopyacılarının sunduğu analizlerden fazlasını gerektirmektedir.

Bahro'nun "temel komünler"i Gorz'un, Toffler'ın ve Jones'un teknolojik çoğulculuğuyla (yani, küçük ve büyük ölçekli sanayilerin karışımı) uyumsuzsa ve ademi merkezi bir toplum piyasa güçleri olmaksızın işlemiyorsa (bu durumda mevcut toplumsal eşitlikleri ortadan kaldıramaz), yaşam standardında, daha fazla yerel demokrasi ve daha az eşitlik mi, yoksa daha fazla merkezi planlama ve daha fazla "sosyal ücret" programı ile çevresel kaynakların daha sıkı denetimine,

56. Nove, **Economics of Feasible Socialism**, s. 200.

karşılık bireysel işletmelere daha az özerklik verilmesi mi daha iyidir? Üçüncü Dünya ülkelerinin emperyalist sömürüsü sona ererse, mevcut OECD refah standartlarını koruyarak çevreye daha az zarar vermek ve daha fazla boş zaman sahibi olmak olanaklı mıdır? Bu sorulara ve öteki sorulara, ancak sanayi-sonrası kuramcılarının ekolojik, askeri ve kültürel konulardaki analizleri ayrıntılı biçimde incelendikten sonra yanıt verilebilir.

Bağımsız ve yabancılaşmış Mega-makina, Yeryüzü'nün sınırlarına çarpmaya hazırlanır ve bu makinenin ilk yaratıcıları olan bizleri bu duvara sıkıştırıp ezerken, bir süredir savaşa, işsizliğe, açlığa ve her türden sefalete ittiğimiz Üçüncü Dünya'da her yıl milyonlarca insanı yok etmektedir. Sanayi sistemini -ve özellikle de yaratıcısı olduğu askeri aygıtı,- olduğu yerde, başladığı metropollerde durdurmak, makul bir bencilliğin gereği olduğu kadar, Yeryüzü'ndeki en perişan kişiyle ilk dayanışma emridir de. Zira, çalışma ve yaşam tarzımızın yol açmakta olduğu dünya ölçeğinde toplumsal bunalımlara ya da ekolojik felaketlere dayanmamız olanaksızdır.

Rudolf Bahro, **Building the Green Movement**
(Yeşil Hareketin İnşası)

Silah ve demokrasi arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Birinden çok olursa, öbüründen az olacaktır. İdeolojiye bakılırsa silah, demokrasiyi korumak içindir. Ancak mantık da bize, silahların savunma amacını yitirip saldırgan bir teknokrasinin kollarına dönüşmesi halinde, silahların, koruyacakları varsayılan demokrasiyi yıkacaklarını söylemektedir; silahlar demokrasinin kanıyla besleniyor. Bundan çıkan sonuç şudur: Silahlara karşı çıkmak için gerçek demokrasiyi oluşturmalıyız, ki bunu yapar yapmaz gerçekten savunmaya yönelik olmayan silahların yok edilmesi gerekir.

Joel Kovel, **Against the State of Nuclear Terror**
(Nükleer Terör Devletine Karşı)

III. EKO-PASİFİZM YA DA SANAYİ-SONRASI MİLİTARİZM VE SÖMÜRÜYE DAYALI KUZEY-GÜNEY İLİŞKİLERİ

Gelecek toplumu analiz etmeye ve çerçevesini çizmeye büyük çaba harcayan sanayi-sonrası yazarlarının çoğunun dünyamızın günümüzde karşı karşıya kaldığı yakın felaketler konusunda çok az şey söylemeleri son derece tuhaftır. Bahro dışında, diğer sanayi-sonrası kuramcıları, nükleer silahlar, yüksek teknoloji, çevre sorunları ve Üçüncü Dünya ülkelerindeki insanların geleceği gibi temel sorunlarda ya açıkça tutarsızdırlar ya da bu önemli konularda pek az şey söylemekte ya da hiçbir şey söylememektedirler. Her ne kadar, Bahro ile Gorz'un barış hareketine ilişkin tartışmalarda ön saflarda yer aldıkları doğruysa da, bu iki yazarın da atladığı ya da ihmal ettiği pek çok önemli konu vardır. Bu nedenle şu konuyu incelemek son derece önemlidir: Sanayi-sonrası ütopyacılarının askeri politika, Kuzey-Güney ilişkileri ve ekoloji üzerine görüşleri, küçük ölçekli, demokratik ve ademi merkezi toplumlara

ilişkin görüşleriyle bütünleşiyor mu, yoksa çelişiyor mu? Önceki bölümlerde gelecekteki herhangi bir sanayi-sonrası toplumunun niteliğinin dünya çapındaki bütünleşme derecesiyle -ya da bir başka deyişle, egemen siyasal güçlerin gerçekleştirdiği kendine-yeterlilik düzeyiyle- nasıl belirlendiğini göstermeye çalıştım. Belirli bir toplumda kendine-yeterlilik düzeyi ne denli düşükse, halk katılımına dayalı ademi merkezi denetim ve kilit sosyo-ekonomik politika seçimlerinde ulusal egemenliği maksimize etme olasılığı o kadar azalır. Benzer biçimde, yeni devlet kurumlarının uygun "sosyal ücret" programlarının geliştirilmesinde oynamak zorunda kalacağı önemli rolü vurguladım; bu rol ne denli az benimsenirse, toplumsal eşitsizlik ve ayrımcılığın yeşermesi olasılığı o denli artar.

Hep verilen top ve tereyağı çelişkisi örneği göz önüne alındığında, sanayi-sonrası kuramcılarına şu soruları sormak son derece önemli olur: Sanayi-sonrası toplum, mevcut askeri-sınai komplekslerden bağımsız olarak mı, bunlardan arınmış olarak mı doğacak? Nükleer silahları destekleyip nükleer enerjiye karşı çıkarak mantıksal bakımdan tutarlı olunabilir mi? Radikal biçimde ademi merkezileşmiş bir toplum uygun bir alternatif savunma sistemi gerçekleştirebilir mi? Askeri imhacılığı ortadan kaldırmaksızın Kuzey ve Güney arasında sömürüye dayalı ilişkiler tasfiye edilebilir mi? Sanayi-sonrası bir toplum dünya çapında bir toplum mu, yoksa yalnızca önde gelen OECD ülkeleriyle sınırlı bir toplum mu olacak? Bu sorular ve öteki sorular, ütopyacı kuramcılar tarafından öne sürülen genel sanayi-sonrası siyaset kavramlarıyla bağlantılı olarak ele alınacaktır. Bu bölümde önce, nükleer silahlar, savunma politikası ve alternatif stratejiler gibi konularda sanayi-sonrası kuramcıları arasındaki farkları ele alacağım. Daha sonra, sanayi-sonrası kuramlarının, halen endüstriyelizm-öncesinin egemen olduğu tüm ülkeler açısından önemini tartışacağım.

A. KÜÇÜK BOMBALAR GÜZEL DEĞİLDİR

Nükleer silahlar sorununa sanayi-sonrası kuramcılarının verdiği iki ana kuramsal yanıt bulunduğunu baştan belirtmek yerinde olur. Bahro, Yeşil hareket üyeleri ve diğerlerinden oluşan birinci grup, nükleer silahları içeren mevcut askeri stratejilere, politikalara ve ittifaklara karşı olduğu gibi nükleer enerjiye de karşıdır. Jones, Toffler, pek

çok "küçük-güzeldir" liberali ve reformcusundan oluşan ikinci grup nükleer güce karşıdır, ancak, açıkça ya da zımnen, NATO, ANZUS ve öteki nükleer güce dayalı ittifak ve politikaları desteklemektedir. Birinci grubun karşılaştığı sorun, Yeşil bir sanayi-sonrası toplumla uyumlu uluslararası ticaret ve ilişkilere ilişkin politikaların yanı sıra alternatif bir savunma politikası geliştirmektir. İkinci grupsa, ya nükleer yakıt çevrimi ve nükleer silah yarışı arasındaki kopmaz bağları kavrayamamakta ya da sözümona Reelpolitik temelinde nükleer silahları desteklemektedir. Bu bölümde, Toffler'ın, Jones'un ve nükleer silahlı askeri politikaları destekleyen ötekilerin savunduğu sanayi-sonrası ütopyanın doğasında bulunan tutarsızlık ve sorunlara eğileceğim.

Hemen tüm sanayi-sonrası kuramcıları, temel enerji kaynağı olarak nükleer santralların geliştirilmesine muhalefet etmede birleşmektedirler.[1] Nükleer enerjiye karşı çıkılmasının başlıca nedenleri arasında, bu enerjiyi elde etmede kullanılan teknoloji biçimi ve böyle bir enerjiye ağır bir bağımlılıktan doğan toplum ve çevreye ilişkin sonuçlar yer almaktadır. Nükleer teknolojinin niteliği -devasa, merkezi, sermaye-yoğun ve son derece pahalı- göz önüne alındığında, "küçük-güzeldir" ve "uygun" teknoloji savunucuları, nükleer enerjinin sanayi-sonrası toplumun gereksinimleriyle temelden karşıt olduğunu öne sürmektedirler. Çevre açısından, uranyumun sınırlı bir hammadde olduğu (ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının tercih edilebilir olduğu) savunulmaktadır; ancak, aynı derecede önemli olan, nükleer artık atımıyla ilgili büyük tehlikeler nükleer santralların yayılmasına karşı çıkılmasını fazlasıyla gerektirmektedir. Nihayet, nükleer teknolojinin kurulmasının toplumsal maliyeti ise sivil yaşamın denetiminde ve bürokratikleşmesinde büyük bir artış (bütün bunlar, nükleer santrallara yönelik terörist sabotaj tehdidine, nükleer yakıt çalınmasına ve nükleer savaş riskinin artışına karşı gerekli önlemler) olacaktır.[2] Bu nedenle, tabandan demokratikleşmeye bağlılık, "uygun" düzeyde teknolojiler, çevre kirliliğine ve bürokratik egemenliğe muhalefet temelinde sanayi-sonrası kuramcıları, sanayi-sonrası bir toplumda nükleer enerjinin zorunluluğunu reddettikleri gibi istenir bir enerji olduğunu da kabul etmemektedirler.

---

1. **Bak.** Bahro, **Socialism and Survival,** s. 108-9; A. Gorz, **Ecology as Politics** (Politika Olarak Ekoloji) (Boston: South End Press, 1980), 3. bölüm; Toffler, **The Third Wave,** s. 145; Jones, **Sleepers Wakel,** s. 233.

2. **Bak. Ecology as Politics**'te yer alan Gorz'un analizi, "From Nuclear Electricity to Electric Fascism" (Nükleer Elektrikten Elektrik Faşizmine)

Ancak, Jones ve Toffler gibi yazarlarca savunulan sanayi-sonrası iktisadi gelişme, enerji kullanımı ve savunma politikaları arasındaki genel bağlantıyı incelersek, teknolojik ilerlemenin hemen hemen bütünüyle mevcut askeri politikalar ve enerji politikalarından soyutlanmış olarak kavrandığı görülür. Nükleer enerji gibi yaşamsal önemde bir konuda tutarlı olmak için, Jones, Toffler ve "karma ekonomileri" savunan ötekiler, enerji tüketimindeki mevcut eğilimlerin, özel şirket kâr düzeylerini, ulusal ve uluslararası dış politikaları vb olumsuz yönde etkilemeksizin nasıl önemli oranda değiştirilebileceğini göstermek zorundadırlar. Her ne kadar Jones ve Toffler yumuşak enerji gelişmelerini destekliyorlarsa da geçmişte sert enerjiyi ve muhafazakâr askeri dış politikaları destekleyişleri, çevreciler ve barış hareketi üyeleriyle yakınlıklarından daha ağır basmaktadır. Örneğin, Hawke işçi hükümetinde bakanlık yapan Barry Jones, Avustralya'da işçi, çevre ve barış hareketleri için temel bir mücadele konusu olan uranyum çıkarımı ve ihracı konusunda hükümetten ayrı bir tutum alamamıştır.[3] Ayrıca, Avustralya topraklarında Amerikan askeri üslerinin (bunlar Amerikan nükleer politikasının kilit öğeleridir) varlığına karşı mücadele etmemiştir. Nükleer silahlı Amerikan savaş gemilerinin Avustralya limanlarını ziyaretine de karşı çıkmamış ve Avustralya-ABD dış ilişki ve askeri bağlantılarının tümünü zımnen desteklemiştir.

ABD-Japonya ilişkileri konusundaki soruları yanıtlarken Toffler, tercihinin mevcut askeri ilişkiler yönünde olduğunu açıklamıştır. Japonya'nın yeniden silahlanmasına karşı çıkan Toffler, bir Çin-Sovyet uzlaşmasının belirtilerini gördüğünde bu konudaki görüşünü çabucak değiştireceğini belirtti; böylece, "dünya komünist tertibi"nin "hür dünya"ya saldıracağı biçimindeki geleneksel görüşü onayladı.[4] Dahası, Toffler'a göre Japonlarla "barış koşulu", ABD iktisadi egemenliğine ve Japonya üzerinde ABD askeri şemsiyesinin varlığına "bağlıydı." ABD askeri şemsiyesi zayıfladıkça ve ABD-Japonya iktisadi rekabeti yoğunlaştıkça, Dokuzuncu Madde'nin uygulanması gitgide zorlaşır.[5] Pasifik bölgesinde tarihin kendini yineleyeceği görüşünü reddeden Toffler, Japonya üzerinde Amerikan nükleer şemsiyesinin sürekli ge-

3. Barry Jones uranyum çıkarılmasına karşıydı, ama Hawke hükümeti, işgücü politikasını değiştirip uranyum çıkarılması ve ihraç edilmesini desteklemeye başlayana kadar sessiz kaldı.

4. **Bak.** Toffler, **Previews and Premises,** s. 78.

5. **Ibid.** s. 78-9.

rekliliğini kabul etmekle kalmıyor, aynı zamanda, iktisadi rekabetin yanı sıra Amerikan ve Japon askeri-sınai komplekslerini ve bu alanda iki ülkenin işbirliğinin devam ettiğini fiilen görmezlikten geliyor. İş alanındaki yoğun rekabete karşın Japon ve Amerikan şirketlerinin ve hükümetlerinin birbirlerini bütünleyen mevcut çıkarları ve teknolojik gelişmeleri nükleer olmayan bir sanayi-sonrası gelecek olanağını önceden belirlemiş olacaktır. Toffler, iktisadi rekabetin yoğun ve gelecek onyıllarda Pasifik-Asya bölgesinin son derece istikrarsız olacağını belirtmekte, ancak her nasılsa, sanayi-sonrası ekonominin motorunun mevcut askeri-sınai komplekslere karşı bağışık ya da bunlardan bağımsız olduğunu düşünmektedir. Aslında, *The Third Wave* gibi yapıtlarında askeri teknoloji ya da araştırma ve geliştirmeye ilişkin herhangi bir temel tartışmanın yer almayışı Toffler'ın, ortaya çıkmakta olan "sanayi-sonrası" ülkelerde iktisadi üretim ve tüketimin can alıcı önemdeki itici gücüne ütopyacı kayıtsızlığını göstermektedir.

Amerikan ve öteki nükleer yapım sanayilerindeki düşüşün tek nedeni, nükleer santrallara karşı kitlesel direnişten kaynaklanan siyasal ve iktisadi maliyet artışı değildir (direniş ne kadar yüksekse, gecikmelerden ötürü maliyetler de o kadar yüksek olmaktadır); aynı zamanda, öngörülen tüketim düzeyleri, petrol fiyatları, sentetik yakıtlar, elektrik kullanımı, ayrıca yeni santral yapımının yüksek maliyetine ilişkin iktisadi tahminlerde başarısızlık da önemli bir nedendir. Bu sorunlar OECD ülkelerinde iktisadi büyümenin sürekliliğinin sağlanamamasıyla bağlantılıdır. Sanayi-sonrası iktisadi ve enerji yönelimlerine ilişkin öngörüler, gelecek toplumun, benzer ulaşım biçimleri, sanayi üretimi ve enerji tüketimi düzeylerine mi, yoksa bunlardan radikal tarzda değişik üretim biçimleri ve düzeyleri ile enerji kullanımına mı dayalı olacağını gösterebilmelidir. Yenilenebilir enerji kaynaklarını desteklemek gibi belirsiz ifadeler dışında Jones ve Toffler, enerji politikaları ve askeri politikalar değiştirildiğinde, sınai kapitalist gelişimin (örneğin, otomobil, petrol, çelik, alüminyum, uçak, kimyasal maddeler, inşaat ve öteki sanayiler) mevcut temel itici güçlerinin nasıl etkileneceğine ilişkin hiçbir ipucu vermemektedir. Önde gelen sanayi ülkelerinde yarım milyonu aşkın araştırmacı bilim adamı ve mühendisin askeri savunmayla bağlantılı alanlarda çalıştığı, ayrıca ABD, Fransa, İngiltere ve Batı Almanya gibi ülkelerde araştırma ve geliştirme bütçelerinin büyük ölçüde askeri teknoloji yönelimli olduğu,[6] elektronik,

6. **Bak.** örn. D. Dickson, **The New Politics of Science** (Yeni Bilim Politikası) (New York: Pantheon, 1984).

sibernetik ve uzay sanayilerinin tümünün mevcut askeri-sınai komplekslerin kilit öğeleri olduğu göz önüne alınırsa, Toffler, günümüz üretim biçimleri ve eğilimlerinden nasıl olur da nükleer enerji kullanmayan (yumuşak enerji kullanan) sanayi-sonrası bir toplumun ortaya çıkacağını tasavvur edebilir? Örneğin, dünyanın en büyük iktisadi gücü olan ve en büyük Araştırma ve Geliştirme (A & G) bütçesine sahip ülkesi ABD'de, araştırma ve geliştirmeye federal bütçeden harcanan her beş dolardan üçü doğruca savunmayla bağlantılı projelere gitmektedir.[7]

Bir başka deyişle, çokuluslu dev şirketlere eleştirisiz hayranlık duyan Jones, Toffler ve ötekiler nasıl olur da yenilenemeyen enerjinin günümüzdeki başlıca kullanıcıları ve mevcut askeri politikalardan asıl yararı sağlayan bu şirketlerin sanayi-sonrasının barışçı ve ekolojik bakımdan uyumlu geleceğini kuracaklarına safça inanırlar? Nasıl olur da bu sanayi-sonrası kuramcıları dev askeri bütçeler ile Vietnam sonrası muhafazakâr ve saldırgan Reagan yönetimi arasındaki dinamik iç bağlantıya gözlerini hemencecik kapatırlar? Toffler ve Jones, son on yılda Amerikan yatırımlarının yeniden yapılanışı, ABD, Japonya ve AET arasındaki (özellikle askeri A & G ile bağlantılı yüksek teknoloji sanayileri alanında) ticaret rekabetini ya gözardı etmiş ya da bu rekabete sanayi toplumundan sanayi-sonrası topluma tarihsel geçiş kuramlarında pek "az yer" vermişlerdir. Her ne kadar yeni sanayi ve teknolojilerdeki gelişmeleri, tümünü askeri ve dış politika açısından açıklama zorunluğu olmadan da analiz etmek pekâlâ olanaklıysa da pek çok büyük bilgisayar şirketinin, elektronik ve mühendislik firmasının, hizmet sanayisinin vb zenginliklerinin rakip sosyoekonomik güçlerle sürdürülen askeri ve dış ilişkilerden doğan genel iktisadi iyileşmeye bağlı olmadığı biçiminde bir fanteziye sıçramak ütopik olmaktadır. Buna göre askeri harcamalarda, enerji politikasında, ticarette ve dış ittifaklarda herhangi bir temel değişiklik, tümünü değilse de pek çok kilit sanayinin başarısı ya da başarısızlığını, daha da önemlisi, tüm sanayi-sonrası senaryoların geleceğini doğrudan etkiler.

Askeri amaçlı üretimin sivil ekonomi üzerindeki etkisine ilişkin olarak analistler arasındaki anlaşmazlık askeri harcamaların oynadığı, önemli rolü daha da anlaşılmaz kılmaktadır. Seymour Melman gibi askeri harcamaları eleştirenler savunma sanayilerinin ülkenin yetenekle-

7. **Bak.** "American Science Spending" (Amerikan Bilim Harcamaları), **The Economist,** 11 Şubat 1984, s. 72.

rinin yanı sıra yatırım fonlarını da tükettiğini öne sürerler. Melman'a göre ABD, Sovyet, İngiliz ve Fransız ekonomilerinin hantallığının nedeni büyük çaplı askeri sanayilerin yükünü çekmeleridir. 1980'de sivil ekonomiye yapılan her 100 dolarlık yeni sermaye yatırımına karşılık ABD'de 38 dolar, Japonya'daysa 4 dolar askeri ekonomiye yatırılmaktaydı. Melman'ın tahminine göre 1988'e gelindiğinde ABD'de söz konusu rakam 87 doları bulacaktı.[8] Melman'ın tahmini doğru çıkarsa Japonya dışındaki önde gelen sanayi devletlerinin ekonomileri tehlike sinyalleri vermeye başlayacak demektir. Zira, eğer ABD günümüzde dünyada hizmet sektörü ekonomisinde bir numaraysa ve sanayi-sonrası senaryoları tüm bu yüksek teknoloji ve hizmet sanayilerinin hızlı büyümesine dayanıyorsa, Toffler'ın, Jones'un ve ötekilerin kehanetleri nasıl gerçekleşecek? Diğer yandan, askeri harcamaların önemli yüksek teknoloji sanayilerine ve öteki sivil sanayilere yarar sağladığına inanan tüm öteki iktisatçılar da haklıysa, geleceğin sanayi-sonrası toplumu gitgide artan askeri ya da askeriyeye bağımlı sanayilerden bağımsız olarak nasıl ortaya çıkabilecektir? Jones ve Toffler'ın askeri ve dış politika konularındaki çarpıcı tutarsızlıkları, sanayi toplumları ve sanayi-sonrası toplumlar arasındaki ilişkiyi analiz edişlerinin ne kadar sığ olduğunu göstermektedir. Küçük-çaplı işletmelerden, "uygun teknoloji"den, ademi merkezileşmiş toplumsal ve siyasal kurumlardan vb söz etmenin, bizi, sanayi-sonrası dünyaya General Dynamics, IBM, General Motors, Exxon, General Electric ve bunlara eş Japon, Avrupa ve öteki ülke şirketleri götürecekse, hiçbir inanırlığı olamaz.

"Küçük-güzeldir"i savunanların göğüslemek zorunda oldukları en önemli engel, finans, teknoloji ve meta üretimi dünyasının günümüzde dev şirketler ve onların siyasal yönetsel müttefiklerince yeniden yapılandırılıyor oluşudur. Ancak, dev Amerikan üsleri Batı'nın iktisadi ve siyasal çıkarlarını korumayı sürdürürken, Batı Avrupa, Avustralya ve Asya'nın nükleer alan dışı sanayi-sonrası toplumlar ya da bölgeler olacaklarına inanmak gülünçtür. Doğu Avrupa ülkelerine gelince, bu ülkeleri İkinci Dalga sanayi toplumlar ortak paydasına indirgeyen Toffler'ın karşılaştırmalı sosyolojisi, kendisinin de farkına vardığını söylediği, Reel Politik analizinin kayalıklarında batar. Batı'nın kapitalist askeri-sınai kompleksleri yeni pazarlar, teknolojiler, bütçe tahsisleri vb elde etmek için yoğun ve dişe diş bir mücadele yü-

8. Bak. "US defence spending: the price is more than dollars" (ABD savunma harcamaları: fiyatı dolardan daha yüksek.), **The Age**, 2 Aralık 1985, s. 1 ve s. 9.

rüttükleri gibi İkinci Dalga'dan Üçüncü Dalga toplumlarına herhangi bir komünist dönüşüm de olanaksızlaşıyor; zira, NATO ve Soğuk Savaş politikaları, bu ülkelerin askeri-sınai kompleksleri, çoğulcu ademi merkezileşmeye karşı iç baskı ve otoriter bir kayıtsızlık ile birleşiyor. Doğu Avrupa'da, nükleer santral programı (felaketleri -Çernobil- ve yapım hatalarıyla) dikta yönetimlerinin denetiminde genişletilmektedir; böylece, Üçüncü Dalga "yumuşak enerji" yollarının oluşumu daha da zorlaşıyor.[9] Japonya'da askeri olmayan yüksek teknoloji sanayilerinin çoğu oldukça kârlıdır, ancak bu sanayiler, Toffler'ın İkinci Dalga toplumlarının belirtisi olarak gördüğü çok standartlaşmış ve hiyerarşik toplumsal ilişkiler ve çalışma yöntemlerine büyük ölçüde bağımlı durumdadırlar. Batı Avrupa'da Başkan Mitterrand, Reagan'ın "Yıldız Savaşları"na karşı rakip bir "Eureka" programını desteklemektedir. Avrupa'dan yüksek teknoloji "beyin göçü"nün önlenmesi ve ABD ile Japon yeni teknolojileriyle yarışabilme gereği, askeri programların ayrılmaz bir öğesi olarak kabul edilmektedir. "Eureka" programını bir yana bırakan Avrupa şirketlerinin birçoğu "Yıldız Savaşları" araştırmasına katılma çabası içindeler, çünkü ABD hükümetinin, yeni A & G programının ticari yararlarını diğer ülkelerle paylaşıp paylaşmayacağı belli değildir. Kısacası Toffler, Jones ya da "sanayi-sonrası karma ekonomileri"ni savunan diğerlerinin, ciddi bir silahsızlanma süreci, askeri bütçelerde indirim ve ulaşım ile enerji politikalarında radikal değişiklikler olmaksızın barışçı ve sağlıklı bir çevreye sahip bir dünyanın gerçekleştirilebileceğine inanabilmeleri inancın da sınırlarını aşmaktadır.

B. SANAYİ-SONRASI KURAMCILARI VE BARIŞ HAREKETİ

Askeri-sınai kompleksler ve silahlanma yarışı hakkında pek az şey söyleyen ya da hiçbir şey söylemeyen Jones ile Toffler'ın aksine Bahro ile Gorz, barış hareketinin rolü ve politikaları üzerine Avrupa Solu içindeki önemli bir tartışmada yer aldılar.[10] Çeşitli barış hareketleri içindeki tutumların karmaşıklığı ve çeşitliliğinden söz etmeseler de ikisinin kilit konulardaki ayrılığı, Doğu-Batı ilişkileri ve Avrupa'daki Cruise füzeleri gibi acil stratejik konuları aşan alanlardaki gö-

9. **Bak.** J. Falk, **Global Fission,** (Global Bölünme) (Melbourne: Oxford University Press, 1982), 10. bölüm.

10. Bahro-Gorz tartışması çevirilerek **Telos**'ta (51; 1982) yeniden yayımlanmıştır.

rüşlerini öğrenmemize önemli katkıda bulunmaktadır. Sonraki bir bölümde, toplumsal hedeflerine ulaşmak için sanayi-sonrası kuramcılarının önerdiği gerekli stratejileri ele alacağım. Ancak, bu arada, nükleer enerji ve endüstriyelizme verilen çeşitli yanıtlara, ayrıca uygun bir savunma biçimi seçme konusunda Sol'da karşılaşılan ikileme örnek olmak üzere Bahro-Gorz tartışmasına bir göz atmakta yarar var.

Bahro ile Gorz arasındaki anlaşmazlık hem şaşırtıcı hem beklenen bir şeydir. İkisi de radikal tarzda demokratik, eşitlikçi ve çevre bilinçli bir toplumu savunuyorlar; ikisi de ortodoks Marksizmin sınırlamalarını eleştiriyorlar. Bununla birlikte oldukça farklı siyasal kültürlerde yaşamış olmaları ortak kaygılarını hem uzlaştırıyor hem etkiliyor. Bahro, Doğu-Batı çatışmasının cephe hattında yaşayan Almanların endişesini yansıtıyor. Gorz ise, tüm dar görüşlülüğü ve şovenliğiyle Fransız siyasal kültürünün içinden barış hareketini yanıtlıyor; bu tutumun izleri geleneksel yurdu Fransız Sağı'nda olduğu kadar Mitterrand yönetimindeki Fransız Solu'nda da açıkça görülmektedir. Fransız Sağı'nın ulusal şoven değerlerini kibirle ilan etmesine karşın, Fransız Solu'nun çoğunluğu (Fransız Solu'nda şoven olmayan bir azınlık hâlâ vardır) Sağ'ın dış ve askeri politikalarının hemen hemen aynısını savunmaktadır, ama Reel Politik ya da evrensel özgürlük bayrağı altında.[11] Böylece, Gorz'un ve Fransız Solu'nun Batı Alman barış hareketine yönelik eleştirilerinin çoğu Pentagon'un eleştirileriyle aynı düzeyde olmaktadır; aradaki fark, Fransızların görüşlerini, hep kendilerinin tek koruyucusu olduklarını düşündükleri evrensel idealler gibi soyut kavramlarla ifade etmeleridir. Ancak, Gorz ve öteki Fransız solcular, Batı Alman barış hareketini, sözümona bayağı değerleri (örneğin, Batı Almanlar özgürlük yerine anavatanı savunuyorlarmış) savunmakla suçladığında insan ırkçılıktan kuşkulanmadan edemiyor; İngiltere, Hollanda, Belçika ve öteki ülkelerde de güçlü barış hareketleri var, ama bunlar "Alman Kültürü" kadar Fransızların açık düşmanlığını çekmiyor.[12]

11. Fransız Solu'nun barış hareketine karşı tutumunun bir eleştirisi için, **bak.** (Allan Robert'la birlikte yazdığımız) "Open Letter to the French Left", (Fransız Solu'na Açık Mektup); bu mektup, Fransız Sol gazetelerin çoğu tarafından görmezlikten gelinse de **Arena**'da (65, 1983, s. 154-16) yeniden yayımlanmıştır; D. Johnstone "How the French Left Learned to Love the Bomb" (Fransız Solu Bombayı Sevmeyi Nasıl Öğrendi?) **New Left Review** (146), 1984, s. 5-36.

12. Gorz ve diğer Fransız Solcuları, Batı Almanlara, despotizmi kabul etmeye çok hevesli oldukları gerekçesiyle saldırmış, Batı Almanları özgürlükle kültüre ilişkisi olmayan bir millet olarak tanımlamıştır. **Bak.** A. Gorz, **Telos** (51), 1982, s. 117-22.

Bununla birlikte, tuhaf bir biçimde, Bahro'nun nükleer silahsızlanma ve sanayisizleşme arasındaki ilişki konusundaki genel kuramı, Gorz'un nükleer caydırıcılığı savunma girişiminden daha ikna edici değil. Ancak barış hareketi bağımsız kalmayı istiyorsa, Gorz'un Batı Alman barış hareketinin Doğu Avrupa'daki baskıya karşı çıkmayışını eleştirmesi gözardı edilemez. Bahro'nun tüm dünyayı kapsayan sanayi-sonrası kuramına karşılık siyasal pratiği (yani barış hareketi içinde aktif biçimde yer alışı), Gorz'u, Batı Avrupa'ya yönelik sözde bir Sovyet saldırısına karşı yüksek bir savunma çizgisine ve *force de frappé*'yi* savunmaya götüren ve protestosuzluk biçimini alan siyasal muhafazakârlığından daha radikal ve yapıcıdır.

Batı Avrupa'da ve Avustralya'da sosyal-demokrat ve işçi partisi politikacılarının tutumunu belirlemek olanaklıdır, çünkü bunlar sosyo-ekonomik ve dış politikalar açısından Sol ve Sağ kamplara bölünmüşlerdir. Merkez Sağ'daki sosyal-demokratların Amerikan ittifakını, "karma ekonomi"yi desteklemeleri ve daha radikal sosyal yardım politikalarına karşı çıkmaları bir rastlantı değildir. Gorz bir istisnadır, çünkü yayan ilerleyen sosyal-demokrasiyi reddetmekte ve ütopik çözümleri desteklemektedir; ayrıca *de facto*** bir Atlantikçiliği (yani, NATO'nun ya da benzer bir Atlantik ittifakının desteklenmesi) savunmaktadır. Gorz'a göre;

> Batı Avrupa açısından, dünya tarihinde bir özne olarak özerk görünümüne yer açmak üzere, çok-kutuplu ilişkilerin oluşması için dünya siyasetindeki iki kutupluluğu kırmak zorunludur. Bu hedefe ulaşmak için Avrupa kuşkusuz Amerikan ittifakından değil, ama korumasından ya da vesayetinden çıkmalıdır. Kendini bağımsız olarak savunmak bir yetenek ve caydırıcılık stratejisi gerektirir (bu strateji ABD tarafından da destekleniyor olsa bile), ama (en azından şimdilik) kendi nükleer silahlarını topyekün bırakmasını gerektirmez. Bu silahlar olmaksızın Batı Avrupa iki süper devletin stratejilerine boyun eğiyor olur ve bu ikisinin karşılıklı ilişkilerine bağımlı kalır.[13]

Avrupa'nın dünya tarihinde özerk bir *özne* olarak "yeniden doğması"na ilişkin Gorz'un projesinde birkaç çarpıcı çelişki vardır. Birinci

---

13. A. Gorz, "Security: Against What? For What? With What? (Güvenlik: Neye Karşı? Ne İçin? Neyle?) **Telos** (58), Kış 1983-84, s. 167.

* Fransızca, "Vurucu güç" anlamında. (ç.n.)

**. De facto: Fiili (ç.n.)

olarak, Gorz, Avrupa'nın nükleer caydırıcılığından söz ederken, aslında Fransa ve İngiliz nükleer gücünü kastetmektedir. Peki, Batı Avrupa'nın öteki ülkeleri, Amerikan "vesayeti" altında olmak yerine Fransız ve İngiliz "vesayeti" altında olmaktan hoşnut olacaklar mı? Öteki Avrupa ulus devletleri, iktisadi çıkarlarını, araştırma ve geliştirme hedeflerini, büyük ölçüde Fransız ya da İngiliz askeri-sınai komplekslerine fayda sağlayan program ve politikalara bağımlı kılmaya hazır olacaklar mıdır? İkinci olarak, Fransızlar Pasifik'teki adalarını ve halklarını sömürmeksizin ve bu halkların haklarını çiğnemeksizin, bağımsız Avrupa caydırıcılığının teknik olarak gerçekleştirilebileceğine Gorz inanıyor mu? Nükleer bir kül serpintisi tehlikesi olmaksızın yeni bağımsız nükleer silahlar Avrupa'nın neresinde denenebilir? Ne de olsa İngilizler Avustralya'da bir nükleer hasar izi bıraktılar (ilk denemeleri sırasında) ve şimdi yeni nükleer silahların Amerikan topraklarında denenmesi için Amerikan hükümetinin iznine bağımlıdırlar (böylece askeri bağımsızlıklarını yitirdiler). Yeni "Avrupa öznesi" eski Fransız sömürgeciliğine mi dayanacak, yoksa Avrupa'nın yeni silah sistemine Amerikan şantajı ve denetimi riskini göze alacak mı? Üçüncü olarak Gorz, SSCB'nin "Batı Avrupa"yı atom bombasıyla mahvederek ya da işgal ederek hiçbir şey kazanamayacağını" söylüyor.[14] Buna karşılık gene de Sovyetler'in, nükleer şantaja başvurarak Batı Avrupa'nın iktisadi ve toplumsal ilişkilerini tehdit edebileceğine inanıyor. Anlaşılan Gorz hâlâ sınırlı nükleer savaşlar olabileceğine inanıyor. Öte yandan, Batı Avrupa'dan Amerikan "nükleer şemsiyesi" kaldırılsa bile, Doğu-Batı ilişkilerinin son derece nazik niteliği ve askeri komuta sistemlerinin hataya açık oluşu vb göz önünde tutulursa, nükleer silaha sahip herhangi bir devlet, Avrupa'daki bir devlete sınırlı bir saldırının (bu devlet Sovyet şantajına direndiğinde) topyekün bir nükleer savaşı tırmandırmayacağına neden inansın, bu pek anlaşılamıyor. Dahası, sözde "küçük" bir nükleer savaşın bile bir nükleer kışa yol açma potansiyelinin bulunması, bağımsız Avrupa nükleer caydırıcılığı konusunda Gorz'un tutumunun kaderci bir miyopluk ve amaca zarar verici olduğunu göstermektedir.

Diğer pek çok Fransız kuramcısı gibi Gorz da nükleer silahlar ve konvansiyonel savunma arasındaki temel farkı kavrayamamaktadır. Gorz'un nükleer "Maginot Hattı" yeni bir "Avrupa öznesi"nin iki süper devlet arasındaki çatışmadan etkilenmeyeceği, dahası kendisini yal-

14. **Ibid.**, s. 161.

nızca nükleer olmayan savunma sistemlerinde görülen tarzda savunabileceği hayaline dayanmaktadır. Daha önemlisi, Gorz bu düşüncesiyle Avrupa'yı bir silahlanma yarışına mahkûm etmektedir, zira "gerçekten" bağımsız bir caydırıcı güç (böyle bir saçmalığa inanılırsa), sürekli teknik icatları ve kitle tahrip silahlarının geliştirilmesini gerektirecektir.[15] Batı Avrupa'nın askeri-sınai komplekslerinin geleceği, Gorz'un tercih ettiği seçeneğin geliştirilip geliştirilmeyeceğine ya da Avrupalıların nükleer silahsızlanma ve bloklar siyasetinden ayrılma stratejisini izleyip izlemeyeceklerine bağlıdır. Dahası, bağımsız bir nükleer güce ve büyük bir konvansiyonel askeri-sınai aygıta sahip olmak, yalnızca, süper devletler arası rekabet ve çatışmadan sıyrılmayla sınırlı kalmaz; askeri ve teknolojik güçle birlikte başka ülkelerin iç işlerine müdahale olanağı da ortaya çıkar. Örneğin, Fransızların Afrika ülkelerine müdahalesi. Bağımsız, ama nükleer silahlı Batı Avrupa blokunu içeren bir sanayi-sonrası dünya, Batı Avrupalı ulus devletlerinin Üçüncü Dünya ülkelerini sömürmesinden kurtulmuş olmayacağı gibi, daha az tehlikesiz de olmayacaktır.

Doğu Avrupa'da Sovyet baskısıyla yeterince ilgilenmediği için barış hareketini eleştirirken Gorz'un ayakları yere daha sağlam basmaktadır.[16] Barış hareketi içinde SSCB'nin, Amerikan militarizminin masum bir kurbanı olduğu gibi safça fikirleri olan birçok kişi vardır. Gorz'un tarafsızlığı (yani, Amerikan emperyalizmini olduğu gibi Sovyet baskısını da protesto edişi) övgüye değer, ancak solcuların işi, NATO ya da ANZUS'u desteklemeye vardırmamaları koşuluyla. Doğu Avrupa'daki muhaliflerle, nükleer ya da nükleer olmayan silahlar hesaba katılmadan dayanışmak önemlidir; ancak muhalifler, Mitterrand'ın ya da başka bir liderin nükleer silah politikasının desteklenmesini haklı göremezler. Günümüzdeki Sovyet rejimini 1930'ların Nazi tehdidiyle özdeşleştirmekle Gorz yalnızca ciddi bir hata yapmakla kalmıyor, aynı zamanda 1930'dan önceki konvansiyonel silah rekabetinin sonuçlarıyla nükleer silahlara dayalı politikalarda ısrar etmenin felaket

---

15. Nükleer silahlar stratejisi ve caydırıcılığın ABD liderleri tarafından savaş stratejilerini saklama yolu olarak kullanılmasının güçlü bir eleştirisi için, **bak.** D. Mackenzie, "Nuclear War Planning and Strategies of Coercion" (Nükleer Savaş Planlaması ve Baskı Stratejileri), **New Left Review** (146), 1984, s. 31-56.

16. **Bak.** "On the German Non-Response to the Polish Crisis: An Interview with André Gorz" (Polonya Bunalımına Alman Tepkisizliği Üzerine: André Gorz'la Bir Söyleşi), **Telos** (51), 1982, s. 117-52.

doğurucu sonuçları arasındaki temel tarihsel farkları da gözden kaçırıyor. Fransa'da geniş ve bağımsız bir barış hareketinin olmayışı (buna karşılık Fransız Komünist Partisi'nin desteğinde Sovyet yanlısı bir barış hareketi var), Fransız Solcularından birçoğunun Sovyet "Gulag"ının geç farkına varışları ve Mitterrand hükümetinin ülke içinde muhafazakâr politikalarına Fransız Solu'nun karşılık veremeyişi, bütün bunlar, Gorz'un ve öteki Fransız Solcularının Avrupa'daki barış hareketine karşı *de facto* Sağcı politikalar benimsemelerine yol açan zemini hazırlamıştır.

Daha önemlisi, Gorz'un Bahro'ya ve barış hareketine saldırısı, onun sanayi-sonrası alternatifinin soyut ütopik niteliğini de gözler önüne sermektedir. Öteki soyut solcular gibi, alternatif iktisadi ve sosyal yardım projelerini günümüzdeki nükleer savaş tehdidine karşı mücadeleden koparan Gorz, mevcut askeri-sınai kompleksler ve bunların mali ve toplumsal kaynakları aşırı kullanımına meydan okumaksızın, işsizliğe, yoksulluğa ve çevrenin kötü kullanımına karşı nasıl mücadele edilebileceğini açıklayamamaktadır. Toffler ve Jones gibi Gorz da sanayi-sonrası sosyalizminin nasıl olup da nükleer-silahlardan arınmış biçimde doğacağını gösterememektedir. Bir yandan Fransız nükleer askeri aygıtını onaylayıp, öte yandan "küçük-güzeldir" teknolojisini savunmak saçmalıktır. Özellikle de Fransız sosyalistleri ve komünistlerinin desteğiyle, silahı Fransa'nın en kârlı ihraç mallarından biri haline getiren Fransız askeri-sınai kompleksine (yalnızca ABD ve Sovyet kompleksleri daha büyüktür) baktığımızda bu saçmalık apaçıktır. Fransız sanayi-sonrası sosyalist toplumunun, dev elektronik, bilgisayar, mühendislik şirketleri ve öteki askeri müteahhitlik şirketlerince şekillendirileceğini tasavvur etmek peri masallarına inanmaktır. Günümüzdeki askeri silahlanma yarışı devam ettikçe, ne "uygun teknoloji" ne asgari gelir garantisi ne merkezi devlette ve şirket yapısında dönüşüm gerçekleşemez. Nükleer santral programlarının "tekno-faşizmi"ne karşı çıkmakla birlikte Gorz, her nasılsa, Fransız askeri-sınai kompleksinin (ki bu kompleks, hem büyük bütçe tahsisleri gerektirmekte, hem de bir milyon dolayındaki iş imkanını ve dış ödemeler dengesini korumak üzere halkı daha fazla ihracata bağımlı kılmaktadır) büyümesinin, NATO ve sözde bağımsız nükleer caydırıcılık politikaları konusunda ciddi bir değişiklik yapmadan da önlenebileceğine inanıyor görünmektedir.

Bağımsız bir Avrupa nükleer caydırıcı gücünü ("Yıldız Savaşla-

rı" projesinin ve silahlanma yarışının öteki tehlikeli aşamaları göz önüne alındığında sonucu son derece kuşkulu bir stratejik hedeftir bu) reddedemeyişleri Gorz'un ve öteki anti-Stalinist solcuların Aşil topuğudur. Mitterrand, Craxi, Gonzalez ve öteki Avrupalı sosyalistlerin sonuçsuz politikalarının ötesine geçmek için Sol, sosyalist bir sanayi-sonrası toplumun alternatif modelini geliştirmelidir. Ancak, kilit askeri-sınai politikalar ve uygulamalar, mevcut çeşitli Atlantik yanlısı siyasal ve iktisadi çerçevelere dayandığı sürece bunu yapamaz. Kitlelere, nükleer güce dayalı askeri-sınai komplekslerle birlikte bir sanayi-sonrası toplum kurulmasını destekleme dışında bir seçenek bırakmayan Gorz, fantastik bir adımla ütopyasına ulaşır. "Bağımsız sivil toplum"un "Sovyet ayısı"na karşı savunulmasının, nükleer santrallarla bağlantılı tehlikesine bizzat Gorz'un dikkat çektiği askeri özellikler olmaksızın nasıl gerçekleşeceği bilinmemektedir. Aslında, teknik rasyonelliğin böylesine güçlü bir eleştiricisi ve eko-sosyalizmin böylesine güçlü bir destekleyicisi olan birinin nükleer silahlarla ilgili bu kadar belirsiz bir görüşü kabul etmesini (tam da Gorz'un yazılarının başka bölümlerinde karşı çıktığı kişilerce önerilen görüşler bunlar) anlamak son derece güçtür. Pek çok barış yanlısı eylemcinin nükleer silahlara tek-yanlı karşı çıkışı (bu silahların varlığının, günümüz kapitalist ve Sovyet siyasal ekonomileriyle bağlantısını kavramadan), savunma politikaları, sanayi eğilimleri, Gorz'un, sosyal yardım-savaş bütçeleri arasındaki ilişkiyi vb yeterince göz önüne almayan tek-yanlı ütopya imgesinde yansımaktadır.

Bahro'ya dönelim; Bahro, nükleer savunma ve barış hareketine ilişkin iki ana kuramsal konuda Gorz'dan farklı olduğunu göstermektedir. Birinci farklılık tüm Doğu-Batı ilişkileri konusunu etkiler. İkinci kuramsal farklılıksa teknolojik ve sınai gelişimin rolüne ilişkindir. Gorz'un aksine Rudolf Bahro, Avrupa barış hareketinin önde gelen kişilerinden biri olmuştur. Batı Alman Yeşil hareketinin Doğu ve Batı'nın silahsızlanması talebinin başını çeken Bahro, Atlantik yanlısı savunma politikalarını destekleyen Avrupalı sosyal-demokratlarla taban tabana karşıt konumdadır. Bahro'ya göre vatandaşlar nükleer silahları tek yanlı olarak yok etmezlerse tüm doğal canlı türlerinin geleceği tehlikededir. Nükleer caydırıcılığı savunan tüm kuramsal gerekçeleri, zorunlu silahlanma yarışı teması üzerine çeşitlemelerden başka bir şey olmadığı düşüncesiyle reddeden Bahro, nükleer savunmanın her türlü biçiminin (bağımsız olsun, NATO içinde olsun) kaçınılmaz olarak im-

hacılık mantığını desteklediğini savunur.[17] Gorz'un aksine Bahro, iki Almanya'nın NATO ve Varşova paktlarından çıkışı için mücadeleyi desteklemektedir.[18] Barış hareketinin, Doğu Avrupa'daki Sovyet baskısı ve sömürgeciliğine şiddetle karşı çıkması gerektiği konusunda Gorz'la aynı düşünen Bahro, Avrupa'nın Amerikan militarizmiyle dayanışmasını haklı göstermek için anti-Sovyetizmden yararlanılmasını açıkça reddetmektedir. Soğuk Savaş siyasetinin hem Doğu hem Batı elitlerinin yararına olup olmadığı (muhalifler üzerinde toplumsal denetim yöntemi olarak) konusunda Bahro, Toffler'ın, kapitalist ve komünist ülkelerdeki birbirine yakınlaşan ya da benzer sanayi sistemleri görüşüne yakındır.

Bahro şöyle demektedir:

> İktisadi açıdan bakıldığında Batı'nın artık Sovyetler Birliği'nin siyasal yapısını değiştirmeye gereksinimi yoktur. Dünya pazarı yeniden yaratılmıştır. Sosyalist sistemin özerkliği çok görecelidir. Maddi yapılar teknolojik düzeyde, genellikle aynıdır. Sosyalist ülkelerin teknoloji alanındaki gerilikleri onları dünya pazarına açılmaya, boru hattında olduğu gibi, kendi çıkarlarına aykırı işleyen bu pazarın kurallarına boyun eğmeye zorluyor. Artık kâr amacıyla Doğu Avrupa'daki rejimleri değiştirmek için siyasal ya da askeri bir neden kalmamıştır.[19]

New Left Review editörlerinin Sovyet ekonomisinin Batı'dan bağımsız olduğu yolundaki görüşünü reddeden Bahro, "Silah yarışı ve teknolojik bağımlılık öylesine güçlüdür ki Sovyetler Birliği dünya pazarının az çok bir periferisi durumundadır"[20] demektedir. Doğu ekonomilerinde piyasalaşmanın gelişmesine izin verilirken, Bahro'nun "dünya kapitalist pazarı"na bağımlı olma ve bütünleşme tezi aşırı bir basitleştirmedir. Doğu ile Batı'nın ortak bir sanayi yapısına sahip olduğu ve Sovyetler'in sınai bir monokültürün temsilcisi olduğu görüşü[21] Bahro tarafından, silahsızlanma talebini desteklemek üzere kullanıl-

17. R. Bahro, "A New Approach For the Peace Movement in Germany" (Almanya'daki Barış Hareketi İçin Yeni Bir Yaklaşım), E.P. Thompson et al., **Exterminism and Cold War** (İmhacılık ve Soğuk Savaş), (Londra: Verso, 1982), s. 87-116.

18. **Bak.** Bahro, **From Red to Green,** s. 198. **Bak.** Türkçe basım, s. 182.

19. **Ibid.**, s. 202. **Bak.** Türkçe basım, s. 186.

20. **Ibid.**, s.203. **Bak.**, Türkçe basım, s. 187.

21. **Ibid.**, s. 207.

maktadır. Bahro'ya göre militarizm ve onun kesin imhacılık mantığı antropolojik, psikolojik ve yapısal koşullara bağlıdır. Çeşitli bağımsız gözlemlerde, Bahro militarizmin hammaddelere bağımlılığın doğal bir sonucu olduğu tezini belirtir;[22] ayrıca çocuk psikologları ve antropologların yanı sıra dinsel ve ruhçu gelenekler, E.P. Thompson, Reich, Galtung gibi kuramcıların tuhaf bir karışımından bir sentez oluşturmaya çalışarak militarizmi ve saldırganlığı da açıklar.[23] Bahro'nun kaynakları, 1960'larda karşı-kültürü (değerli sezgiler ve derin düşünceye dayalı pop psikoloji karışımı) canlandıran düşünce okullarına çok benzemektedir. Bu antropolojik ve psikolojik öznitelikler üzerinde dikkatle duran Bahro'ya göre;

> Avrupa uygarlığının doğasında saldırgan bir Hint-Germen özellik vardı ve bu özellik kendini Anadolu'da Hititlerde, Troya'da Yunanlılarda ve Roma'ya karşı savaşları sırasında Germen kabilelerinde göstermişti. Galtung bu karakter tipine *homo occidentalis* der, ayrıca bunun aşırı bir varyantı olarak Nazileri *homo conquistador* olarak tanımlar. Avrupa uygarlığının derin bir dönüşümünün gerekliliği bu *homo occidentalis* ya da *homo conquistador*'un manevi olarak def edilmesini de içerir.[24]

Son zamanlarda "Batılı İnsan"ın olumsuz özelliklerini eleştiren birçok kişi gibi Bahro da insan türünün kurtuluşunu, neredeyse yarıdinsel ya da ruhsal bir anlamda saldırganlıktan, rekabetten ve mal ve güç biriktirme isteğinden uzaklaşmada görmektedir.[25] Ancak kültürel devrimle ortaya çıkarılabilecek olumlu nitelikler, örneğin rekabetçi şiddet ve tamahın alt edilmesi, Galtung'un ve Bahro'nun, basite indirgenmiş kültürel antropoloji ve toplumsal psikolojisiyle karıştırılmamalı ya da *homo occidentalis* gibi cinsiyet ayrımcı ve son derece belirsiz kategorilere dayandırılmamalıdır. Bahro, "Kültürel bir devrim olmaksızın silahlanma yarışı karşısında hiçbir şansımız yok" demektedir.[26] Ancak imhacılığa karşı mücadele sanayi uygarlığına karşı mücadeleye

---

22. **Ibid.**, s. 140.

23. **Ibid.**, s. 215-16 ve **Building the Green Movement**, s. 142-58.

24. **Ibid.**, s. 169. **Bak. Kızıldan Yeşile**, s.157.

25. **Bak.** Bahro, "To Change the World Through Faith" (İman Yoluyla Dünyayı Değiştirmek), **Socialism and Survival**, s. 78.

26. Bahro, **From Red to Green**, s. 214.

indirgenemez. Nükleer silahların, büyük askeri-sınai komplekslerin ya da *homo conquistador*'ların bulunmadığı bir sanayi toplumunu tasarlamak olanaklıdır.

Belirli tarihsel toplumlar arasındaki temel ayrımları, örneğin, bu toplumların değişik siyasal ekonomileri arasındaki temel ayrımları bulanıklaştıran Bahro, yalnızca spekülatif bir antropoloji ve psikolojizme dayanarak sanayi toplumuna temel muhalefetini sürdürebilir. *New Left Review* editörlerinin belirttiği gibi Bahro, E.P. Thompson'ın "imhacılık" kavramını almış ve buna Üçüncü Dünya'da kitlesel açlık, süregiden sanayileşmeyle doğanın mahvedilmesi sorunlarını ve *homo occidentalis*'in psikolojik kökenlerini eklemiştir.[27] Bu sorunların her biri silahlanma yarışıyla bağlantılıdır, ama imhacılık mantığıyla açıklanamaz.[28] Bu ayrım çok önemlidir. Zira, eğer nükleer savaş tehdidi ve endüstriyelizm arasındaki kopmaz bağla ilgili olarak Bahro haklıysa, nükleer silahların bulunmadığı bir dünyada insan ırkının geleceği kuşkusuz karanlık olacaktır. Bu karamsarlığın nedeni, Bahro'nun sanayisizleşmeyi savunuşunun, sanayisiz bir gelecekte üretimin ve varoluşun doğasına ilişkin en küçük bir ayrıntı olmaksızın, yalnızca bir dizi slogandan ibaret kalışıdır. Bahro, insan yaşamının hangi ilkel biçimlerinin (lüks yaşamdan değil, kötü beslenme, evsizlik, soğuk ve karanlığın bulunmadığı bir yaşamı yeniden üretmek için gerekli minimumlardan söz ediyorum) varlığını sürdüreceğini bile belirtmezken, psikolojik düzeyde bir kültürel devrim yararsız olacaktır.

Ancak Bahro'ya haksızlık etmemek için şunu da eklemeliyim: Bahro, sanayisizleşmeyi savunuşunu esas olarak, sanayinin kendisine topyekün bir saldırıdan çok, mevcut üretim ve tüketim biçimlerinin bir eleştirisi olduğu izlenimini de vermektedir. "Yeryüzü gelecek yüzyıldaki 10 ya da 15 milyarlık Kuzey Amerikalı orta sınıf insanının maddi tüketimini karşılayamaz"[29] diyen Bahro'yla aynı görüşteyim. Ayrıca, otomobil, kimyasal madde ve nükleer enerji sanayileri gibi çevreyi kirleten sanayilerin yayılması ve büyümesine muhalefetini de bütünüyle onaylıyorum. Can alıcı soru şudur: Yaşamın yeniden üretimini

27."İmhacılık" kavramının bir tartışması için, **bak.** Thompson, et al, **Exterminism and the Cold War.**

28. Bahro, **From Red To Green,** s. 214; ayrıca **bak. Building the Green Movement,** s. 142-58.

29. Bahro, **Socialism and Survival,** s. 130.

sağlayacak bir çevreyle ve eşitlikçi ve demokratik yeni bir dizi toplumsal düzenle uyumlu sanayi ne kadar ve ne tür olmalıdır?

Bahro'nun, sanayinin büyümesi, dev projeler ve artık üretiminin en kötü yanlarını eleştirme konumundan, fiilen, bugün bildiğimiz biçimiyle her türlü sanayiden vazgeçmeyi isteme konumuna geldiği anlaşılıyor. Bahro, sanayi üretimi sorununa ve hemen hemen tüm diğer siyasal ve sosyo-kültürel konulara yalnızca ekolojik fundamentalizm açısından bakıyor. Yani, "sanayi sistemi"nin devamını sağladığına inandığı herhangi bir şeye gitgide aşırılaşan muhalefeti, istisnasız onu ve diğer "Fundamentalist Yeşilleri", alternatif savunma stratejileri, yeni işler ve ara ya da geçici stratejiler (nihai ekotopyadan başka) oluşturmak gibi önemli görevlerden uzaklaştırmaktadır. Sanayisizleşmeyi savunmanın doğasında varolan sorunlardan bazılarına, bu sanayi-sonrası kuramcısının Üçüncü Dünya'yı analizini ele aldığımda ve 5. bölümde siyasal stratejiyi tartıştığımda döneceğim.

En önemli silahlarını, günümüz ulus devletlerindeki tüketim ve askeri sanayi yapısının en tehlikeli ve yıkıcı öğelerine doğrultan Bahro, Marcuse'nin "egemenlik mantığı" kavramına yakınlık gösterir. Marcuse şöyle demektedir: "Bugün egemenlik, varlığını yalnızca teknoloji aracılığıyla değil, teknoloji *biçiminde* sürdürür ve yayar; ve teknoloji biçiminde, tüm kültür alanlarını özümseyen siyasal iktidarın yayılmasına büyük meşruiyet kazandırır."[30] Batı biliminin doğasındaki yıkıcılığı eleştiren Marcuse ve Bahro'nun dediklerinde büyük bir gerçek payı varsa da sosyalistlerin sorunu, bu "egemenlik mantığı"ndan nasıl kopulacağı olarak kalmaktadır. Geçmişteki ve gelecekteki teknolojik rasyonellik, kurumsallaşmış bilim vb'nin en kötü yanlarından birçoğu kuşkusuz reddedilebilirse de tümüyle yepyeni bir bilim geliştirilebileceğine inanmıyorum. Sanayi toplumunu derin bir tarihsel şiddet ve psikoloji geleneğiyle özdeşleştiren Bahro, bilim ve mantığın tek boyutlu yorumuna boyun eğiyor. Aydınlanma'nın maddileştirici ve makineleştirici özelliklerini vurgulayan Frankfurt Okulu ve Foucault gibi Bahro'nun psikolojizmi, kendileri de "egemenlik mantığı"yla kirlenmiş olan bilim, sanayi ve örgütlenmede belli gelişmelerden yararlanmadan eko-pasifist bir alternatifi açıklama olanaklarını ciddi biçimde sınırlamaktadır. "Sanayisizleşme" kapitalist sanayi büyümesi ve komünist üretimciliğin en kötü yanlarından radikal bir kopuş anlamına geliyorsa, Bahro ile Marcuse'nin yaptığı eleştiriler olabildiğince des-

30. H. Marcuse, **One Dimensional Man** (Londra: Sphere Books, 1968), s. 130.

teklenmelidir. Ama Bahro'nun şimdiyle kopuşu, sanayi etkinliğinin toptan reddini gerektiriyorsa, bu yeni dünyanın gerçekleşebilirliğinin ya da mantıksal olabilirliğinin daha ayrıntılı bir açıklamasını sunmak görevi Bahro'nundur.

Bahro, saldırgan ya da yıkıcı olmayan üretim ve tüketimin kabul edilebilir düzeyleri hakkında ya çok az şey söylediği ya da hiçbir şey söylemediği gibi militarizm ve hammaddelere bağımlılık arasındaki ilişki üzerine basite kaçan açıklaması, geçmişin, şimdinin ve geleceğin uluslararası ilişkilerini ve çatışma nedenlerini gözden kaçırmaktadır. Örneğin, ülkelerin güneş enerjisi ve sentetik maddeler gibi yenilenebilir enerji kaynakları yaratarak petrol, kömür vb gibi hammaddelere bağımlılıktan kurtulduğu bir durum tasavvur edilebilir. Bu tür bağımsız kendine yeterliliğin mutlaka barışçı ilişkilere yol açması gerekmez, zira savaşın nedenleri Bahro'nun basitçi psikolojizm ve buna bağlı sanayileşme tezine indirgenemez. Öte yandan Bahro, Toffler ve öteki sanayi-sonrası kuramcılarının yazılarında gözlenen biyoteknolojiyi eleştirisiz destekleme tutumuna çarpıcı biçimde karşı olarak genetik teknolojinin doğasında barındırdığı tehlikelere son derece duyarlıdır. Bahro, "Nükleer teknolojiden çok genetik teknolojiyi yasaklamak daha önemlidir"[31] demektedir. Bahro'nun biyoteknoloji konusundaki derin kaygılarını paylaşsak bile bu alandaki belirli gelişmelerin (örneğin, kimyasal gübre olmaksızın sert iklimlerde yetişen bir bitki türünün yaratılması) güvenli çevre ölçütleriyle uyumlu olabileceğine inanabiliriz. Ancak Bahro, sınai kapitalist genetikçilerin geliştirdikleri pek çok şeye karşı bizi uyarmada kesinlikle haklıdır.

Ne yazık ki Bahro'nun, dünyadaki askeri-sınai komplekslere şiddetli muhalefeti günümüzdeki silahlanma yarışının tarihsel gelişimi konusunda daha makul bir kurama dayanmamaktadır. Ayrıca Bahro'nun şanssızlığı şurada: Nükleer silahsızlanmayla sanayileşmeyi birbirine öylesine sıkı bağlamaktadır ki, insanlar şaşkınlık ve kuşku içinde kalıyorlar. Bahro, sanayi-sonrası sosyalist toplumuyla uyumlu olabilecek üretim tipi ve teknolojinin çerçevesini ayrıntılı biçimde çizinceye kadar, tüm alternatif stratejisini ciddi çekinceler ve kuşkular saracaktır. Bahro'nun analizini *in toto** kabul etmenin zorluğu, yaptığı değerli katkıları görmemizi engellememelidir. Ancak her şeyi kapsayan

31. Bahro, **Socialism and Survival**, s. 151.

* In toto: Bütünüyle (ç.n.)

imhacılık mantığıyla, Doğu ve Batı'daki kapitalist sanayi projesinden söz ettiğinde, Bahro'nun işaret ettiği örneklerin çoğuyla aynı görüşte olmak ve buna karşılık ciddi biçimde kusurlu ve vahiysel olduğu için, çizmiş olduğu genel tabloyu reddetmek gerekiyor. Aşağıdaki konularda, Bahro'nun öne sürdüğü sanayisizleşme tezinin neden sosyalistler ve sanayi-sonrası kuramcıları açısından büyük sorunlar yarattığını ayrıntılarıyla açıklayacağım.

C. SAVUNMACI SAVUNMA SİSTEMLERİ VE SANAYİ-SONRASI TOPLUM

Barış hareketinin rolü ve hedefleri konusunda Bahro ile Gorz ve ayrıca öteki sanayi-sonrası kuramcıları arasındaki ciddi farkları bir kenara bıraksak bile, geride nükleer silahsız bir dünyada savunmanın uzun dönemli sorunları kalıyor (nükleer silahların ortadan kaldırıldığını ya da kesinlikle kaldırılmakta olduğunu varsayıyoruz). Galtung gibi nükleer silahların önde gelen muhaliflerinden birçoğu saldırgan askeri sistemlere karşılık savunmacı savunma sistemlerinin yaratılmasını savunmuşlardır. Bahro, alternatif savunma sistemlerini gönülsüzce desteklemektedir. Bahro'ya göre:

> Sözde alternatif savunma politikası da kesinlikle imhacı bağlamın bir parçasını oluşturur. Sözgelimi, pratik siyaset düzeyinde bir yanıttır, ama sonunda radikal bir eko-pasifist alternatif, Protestan Kilisesi'ndeki belirli çevrelerin temsil ettikleri türde bir alternatif geliştirmeliyiz. Ancak şu ya da bu türde bir savunma düşüncesi herkesin kafasını meşgul ettiği için, saldırı yeteneği olmadığı, gösterilebilecek silahlarla savunmaya yönelik olduğu tartışmasız bir savunma sisteminin geliştirilmesinin mümkün olduğunu düşünmekle yetindim.[32]

Bahro'nun hiçbir savunma sistemini tercih etmediği ve yalnızca Galtung'un *homo occidentalis*'inin eko-pasifist bir insana dönüşümüyle savaşın nedenlerinin ortadan kalkacağına inandığı açıksa da alternatif savunma sistemlerinin gelişimiyle ilgili sorunları ve toplumsal koşulları tartışmak hâlâ gereklidir. Bahro, Johan Galtung'un yapıtına

32. Bahro, **From Red to Green**, s. 142; **Bak.** Türkçe basım, s. 132; ve "A New Approach for the Peace Movement in Germany" (Almanya'daki Barış Hareketi İçin Yeni Bir Yaklaşım), s. 115.

hayranlık duyduğuna göre ayrıca zaten Bahro ile öteki sanayi-sonrası kuramcılarının bu konuda ayrıntılı analizleri bulunmadığı göz önüne alınırsa konuya Galtung'un savunma üzerine yazdıklarını inceleyerek yaklaşmak daha kolay olacaktır:

"Silahsızlanma-ötesi: Saldırgan savunmadan, savunmacı savunmaya"[33] gibi yazılarında Galtung, alternatif bir savunma stratejisinin temel özelliklerinden bazılarını geliştirir. Galtung'a göre ana fark kitle tahrip silahlarıyla konvansiyonel savunma arasında olmadığı gibi askeri ya da askeri olmayan savunma arasında da değil, savunmanın saldırgan ya da savunmacı yolları arasındadır. Galtung *savunmacı silahları*, sınırlı bir mesafeye ve yıkım alanına sahip ve bu nedenle yalnızca ülkenin kendi topraklarında kullanılabilen silah sistemleri olarak tanımlamaktadır. Saldırgan sistemlerse, bunların dışında kalan tüm öteki silah sistemleridir. Galtung, bu ikisi arasında gri alanlar olduğunun (örneğin, saldırgan silahlara dönüşebilen uçaksavar silahlar) farkındadır, ama savunmacı savunmanın topyekün ulusal biçimi içinde kabul edilerek bu gri alanlar asgariye indirilebilir. Galtung, kışkırtıcı ya da saldırgan olmayan iyi bir savunma sistemi oluşturmak üzere üç savunmacı savunma tipi önermektedir. Bu üç tip ya da öğe şunlardır: (a) Konvansiyonel askeri savunma; (b) Paramiliter savunma ve (c) Askeri olmayan savunma. Savunmacı savunma sistemi, aynı zamanda, askeri ittifaklardan çok savunmada yüksek bir ulusal kendine güven düzeyini varsaymaktadır. Ayrıca, yüksek düzeyde yerel kendine güven düzeyinin de bulunduğunu kabul eder; buysa, toplumda merkezi ve hiyerarşik iktisadi ve siyasal yapılardan uzaklaşma anlamına gelir. Son olarak, Galtung, şu uyarılarda bulunur: Savunmacı bir savunma sistemi, ülkesinden saldırgan silahlarla bu sisteme saldıran bir düşmana zarar verebilir; sistem, ülke dışındaki düşmanlara saldırgan değildir; ancak ülke içindeki düşmanlara karşı son derece saldırgan olabilir. Ayrıca bu alternatif sistem halkın savunmaya hazır oluş düzeyinin yüksek olduğunu da önkoşul olarak kabul eder. Bu risklerine karşın, Galtung'a göre saldırgan silah sistemlerinden askeri olmayan savunma sistemlerine geçiş kitlelerce günümüzde benimsenmez; bu nedenle, nükleer yıkım riskini göze almaktansa, ulusal saldırgan silahları yok etmek ve savunmacı bir savunma sistemini benimsemek daha iyidir.[34]

33. **Journal of Peace Research**, 21 (2), 1984, s. 127-39'da, ayrıca **There Are Alternatives!** (Alternatifler Var) (Nottingham: Spokesman, 1984)'de yayımlanmıştır.

34. **Bak. Ibid.**

Galtung'un önerisinde sanayi-sonrası kuramcılarını hemen ilgilendiren iki nokta öne çıkmaktadır. Birinci olarak, savunmacı bir savunma sistemi, Jones ve Toffler tarafından savunulan askeri ittifaklarla ya da Gorz tarafından savunulan bağımsız Avrupa nükleer sistemiyle uyuşmaz. İkinci olarak, savunmacı bir savunma sistemi, Bahro'nun fundamentalist sanayisizleşme çağrısıyla uyuşmayan (daha sonra bunu açıklayacağım) bir sınai gelişme düzeyinin varlığını kabul eder. Böylece, teknoloji, siyasal ve iktisadi yapılar ve uluslararası ilişkiler arasındaki ilişki açıkça analiz edilmeksizin askeri ve sınai yapılar arasındaki mevcut iç bağlantıya uygun bir yanıt geliştirilemez. Son derece merkezileşmiş iktisadi ve siyasal sistemlerden herhangi ciddi bir uzaklaşmayla bağlantılı sorunları kavramak özel bir önem taşımaktadır.

Sanayi-sonrası kuramcılarının çoğu küçük, ademi merkezi kurumları savunduklarına göre Galtung'un yüksek düzeyde bir yerel ve ulusal kendine güvene dayalı planını benimseyen toplumlarda savunmacı savunma sistemlerinin ne denli uygulanabilir olduğunu tartışmak gerekmektedir. Savunma açısından ulusal kendine güven için gerekli çeşitli koşullar incelendiğinde, çoğu ülkenin askeri olmayan ve paramiliter savunma yapılarını örgütleyebilecek durumda oldukları görülebilir. Paramiliter savunma örgütlerinin temel sorunu, toplumda bir bütün olarak askeri bir kültür sağlamadan bunların ne denli etkili olarak harekete geçirilebileceğinin bilinmeyişidir. Ayrıca eşgüdüm sorunu da vardır; Galtung'un belirttiği gibi savunmacı bir savunma sisteminin askeri, paramiliter ve askeri olmayan bileşenleri arasında iletişim ve eşgüdüm düzeyi sorunu vardır. Ulusal savunmasında, sivil halkın *gönüllü* katılımına dayanan bir toplum, hükümeti ve vatandaşları arasında, günümüzdekinden çok daha yakın ve açık bir ilişkiye sahip olmalıdır. Hükümetin bu açıklığı, devlet kurumlarının baskıcı aygıtlar olarak örgütlenmemesi, yani zorlayıcı ya da bürokratik yöntemlerle egemen sınıf ya da elit bir zümreyi koruyan aygıtlar olmamaları demektir.

Saldırgan savunma sistemleri içinde askerlerin ulusalcılıkla harekete geçirilişinin çok sayıda örneği bulunmakla birlikte, kendine güveni destekleyen ve aynı zamanda belirgin özelliği büyük eşitsizlikler olan bir toplumda egemen sınıfların milyonlarca silahlı vatandaşa güveneceğine inanmak apayrı bir şeydir. Saldırgan olmayan silahlara ağırlık vermesine karşın Yugoslavya'da bile zorunlu askerliğe dayalı düzenli bir ordu bulunmaktadır. Toplumda yeniden feodalleşmeyi (örneğin, yerel fieflere, bencil taşralılığa ya da saldırgan savaş ağalarına bölünmüş bir toplum) önlemek için toplumsal eşitliği, kadın haklarını,

etnik azınlıkları vb destekleyen güçlü bir evrensel ahlakla, ülke topraklarında yaşayan yerel toplulukların bağlarının güçlendirilmesi gerekir. Ulusal kendine güvene ilişkin bütün bu önkoşullar, mülkiyet ilişkilerinde, mevcut askeri komplekslerin doğasında ya da güç ve ayrıcalığın bölüşümünde fazla bir dönüşüm olmaksızın özel girişimin yaygınlaşmasına dayalı sanayi-sonrası siyaseti kavramlarıyla çatışmaktadır.

Teknik düzeyde, savunma açısından ulusal kendine güven, silah sistemleri (kitle tahrip nitelikli olmayan) üretebilen bir sanayileşme düzeyini varsayar. Alternatif savunma sistemi yanlılarının onayladığı silah tiplerinden biri hedefi bulma hassaslığı yüksek silahlardır. Bu silahlar tanka, uçağa, füzeye ve gemilere karşı kullanılabilir. Ancak sorun, bu silahların son derece yüksek bir teknolojik altyapı gerektirmesidir; ve *William Agrell'e*[35] göre bu altyapı hemen tamamen Amerikalıların elinde bulunmaktadır. Her ne kadar İsveç ya da Avusturya gibi birkaç küçük ve bağımsız sanayileşmiş devlet bu yüksek teknoloji silahlarının yapımında işbirliği yapabilirlerse de böyle bir teknolojik altyapının olası etkileri, bizi, kurulacak sanayi-sonrası toplum tipinin daha kesin bir tanımını istemeye zorlamaktadır. Bahro'nun sanayisizleşme senaryosunda, bu tür herhangi "pratik siyasal" bir savunmacı savunma stratejisi, teknolojik icatlara şiddetle karşı çıkışıyla çelişir. Örneğin, Bahro'nun ve Yeşil hareketin öteki savunucularının bilgi teknolojisi, elektronik, bilgisayar ağı ve şiddetsiz direniş dışında, ulusların saldırıya dayanmayan savunması için gerekli öteki öğeler konusundaki tutumları net değildir. Bahro iki şeyi birden istemektedir. Bir yandan yüksek teknolojiye ve sanayi sistemine karşı çıkmakta, öbür yandan da "mikroyongalar birkaç yüz insandan oluşan görece küçük bir komünde kompleks üretime hizmet edebilir...."[36] demektedir. Ancak Bahro, Gorz'un işaret ettiği şu önemli noktayı görmezlikten geliyor: Yerel toplulukların teknik kaynaklarının ötesindeki ulusal ya da bölgesel sanayilerin gerekliliği. Gorz'a gelince; bağımsız ve nükleer silahlı bir Avrupa'nın, Avrupa'nın büyük kapitalist çokuluslu şirketlerini desteklemeksizin Amerikan yüksek teknolojisiyle nasıl yarışacağı (bu teknolojik gelişmeler devlet sektörü işletmelerince üstlenilmediği tak-

35. W. Agrell, "Small But Not Beautiful" (Küçük Ama Güzel Değil), **Journal of Peace Research** 21 (2), 1984, s. 158-67.

36. Bahro, **Building the Green Movement**, s. 158.

dirde) hiç açık değildir. Gorz, nükleer caydırıcı silahlar biçiminde kitle tahrip silahlarını desteklediği için, onun, kapitalist olmayan yerel ve ulusal sınai altyapıyı savunması, silahlanma yarışının devamını onaylamasıyla ne yazık ki pek uyuşmuyor.

Saldırgan olmayan ve ulusal düzeyde kendine güvene dayalı daha makul bir kuram için, Gorz'un savunduğu yerel ve ulusal sanayiler karışımıyla Galtung'un yerel olarak ademi merkezileştirilmiş sivil ve askeri inisiyatifler modelini birleştirmek gerekmektedir. Ancak modern bir iletişim sistemi olmaksızın ademi merkezci bir savunmacı savunma sisteminin etkili olması zordur. Yerel gerillalardan ya da partizan kuvvetlerinden oluşan bir orduya dayanmak yeterince makul bir görüştür, ancak istilacı bir kuvvetin (saldırılarla taciz edilmesi yerine) engellenmesi çok sayıda yerel savunma grubunun hızla harekete geçirilmesine dayanır. Açıkçası, aşırı ademi merkezileşme herhangi bir savunma sistemini etkisiz duruma düşürür. Peki, Galtung gibi insanlar ne kadar merkezi denetimden hoşlanırlar? Bu, ademi merkeziyet yanlılarının içinden çıkamadığı zor bir sorudur. Dahası, yerel kendine güven kavramı, ademi merkezi kuvvetlerin büyüklüklerindeki büyük oransızlık (örneğin, milyonlarca insanın yaşadığı kentlerle köyler ve küçük kasabalar arasındaki farklar) sorununu çözmez. Savunma bölgesel karargâhlarda mı yoğunlaşacak? Sınai altyapı bölgesel mi, yoksa yerel olarak mı örgütlenecek? Bu sorunların hiçbiri alt edilemez bir sorun değildir, ancak bunun için sanayi-sonrası merkezi ve ademi merkezi güç merkezleri arasındaki karmaşık ilişkiler konusunda kuramcılarımızın sunduğundan daha derin bir kavrayış gereklidir.

Savunmacı savunma sistemlerini savunanlar kesinlikle bir ikileme düşmektedirler. Birinci sorun, günümüzdeki korku siyaseti savunucularına ve nükleer-olmayan saldırgan savunma sistemlerine yönelik taleplere fazla yüz vermemektedir.[37] Eğer bir yabancı devlet saldırgan olmayan toplumu yıkmaya kesin olarak kararlıysa, savunmacı bir

37. Alternatif Savunma Komisyonu Raporu, **Defence Without The Bomb** (Bombasız Savunma) (Londra: Taylor & Francis, 1983), güçlü konvansiyonel savunma kuvveti taraftarlarına çok fazla ödün vermektedir. Askeri olmayan savunmayla ilgili seçenek ve sorunlar üzerine bir inceleme için, **bak.** "Complementary Forms of Defence: Report of the Swedish Commission on Resistance" (Tamamlayıcı Savunma Biçimleri: İsveç Direniş Komisyonu'nun Raporu) ve T. Olsen, "Social Defence and Deterrence: Their Relationship" (Sosyal Savunma ve Caydırma: Birbirleriyle İlişkileri), (iki makale de) **Bulletin of Peace Proposals,** 16 (1), 1985, s. 21-32 ve 33-50.

sistemin, bu devletin kitle tahrip silahlarıyla saldırmasını engellemesi çok zordur. Dolayısıyla, günümüzdeki saldırgan savunmacı sistemlerle karşılaştırıldığında savunmacı bir savunma sistemi göreceli olarak hep zayıf olacaktır. Savunmacı savunma sistemlerinin gelecekteki başarısı, ulusal ve yerel kendine güvenin üç öğesine olduğu gibi uluslararası bir barış kültürünün, nükleer silahlardan arınmış bölgelerin vb geliştirilmesine de dayanmaktadır. Ancak alternatif savunma yanlıları arasındaki ilk eğilim, belki de günümüzdeki saldırgan askeri sistemleri kullanmaya alışmış olanlara güven vermek; karşıt eğilimse, hiç savunma sistemi gerektirmeyen alternatif toplum modelleri oluşturmaktır. Bu durum, zaman zaman ulus devletine karşı ("temel komünler"i savunurken), aynı zamanda, savunmacı bir savunma sisteminin gerektirdiği en temel sınai teknoloji düzeyine de karşı görünen Bahro'nun modeli için kuşkusuz doğrudur.

Mandel gibi Marksistlerin de nükleer savaşın, ancak kapitalist sistemin sona ermesiyle önlenebileceğine inanmayı sürdürdüklerinde fundamentalist kavramlar kullanarak tartışmaları da çok ilginçtir.[38] Barış eylemcilerinin birçoğu kapitalist sınıf egemenliğinin oynadığı önemli rolü gözardı eder ya da askeri sorunları sosyo-ekonomik yapılardan ayırırlarken, Mandel ve öteki Marksistler kapitalist-olmayan çelişmelere (örneğin, Çin ile Vietnam arasındaki) şöyle bir değinirler ve "dünya devriminin" her sorunu çözeceğine inanarak rahatlarlar.[39] Her ne kadar Mandel, hiçbir zaman, Bahro ve Gorz gibi çevre konularına büyük bir ilgi göstermediyse de bu üçünün alternatif toplum kavrayışı derin biçimde apolitiktir. Mandel ve Bahro, her sorunun işçi konseyleri ve "temel komünler" tarafından çözüleceğini (teknoloji, tüketim ve üretim gibi sorunlarda taban tabana karşıt düşünseler de) düşünüyorlar. Teknoloji düzeyi gibi konularda Gorz, Bahro ile Mandel'in arasında bir yerdedir, ama onun nükleer silahlar konusundaki siyasal muhafazakârlığı, gelecek toplumlarda savunmayı ütopik biçimde ihmal edişinde kendini göstermektedir. Bahro ile Mandel geleceğe ilişkin aşırı basite kaçan senaryolarına karşın, günümüzdeki tehlikeleri

38. **Bak.** E. Mandel, "The Threat of Nuclear War and the Struggle For Socialism" (Nükleer Savaş Tehdidi ve Sosyalizm İçin Mücadele), **New Left Review** (141), 1983, s. 23-50.

39. Militarizm ve savaşın ortodoks Marksist çözümlemesinin bir eleştirisi için **bak.** M. Shaw (ed.), **War, State and Society** (Savaş, Devlet ve Toplum) (Londra: Macmillan, 1984), Michael Mann ve Martin Shaw'ın yazdığı 1 ve 2 bölümler.

daha çok önemsemektedirler. Oysa Gorz, kitle tahrip silahlarını desteklemeye tutumundan sanayi-sonrası toplumun pasifizmine fantastik bir sıçrayış yapmaktadır.

Sanayi toplumundan sanayi-sonrası topluma geçiş genellikle merkezilikten büyük bir ademi merkeziliğe geçiş olarak kavranmaktadır. Bahro ile Gorz, yalnızca, yaşamın "temel komünler"de ya da yerel topluluklarda odaklandığını tasavvur etmekle kalmıyor, ikisi de ulus devletin eskimişliğini fazla büyütüyorlar. Uluslararası çelişmelerin nedenleri ve savaşın önlenmesi gereğini ele alan başka birçok yazar da ulus devletin eskimişliği üzerinde durmuşlardır. Avrupa'da, Avrupa Nükleer Silahsızlanma Hareketi, Doğu-Batı çatışmasına bir çözüm olarak Polonya'dan Portekiz'e uluslarötesi bağları özendirmiştir; aynı şekilde, Güney Yarıküre'de Asya-Pasifik barış ve bağımsızlık hareketleri de benzer çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu tür hareketler övgüye değerse de hükümetler ile toplumsal hareketler arasındaki barışçı işbirliğinde iki yanlı ya da çok yanlı düzeyde önemli bir artış olmasına karşın, savunmacı savunma sistemi kavramı ulus devletinin varlığını sürdürdüğü varsayımına dayanır. "Global bir topluluk" oluşturma isteği uzun süredir sosyalistlerin, barış eylemcilerinin, ayrıca taşralı şoven tutum ve politikaları eleştiren tüm diğer insanların isteği durumundadır. Ancak dünya devrimi, tek dünya hükümeti ve bu tür öbür evrensel çözümler (bunları pek çok Marksist, liberal, Hıristiyan vb savunmaktadır) isteğinin yerel ve uluslarüstü kurum ve hareketler arasında derin bir çıkar çatışmasına yol açtığını kavramak da önemlidir. Ulus devleti kusurluysa ve birçok çatışmanın da nedeniyse, biz gene hoşgörüsüzlüğü, bencilliği, kayıtsızlığı ve aşırı-merkezileşmeyi desteklemeyen ya da demokratik denetimi, çoğulculuğu, eşitliği ve özgürlüğü boğmayan ya ademi merkezi yerelcilik ya da global uluslarüstü siyaset gibi alternatif modelleri bekleriz. Yerel ve ulusal kurum ve toplumsal güçler arasında daha fazla iktisadi, toplumsal ve siyasal işbirliğini desteklemenin ve ulusal kurumların aşınmasının (bu durumda geride dev uluslarüstü hükümet yapılarına bağlı yerel organlar kalır) demokratik egemenliği aşındırmayacağına ya da bürokratik kâbuslar yaratmayacağına inanmanın bambaşka şeyler olduğunu daha önce anlatmıştım.

Toffler'a göre okyanuslara ve uzaya ilişkin düzenlemeler getirmek, ayrıca tek tek ulus devletlerin kapasitesini aşan öteki sorunları ve teknolojinin olumsuz etkilerini gidermek amacıyla IMF, NATO, COMECON vb'ye, alternatif uluslarüstü kuruluşlara gerek vardır.[40] Toff-

40. Toffler, **The Third Wave**, s. 442.

ler'ın aşırı yük altındaki ulusal bürokrasileri kurtaracak kuruluşları savunması son derece yerindedir. Ayrıca Toffler'ın şu görüşüne de katılıyorum: "Ademi merkezilik demokrasinin güvencesi olamaz, oldukça kötü yerel tiranlar da ortaya çıkabilir. Aslında yerel siyaset genellikle ülke çapındaki siyasetten daha kokuşmuş olur. Dahası, ademi merkezilik diye gösterilen uygulamaların çoğu -örneğin, Nixon yönetiminin yeniden organizasyonu- merkezileşme yanlılarının yararına yapılmış sahte bir ademi merkezileşmeydi."[41] Bununla birlikte askeri ve sosyo-ekonomik düzeylerde insanlığın karşılaştığı başlıca sorunlar *per se** örgütsel sorunlar değildir. Birleşmiş Milletler, AET ve öteki uluslarüstü organlar için önerilebilecek her türlü iyileştirme önerisinin karşısında hâlâ çeşitli üye ulusların temelde uyuşmaz siyasal ve iktisadi çıkarları durmaktadır. Örneğin, Bahro ve diğerleri, Kuzey ve Güney arasındaki ilişkiler de (daha sonra ele alacağım) değişmeksizin savaşın önlenemeyeceğinin farkındadırlar. Kuzey ve Güney arasındaki temel ayrımların giderilmesi gereği bir yana komşu topraklardaki toplumsal güçler ve kurumlar arasında çok çeşitli yeni uluslarüstü ilişkiler tasavvur edilebilir. Aslında, daha kapsamlı uluslarötesi işbirliği gerçekleştirilinceye kadar ve gerçekleştirilmediği takdirde herhangi bir savunmacı savunma sisteminin kalıcı olacağına inanmak boşunadır. Ancak, ulus devletin rolünün ve konumunun ailenin rolüne belirli ölçüde benzediği kesindir. Her türden tarihsel aile tipi olabilir. Örneğin, şiddetten ve kadın ile çocukların istismarından arınmış ataerkil olmayan aileler yaratma mücadelesinin, aile üyelerinin toplumdaki diğer birey ve kurumlarla olan ilişkilerinde değişikliğin yanı sıra mevcut aile rolleri ve yapılarında derin bir değişim gerektirdiğini biliyoruz. Ancak, ulus devlet gibi hem ailenin yerine başka bir kurum geçirmek (her ne kadar yeni komünal birimler, yapılar ve ailemsiler tasavvur edilebilirse de) hem de evrensel değerlerin yeniden üretimi için gerekli temel nitelikleri elde etmek zordur.

Şiddete dayalı ve irrasyonel davranışlardan kuşkusuz ulusçuluk sorumludur, ama ulus devletin savunmacı bir kendine güven konumuna düşmesi, yalnızca alternatif uluslarüstü kurumlar yaratılmasından daha çok barışçı bir gelecek için umut vermektedir. Bunun nedeni, uluslarüstü kurumlar katılımcı üye devletlerde pek küçük değişikliklerle kurulabilirken, ulus devletlerin bünyesinde sınıfsal ve toplumsal

41. **Ibid.**, s. 442-3.

* **Per se**: Kendiliğinden, doğası itibariyle (ç.n.)

ilişkilerin devrimcileşmesi zorunluluğudur. Bahro, Doğu-Batı Bloku siyasetinin yıkıcılığından kurtulmuş ve yeniden birleşmiş bir Almanya'yı savunurken bunu kısmen kavramaktadır.[42] Buna karşılık, dünya çapındaki şirketlerin yerel "üreketiciler"le birlikte varolduğu sanayi-sonrası bir dünyada (Toffler'ın görüşlerine uygun biçimde); (derin iktisadi ve siyasal çıkarlar nedeniyle) askeri-sınai komplekslerin iktidarını tersyüz etmek şansı pek zayıftır. Öte yandan, ulusal savunmacı savunma sistemi için gerekli siyasal ve iktisadi yapıları dönüştürürken, tutarlı bir uluslararası silahsızlanmayı destekleme stratejisi, yeni uluslarüstü siyaseti yeni tipte bir ulus devletine bağımlı kılar. Ama bu demek değildir ki mevcut ulus devletlerinin toprak sınırları değişmeksizin kalacak, daha geniş bölgesel özerkliğin gelişimi bile (iktisadi ve siyasal gereklilikten ötürü) egemen özkimlik biçimi olarak ulusal-benzeri nitelikler geliştirecektir. Önemli olan, modern ulus devlet ya da çekirdek ailenin irrasyonel ve olumsuz özelliklerini savunmak değildir. Daha çok, sanayi-sonrası bir toplumda yerel toplulukların aşırı bolluğu ve uluslarüstü kuruluşların dev boyutu arasında kalan uzlaştırıcı devlet kurumlarının gerekliliğinin kavranmasıdır.

Son onyıllarda, büyük uluslarüstü kurumların ve toplumsal ilişkilerin ardındaki asıl itici güçler yerel ve ademi merkezi toplulukların öncelikli koruması altında değildi. Sosyoekonomik düzeyde, büyük çok uluslu şirketlerin yayılması, yerel kendine yeterlilik, kültürel özerklik ve siyasal egemenlik üzerinde son derece olumsuz bir etki yapmıştır. AET Komisyonu, Uluslararası Para Fonu ve öteki iktisadi kuruluşlar gibi büyük çokuluslu işbirliği kurumlarının çoğu, işçilerin, küçük çiftçilerin, yerel işletmelerin ve sosyal yardıma bağımlı insanların aleyhine büyük şirketlerin ve ulusal hükümetlerin çıkarlarını temsil etmişlerdir. Askeri düzeyde, NATO, ANZUS, Varşova Paktı ve öteki stratejik ittifaklar, üye ülkeleri blok rekabetine mahkûm etmekle kalmamış aynı zamanda toplumların militarize edilmesine katkıda bulunmuş, iktisadi kalkınmanın boyutunu ve niteliğini etkilemiş ve siyasal temsil sisteminin niteliğini sınırlandırmış ya da bozmuştur. Ekolojik düzeyde, çokuluslu iktisadi ve askeri projeler, kurumlar ve genel olarak ticaret, yerel çevreye (hava, su, orman kirliliği ve kentsel kirlilik ve yıkım), çok uluslu çevre koruma yetkililerinin çok sınırlı, ama yararlı düzenleyici ve temizleyici çalışmalarının altından kalkabileceğinden çok daha fazla zarar vermiştir.

42. Bahro, **Building the Green Movement**, s. 34.

Tüm uluslarüstü gelişmelerin olumsuz olduğunu öne sürmek saçma olursa da, bu dünya çapındaki bağlantılar niteliksel ve niceliksel olarak geçmişteki ve günümüzdeki iktisadi ve askeri uygulamalara benzerse, yerel demokrasi ve doğal yaşam ortamlarının daha büyük ve daha kapsamlı uluslarüstü ilişkilere karşın varlığını koruyabileceği konusunda iyimser olmak olanaksızdır. Zor olan, enternasyonalizmin ya da yerelciliğin ve ulusalcılığın, ne zaman ilerlemeci ya da gerici siyasal iktisadi ve kültürel çıkarlara hizmet ettiğini kavramaktır. Daha fazla demokrasi, barış, kültürel çoğulculuk ve iktisadi ve toplumsal eşitliği geliştiren çokuluslu hareketler ve etkinliklerden (örneğin, barış ve kurtuluş hareketleri vb) başka yerel ve ulusal demokrasi ve sosyoekonomik özerklik için mücadele, uluslarüstü siyasetin mevcut biçimlerinin günümüzdeki kapitalist ve komünist savunucularından daha fazla evrensel değerlere (eşitlik ve demokrasi) ulaşma şansına sahiptir. Bu konuları sonraki bir bölümde yarı-otarşik stratejilere bağlantılı olarak ele alacağım.

D. KUZEY'DEN GÜNEY'E: SANAYİ-SONRASI İLE SANAYİ-ÖNCESİ KARŞI KARŞIYA

Bu kadar çok çevrecinin ve barış eylemcisinin ekmek ve silah konusuna böylesine ilgi göstermesi kolayca anlaşılır bir durumdur. İnsanların yiyeceklerini üretim yöntemleri Marx'ın uzun süre önce belirttiği gibi, "etkinliklerinin belirli bir biçimi, yaşamlarını ifade etmenin belirli bir yolu, belirli bir *yaşam tarzı*'dır."[43] Son bir yüzyılda yiyecek üretiminin sanayileşmesi, sanayi-sonrası kuramcılarının gözardı edemeyecekleri önemli bir konudur. Dünyanın bütünüyle sanayi-sonrası bir toplum olması, et tüketiminin çarpıcı biçimde azalması mı, yoksa tümden terk edilmesi anlamına mı gelecektir? Üçüncü Dünya, Birinci Dünya besin üretiminin kullandığı enerji-yoğun ve kimyasal bakımdan kirlilik yaratıcı yöntemleri kullanarak doyurulabilir mi? Benzer biçimde, sanayi-sonrası toplum nükleer silahsızlanmayı gerçekleştirip, kimyasal silahlara ayrıca genetik mühendisliği alanındaki denetimsiz araştırmalardan doğan ve insanlığın başına felaket örebile-

43. K. Marx, "The German Ideogy" (Alman İdeolojisi), L. Easton ve K. Guddat (ed.) **Writings of the Young Marx on Philosophy and Society** (Genç Marx'ın Felsefe ve Toplum Üzerine Yazıları) (New York: Anchor, 1967), s. 409.

cek canavar yaratıklara hoşgörüyle bakabilir mi? Askeri amaçlı üretim yapan büyük kimya şirketleri, tarım işletmeleri ve tarımsal ticaret için kimyasal madde üreten ya da genetik mühendisliğini, bitki patentlerini (tarımla ilgili olmayan besin üretimini sınırlar) ve özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde insanları istismar eden öteki olumsuz uygulamaları destekleyen aynı şirketlerdir.[44]

Çoğu sanayi-sonrası kuramcısı Güney'i bir ölçüde analiz ederse de, militarizmin nedenleri ve sanayi-sonrası eko-sosyalizmin gereği üzerine genel tezinde Kuzey-Güney ilişkisini bütün olarak ve radikal biçimde ele alan bir tek Bahro olmuştur. Gorz da Kuzey'deki kapitalist tüketimle Güney'deki yoksulluk arasındaki bağlantıyı kurmaya çalışmıştır, ama Toffler ile Jones'un ikna edici olmayan analizleri gibi, askeri sorunlardaki tutumu tutarlı olmasını engellemektedir. Üçü de, Güney'deki aşırı sefaletten kuşkusuz kaygılanıyorlar. Ancak, Kuzey'deki sanayi-sonrası gelişmelere daha fazla kafa yormaları Güney'deki değişikliklere daha az önem verildiğini ya da bunların esas olarak, Kuzey'deki teknolojik ya da toplumsal değişikliklerin bir yan ürünü olarak görüldüğünü gösteriyor. Öte yandan, adil olmak için şunu da eklemeliyim: Sanayi-sonrası kuramcılarından hiçbiri Üçüncü Dünya için, sonuçta, son on yirmi yılda bilim adamları arasında çok popüler olan sanayinin modernleştirilmesi kuramlarının kopyasından ibaret bir modeli savunmamaktadır. Aksine, hepsi de, Güney'de, "sanayi aşaması"nı ya da İkinci Dalga'yı atlayacağı umut edilen toplumsal gelişmeleri savunmaktadırlar.

Sanayi-sonrası kuramcılarının Güney'deki sorunlara ilişkin kısa analizleri, Illich, Schumacher, Gandhi, Galtung ve yakın zamanın çevreci yazarlarının, ayrıca büyük çaplı sanayileşmeyi eleştiren yazarların etkisinde kalmıştır. Ancak, Toffler, "uygun teknoloji" çözümlerinin birçoğunu modası geçmiş diye reddeder. Toffler'ın Üçüncü Dünya için ütopik çözümü, kitabındaki bölüm başlıklarından birinde özetlenmiştir: "Uyduları Olan Gandhi"[45]. Toffler'a göre, İkinci Dalga ve Birinci

44. Örn. **bak.** K. Mirow ve H. Maurer, **Webs of Power International Cartels and the World Economy** (Hâkim Uluslararası Kartellerin Ağları ve Dünya Ekonomisi) (Boston: Houghton Mifflin Co., 1982); R. Burbach ve P. Flyn, **Agribusiness in the Americas** (Güney ve Kuzey Amerika'da Tarımsal Ticaret) (New York: Monthly Review Press, 1980).

45. Toffler, **The Third Wave**, s. 338-58. **Bak.** Türkçe basım, s. 385-409. Bu bölümün başlığı "Gandi ve Uzay Gemisi" olarak geçiyor.

Dalga stratejilerinin ikisi de Güney'deki derin toplumsal sorunları çözmede başarısız kalmıştır. Hızlı sanayileşmeye dayalı İkinci Dalga stratejisi siyasal, iktisadi ve kültürel bir felaket olmuştur. Toffler, Şah dönemi İran'ının kokuşmanın ve yerli kültürün ihmalinin örneği, ayrıca Batı şirketlerinin yatırımı için elverişli bir yer olduğunu vb belirtirken, suçu, Üçüncü Dünya ülkelerinin sömürüye dayalı gelişmiş kapitalist kalkınma modelinden çok kendi belirsiz "İkinci Dalga endüstriyelizmi" genel kavramına yüklemektedir.[46] Aynı şekilde ağır ve büyük çaplı sanayileşmeye alternatif olarak köy yaşamına uygun kalkınmayı ve yiyecekte kendine yeterliliği en üst düzeyine çıkaran emek-yoğun, küçük-çaplı "uygun teknoloji"yi savunan tüm Birinci Dalga önerilerini (yani, sanayi-öncesi topluma dönüş) eleştirmektedir. Her ne kadar, bu Birinci Dalga alternatiflerinin makul pek çok yanı olduğunun farkındaysa da emek-yoğun teknikleri Band-Aiding* ya da (Samir Amin'den alıntı yaparak) "hippi ideolojisi"nce yaygınlaştırılan "altın çağ ve soylu vahşi efsanesine dönüş"[47] olarak niteleyen Toffler, bunları kesin biçimde reddetmektedir. Daha kötüsü, Toffler'a göre Birinci Dalga stratejisi "ileri bilim ve teknolojinin rolünü tehlikeli biçimde önemsizleştirir. Günümüzde uygun olarak desteklenen teknolojilerin birçoğu 1776'nın Amerikalı çiftçisinin kullandığından daha da ilkeldir; biçerdövere olduğundan çok oraya daha yakındır."[48]

Toffler, eleştirmeksizin Amin'in analizini kabul eder[49] ve "durgunluk için bir reçete olarak"[50] gördüğü "Birinci Dalga" başlığı altında topladığı çeşitli "uygun teknoloji" hareketlerini bir kenara atmada aşırı acelecidir. Üçüncü Dalga çözümünü savunması hiç de şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, Toffler'ın imgeleminde, "'gelişen dünya", doğmakta olan Üçüncü Dalga uygarlığını andıran özelliklere şimdiden sa-

---

46. **Ibid.**, s. 339-42.

47. **Ibid,** s. 345.

48. **Ibid. Bak.** Türkçe basım, s. 394.

49. Amin'in teorisinin iyi bir eleştirisi için, **bak.** Sheila Smith; "The Ideas of Samir Amin: Theory or Tautology?" (Samir Amin'in Fikirleri: Teori mi? Totoloji mi?), **Journal of Development Studies,** 17 (1), 1980, s. 5-21.

50. Toffler, **The Third Wave,** s. 346.

* Band-Aiding: Yoksul halklara yardım amacıyla pop müzik gösterileri vb düzenleme etkinlikleri. (ç.n.)

hiptir; bu özelliklerden "birkaçının adını vermek gerekirse, ademi merkezi üretim, uygun ölçekte işletmeler, yenilenebilir enerji, kentsizleşme, evde yapılan iş, yüksek düzeyde üreketim"[51] sayılabilir. Dolayısıyla, Toffler'ın "Uyduları Olan Gandhi" çözümü, Üçüncü Dalga yüksek teknolojisine sahip Birinci Dalga "üreketim"inin bir karışımına indirgenebilir. Toffler'ın zengin ülkelerin "üreketim için sermaye araçları" sağlaması biçimindeki stratejisi önerilmeye değer.[52] Günümüzdeki dev şirketlerin ve emperyalist sömürünün olumsuz özellikleri olmadan, Güney'deki insanların yaşam standartlarını yükseltebilecek belirli ileri bilim ve teknoloji biçimlerinin yaratıcı karışımı çekici ve mantıklı görünüyor. Ancak sorun, Toffler'ın Güney'i tasvir ederken gelecekteki Üçüncü Dalga'nın birçok özelliğine sahip olarak göstermesinin aşırı yüzeysel ve soyut oluşudur. Üçüncü Dünya ülkelerinde evde yapılan işlerin yakından incelenmesi, Toffler'ın Birinci Dünya vatandaşları için öngördüğü bol "üreketim" ve "elektronik evler"den tümüyle farklı bir senaryo gözler önüne serer. Güney ya da Üçüncü Dünya aşırı çeşitlilik gösterir (Çad, Haiti ya da Bangladeş gibi yoksul sanayi-öncesi ülkelerden son derece sanayileşmiş Güney Kore ile kısmen sanayileşmiş Brezilya ve Arjantin'e kadar). Dahası, Üçüncü Dünya ülkelerinin sözde ademi merkezileşmesi ya da kentsizleşmesi, çok sayıda ülkede yüksek düzeyde merkezi, askeri ve dikta rejimleri, dünyadaki en büyük sanayileşmiş ve kirlenmiş birleşik kentlerin ortaya çıkışı (milyonların yaşadığı gecekondularla birlikte), büyük tarımsal ticaret işletmelerinin desteklediği lüks ticari tarım ürünleri nedeniyle kırsal alanlarda kendine-yeterliliğin yok edilişi gibi herkesçe bilinen gerçekleri ya gözardı etmekte ya da önemsiz göstermektedir. Bütün bu kentsel ve kırsal gelişmeler Toffler'ın saf ve sevimli "üreketim"ini, büyük bir toplumsal devrimler dalgası olmaksızın uygulanamaz ya da anlamsız kılmaktadır.

Bir kez daha Toffler'ın gazeteci tarzı popüler sosyolojiyle Güney'e ilişkin ciddi incelemeleri harmanlaması onun aynı zamanda hem aydınlatıcı hem miyop olma yeteneğini açıklamaktadır. Toffler aynı enerjiyi Birinci Dalga toplumsal biçimlerinden Üçüncü Dalga teknolojik icatlarına nasıl geçileceğini analiz için harcamış olsaydı reçetesi çok daha inandırıcı olurdu. Şimdiki haliyle Toffler'ın çözümü,

51. **Ibid.**, s. 347.

52. **Ibid.**, s. 356.

muhafazakâr hükümetlerin ve çokuluslu şirketlerin Güney'de uyguladıkları gaddarlık ve istismarı olduğundan iyi göstermek için dolaylı bir çabadan başka bir şey değildir. Üçüncü Dalga'yla uyuşmayan pek çok sosyoekonomik uygulamanın zora dayalı kurumsallaşmasına karşı Üçüncü Dünya ülkelerinin nasıl olup da Üçüncü Dalga'ya özgü "üreketim" biçimleriyle siyasal ve kültürel çeşitlilik ve özgürlüğü geliştirebileceklerini açıklayamaması Toffler'ı, en iyi yorumla, bir ütopyacı, en kötü yorumla da baskılara kayıtsız ve insanlıktan uzak biri yapar. "Üreketim"in piyasa-dışı biçimlerini savunurken Toffler, mevcut piyasa güçlerinin baskısından bağımsız bir ideal öne sürer. "Uyduları Olan Gandhi" evde örgü işi yapanların korkunç yoksulluğunu (gerçek baskıcı biçimiyle Gandhici iktisat ideali) ya da yabancı ülkelerin uydu ve yüksek teknoloji egemenliğini nasıl altedebilir? Üçüncü Dünya ülkelerinin devasa borç bunalımına, IMF'nin ve OECD piyasa güçlerinin diğer temsilcilerinin dayattığı kemer sıkma ve açlık düzeyinde ücretlere ilişkin ne öneriyor Toffler? Bütün bu önemli sorunlarda Toffler'ın sessizliği, Birinci Dalga ve Üçüncü Dalga'nın kaynaştırılmasına ilişkin laf kalabalığına çarpıcı bir karşıtlık oluşturmaktadır. Toffler, Birinci Dalga stratejisinin Batı'da "hippi ideolojisi"yle popülerleştiğini kavrıyorsa, kendi modeli de aslında, artık birer "yuppi" olmuş olan eski hippiler için bir ideolojik rasyonalizasyon olamaz mı?

Toffler'ın, yüksek teknolojiyle sanayi-öncesi Birinci Dalga özelliklerinin bütünleşmesine iyimser bir inancı temsil etmesine karşılık Gorz, Toffler'ın Üçüncü Dalga'sıyla Bahro'nun radikal çevreciliği arasında ortada bir yere konulmalıdır. Kapitalist tarım işletmelerini, petrokimya sanayisini ve Üçüncü Dünya ülkelerinin sömürülmesini eleştirirken Gorz, açıkça, Bahro'nun kapitalist artık üretimini ve ekolojik tahribata yol açan üretim eleştirisini desteklemektedir.[53] Bununla birlikte Gorz, Toffler'ın *The Third Wave* adlı kitabını da eleştirmez ve Toffler'ın "Sürmekte Olan Amerikan Devrimi" adlı eski bir yazısında Gorz, -eski vali Jerry Brown gibi- California'lıların Gandhi ile Schumacher'in savunduğu ilkelere bağlılığını anlatırken de eleştiride bulunmaz.[54] Gorz bir yandan kapitalist kârla ekolojik amaçların uyumsuzluğuna işaret eder, bir yandan da özel şirketler Amerikası'nı savunanla-

53. Gorz, **Paths to Paradise**, s. 3.

54. Gorz, **Ecology as Politics**, s. 197-215.

rın (örneğin, Brown ve Toffler) desteklediği *soft sell** ekolojisini safça benimsemektedir. Atlantik yanlısı siyaseti ve nükleer silah sistemi için gerekli askeri teknolojiyi açıkça desteklemenin yanı sıra Toffler'ı onayladığı göz önüne alınırsa Gorz'un ekolojik hedeflere ve Üçüncü Dünya'da emperyalizmin tasfiyesine duyduğu ilginin Batı'nın zenginliği ve savurgan tüketimine yönelik genel ahlaksal bir eleştiriden daha derin olduğunu kabul etmek zordur. Eskiden bir Marksist olan Gorz'un Üçüncü Dünya halklarının kapitalist sömürüsünün radikal eleştirisine büyük oranda katıldığına kuşku yoktur. Bununla birlikte, Toffler'ın son yapıtları gibi Gorz'un son yapıtlarının da Güney'de sanayi-sonrası siyasete (sanayi-sonrası sosyalizm bir yana) değinmeyişleri dikkat çekmektedir. Eğer Gorz ileri kapitalist ülkelerde proletaryaya elveda dediyse, Üçüncü Dünya ülkelerinde radikal değişimin temsilcileri olarak nüfusun hangi kesimlerini görmektedir? Bir sosyalist olarak Gorz hem sosyalist endüstriyelizmi hem kapitalist endüstriyelizmi Üçüncü Dünya'nın yoksulluk ve açlığına çözüm olarak görmemektedir.[55] Dev tarımsal ticaret şirketleri aracılığıyla Güney ve Kuzey arasında besin zincirinin kurulmasına da karşıdır.[56] Ancak Gorz, Kuzey'deki iş ve boş zaman dönüşümünün Güney'de aynı derecede iyi beslenen ve özgür insanlar yaratacağı konusunda pek az şey söylüyor (stratejiye ve değişime ilişkin bu konulara sonraki bölümlerde değineceğim). Kısaca birkaç cümlede Gorz, Üçüncü Dünya halklarının olabilecek en geniş kesimleri için öz-üretim (toprak) araçlarına erişmek ve öz-üretimi desteklemek üzere uluslararası yardım ve kalkınma örgütlerine (örneğin, BM, Dünya Bankası, vb) çağrıda bulunur. Gorz'a göre, sanayi ülkelerindeki "uygun" teknolojilerin gelişimiyle birlikte bu önlemler, "Üçüncü Dünya insanlarına, çimento fabrikalarının ve nükleer reaktörlerin kredili satışından daha faydalı olacaktır."[57]

Gorz'un bize söylemediği şudur: Gorz'un önerilerinin, Robert McNamara gibi Dünya Bankası ideologlarınca yapılan kendine-yetme

---

55. Gorz, **Paths to Paradise**, s. 3.

56. **Ibid.**, s. 92-100.

57. **Ibid.**, s. 5. **Bak.** Türkçe basım, s. 18.

* **Soft sell:** Reklamcılıkta, bir malı dikkat çekmeyen sessiz yöntemlerle satma yöntemi. (ç.n.)

çağrılarından farkı nedir?[58] Yani Gorz, hangi toplum düzeyinde kendine-yeterliliği önermektedir; köy, bölge ya da ülke düzeyinde mi? Dahası, Gorz'un Üçüncü Dünya için "uygun teknoloji"yi savunması, Batı Avrupa'da nükleer caydırıcılığa dayalı savunma görüşüyle -dolayısıyla yüksek teknolojiye dayalı askeri-sınai komplekslerle- ne yazık ki çatışmaktadır. Fransa ve öteki Avrupa devletleri Üçüncü Dünya ülkelerine silah satışından büyük kazanç sağlamaktadırlar. 1970'lerin sonunda, Üçüncü Dünya borçlarının yüzde 30 kadarını askeri ithalat oluşturuyordu.[59] 1945'ten bu yana ortaya çıkan 125 ya da daha fazla çatışmadan yüzde 95'i Üçüncü Dünya ülkelerinde meydana gelmiş ve yaklaşık 11 milyon insan, büyük ölçüde Birinci Dünya ve İkinci Dünya ülkelerinde üretilmiş silahların kullanıldığı bu çatışmalarda ölmüştür.[60] Üçüncü Dünya'nın askerileşmesi süper devletler ve müttefiklerince kızıştırılan dünya çapındaki silahlanma yarışına sıkı sıkıya bağlıdır. Yalnızca 1984'te hükümetler askeri ve askerlikle ilgili malzemelere 800 milyar ABD Doları gibi inanılmaz bir para harcamışlardır![61] Her ne kadar 20-30 kadar Üçüncü Dünya ülkesi, (özellikle İsrail, Hindistan, Brezilya, Tayvan, Arjantin, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Güney Kore'den oluşan yedisi)[62], Üçüncü Dünya'nın bütününde yerel

---

58. Dünya Bankası ideolojisinin bir eleştirisi için, **bak.** S. George, **How the Other Half Dies** (Öbür Yarımın Ölümü) (Harmondsworth: Penguin, 1976).

59. **Bak.** M. Brzoska, "The Military Related External Debt of Third World Countries" (Üçüncü Dünya Ülkelerinin Askeri Dış Borçları), **Journal of Peace Research,** 20 (3), 1983, s. 271-7.

60. **Bak.** M. D. Wolpin, "Comparative Perspectives on Militarization, Repression and Social Welfare" (Askerileşme, Baskı ve Sosyal Refah Üzerine Karşılaştırmalı Görüş Açıları), **Journal of Peace Research.** 20 (2), 1983, s. 136; R. Sivard, "War, the Bloodstained God" (Savaş, Kanla Lekelenmiş Tanrı), **The Nation,** 30 Ekim 1982, s. 421.

61. Üçüncü Dünya'daki silah üretim düzeyleriyle ilgili geniş bir veri derlemesi için, **bak.,** M. Brzoska ve T. Ohlson (editörler), **Arms Production in the Third World** (Üçüncü Dünya'da Silah Üretimi) (Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü Raporu; Londra: Taylor and Francis, 1986); askeri-sınai komplekslere ayrılan büyük çapta kaynaklara ilişkin tüm dünya ülkelerinden alınan rakamlar için, **bak.** L. R. Brown et al., **State of the World 1984,** (1984'te Dünya'nın Durumu). Worldwatch Institute Raporu (New York: W. Norton, 1984).

62. **Bak.** Brzoska ve Ohlson (editörler), **Arms Production in the Third World,** s. 10; S. G. Neuman, "International Stratification and Third World Military In-

olarak üretilen silahların büyük çoğunluğunu üretmişlerse de iş silah satışına gelince, Üçüncü Dünya silah üreticileri dünya toplam silah satışının yalnızca yüzde 4'ünü gerçekleştirmişlerdir.[63] Başka bir deyişle, Gorz'un Güney'de "uygun teknoloji"yi savunuşu, Kuzey'deki askeri-sınai kompleksler "uygun" ya da barışçı teknolojiye dönüştürülmeksizin son derece anlamsız olacaktır. Ancak, eğer Gorz ve diğerleri, tam da silahsızlanmayı gerçekleştirmeye çalışan harekete, yani barış hareketine saldırmayı sürdürürlerse, bunun gerçekleşmesi pek olası görünmemektedir.

Bahro da büyük tarımsal ticarete şiddetle karşıdır. Ancak Gorz'un aksine, Bahro Güney'den lüks ticaret mallarının ithalinin yasaklanmasını ister ve buna paralel olarak Kuzey'de radikal bir sanayisizleşmeyi savunur. Kuzey ülkelerindeki sosyoekonomik ilişkileri radikal biçimde değiştirmeksizin, Güney'e yardımın arturılmasını destekleyen Brandt Komisyonu ve diğerlerinin aksine Bahro, sanayileşmiş ülkelerin aralarındaki farkları gidermedeki başarısızlıkları ve Güney'e karşı sanayi alanındaki saldırganlığı desteklemeyi sürdürmeleri göz önüne alındığında, tüm Kuzey-Güney konferanslarını yararsız bularak reddeder.[64] Bahro'ya göre Kuzey ile Güney arasında sömürüsüz ilişkilere dayalı yeni bir iktisadi dünya, ancak toplumsal adaletin sağlanması ve ekolojik bunalımın önlenmesinin yanı sıra hem Batı'da hem Doğu'da sanayisizleşmeye dayalı bir silahsızlanma gerçekleşirse olanaklıdır. Mevcut dünya kapitalist pazarı sürdükçe ekolojik yıkımın çözümü olanaksızdır.[65]

Dolayısıyla Bahro, yalnızca nükleer silahlardan değil, aynı zamanda süpermarketlerden de arınmayı kapsayan, yiyecek alanında özüretimi savunmaktadır.[66] Bahro'ya göre "bizi Üçüncü Dünya halklarıyla uzlaştırmaya başlayacak gerçek alternatif yalnızca, temel toplu-

---

dustries" (Uluslararası Tabakalaşma ve Üçüncü Dünya Askeri Sanayileri), **International Organization**, 38 (1), 1984, s. 169-97.

63. **Ibid.**, s. 169.

64. Bahro, **From Red to Green**, s. 138 ve **Building the Green Movement**, s. 35.

65. Bahro, **Socialism and Survival**, s. 41-2.

66. Bahro, **Building The Green Movement**, s. 29.

lukların (önerdiği üzere en fazla 3000 kişilik) oluşturulması olabilir; bu topluluklar, maddi temellerinin basit ve genişletilmiş yeniden üretim biçimine dayanması üzerinde anlaşmalıdır."[67] Bu ekolojik temelli model ütopik olmakla kalmıyor, aynı zamanda Bahro'nun korumayı istediği çevreyi de yıkma eğilimi taşıyor. Örneğin, Bahro ekonomide yatırımlara "daha önce üzerinde yapı bulunmayan topraklardan bir metrekaresini bile istemedikleri takdirde" izin verilebileceğini savunuyor. Ayrıca Bahro'ya göre "Ancak, yeni binalar yapılacaksa, en azından eşit miktarda bir toprak parçası da yeniden tarıma kazandırılmalıdır."[68]

Kapitalist toplumlarda kırsal alanlardaki tarihsel nüfus azalmasından bu yana kent nüfusunun yüksek derecede yoğun niteliği göz önüne alındığında Bahro, her biri 3000 kişiyi aşmayan milyonlarca temel topluluğun, nasıl olup da o sırada kullanılmayan kullanılabilir her metrekare toprağı kullanmayacağına inanabilir? Üçüncü Dünya halklarıyla bu dayanışma modeli ekolojik bir felaket potansiyeli içermekle kalmıyor, bir tür sanayileşme biçiminin (lüks değil, temel gereksinimleri sağlamak için) zorunlu olduğu Sudan, Pakistan ya da Angola gibi onlarca ülkedeki çarpıcı yoksulluğa da duyarsız kalıyor. Dahası, çevreyi koruma, sömürüye dayalı işlerin ve askeri amaçlı üretime harcanan inanılmaz boyuttaki kaynak israfının önlenmesi gibi önemli ideal ler Bahro'nun her şeyi basitleştirici tutuculuğuyla boşa çıkarılmış oluyor. Üçüncü Dünya ülkelerindeki milyonlarca insanın, Kahire ya da Bombay gibi birleşik kentlerdeki çok kötü gecekonduları kıraç kırsal alanlardaki komünal yaşam içinde açlıktan ölmek üzere terk etme fikrini reddedeceklerini kavramak için kapitalist sanayinin gelişmesini savunuyor olmak gerekmez.

Bahro, "temel komünler"den söz etmediği zaman Kuzey-Güney ilişkileri konusunda pek çok geçerli ve akla uygun şey söylemektedir. Yerel ve ulusal kendine-yeterlilik konusunda Bahro, Galtung'un öğütlerinden çoğunu desteklemektedir.[69] Galtung'un, Güney'deki ülkeler

---

67. **Ibid.**, s. 14.

68. **Ibid.**, s. 17.

69. Bahro'nun Kuzey-Güney İlişkileri Üzerine Galtung'la söyleşileri için, **bak.** Bahro, **From Red to Green** s. 179-82 ve **Building the Green Movement**, s. 123-41.

için kendine-yeterlilik senaryosu, doğrusu, Bahro'nun sanayisizleşme çağrısıyla uyuşmamaktadır. Galtung'un, yoksulluk, ekolojik felaket ve nükleer yıkımı önlemek için hem Kuzey hem Güney'de radikal önlemleri de desteklediği doğruysa da yazıları, Maocu programların sempatik açıklamalarından, piyasa güçleri ve piyasa dışı güçlerin çelişkili bir karışımına dayalı dünya çapında yeni düzenlere kadar değişik özellikler sergilemektedir.[70] Her ne kadar burada, Galtung'un, güneşin altındaki[71] hemen her konuya ilişkin son derece seçmeci yapıtlarının ayrıntılı bir değerlendirmesi yapılamazsa da Bahro'nun tutumuyla karşılaştırmak açısından Galtung'un "uygun" teknoloji analizinden söz etmek yerinde olur.

"Yeni Bir Uluslararası Teknolojik Düzene Doğru"[72] gibi yazılarında Galtung, Kuzey ve Güney arasındaki mevcut sosyoekonomik ilişki biçimlerini reddetmektedir. Bu bakımdan, Galtung, sermaye-yoğun ve kâr-amacı' ilkesine dayalı, Güney'deki halklar için çevresel, kültürel, iktisadi ve siyasal açıdan bir yıkım oluşturan Batı teknolojisinin sömürücü niteliğinin radikal eleştirisinde Bahro'yla aynı görüşleri paylaşmaktadır. Bununla birlikte Galtung, sanayisizleşmeyi savunmamaktadır. Bunun yerine, mevcut ya da yeni teknolojiyi değerlendirmede kullanılacak bir dizi ölçüt geliştirmektedir. İnce ayrıntılara dayalı bu ölçütler arasında, teknolojinin kültürel bakımdan uyumlu, insanca zenginleştirici ve çevresel açıdan güvenli olup olmadığı gibi sorular yer almaktadır.[73] Bir başka deyişle, Galtung şunları sormaktadır: Yeni ya da mevcut teknoloji, bağımlılığı mı, kendine güveni mi geliştirmektir? İnsanları sıkıcı ve aşağılayıcı işlerden kurtarıyor mu, yoksa yoksulluğu mu artırıyor; daha az mı, yoksa daha çok mu hammadde

70. Örn. **bak.** J. Galtung, **The True Worlds: A Transnational Perspective,** (New York: Free Press, 1980).

71. Galtung'un çalışmaları sonunda ortaya çıkan çok sayıda yazısı, kısmen, barış araştırmaları üzerine 5 ciltte ve metodoloji üzerine 2 ciltte toplanmıştır. Bunlar, Christian Ejlers tarafından 1976'da Kopenhag'da yayımlanmıştır. Ayrıca **bak.** N. Gleditsch **et al., Johan Galtung: A Bibliography of His Scholarly and Popular Writings 1951-80** (Johan Galtung: 1951-80 Yılları Arasındaki Akademik ve Popüler Yazılarının Bir Bibliyografyası) (Oslo: International Peace Research Institution, 1980).

72. **Alternatives,** iv, 1978-9, s. 277-300'de yayımlanmıştır.

73. **Ibid.,** s. 292-3.

kullanıyor, yerel ya da dış kaynaklar ve kültürel girdiler mi kullanıyor; barınma, giyinme, sağlık vb gibi temel gereksinmeleri karşılıyor mu, yoksa yalnızca şirketlerin kâr etmesini mi sağlıyor? Bu bakış açısı sanayisizleşmeyi desteklemiyor, zira kapitalist firmaların günümüzde nasıl uyguladığından soyutlanırsa, bu ölçütlere uyabilecek bir dizi geleneksel ve yüksek teknoloji vardır. Galtung'un teknoloji karşısındaki tutumu, Gorz'un kullanım-değeri teknolojisiyle karışık çevreciliğiyle (nükleer silahlara ilişkin tutumu dışında) ya da Toffler'ın "Uyduları Olan Gandhi"siyle (Toffler'ın çokuluslu şirketleri, askeri-sınai kompleksleri ve dünya ticaretini desteklemesi dışında) uyumlu hale getirilebilir. Ancak temel gereksinimlerin ve hizmetlerin ademi merkezi ve kullanım-değerine dayalı üretimini vurgulayan Toffler'ın senaryosundaki öğelere (örneğin "üreketim") karşın, Toffler'ın yüksek teknolojiyi ve son derece bütünleşmiş bir globalizm için ulus devletleri reddedişiyle Galtung'un yerel ve ulusal kendine-güven çağrısını uzlaştırmak pek olası görünmüyor.

Vurgulamak istediğim şu: Yiyecek üretiminde daha fazla kendine güveni savunan ya da Galtung'un teknolojiye ilişkin görüşlerini izleyen bir tutum, Bahrocu anlamda sanayisizleşmiş bir dünyayı öngörmek zorunda değildir. Bir kere daha, silahsızlanma ve sanayisizleşmeyi yeni Kuzey-Güney ilişkilerine bağlayan Bahro'nun radikal çözümleri tutarlı olma erdemine sahipse de uygulanabilir radikal bir alternatif senaryo olarak geçerli değildir. Mevcut Kuzey-Güney ilişkilerini kırmak son derece istenen bir şeydir. Ancak nasıl ki Bahro, sanayisizleşme gerçekleşirse alternatif bir savunma sisteminin nasıl geliştirileceğini gösteremiyorsa, Bahro'nun Güney için önerdiği çözümler, en iyi durumda kısmi çözümler, en kötü durumda da ulaşılamaz çözümlerdir (eğer Üçüncü Dünya ülkelerine, sınırlı sanayileşmenin bile gerici olduğu söylenecekse). Peki, sınırlı sanayileşme ne demektir? Bahro, üretim, elektrik enerjisi, akaçlama, ulaşım, su ve kendine-yeterli bir ekonomi için gerekli öteki mal ve hizmetlerin yerel olarak denetlenmesinden yanadır.[74] Bahro ayrıca, "endüstriyelizm"den uzak yönelimli yeni bir bilim ve teknolojiyi savunmaktadır. Eğer milyonlarca insan, ABD'lilerin, Batı Almanların ve Doğu Almanların yüksek yaşam standardına, dünyanın sınırlı kaynaklarını yıkıma uğratan bir ekolojik bunalım olmaksızın ulaşamıyorsa, dünya nüfusunun çoğunluğu için Bahro ne düzeyde bir yaşam standardının olanaklı olduğuna inanıyor aca-

74. Bahro, **Socialism and Survival**, s. 130.

ba? Teknik açıdan, güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneliş, Bahro'nun yeni sanayisine ve sanayisizleşmesine ters düşen sanayi düzeylerini gerektirebilir. Halen OECD ülkelerinin tüketim standartlarının epey altında olan Sovyet vatandaşlarının yaşam standartlarının geliştirilmesi çabası şimdiden Sibirya'da doğal çevrenin yıkımına yol açmaktadır.[75] Dünya çapında silahsızlanmanın gerçekleşmesi sayesinde dev askeri aygıtları tasfiye edilmiş ve enerji tasarrufu sağlanmış olsaydı, Sovyetler'in bu hammadde taleplerinin bir bölümü gereksiz olurdu.

Ancak, Bahro'ya göre sanayisizleşme gerçekleşmeksizin, "yani dünya çapında hammadde ve enerji talebinde mutlak bir azalma ve buna denk düşen teknolojik bir dönüşüm" gerçekleşmeksizin, "ne gerçek bir silahsızlanma sağlamak ne de Güney'in, uygun kendine-yeterlilik araçları sağlama yeteneğini yeniden yaratmak olanaklı değildir".[76] Bununla birlikte, Üçüncü Dünya halklarının yaşam standartlarında yüzde yüzlük bir artış bile (bu, gene de OECD yaşam standartlarının çoğundan aşağıda olacaktır), olasılıkla, OECD ülkelerindeki kitlesel tüketimde büyük bir azalma ve dünya çapında silahsızlanmaya karşın, enerji kullanımında ve sanayi etkinliğinde mutlak bir artışı gerektirecektir. Güney'deki açlık ve yoksulluğun ekolojik bir bunalıma yol açmaksızın tasfiye edilemeyeceğini savunmuyorum. Daha çok, şunu göstermeye çalışıyorum: Bahro'nun en iyi niyetli önerileri sanayisizleşme sloganına bağımlı kılınmış durumdadır; ya da onun sanayi-sonrası eko-sosyalizm tasviri, henüz geliştiremedikleri sanayiden vazgeçme lüksüne katlanamayacak Güney'deki pek çok ülkeden çok, yalnızca, mevcut sanayi altyapısının nimetlerinden yararlanarak "temel komünler"de yaşamın tadını çıkaran varlıklı Avrupalılar açısından bir anlam taşımaktadır.

Sonuç olarak, sanayi-sonrası ütopyacılarından hiçbirinin Güney'deki büyük yoksulluk ve sömürünün nasıl ortadan kaldırılacağına ilişkin gerçekçi bir fikirleri olmadığı açıkça görülmektedir. Kuşkusuz Bahro, Kuzey ve Güney arasında yeni ilişkileri radikal biçimde savunuşuyla, eko-pasifizmiyle, ayrıca kapitalist sanayileşme ve tanımsal ti-

---

75. Örn. **bak. B.** Komarov, "Havagazı Boru Hattı Anlaşmasının Ekonomisi ve Etiği", **Telos (56)**, Yaz 1983, s. 90-3.

76. Bak. Thompson **et al., Exterminism and Cold War**, s. 90-1.

caretin en kötü yanlarını güçlü biçimde eleştirisiyle bu çabada en ileride olanıdır. Ne yazık ki onun senaryosu da bütün olarak fundamentalist biçimiyle sanayisizleşme gibi inandırıcı olmayan bir teze dayanmak zorundadır. Benzer biçimde, Gorz ve Toffler'ın, Güney'deki insanların yaşam şanslarını geliştirmek üzere yaptıkları olumlu öneriler ne yazık ki militarizmin ya da çokuluslu şirketlerin egemenliğinin (Toffler) en kötü yönlerini eleştirisiz biçimde benimseyişleriyle boşa çıkmaktadır. Tüm zayıf yanlarına karşın, Bahro'nun Üçüncü Dünya için en yüksek düzeyde kendine-yeterliliği savunuşu, Toffler'ın ya da Jones'un bazı şirketler ve muhafazakâr hükümetlerce şimdiden desteklenen yeni sanayi-sonrası dünya siyasetine inancından daha anlamlıdır. Bununla birlikte Bahro, yüksek teknolojide ki halen belirsiz eğilimlerin (bu eğilimler, teknolojide daha korkunç ve insana karşı gelişmeler ile, azınlıkta olmakla birlikte insanı özgürleştirme olanağını barındıran gelişmeler arasında dengede durmaktadır) var olmasından ders çıkarsa iyi eder. Bir nokta açıktır: Bahro, kitle tahrip siyaseti ve teknolojisinin sürmesine yapılabilecek en büyük saldırıyı yöneltmekte haklıdır. Eğer Güney açlıktan ve baskıdan kurtarılacaksa, bu mevcut askeri ittifakları, teknolojiyi ve kültürü savunmayı sürdüren Toffler, Jones, Gorz ve öteki sanayi-sonrası ütopyacılarının sayesinde olmayacaktır. Daha sonra ele alacağım gibi ne Bahro'nun sanayisizleşme (ya da Toffler'ın Birinci Dalga stratejisi dediği şey) çözümünü ne de Toffler'ın Üçüncü Dalga senaryosunu savunamayız. Ancak, Gorz ve Toffler'ın savunduğu daha aydınlık görüşlerin bir bölümüyle (ama sorunlu yüklerinin tümünü dışarı atarak) birlikte yarı-otarşik ve anti-militarist bir strateji savunulabilir. Kısacası, Bahro'nun sanayi karşısındaki ya hep ya hiç tutumunu benimsemek zorunlu olmadığı gibi Toffler ve Gorz'un popüler sosyolojik ve gazeteci izlenimciliğini kabul etmek de gerekmez.

Bu bölümde, askeri sorunların neden hem Kuzey'de hem Güney'de geleceğin sanayi-sonrası siyasetiyle bağlantılı olduğunu göstermeye çalıştım. Pek çok çevreci, siyasal ekonominin öneminin ve devlet kurumlarının rolünün kavranması gereğinin ihmal edilmesinden ne kadar sorumluysa çoğu sanayi-sonrası kuramcısının militanizmin ve Üçüncü Dünya'nın sömürülmesinin ekonomi politiği şöyle kalsın, çevre sorunlarına pek az önem verdiği de o kadar açıktır. Eko-pasifist bir toplumun gerçekleşebilirliği, sanayi-sonrası sosyalistlerin alternatif savunma sistemleri, yerel, ulusal ve uluslarüstü düzeylerde yeni siyasal

yapılar gibi sorunları nasıl ele alacaklarına ve yüzyıllar boyu eşitsiz değişimden ve insanın aşağılanmasından acı çekmiş ülkelerle zengin ülkeler arasındaki ilişkileri nasıl düzenleyeceklerine bağlı olacaktır.

Üçüncü Dalga uygarlığında evin şaşırtıcı bir yeni önem kazanacağına inanıyorum. Üreketicinin ortaya çıkışı, elektronik evin yaygınlaşması, iş yaşamında yeni örgütsel yapıların geliştirilmesi, üretimin otomasyonu ve kitlesel özellikten sıyrılması, tüm bunlar yarının toplumunda evin merkezi bir birim, iktisadi, tıbbi, eğitimsel ve toplumsal işlevleri azalmak yerine artan bir birim olarak ortaya çıkacağına işaret etmektedir. Bununla birlikte, **hiçbir** kurumun, hatta evin, geçmişte katedralin ya da fabrikanın oynadığı kadar merkezi bir rol oynaması mümkün değildir. Çünkü, toplumun, yeni kurumlar hiyerarşisinden çok bir yeni kurumlar ağı çevresinde oluşması büyük bir olasılıktır.

Alvin Toffler, **Üçüncü Dalga**

Aileyi, geleneği, otoriteyi ve dini ahlaksal etkileşimin yegâne kaynakları olarak korumaya çalışan modernizm karşıtlarının çoğu yeni hareketleri, dizginlenmemiş bireycilik, narsizm ve iradeciliğin örnekleri olarak görebilirler. Bu bakış açısıyla, bu hareketlerin modernizme sözde karşı çıkışları değil, kültürel modernizmleri tehlikeli görülmektedir. Bu hareketler, siyasal/ekonomik sistemin gerektirdiği çalışma ahlakına karşı zevk, yoksulluk ve öz-ifadeyi vurgulayan kapitalizmin kültürel çelişkilerinin bir parçası olarak yorumlanabilir. Hem kısıtlanmamış eleştirel rasyonalizm hem kendi isteklerine düşkün bencillik, ahlakın korunması için gerekli toplumsal bağları ve kurumları yıkıyor gibidir. Bununla birlikte, şuna dikkat çekilebilir: Anlam otorite ve toplumsal bütünleşme için gerekli kaynakları, toplumsal hareketlerin varlığı değil gitgide dar görüşlüleşen topluluk ve denetimli siyasal sistem tehdit etmektedir. Siyasal sistemin özündeki kurumlar -partiler, parlamento, seçim ve sendika- kolektif kimlik ve dayanışma ortaya koyma yeteneğini yitirmiş durumdadır. Siyasal partiler toplumun demokratikleşmesi için çalışan hareketlerle her türlü ilişkiden koparılırken siyasal sistem stratejik hesaplara uymayan kaygıların ifade edilmesini dışlamaktadır.

Jean L. Cohen, "Toplumsal Hareketlerin Yeniden Değerlendirilmesi"
Berkeley Journal of Sociology, 1983

IV. KAMUSAL VE ÖZEL ALANLARIN YENİDEN TANIMLANMASI
Sanayi-Sonrası Toplumda Kültürel Çelişkiler

Teknoloji, nükleer silahlar ve "karma ekonomi" ile ilgili temel farklılıklara karşın, sanayi-sonrası kuramcıları, temelde, geleceğe ait daha ziyade iyimser bakışları benimsiyorlar. Varolan kapitalist ve komünist toplumların karşılaştığı devasa sorunların elbette farkındalar ve her iki tip toplumun ve yurttaşların başına bela olan sosyoekonomik hastalıklar bolluğunu canlı bir biçimde tanımlıyorlar. Buna karşın, bu toplumların sanayi-sonrası toplumdaki versiyonlarının büyük ölçüde çağdaş toplumsal sorunlardan arınmış olacağı inancındaki iyimserlikten hiç ödün vermiyorlar.

Varolan bunalımların tanımlanmasıyla çözümlenmesi arasındaki boşluk, sonraki bölümün konusu. Ancak, sanayi-sonrası ütopyacılarının savunduğu toplumsal değişiklik stratejilerini ele almadan önce, alternatif ev içi ilişkiler, eğitim, hukuk, medya ve yeni kamusal ve özel

kümelerin kültürel ve siyasal sonuçlarına ilişkin taşıdıkları imgelerin yol açtığı büyük sorunlardan bazılarını ele alacağım. Sanayi-sonrası kuramcılarının peşine düştükleri temalara, çelişik yollarla, Yeni Sağ kuramcılar, feministler ve modernlik tartışmalarına katılanlar da değindiler. Geçtiğimiz onyıllarda, eğitim, hukuk, cinsiyet ilişkileri, aile biçimleri, eşcinsel hakları, din, medyanın rolüne ilişkin kamusal ve özel tartışmalar, geleneksel Sol ve Sağ partiler içinde yeni ayrılmalarla sonuçlandı. "Kapitalizmin kültürel çelişkileri" (Bell) de, taraflar kamusal ve özel yaşama ilişkin uzlaşmaz görüşler öne sürdükçe, Moral Majority ve feministler gibi yeni toplumsal hareketleri kutuplaştırdı. Toffler, Bahro ve Gorz, 1960'lardan bu yana, popüler bir biçimde, cinsel, dinsel ve diğer kültürel ve politik ilişkiler üzerine bir alternatif görüşler spektrumunu dile getirseler de, görüşleri (Yeni Sağ'ın karşıtları olarak) siyasal açıdan yakınlık taşıyor ve fütürolojiye ilişkin spekülatif deli saçmalarından ibaret değil.

Yerel ve ulusal sosyoekonomik ve kültürel güçler için, "kapitalizmin çelişkileri", (merkezi devlet aygıtlarına sahip) ulusal devletlerin sınırları içinde ve yüzlerce yıllık dinsel ve kültürel geleneklere karşı ortaya çıkıyor. Ulusal devletlerin ve hiyerarşik ve monolitik kurumların birleştirici varlığına karşın böylesi devasa kültürel ve sosyopolitik karşıtlıklar şiddetle patlak veriyorsa; bir sanayi-sonrası toplumun, büyük ölçüde ademi merkezileşmesi, topluluk kurumları, ev merkezli iktisadi pratikler ve hatta ulusal devletin çözülmesine dayanmasını nasıl bekleyebiliriz? Merkezileşmiş, hiyerarşik ve ulusal tabanlı kurumsal değer ve pratikler düşüşe geçince kültürel çelişki ve karşıtlıklar önemli ölçüde azalacak mı, yoksa önerilen yeni toplumsal ilişkiler, çok daha büyük karşıtlık ve çelişkilere mi yol açacak?

Sanayi-sonrası ütopyacıları içinde, yalnızca Toffler, alternatif aile biçimleri ve kültürel ilişkilerin çözümlenmesine yer verir. Diğer kuramcılar, eğitim ve kültür gibi bir dizi sorun üzerinde rasgele değinmelerde bulunuyorlar; ama Sol'daki pek çok diğer insan gibi, "sosyalizmin kültürel çelişkileri" üzerine çok az şey söylüyorlar. "Kapitalizmin kültürel çelişkileri"ni çözümlemek başka şey; sanayi-sonrası sosyalist toplumun, yalnızca kapitalist değil de sosyalist olduğu için temel kültürel çelişkilerden arınmış olacağını düşünmek başka bir şey! Alternatif iktisadi, toplumsal refah ve savunma önerilerinin pek çoğu temel çelişkilerle delik deşik olduğu gibi alternatif kamusal ya da özel sosyokültürel ilişkilere ilişkin çeşitli sanayi-sonrası imgelerin sorgulanabileceği pek çok zemin var. Buna uygun olarak, bu bölümde, ev için

emek, aile ilişkileri, hukuk ve eğitimin yanı sıra kültür, din ve yeni kamusal ve özel kümelere ilişkin post-modern ve sanayi-sonrası görüşleri ele alacağım.

A. "ELEKTRONİK EV", CİNSİYET ROLLERİ VE EMEK SÜRECİ

Ev merkezli çalışmanın büyüklüğü üzerinde kitle iletişim araçları ve özelleşmiş dergilerde çok şey söylendi. Burada, önümüzdeki 20 yıldaki benzer gelişmelerle fütürist imge ve kehanetleri ayırt etmek gerek. İletişim ve bilgi teknolojisindeki hızlı gelişmeler göz önüne alındığında, varolan emek süreçlerinde köklü değişiklikler olduğundan kuşku duyulamaz. Videotex, teletex, sözcük işlemci, fax ve diğer makineler, bilgi ağları, mikro-elektronik işlemciler ve sese duyarlı bilgisayarlarla ilgili gelişmelerle teknik bir devrim geçiren yalnızca telekomünikasyon değildir. Gazete makaleleri ve televizyon programları durmadan, bankacılık, sağlık, toplumsal hizmetler, eğitim, eğlence, perakende satış ve diğer sanayi dalları gibi gözlerimizin önünde değişen alanlardaki yenilikleri haber veriyor. Fransa'da hükümet, 1990'larda, ülkedeki 30 milyon telefon abonesine video görüntü birimleri ve bilgi terminalleri sağlamayı hedefliyor.[1] Diğer OECD ülkelerinde, fiber optik teknolojiyi uygulama, kablo ağlarını katlama, varolan iletişim araçlarını uydu ağları ve iyi işlenmiş özel ve kamusal veri tabanlarıyla genişletip geliştirme yarışı sürüyor. Bu teknik ve toplumsal gelişmelerin hızı, Sol ya da Sağ parti politikalarında, toplumsal politika inisiyatiflerinde ya da "yeni teknoloji"ye toplumsal hareketlerin gösterdiği tepkilerde gözlenen değişiklikten çok daha yüksektir.

1. bölümde, yüksek teknolojiye dayalı meslek ve alanlardaki yeni işlerde artışın, hiçbir yerde, odacılık, hastane hademeliği, *fast-food* garsonluğu ve diğer kalifiye olmayan mesleklerdeki işler kadar yüksek olmadığını ele alan çeşitli çalışmalardan söz ettim. Buna karşın, diğer analistler, emek gücünün en az %10'unun (ve belki de %30'unun) gelecekte evde çalışacağını tahmin ediyorlar. Toffler, ABD'de, 1990'ların ortalarında 15 milyon kişinin evde çalışıyor olacağına ilişkin *Busi-*

1. **Bak.** I. Reinecke, **Connecting You... Bridging the Communications Gap** (Sizi Birbirinize Bağlamak... İletişim Uçurumuna Köprü Kurmak) (Ringwood: McPhee Gribble and Penguin, 1985), s. 45.

ness Week raporlarını (1982) aktarıyor.[2] Bu tahminlerin tutup tutmayacağı oldukça tartışmalı. Ama Toffler'ın söylediği gibi:

> Bugün, gerçekte, elektronik evin geleceğin normu olup olmayacağını bilemeyiz. Buna karşın, şimdi tanımlandığı gibi, önümüzdeki 20-30 yıl içinde emek gücünün %10-20'si bu tarihsel dönüşümü gerçekleştirirse, tüm bu ekonominin, kentlerin, çevrenin, aile yapısının da değişeceği kavranmalıdır.[3]

Ev çalışmasının, değerlerimiz, siyasetimiz ve kentlerimize ilişkin sonuçlarını bir kenara bırakıp, yeni "elektronik ev" içindeki çalışmanın doğasıyla ilgili çağdaş feminist kaygıları ele almak istiyorum. Toffler ve "elektronik ev"in diğer savunucuları, tarihsel çemberin (kapitalist sanayileşmenin başlangıcındaki ev sanayilerinden, sanayi-sonrası toplumda fabrikadan eve) tamamlanışının farkındalar. Şimdi, Marx'ın yapıtından bu yana, oldukça iyi farkındayız ki, geleneksel ev sanayisinin yarı-özerk doğasıyla karşılaştırıldığında, fabrika sistemi, denetim ve sömürünün mantığını rafineleştirdi.[4] Bu nedenle, "elektronik ev"de gerçekleştirilen ücretli çalışma, öz-sömürüye dayalı parça başı işe bir dönüş mü? İkincisi, "elektronik ev"lerdeki çalışma, varolan emek ilişkileri ve istihdam koşullarına göre ne anlamda bir ilerleme sayılabilir?

Elektronik ev çalışmasının geçmişi oldukça yenidir ve -olası- doğası ve çalışma koşullarını saptamak için çok az araştırma yapılmıştır. Ancak, (mikro-elektronik kullanan) varolan ev içi çalışmanın, (hemen tümü kadınlarca gerçekleştirilen) temel veri işleme ve tape etme ile (temelde erkeklerce gerçekleştirilen) örneğin mimar, muhasebeci ve komisyoncuların mesleki ve iş dünyasına ilişkin çalışmalarına ayrılabileceğini biliyoruz. İş dünyası ve mesleki hizmet işçileri arasında kadınlar bulunuyorsa da, yeni iletişim ve enformasyon sanayilerindeki

---

2. Toffler, **Previewa and Premisea**, s. 22.

3. Toffler, **The Third Wave**, s. 217.

4. Örn. **bak.** S. Monglin, "What Do Bosses Do?" (Patronlar Ne Yapar?) A. Gorz (ed.) **The Divlalon of Labour: The Labour Process and Class Struggle In Modern Capitalism** (İş Bölümü: Modern Kapitalizm'de Emek Süreci ve Sınıf Mücadelesi) (Sussex: Harvester Press, 1976); D. MacKenzie ve J. Wajcman (editörler), **The Social Shaping of Technology** (Teknolojinin Toplumsal Biçimlenişi) (Milton Keynes: Open University Press, 1985).

cinsiyet bölümlenmesi, kadınlara karşı diğer sanayi kollarındaki ayrımcılığı yansıtır.[5]

Yeni elektronik parça başı çalışmayla ilgili korkulara yanıt olarak Toffler şöyle diyor:

> "Bunlar, bir feodal manorun cahil çalışanları değil, Sofistike çalışanlar ve gerçekte, ev bilgisayarlarını, video ve telekomünikasyon bağlantılarını; yeni ağlar, "elektronik loncalar", yeni meslek örgütleri ve diğer öz-yönetimli ya da öz-korumalı gruplar örgütlemek için kullanabiliyor. Yeni kolektif eylem biçimleri de olası. Bir gün, "elektronik grevler"e tanık olabileceğiz. Ben daha çok, ofis ve fabrikalarda kalan işçilerin koşulları için kaygılanıyorum. Sendikaların, genelde yaptıkları gibi ev çalışmasına direnmek yerine, insani standartların nasıl kurulacağı ve ev işçilerinin öz-örgütlenmelerine nasıl yardım edileceği üzerinde yaratıcı olarak düşünmesi gerek.[6]

Ancak, Toffler'ın ümitli yaklaşımı, birkaç can alıcı etkeni ihmal ediyor. Birincisi, elektronik "dış işçilerin" koşullarının, çeşitli ülkelerdeki özgül toplumsal koşullara ve yasalara göre değişeceği gerçektir. Örneğin, Batı Almanya'daki, Baden Württemberg'de, evde görsel görüntü birimleri kullanan kadın işçilerle ilgili bir pilot projede, parça başı ödeme, tam zamanlı ücretlilerin tatil ve sosyal güvenlik kazanımlarıyla birleştiriliyor.[7] Ama sendikal hareketin zayıf olduğu ABD gibi ülkelerde, pek çok kadın, tatil ve toplumsal güvenlik hakları olmaksızın düşük parça başı ücretlerle çalışıyorlar. Batı Almanya'da bile, elektronik ev işçilerinin kariyer yapmayı unutmaları gerektiği ve daha çok işçi evde kalmaya başladıkça, tüm işçilerin taleplerinin militanca olmaktan uzaklaşacağı, yöneticilerce rahatlıkla ifade ediliyor.

İkincisi, Toffler, yeni öz-örgütlü ağların ve kuruluşların ortaya çıkışı hakkında iyimser. Ama ev işçilerini örgütlemek hiçbir zaman kolay olmamıştır. Ev işçileri, işsizler ya da sosyal yardımdan yararlananlar, tecrit ve kayıtsızlıktan yakınmışlardır. "Elektronik grevler" ortaya çıksa bile, hiç kimse, elektronik ev işçilerinin herhangi bir top-

5. **Bak.** A. Game ve R. Pringle, **Gender at Work** (İş'te Cinsiyet) (Sydney: George Allen and Unwin, 1983).

6. Toffler, **Previews and Premises**, s. 23.

7. P. Henkel, "The Technology-Age Typist Works From Her Home" (Teknoloji Çağı Sekreteri Evinde Çalışıyor), **The German Tribune**, 10 Mart 1985, s. 57.

lumsal örgütlenmesinin, tarihsel açıdan tecrit edilmiş, ödemesi yapılmayan ev işçilerinde ve sosyal yardım alan insanlarda tipik olarak görüldüğü gibi düşük bir militanlık düzeyinin ötesine geçebileceğini ummamalı.

Üçüncüsü, Toffler, toplum piyasasız bir geleceğe ilerlerken aynı anda, milyonlarca meslek sahibi ve işadamının "elektronik ev"lerde çalışacağını öngörüyor.[8] Ama bu iki gelişme uyumsuzdur. Ya küçük işlerde ve evden pazarlanan hizmetlerde bir çoğalma ya da kâr getirici etkinliğin sınırlamalarından bağımsız olarak pazarlanmayan elektronik ev çalışmasının büyümesi sözkonusudur. Parça başı çalışma ya da ücret oranlarıyla iş gören işçilerin, "elektronik ev"de hizmet başına kazanç edinen iş dünyası çalışanlarından farklı bir gelecekle karşılaşacakları açıktır. Bizi, elektronik ev çalışmasının yeni tuzakları hakkında uyaran pek çok tehlike sinyali olmakla birlikte, belki de en önemlisi cinsiyet rolleriyle ilgili olanıdır. Richard Gordon'un çalışmalarına dayanarak Donna Haraway, yeni ev merkezli çalışmanın dişilleştiğine dikkat çekiyor.

> Çalışma, kadınlar ya da erkekler tarafından gerçekleştirilse bile, dişilleşmiş olarak yeniden tanımlanmaktadır. Dişilleşmek, had safhada incinebilir olmak; yedek iş gücü olarak çözülebilir, yeniden toparlanabilir ve sömürülebilir olmak; işçiden çok hizmetkâr olarak görülmek; sınırlı çalışma günü aldatmacasına yol açan, ödenen işe göre çalışma zamanı düzenlemelerine maruz kalmak; iğrenç, yersiz ve cinsiyete indirgenebilir sınırlar üzerindeki bir varoluşu sürdürmek anlamına geliyor.[9]

Bu, niteliksizleşme, çözülme ve gurursuzluk manzarası, gerçekte, yüksek teknoloji ve bilgi-işlem sanayilerindeki binlerce kadın için gerçekleşmektedir. Bilgisayar sanayisinde çalışanların, (genellikle kadınlar tarafından gerçekleştirilen) sözcük işlemciler ve diğer terminallerdeki çalışmayı; mühendislik, yönetim, elektronik, vb alanlarındaki nitelikli ve iyi ücret ödenen işlere göre düşük statüde saymaları rastlantı değildir. Yüksek teknolojiye dayalı sanayi dallarında varolan milyonlarca iş, büyük ölçüde cinsiyete göre tahsis ediliyorsa, dişil ev

8. Toffler, **The Third Wave,** s. 382.

9. D. Haraway, "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s" (Cyborglar İçin Bir Bildiri: 1980'lerde Bilim, Teknoloji ve Sosyalist Feminizm.) **Socialist Review,** 15 (80), 1985, s. 85-6.

çalışmasıyla elektronik ev çalışmasının kapsamlı bir sentezinden korkmak hiç de yersiz değildir.

Toffler, bu feminist eleştiriyi, kol gücüne dayalı bir ekonomiden temelde zihin gücüne dayalı ekonomiye kaymanın, kadınlar için önemli bir dezavantajı ortadan kaldırdığını iddia ederek yanıtlıyor.[10] Dahası, evde çalışma, kadın ve erkek daha çok zamanı birlikte geçireceğinden, ücretli ve ücretsiz ev içi emeğin daha çok paylaşılmasını getirecektir.[11] Toffler, çekirdek ailenin egemenliğinin sonunu, geleneksel cinsiyet rollerinin sonunu ve işçilerin işe gidiş gelişe uzun saatler ayırmaktan kurtuluşunu -böylece kişisel ve komünal ilişkilere daha çok zaman ayırmasını- ilan edeceğinden, kadınların, Üçüncü Dalga'yı, bu yeni tarihsel dönemi genelde sevinçle karşılamaları gerektiğini söylüyor.[12] "Elektronik ev"in, cinsiyetler arasında daha özgürleşmiş ve eşitlikçi ilişkiler için bir potansiyel taşıdığı konusunda Toffler'a katılmak mümkündür. Ama aşılacak engeller -özellikle cinsiyet, sınıf, gelir düzeyi ve pazar ilişkilerine dayalı bir hayli sabitleşmiş eşitsizlikler- bir araya geldiğinde, geleceğin, Toffler'ın ütopyacı senaryosundan daha az özgürleştirici görünmesine yol açıyor.

Toffler'ın "elektronik ev"de çalışma imgesi, -bir terminale bağlı (ve tüm ev içi emeği de üstlenmiş), sürekli yinelenen bilgi işleme tek alternatifi işsizlik olan işçidense- iş paylaşacak kadar çok kazanan, parça başı işten ve diğer sömürücü koşullardan bağımsız olan ve kendi işini tasarımlayabilen, yüksek ücretli meslek sahibi ya da işadamı hayaline dayalı gibi görünüyor. Kesin olan bir şey var: Elektronik ev çalışması artıyor ve (toplumsal mücadelenin düzeyine bağlı olarak) Toffler'ın mı, feminist eleştiriyi getirenlerin mi emek süreci ve cinsiyet ilişkileri konusunda haklı çıkacakları pek belli değildir. "Elektronik ev"i savunan Toffler, fabrika çalışmasının, insan ilişkilerini zenginleştirmekten çok yıktığını söylüyor. "Şimdi, tam da bir alternatif tarihsel açıdan mümkün hale gelirken, fabrika bir ideal olarak ele alınıyor. Saçma bu."[13] Oldukça doğru. Ama "elektronik ev" fabrikanın bir uzantısı olursa, emekle sermaye arasındaki ilişkiler değişmezse, ev işçilerine çifte iş yüklenirse ve topluluklar, toplumsal refah, eğlence ve

10. Toffler, **Previews and Promises**, s. 134.

11. Toffler, **The Third Wave**, s. 227.

12. **Ibid.**, 16. ve 17. bölümler.

13. Toffler, **Previews and Promises**, s. 134.

diğer yaşamsal gereksinim kaynaklarından ve hareketlerinden yoksun kalırsa, bu potansiyel köleleşme merkezini ne diye sevinçle karşılayalım? Dahası, fabrika, büro ve diğer dış çalışma kümeleri (ücretleri düşüren ve kadınların ev içi sömürüsünü arturan elektronik ev çalışması yoluyla) temelsiz bırakılırsa, bunun varolan yabancılaşmış ücretli emeğe olumlu bir alternatif oluşturması çok zordur.

"Elektronik ev" hakkında kilit sorulardan biri de yüksek sayıda insanın (elektronik değilse de) fiziksel tecrit içinde çalışmasının amaçlanan ve amaçlanmayan sonuçlarının neler olacağıyla ilgilidir. Fabrika ve büronun gelişmesinin, yeni dayanışmacı siyasal örgütler, iş ve boş zaman arasında yeni bölümlenmeler, aile yapıları içinde yeni ilişkiler ve kentle kır arasındaki ilişkilerin dramatik biçimde dönüşmesine yol açtığını biliyoruz. Yeni teknoloji, elektronik ev çalışması vb'deki varolan gelişmelerin planlanmamış doğasına baktığımızda, sınai kapitalizmin gelişmesi sırasında kırsal yaşama olduğu gibi, kent yaşamının da derin karışıklıklara itileceğini görmek gerekiyor. Ama ütopyacı kuramcılar yeninin eskiye olan üstünlüklerini ilan ettiler diye aile ilişkileri, eğitim değerleri ve kültürel yaşam hemen yeniden tanımlanıvermiyor. Belirli kültürel değişikliklerin, yeni maddi üretim araçlarıyla uyumlu olup olmadığını, yeni yaşam tarzlarının, daha çok eşitlik, demokrasi ve çevresel uyumun birleştirilmesine yardımcı mı olduğu, karşı mı koyduğu sorgulanması gereken şeylerdir.

B. YENİ AİLE İLİŞKİLERİ YA DA ATAERKİL ÖZEL ALAN

Ailenin çöküşü üzerine materyal az değil. Ama tarihsel açıdan, hiçbir zaman, yükselen ya da çöken tek bir tip aile olmadı. "Aile üzerinde savaş" ya da tartışma, aslında erkeğin tahakküm ettiği, çekirdek aile üzerinde bir savaştır.[14] Bahro, "temel komünler"de ne tür ailelerin varolacağını belirtmeden ataerkilliğin tahakkümüne saldırıyor. Gorz, belki geleneksel cinsiyet rollerine saldırır ya da Toffler'ın yeni Üçüncü Dalga aileleri ve kültürel ilişkileri, görüşünü onaylarken bulunduğu ima dışında ne tür ailelerden yana olduğunu belirtmiyor. Jones'un er-

14. Bu büyük tartışmanın (bu konudaki dağ kadar literatürle beraber) iki değişik versiyonu için, **bak.** B. ve P. Berger, **The War Over Family** (Aile Üzerine Savaş) (Harmondsworth: Penguin, 1984); M. Barret ve M. McIntosh, **The Anti-Social Family** (Anti-Sosyal Aile) (Londra: Verso, 1982).

keklerin ev içi çalışmaya katılmasından yana olduğu ve feminist değerlerin yaşamı zenginleştirdiğini düşündüğü açık. Ama aile biçimlerinde radikal bir değişikliği mi, yoksa yalnızca ev içi çalışmanın statü ve performansındaki radikal bir değişikliği mi desteklediği açık değil. Buna karşın, Toffler, çekirdek ailenin tahakkümüne ve Moral Majority değerlerine olan muhalefetini gizlemiyor. Şu gerçeği haykırıyor:

> Bugün teknolojik açıdan gelişmiş uluslar, sersemletici bir aile biçimleri dizisi ile delik deşik edilmiştir: Homoseksüel evlilikler, komünler, harcamaları (ve bazen cinselliği) paylaşmak üzere bir arada oturan yaşlı insan grupları, belirli etnik azınlıklarda kabilesel gruplaşmalar ve diğer pek çok biçim daha önce olmadığı biçimde bir arada yaşıyor. Sözleşme evlilikleri, seri evlilikler, aile grupları ve cinselliğin paylaşıldığı ya da paylaşılmadığı yakın ağlar çeşitliliğinin yanı sıra anne ve babanın iki ayrı kentte yaşayıp çalıştığı aileler var.[15]

Toffler, homoseksüel hareketin değerleriyle birlikte, çocuk merkezli olmak zorunda bulunmayan yeni yaşam düzenlemeleri isteyen ve çekirdek aile üzerine modellenen düzenlemeleri bir kenara bırakan bireysel heteroseksüel ve bekâr yetişkinlerin arzularını da kucaklayan çoğulcu aile biçimlerini destekliyor. Çekirdek ailenin sanayi-sonrası toplumda yok olmayacağını, ama Üçüncü Dalga'nın, çekirdek ailenin rahat edemeyeceği sosyoekonomik ilişkilere dayalı olacağını söylüyor. Toffler'a göre çekirdek ailenin destekleyicileri, kitlesel üretim ya da fabrikadan yana ve bilgisayara karşı olanlardır; çünkü beyaz yakalı, mesleki ve teknik işçiler, mavi yakalı işçilere göre daha az geleneksel, psikolojik ve zihinsel olarak daha hareketli ve boşanmaya daha yatkındır. Bilgisayara dayalı, standart dışı üretim sistemi, ademi merkezi ve nükleer olmayan enerji sistemi, kitlesel olmayan medya ve siyasal, kültürel ve eğitsel sistem, bunların tümü, son derece merkezileşmiş sosyoekonomik koşullarda serpilen çekirdek ailenin temellerini zayıflatıyor. Diğer yandan, kadınları eve geri çekme, gençlerin ücretlerini kesme, (ABD'de) yaşam standartlarını 1955 öncesi koşullara indirme ve doğum kontrol ve üreme teknolojisiyle ilgili araştırmaların yasaklanması da çekirdek aileyi olumlu yönde etkileyecektir. Bunun nedeni, çekirdek ailenin, sürekli evde olan yetişkinlere, hem toplumsal hareketlilik için hem kültürel açıdan daha farklı yaşam tarzları için çok düşük kalan gelir düzeylerine ve doğum kontrol yetersizliği yüzünden

15. Toffler, **The Third Wave**, s. 225. **Bak.** Türkçe basım, s. 290.

evlilik dışı cinsellik üzerindeki kısıtlamalara dayanıyor olmasıdır.[16]

Toffler'ın kitleselleşmiş, merkezileşmiş koşullarla aile biçimleri arasında kurduğu bire bir paralellikler oldukça basit olmakla birlikte, kolayca bir kenara atılamayacak önemli sosyoekonomik bağlantılar vardır. Toffler'ı, bilgisayarları seven tüm çekirdek aile destekleyicilerini görmezden geldiği için eleştirmek, aile biçimlerinin ve ilişkilerin radikal çeşitliliğinin ve ademi merkezileşmesinin sonuçlarını değerlendirmekten kolaydır. Diğer yandan, Toffler'ın, çekirdek aileyle merkezileşmiş enerji üretimi arasında kurduğu doğrudan bağlantıyı da görmek zordur. Zaten, Toffler, hepsi de oldukça merkezileşmiş enerji sistemlerine sahip teknolojik açıdan ileri uluslarda, varolan aile biçimlerinin çeşitliliğinden kendisi de söz ediyor. Elbette, varolan yenilenebilir enerji tüketimi büyük ölçüde düşürülürse ya da yeni enerji biçimleri, emek-yoğun üretim gerektirirse, Bahro'nun "temel komünleri" yeni aile ilişkilerini müjdeleyebilir. Dahası, "sanayisizleşme" süreci, Toffler'ın, çoğulcu ve farklı aile biçimlerini ortadan kaldırdığını söylediği 1955 öncesi yaşam standartlarına -tüketim ve gelir düzeyine- geri dönüşü gerektiriyor. Bu hemen temel bir soruyu getiriyor: Ailelerin çeşitliliği ve doğası doğrudan yetişkin bireylerin iktisadi bağımsızlığına mı dayanıyor, yoksa yeni aile biçimleri, maddi varlık düzeyine bakmaksızın değer ve pratiklerin paylaşılmasına mı dayalı?

Toffler, çekirdek ailenin, "evde yetişkin olmadığında çekirdeği kalmayacağını"[17] ve gençler işe gitmek için ebeveynlerinin denetiminden çıkuğında daha da çekirdeksizleşeceğini[18] iddia ederken haklıysa, "elektronik ev"den ne bekliyoruz? Yüzeyde, temel koşul en az bir yetişkinin evde kalmasıysa, çekirdek ailenin elektronik ev çalışmasıyla güçlenebileceği görülüyor. Toffler, ev içi emeğin, erkek ve kadın arasında eşit olarak paylaştırılacağına ve çocukların elektronik ev çalışmasına katılabileceğine, böylelikle günümüzde gençler arasındaki yüksek işsizlik oranlarını düşüreceğine inanıyor.[19] Bu yeni tümleşik ücretli ve ücretsiz ev içi emek biçimi "elektronik ev"de yaygınlaşırsa, gençlerin ebeveynlerine (küçük gençlik ücretleri ve yüksek işsizlikle pekişen) uzatmalı psikolojik ve mali bağımlılıklarının, evde çalışmayı

16. **Ibid.**, s. 219-221.

17. **Ibid.**, s. 220.

18. **Ibid.**

19. **Ibid.**, s. 230.

artırarak nasıl azaltılacağını görebilmek oldukça zor! Diğer yandan Toffler, iki şeyi birden ister görünüyor. Bir yandan, çocuklar ve yetişkinler, okul ve iş, boş zaman ve iş, birey ve topluluk, vb arasındaki kesin bölümlenmelerin yerine daha tümleşik ve bütüncül yapıların konduğu bir toplum istiyor. Diğer yandan da, yeniden üretimin temellerini -yani, ya bireysel özerkliği geliştiren ya da bireysel kapasiteyi köstekleyip yerleşik bağımlılıklar yaratan gelir, toplumsallaşma, emek bölümlenmesi ve aile yapıları içindeki koşullar gibi etkenleri- analiz edemiyor. Örneğin, evde ebeveynleriyle çalışan çocuklar bir seçim yapacak denli iyi kazanıyor olmalılar: Ebeveynleriyle birlikte yaşama, ebeveynlerinden ayrı yaşama, eğitim görerek elektronik ev çalışması dışındaki işlere girebilme ya da ebeveynleriyle geliri ve yetkiyi paylaşma.

Toffler'ın "elektronik ev"de yaşantıya ilişkin imgesi, aynı anda hem varolan bireysellik ve çoğulcu aile biçimlerinin bir açılımı hem de yeni, yabancılaşmamış ve ortak çalışan "üreketici"yi ve yerel ya da kümesel olarak bilinçli yurttaşı içermeye çalışıyor. Ama aile biçimlerinin ve bireysel yaşam tarzlarının çeşitliliği, seçime bağlı değildir. Çocuklarda evi terk etme yaygındır, çünkü ebeveynleri onların cinsel ve diğer haklarını yadsıyor. Kadınlar arasında erkekler tarafından terk edilmek ya da şiddet kullanan erkeklerden kaçmak yaygındır; tek ebeveynli evlere değer verdiklerinden değil, zorunluluktan ötürü. Üçüncü Dalga, günümüzün salgın hastalıkları olan bağımlılık, yabancılaşma, şiddet ve tecrit durumunu tedavi edecekse, bu, bağımlılığı, ezilmeyi, yabancılaşmayı ve maddi özerklik yokluğunu yeniden üreten ilişkileri değiştirmeden yalnızca ailesel toplumsallaşmanın ve ev içi emeğin dinamiklerini değiştirerek yapılamaz. Toplumların hastalıkları için tüm suçu aileye, okula ya da medyaya yüklemek, muhafazakârların gözde ve hiç de haklı çıkarılamaz bir hilesidir. Buna karşın, çeşitli aile biçimleriyle yaygın toplumsal ve kişilerarası yabancılaşma ve karşıtlık arasında bağlantı olup olmadığını sormaktan kendimizi alamıyoruz. Sanayi-sonrası sosyalist toplum, post-modern relativizmin -insan değerleri ve pratiklerine ilişkin hiyerarşilerin yokluğu- bedelini karşılayabilir mi? Muhafazakârlar korunması gereken "geleneksel" değerler konusunda her zaman açık oldular. Ama sosyalistler, ya puriten otoriterliği taklit ettiler ve desteklediler ya da eşitlik, demokrasi ve işbirliğine dayalı dayanışma gereksinimini ifade ederken aynı anda tüm biçem ve biçimler için yalancıktan bu hoşgörüyü savundular.

Özerklik sorununu ele alırken, Gorz, aile ilişkilerine ilişkin ola-

rak başkaldırıcı, anarşist ve toplumsal yabancılaşma açısından oldukça karamsar bir bakış açısı sergiliyor. Gorz'a göre:

> Özerk insanlar, özellikle yaratıcılar, sanatçılar, entelektüeller ve diğerleri, genellikle, ebeveyn otoritesinin olmadığı ya da az olduğu ailelerden ve düşüncelere, kitaplara, sanata ilgi duyan ya da açık, araştırmacı bir zihine sahip (etkili) birinin bulunduğu ortamlardan gelirler. Kısacası, özerk bireyler, toplumsallaşma sürecinin onlar için pek işlemediği kişilerdir: Toplumsallaşmamış yanları toplumsallaşmış yanlarını yener. Toplum, tüm toplumlar, onlar için beklenmedik bir şey, rasgele bir şey ve az ya da çok saçmadır; kendilerini ondan kurtulmuş sayarlar. Toplumun norm ve yasalarının, insanların ve insanlar arasındaki ilişkilerin gereksinimlerine, ahlak ve estetiğine denk düşmediğinin her zaman bilincindedirler. Yabancılaşmanın, hiçbir toplumda hakkından gelinemez.[20]

Gorz, sosyalist toplumda yabancılaşmanın azalabileceğine inanmakla birlikte, özerk bireylerle "kısmen toplumsallaşmış çocuklar" arasındaki bağlantı kavramı, sosyalistler için tehlike haber veren bir sorunu ortaya koyar. Özerk ve yaratıcı bireyleri olumlu yönde besleyen alternatif aile ilişkileri biçimi var mıdır ya da özerklik ebeveyn etkisine karşıt olarak -ne denli hoşgörülü ve aydınlanmış olduğu önemli değil- elde edilmesi gereken bir koşul mudur? Dahası, sanayi-sonrası sosyalist toplumun norm ve yasaları bireyin gereksinimlerine denk düşmüyorsa, Gorz, yaşamın saçma olduğunu söyleyen varoluşçu yargıya mı yenik düşüyor? Ya da Gorz, yalnızca, ailesel toplumsallaşmanın varolan biçimlerinin çoğunda özerkliğin ezilişini mi eleştiriyor? Daha da önemlisi, Gorz neden özerkliği bu denli vurguluyor? İşbirliği, dayanışma ve sorumlulukla dengelenen bir özerklik kavrayışı nerede?

Toffler da, Gorz da, bireysel ve ailevi yeniden üretim süreçleriyle, dinamik olarak ademi merkezileşmiş ve etkin bir biçimde özerk toplum anlayışlarını bağdaştırabilecek gibi görünmüyor. Ancak, bu sorun, yalnızca gelecekteki sosyalist toplumun sağlığı açısından değil,

---

20. A. Gorz, "The Limits of Self-Determination and Self-Management: An Interview with André Gorz" (Kendi Kaderini Tayin ve Özyönetimin Sınırları: André Gorz'la Bir Söyleşi), **Telos** (55), İlkbahar 1983, s. 218. Bu makalenin bir başka çevirisi **Paths to Paradise**'ın 66. sayfasında bulunabilir. Gorz'un kendi sosyalizminin (**The Traitor** [Hain] adlı kitabında tanımlanmış şekliyle) algısal bir çözümlemesi için, **bak.** A. F. Davies, **Skills, Outlooks and Passions** (Beceriler, Görünüşler ve Tutkular) (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), s. 221-5.

"aile" üzerine çağdaş polemikler açısından da önemlidir. Lasch[21] gibi kültürel eleştirmenler ve muhafazakârlar, varolan çekirdek ailelere alternatif ilişkiler talep ettikleri için feministlere ve homoseksüellere saldırdılar. Kahn gibi Sağcı sanayi-sonrası kuramcıları, "bir kadın ya da erkek olma, din, yurtseverlik gibi değerler ya da geleneksel rollerin"[22] önemsizleştirilmesini eleştirdiler ve kişisel mutluluğa önem vermenin, işe yönelik yeteneklerin, onurun, görev aşkının kaybına ve diğer "açık engeller"e yol açacağını göstermeye çalıştılar. Brigette ve Peter Berger, burjuva ailesinin daha sofistike savunucularıdır. Feministlere ve Sol'a karşı iyi yazılmış ve ciddi bir polemikte, Bergerler, "refah devleti" karşısında ebeveyn haklarının yeniden kurulması çağrısında bulunuyor ve genelde Batı parlamenter demokrasilerinin geleceğinin, feministlerin ve pek çok homoseksüelin çağdaş sorunların nedeni olarak gördüğü ailevi ilişkilerin savunulmasında yattığını söylüyorlar. Tezleri "ailenin ve özelde burjuva ailesinin, siyasal demokrasinin ampirik temelleri olan özerk bireylerin ortaya çıkışı için gerekli toplumsal bağlam olduğu"[23] biçimindedir.

Ataerkil burjuva ailesinin aynı derecede nostaljik (ama oldukça farklı bir metodolojik yaklaşım kullanan) savunusunda, Christopher Lasch, feministlere, "acımasız dünyada bir sığınak"[24] olarak işlev gör-

21. **Bak.** C. Lasch, **The Culture of Narcissism** (Narsizmin Kültürü) (New York: Warner Books, 1979).

22. H. Kahn, **The Coming Boom** (Londra: Hutchinson, 1983), s. 195.

23. Berger, **The War Over the Family,** s. 186.

24. C. Lasch, **Haven in a Heartless World** (Kalpsiz Bir Dünya'da Cennet) (New York: Basic Books, 1977) ve **The Culture of Narcissism.** Ayrıca **bak.** C. Lasch, "Politics and Social Theory: A Reply to the Critics" (Politika ve Toplumsal Teori: Eleştirmenlere Bir Yanıt), **Salmagundi** (46), Sonbahar 1979. Lasch'ın, Sol'un kendisini haksız yere "saati geri çevirmekle" suçladığı yolundaki yakınmaları, eğer, kendi sözleriyle, "modern yaşamın en etkileyici eleştirileri için sık sık Sağ'a dönmemiş" olsaydı, daha büyük bir inandırıcılık taşıyacaktı **bak.** C. Lasch, "Democracy and the Crisis of Confidence" (Demokrasi ve Güven Bunalımı) **Democracy,** 1(1), 1981, s, 39. Radikal bir hareketin, doğal kaynakların tüketilmesine karşı toprağın korunup bakılmasını, fabrikaya karşı aileyi, teknolojik imgeye karşı bireyin romantik imgesini, demokratik merkeziyetçiliktense yerelliği koruması gerektiğini iddia ederek Lasch, popülist-faşist romantik politikanın geleneksel bir biçimine tehlikeli ölçüde yakınlaşmaktadır. Gerçekte ne çeşit bir "aile", "teknoloji" ve "politika"yı savunmaktadır? Bunlar, aynı zamanda hem saldırganlığı hem de kendi "modern" yaşam eleştirisine kaynak aldığ Sağ'ın imgelerinden nerelerde ayrılmaktadırlar? Gerçek Lasch lütfen ayağa kalkabilir mi?

düğünü iddia ettiği "aile"nin altını oydukları için saldırır. Burnunu sokan tüm "refah devleti" uzmanlarını ve kapitalist tüketimciliği eleştirmenin yanında, Lasch'ın, özel ve kamusal narsizm, otorite boşluğu, "hissetmekten kaçış", topluluğa karşıt olarak kişinin kendi kendisiyle meşguliyet ve diğer yıkıcı gelişmeler üzerindeki tezi, büyük ölçüde çocuk ve baba arasındaki yeni ilişkiler -yani çocuğun artık Oedipus kompleksi krizinin formatif gerilimlerini yaşamıyor olması- olarak gördüğü şeye dayanır. Diğer deyişle, Lasch, aileler içinde değişen insanlararası ilişkileri, kamu kurumları içinde değişen toplumsal koşullara bağlar; her ikisi, narsizme yol açacak biçimde birbirini beslemektedir. Ama narsizmin hiçbir eleştirisi, Stephanie Engel'in, Lasch'ın temel kategorisinin kavramsal kökenleri üzerindeki mükemmel araştırma kadar etkili değildir.[25] Engel, "Freud'un narsizm yorumunun, genel kuramının, zorunlu olarak sapkın olan dişi gelişimine göre erkek gelişiminin öncelliği ve normalliği biçimindeki varsayımıyla sınırlandığını" gösterir. "...Narsizm kavramı efemineliği, iki cinsiyetliliği ve homoseksüelliği, doğurganlık ve yaratıcılık değil öz-yıkıcılık içgüdüsüyle ilişkilendirdi."[26] Böylece, Lasch tarafından açıklandığı biçimiyle narsizm olgusu, gerçekte, kadının ezilmesini mümkün kılan erkek-kadın ilişkilerinin yok oluşundan kaynaklanır. Babanın rolünün altı oyuldukça, babayla oğul arasındaki karşıtlıktan doğan güçlü süper ego da aynı akıbete uğradı. Engel'in sözcükleriyle, "Lasch'ın narsizm karşısındaki tiradı, gitgide dişi gelişiminin geleneksel kalıbı gibi görünmeye başlayan bir erkek gelişimi kalıbının ortaya çıkışı karşısındaki bir tirad olarak görülmeli."[27]

25. S. Engel, "Trajedi Olarak Kadınlık 'Yeni Narsizm'i Tekrar İnceliyor", **Socialist Review** (53), 1980, s. 77-104.

26. **Ibid.**, s. 80-1.

27. **Ibid.**, s. 97-8. **New Left Review** (129), 1981, s. 22-34'te yer alan çok açıklayıcı bir makale olan "The Freudian Left and Cultural Revolution"da (Freud'cu Sol ve Kültürel Devrim) Lasch, Engel'in etkileyici narsizm çözümlemesini yanlış anlıyor. Engel, narsizm kategorisinin, kadın gelişiminin olumsuz bir yönden ele alınışına dayandığını göstermekteyken, Lasch, Engel'i yanlış okuyup, onun "zamanı çoktan geçmiş, toplumu kadınlaştırma" (s. 31) görüşünü savunduğunu düşünüyor. Engel'in -narsizmin psikanalitik teorisinde yapılandırılmış kadınlara düşman yönleri belirtmek için- koyduğu "Feminity as Tragedy" (Trajedi Olarak Kadınlık) başlığı, böylece, Lasch tarafından açıkça gözden kaçırılıyor.

Lasch, Sennet,[28] Donzelot[29] ve narsizm ve "refah devleti" uzmanlarınca "ailelerin gözetim altına alınması"nı eleştiren diğerleri, sonunda, Bergerlerin ve burjuva ataerkil ailenin diğer muhafazakâr savunucularının konumuna çok yaklaşırlar. Bir düzeyde, aile yaşamına teknokratik "refah devleti" müdahalesinin muhafazakâr ve radikal eleştirileri, sanayi-sonrası ütopyacılarınca kolayca bertaraf edilebilir. Toffler ve diğerleri varolan refah devleti hizmetlerine radikal alternatifler ararken, "üreketici" "temel komünler" ve yerel semt yapıları gibi görüşleri ile Lasch, Bergerler ve Donzelot'a yanıt veriyorlar. Ama aile içi ilişkiler ve aile biçimlerinin, kamu kurumları yaşantısı ve yurttaşlık kavramına etkilerine sanayi-sonrası kuramcıları ya sessiz kaldılar ya da zor soruları görmezden geldiler.

Tutucuların ve Lasch'ın burjuva ailesini idealize ettiğine, otorite, görev ve "terbiye" adına kadın ve çocuklara çektirilen büyük acı ve şiddeti görmezlikten geldiğine (ya da yalnızca baştan savma ele aldığına) inanmakla birlikte, demokratik kurumlarla aile biçimleri arasındaki ilişki sorunu halının altına süpürülemez ya da bir tutucu fobisi olarak bir tarafa atılamaz düşüncesindeyim. Psikanalitik narsizm kuramları cinsiyetçilikle delik deşik edilirse, narsizme, "şizofren" kişiliklere ve özel ve kamusal yaşamdaki diğer tahribatlara neyin yol açtığına ilişkin alternatif açıklamalar bulmak gerekir. Ne türden çocuk-yetişkin ilişkilerinin, demokratik ve eşitlikçi yaşam tarzlarıyla uyumlu ve arzulanır olduğunu ele almak da gerekir. Sanayi-sonrası toplum, varolan tüketimcilik ve hedonist öz-hoşnutluğun bir uzantısı mı olacak? Yaşam tarzlarının bolluğu, yeni yüksek teknoloji biçimleri, standart-dışı tüketici malları, vb ile Toffler'ın *Üçüncü Dalga*'sı rahatlıkla bu izlenimi verebilir. Diğer yandan, komünal ilişkiler ve tabanda halk demokrasinin yeniden kurulmasını vurgulayan Toffler'ın piyasasız "üreketim" ya da Bahro'nun "temel komünler" yaklaşımları, herhangi bir narsistik öz-meşguliyeti özendirmiyor.

28. R. Sennett, **The Fall of Public Man** (Kamu Adamının Düşüşü) (Londra: Cambridge University Press, 1977).

29. J. Donzelot, **The Policing of Families** (Ailelerin Denetlenmesi) R. Hurley tarafından İngilizceye çevrilmiş, (New York: Pantheon, 1979).

C. DEMOKRATİK ÇOĞULCULUK, AİLE BİÇİMLERİ VE DEVLET KURUMLARI

Burjuva parlamenter demokrasisiyle ya da sanayi-sonrası sosyalizmle uyumlu aile biçimi hangisidir? Bu soru, yalnızca aile ilişkileri açısından yanıtlanamaz; aslında böyle bir soru uygun biçimde sorulamaz bile. Örneğin, burjuva ailesinin varlığının, yaygın siyasal kayıtsızlık, ırkçılık, dinsel ve cinsel azınlıklara karşı hoşgörüsüzlük, Üçüncü Dünya ülkelerinin emperyalist sömürüsünün ve Avrupa'da vahşi faşist rejimlerin desteklenmesine denk düştüğünü gösteren yeterli ampirik kanıt vardır. Aynı şekilde, en azından anne ve babadan birinin evde bulunması halinde çocukların daha çabuk öğrenip öğrenmedikleri ya da duygusal bakımdan daha istikrarlı olup olmadıkları ya da çocukların yetişkinlerle birlikte komünlerde yaşamasının ve çocuk bakım merkezlerine gitmelerinin mi iyi olduğu konusunda kesin bir kanıt yoktur. Ayrıca, her çocuğun ya da yetişkinin kendi kişilik ve özel yaşamını en üst düzeyde geliştirmesi için kendisine ait bir odası olup olmamasının ya da grup sorumluluklarını öğrenmesinin ve toplumsal bir kişilik geliştirmesinin mi daha iyi olduğu da açık değildir. Eğer bağımsız ve demokratik bir kişiliğin geliştirilmesi için ikinci koşul gerekliyse, bu takdirde, Çin, Hindistan ve öteki onlarca ülke halkları ya bağımlı bir yaşama mahkûm olacaklar ya da olası bir ekolojik yıkıma yol açacaklardır (zira herkese ayrı bir oda yapma çabası ormanları tüketir ve devasa kentsel uzantılar yaratır). Daha sonra sanayi-sonrası toplumda eğitim, hukuk ve siyasal etkinlik üzerinde duracağım. Şimdi bu hizmet alanlarını ve biçimleri ne olursa olsun ailelerce üretilemeyecek toplumsal yeniden üretim koşullarını ele alacağım.

Bize, "sorumlu yurttaşlık" adı altında ideal aile biçimini ya da ideal cinsel ifade biçimi ve eğitimini dayatacak yeni bir tiranlık istemiyoruz. Ancak, bundan kaçınmak için önce yaşam tarzlarının çok çeşitliliğinden kaçınılmaz olarak doğan sorunlarla toplumsal yeniden üretimin genel koşulları arasındaki bağlantıyı kavramalıyız. Gorz ve Jones dışında, Toffler, Bahro, Sale ve öteki sanayi-sonrası kuramcıları ya da anarşistler devlet kurumlarına ya pek az rol bırakmakta ya da hiçbir rol bırakmamaktadırlar. Gene de, tüm bu kadınların, çocukların, yaşlıların, Siyahların, homoseksüellerin ve öteki grupların (bunlar günümüzde yoksul, maddi ya da manevi yetenekleriyle toplumsal etkinliğe demokratik ve eşit biçimde katılması engellenen ya da kısıtlanan gruplardır) geleceği büyük ölçüde "sosyal ücret" programlarının ve

maddi koşulların dönüşümüne bağlıdır. Örneğin, çocuk yetiştiren bekâr bir kadının kendi işlerine ayıracağı zaman, enerji ve mali olanaklarının köklü bir biçimde değiştirilebilmesi için hem annenin hem çocuğun iyi bir maddi ve toplumsal destek görmesi gerektiğini biliyoruz. Böylece, yaşam tarzlarının ve aile biçimlerinin çeşitliliği "sosyal ücret" programlarının sağlayacağı hizmet ve destek ağına, en azından ücretli işten sağlanan gelire dayandığı kadar dayanacaktır.

2. bölümde, sanayi-sonrası ütopyacıların önerdiği çeşitli asgari gelir garantisi (AGG) programlarıyla ilgili zayıflıkları ele almıştım. Benzer biçimde, yeni ve çok çeşitli yaşam tarzlarına dayalı ailelerin yaşamsal önemdeki komünal ve kişisel hizmetleri nasıl sağlayacağı açıklanmadığı durumda, sanayi-sonrası ütopyacıların bu çeşitli yaşam tarzları savunmasının inandırıcı olup olmadığını da sormalıyız. "Temel komün"de herkesin bakımının sağlanacağını ya da ademi merkezi "üreketim"in ve "elektronik ev"in, 1960'lardaki karşı-kültür komünlerinde sağlanamamış uygun gelir ve iktisadi güvenceyi sağlayacağını söylemek yeterli değildir.[30] Eğer çekirdek aile ya da geniş aile gibi düzenlemeler içinde yaşamayan bireyler varsa, toplumsal kurumlar, bunların arasındaki yaşlılara, gençlere, hastalara ya da aşırı sıkıntı içindekilere bakım sağlamalıdır. "Refah devleti"ne bu alternatif, eğer hizmetleri kazanç karşılığında ya da her zaman bulunmayacak biçimde gönüllüler ve komşular tarafından sağlanıyorsa güven verici olmayacaktır. Sağlam ve kapsamlı bir AGG programı devletçe örgütlenen bir gelir ve bölüşüm yapısını varsaydığı gibi sanayi-sonrası aileler ve bireyler de gereksinimlerini ücretsiz mal ve hizmetlerin nitelik ve niceliğinden yararlanarak karşılayacaklardır. Bu "sosyal ücret" malları ve hizmetleri yerel, bölgesel ya da ulusal düzeyde örgütlenebilir. Ancak, muhafazakârlarla ailenin toplumsallaşması süreçleri üzerinde tartışırken uygun aile dışı toplumsal yapıları tartışmaz, ele almaz ve bunlara alternatifler ortaya koymazlarsa ciddi bir hata yaparlar.

Bir başka deyişle, eğer bu yeni aileler, tüm sorunlarını, inceden inceye örgütlenmiş komünal "sosyal ücret" programları olmaksızın çözmek zorundaysalar, sanayi-sonrası ailelerin geçmişteki ve günümüzdeki ailelerin yaşadığı acı, karşılıklı şikâyet ve şiddetten kurtulma olasılığı pek azdır. AGG'nin haklı olarak günümüzdeki yoksulluk ve ayrımcılığa daha insancıl ve rasyonel bir alternatif olarak görülmesi gibi, eğer ademi merkezi kurumlar ya da devlet kurumları, piyasa me-

30. Toffler, **The Third Wave**, s. 231-2.

kanizmalarınca sağlanan çoğulculuğu, yani seçimin para, iktidar ve ayrıcalığa dayanması yerine gerçek bir çoğulculuğu mali bakımdan destekler, besler ve savunurlarsa, aileler bağımsız ve demokratik bireyler yetiştireceklerdir. Devletçe örgütlenen "sosyal ücret" programlarının olumsuz katkıları, ailelerin ve bireylerin olumsuz deneyim ve uygulamalardan ve tehditlerden korunmasıyla birlikte gerçekleştirilmelidir. Ancak, bunun için, çoğulcu aile biçimlerini bütünleyecek bir sanayi-sonrası hukuksal, eğitimsel ve siyasal düzenleme kavramı gereklidir. Günümüzdeki eğitim, hukuk ve sosyal yardım uzmanlarının bürokratik otoriterliğine ve teknokratik müdahalesine haklı olarak karşı çıkan pek çok radikal ve muhafazakâr aşırı bir uca kayarak "devlet"in toptan kaldırılmasını savunmaktadır. Ancak mevcut devlet kurumlarının hemen göze çarpan zayıflıklarının ötesini görmek ve ciddi biçimde alternatif "sosyal ücret" programları ve siyasal-hukuksal yapılar geliştirmek kesinlikle gereklidir.

D. NE TÜR SANAYİ-SONRASI HUKUKSAL KURUMLAR

Sanayi-sonrası toplum çok çeşitli aile biçimlerini ve bireysel yaşam tarzlarını özendirecekse, daha baştan, sorun çözme mekanizmalarının yanı sıra aile üyelerine nasıl koruma sağlayacağını belirlemesi zorunludur. İş kurallara ve toplumsal çeşitliliğe gelince Toffler gene oldukça çelişkilidir. Yazılarında egemen bir tema iktisadi etkinlikleri ve kişisel ilişkileri yönlendiren düzenleyici mekanizmaların lanetlenmesidir.[31] Bu konuda Toffler'ın bütün yaptığı, hepsi de sermaye birikimini kısıtlayan yasaların kaldırılmasını isteyen egemen Yeni Sağcı ideologlar korosunun söylediklerini yinelemektir. Toffler açısından, sanayi-sonrası ütopya hem özel şirket etkinliğinin (yeni teknoloji ve yeni toplumsal ilişkilerde) hem radikal, piyasasız ve ademi merkezi Yeni Dalga'nın bir uzantısıdır. Bu durumda, Toffler'ın hem tarihsel bakımdan geçersiz mevcut yasa ve düzenlemelere saldırması hem de aynı zamanda, ABD'deki 144.000 hukuk firmasının, milyonlarca işletme, kamu kurumu ve özel kurumlar arasında uzlaştırıcılık yapmayı sürdürüp sayılarının da artacağını varsayabildiğine şaşmamak gerekiyor.[32] Kuşkusuz Toffler, yeni "elektronik evler"de çalışanların bir-

31. **Ibid.**,s. 403.

32. **Ibid.**, s.246.

çoğunun yaşamlarını toplumu ve iş dünyasını düzenleyici mekanizmalardan ya da bu mekanizmaların atlatılması yollarından kazanan hukukçular ya da öteki meslek erbabı olduğunu hayal etmektedir! Eğer ulusal ve yerel düzeydeki mevcut yönetim düzenlemeleri kaldırılırsa, bu tür mesleklerin, eğitim kurumlarının, danışma şirketlerinin vb sayısı nasıl olur da artmaya devam eder? Dahası, Toffler, ulus devletini eleştirmekte ve sanayi-sonrası dünya vatandaşının "gezegen bilinci"ni yansıttığı varsayılan yeni yerel ve uluslarüstü kurumların gelişimini desteklemektedir.[33] Düzenlemeleri eleştiren Toffler, aynı zamanda, azınlıkları destekler, etnik topluluklara, semtlere ve belirli altkültür gruplarına kendi ilişkilerini düzenleme, gençlerini disipline etme vb amacıyla gençlik mahkemeleri kurma hakkı tanınmasını savunur. "Bu tür kurumlar toplumu ve kişiliği oluşturur ve toplumsal güvenliğe katkıda bulunur; bu arada, ağır yük altındaki devlet kurumlarını gereksiz işlerden kurtarır."[34]

Yerel topluluklar ve altkültürler için yeni öz-düzenlemeci hukuksal kurumları savunmakla Toffler, hem Sol'dan hem Sağ'dan pek çok eleştirmenin mevcut devlet aygıtlarına yönelttikleri ortak bir isteği desteklemektedir. Ancak, ortaya hemen eski bir ikilem çıkar: Çeşitlilik, eşitlik ve demokrasi gibi birbiriyle çelişen istek ve gereksinmeler nasıl karşılanacaktır? Toffler, karşısındakinin pastasını da alıp yemek istiyor anlaşılan. Toffler'a göre hem düzenleyici mekanizmalar radikal biçimde ademi merkezileşmeli ve ulus devleti aşkınlaşmalı, hem de, yeni öz-düzenlemeci hukuksal kurumlar, fiilen, ulusal devlet kurumları çerçevesinde varlıklarını sürdürmeli; böylece insan hakları, yasalar ve düzenleyici mekanizmalardan yararlanmalıdırlar. Gorz, en azından, sanayi-sonrası sosyalist bir toplumda ulusal devlet kurumlarının temel rolünü kabul etmektedir.[35] Toffler ile Bahro'nun aksine Gorz, radikal bir anti-kapitalist ve anti-bürokratik tutumu, sosyalist çoğulculuk ve küçük-çaplı kurumların, ancak büyük-çaplı iktisadi örgütlenmelerin yanı sıra koruyucu kurumlar da varsa yaşayabileceğini kabul eden bir gerçekçilikle birleştirmek istemektedir. Gorz'un sorunu, özerklik alanıyla özerk olmayan alanların (ücretli iş, devlet yasaları ve planlaması vb) birbiriyle ilişkisinin ayrıntılarını belirleyememesidir. Toffler'ın ye-

33. **Ibid.**, s. 335.

34. **Ibid.**, s.434.

35. Gorz, **Farewell to the Working Class**, 9. bölüm.

ni-muhafazakâr kuralsızlık ilkelerini savunmasıyla, Bahro'nun radikal "sanayisizleşme"sinin belirli bir yakınlığı vardır. Her iki kuramcı da ulusal bir hükümet olup olmayacağını ya da vatandaşların bölgesel ve uluslarüstü organlarla bağlantılı olarak, haklarını ve gereksinimlerini nasıl tanımlayacaklarını belirtmeksizin yerel toplulukları ya da "temel komün"leri vurgulamaktadır. Doğu Avrupa, Çin ve öteki ülkelerde "sosyalist yasallığın" istismarına ilişkin bir kuşak boyunca yapılan eleştirilerden sonra son derece önemli hukuksal kurumların gelecekteki doğasına ilişkin pek az bilgi verilmesi ya da hiç verilmemesi hiç tatmin edici olmamaktadır.

Önceki bölümlerde, ailelerin kendi başlarına toplumdaki tüm kötülüklerin sorumlusu olamayacağını kavramak gerektiğini ele almıştım. Toffler'ın yerel topluluklar ve altkültürler için savunduğu öz-düzenlemeci mekanizmaları aşan hiçbir hukuksal kurumumuz yoksa, kişisel acıların ve aile içi kavgaların önemli bir bölümünün nasıl gideri-leceğini hayal etmek zordur. Bu noktada, aile hukuku, çocukların korunması, bireysel medeni haklar vb'den söz ediyorum. Aile hukuku gereğini kabul etmek için mülkiyet haklarına dayalı bir toplumu varsaymak gerekmez. Boşanmanın, vesayet sorunlarının, kişisel mülklerin saptanması, çocuklara kötü davranışın önlenmesi ve günlük sorunlar yığınının sanayi-sonrası toplumda bir anda önemini yitireceğini tasavvur etmek en kötü anlamıyla ütopiktir. Çeşitli aile biçimlerinin ve yaşam tarzlarının yasallaşması isteneceği göz önüne alınırsa, çeşitlilik ve eşitlik konusu yalnızca dar grupların eline bırakılamaz. Karşıt kültürlere dayalı aile ilişkileri, coğrafi hareketlilik, kuşaklararası çatışma ve kadın-erkek çatışması, bütün bunlar ülke düzeyinde açıkça belirlenmiş hakları gerektirir. Bunları belirtmekle, mevcut hukuksal kurumlarda radikal reforma karşı çıkmıyorum. Sıradan insanların hukuk diline erişemeyişlerine, pek çok toplumsal ve siyasal sorunun "hukuk sorunu"na dönüşmesine ve bizzat hukukun kendisinin desteklediği öteki biçimlerle hukuk "imparatorluğu yaratma"sını da savunmuyorum. Ancak şunu vurgulamak istiyorum: Gitgide artan komünal karar alma ve halk düzeyinde anlamlı yasa yapma ikili hedefi tek yönlü bir süreç olarak kavranamaz; yani bu, ulusal yasaların ve düzenlemelerin, yerlerine daha demokratik yapılar konmadan kaldırılmalarıyla gerçekleşemez.

Özel işletmelerin yerini çeşitli kamu mülkiyeti biçimlerinin (merkezi planlamaya dayalı işletmeler, kooperatifler, öz-yönetimli kurumlar vb) aldığı bir toplum, en azından, diktatörlüğe, bölgesel ya da

ulusal hegemonyaya ve yerel gereksinimlerin gözardı edilmesine karşı apaçık yazılı yasaları, ayrıca öteki olası çatışma alanlarında benzer yasaları gerektirecektir. Sanayi-sonrası ekonomi, kapitalist ya da komünist mevcut sistemlerden tümüyle farklı olabilir ve kaynakların kullanımını yöneten radikal bir çevreci felsefe egemen olabilirse de toplumsal ilişkilerin hiç karmaşık olmayan bir düzeye gerilemesi olasılığı yoktur. Henüz, paranın ortadan kaldırılmasına ilişkin makul bir plan ya da (yerel, bölgesel ya da ulusal düzeyde olsun) ayrıntılı "sosyal ücret" programlarına açık bir alternatif görmediğimiz dikkate alınırsa, tüm bu kompleks kurumların, yazılı yasalar, tüzükler, mahkemeler, hapishaneler, (gönüllü ya da profesyonel) polis gücü ve öbür kurumların yokluğunda bir arada varolabileceklerini düşünmek tam bir fantezidir.

Şu anda belirsiz olan, yasaların nasıl sistemleştirileceği, meslekten yetişme hukukçuların olup olmayacağı, ne tür ceza yaptırımları, rehabilitasyon merkezleri ve ceza kurumlarının olacağı, yerel, ulusal ve uluslarüstü düzeydeki, toplumsal, askeri, hukuksal ve siyasal kurumlar arasında güçler ayrımı ilkesinin geçerli olup olmayacağı vb öteki belalı sorunlardır. Açık olan bir şey vardır: Sanayi-sonrası toplumu ister yatay örgütlenmiş "temel komünler"den, ister ademi merkezi ya da merkezi demokratik yapıların hiyerarşik örgütlenmiş biçimlerinden oluşsun, her yeni bireyler kuşağı egemen ahlak normlarını, sorumluluk sınırlarını ve toplumsal hakları öğrenmek zorunda kalacaktır. Bu normların, hakların, güçlerin ve sınırların yalnızca sözlü öğrenilebileceği hususu hem kuşkulu hem tehlikelidir. Ancak, bu normlar ve haklar daha yazılır yazılmaz bu yasaları yorumlayacak, uygulamasını sağlayacak ve bunları resmi biçimde değiştirecek kurumlara gerek duyulacaktır. Bu etkinlikse siyasal mücadeleyi ve özel alan ve kamu alanı kavramını gerektirir (bu önemli konuya döneceğim).

E. BİLGİ TEMELLİ TOPLUMDA OKULSUZLAŞMA MI, YENİDEN EĞİTİM Mİ?

Sanayi-sonrası ütopyacıları eğitimin niteliği ve rolünü ele aldıklarında, analizleri esas olarak eğitim kurumlarının çalışma sırasında ve boş zamanlarda oynamak zorunda kalacağı yeni önemli rol üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu konuya ilişkin olarak sanayi-sonrası eğitim kavramlarının iki biçimini ayırt etmek olanaklıdır: Bir yanda, yeni güç ve

teknoloji ilişkilerinin temeli olarak eğitim; öte yanda, yeni aile biçimlerini ve yeni sanayi-sonrası bireyini olanaklı kılan yaşamsal boyut olarak eğitim. Bu perspektifler arasında, kitlesel eğitimin çağdaş biçimlerinin ve eğitim ölçütlerinin yükseltilmesinin sürekli eleştirisiyle birlikte, Ivan Illich'in okulsuzlaşma kuramının etkisini fark etmek olanaklıdır.[36] Öte yandan, eğitimi, geleceğin en büyük sanayisi olarak ele alan sanayi-sonrası kuramcıları da yok değil; buradaki yaklaşım, herkesin yeniden eğitilmek zorunda olacağı düşüncesine dayanıyor. Bu nedenle eğitimdeki değişikliklerin iş, aile ilişkileri ve toplumsal uyum açısından olası sonuçlarını kısaca ele almak istiyorum. Çeşitli sanayi-sonrası kuramcılarının enformasyon, bilgi ve veriyi gelecek ekonomilerin temel özellikleri olarak vurgulamaları göz önüne alındığında, eğitim ve işe ilişkin genel analizlerinin tatmin edici olmaktan bu kadar uzak olması şaşırtıcıdır. Ne de olsa "sanayi-sonrası toplum" kavramı, tüm sanayinin üstünlüğü değil, ama yeni bilgi-temelli sanayiler egemen oldukça, mavi yakalı işçilerin üstünlüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla Toffler, Stonier, Jones ve öteki yazarlar, eğitim kurumlarında ve uygulamasında kapsamlı bir genişlemeyle ayırt edilen bir gelecek imgesini yaygınlaştırmışlardır. Daniel Bell'in gelecekte eğitimin yaşamsal önemdeki rolü[37] üzerine yeni ufuklar açan çalışmasına öykünerek ve bu çalışmayı geliştirerek, Jones, Stonier ve Toffler, işçi sınıfı çocukları için bilgisayar eğitiminin, yetişkinler içinse yaşam boyu eğitimlerini sürdürmenin (çocukluklarını ve gençliklerini resmi eğitimde harcamak yerine)[38] ve değişik insanlar için kitlesel olmayan eğitim biçimlerinin bulunmasının ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadırlar. Toffler, yeniden eğitimin gelmiş geçmiş en büyük sanayilerden biri olacağına inanmaktadır.[39] Stonier ve Jones, kitlesel işsizliği yaratan zemine de karşı çıkarlar ve yeni mesleklerin, daha fazla toplumsal eşitliğin, ancak iş olanaklarının kapsamlı biçimde genişlemesiyle doğacağını savunurlar; hem yeni mesleklerin hem toplumsal eşitliğin, eğitim kaynaklarının ve fırsatlarının bir yan ürünü olarak eğitim sana-

---

36. I. Illich, **Deschooling Society** (Okulsuz Toplum) (New York: Harper and Row, 1971; Türkçe basımı: Birey ve Toplum Yay., çev: Bedirhan Üstün, 1985).

37. Bell, **The Coming of Post-Industrial Society**, 3. bölüm.

38. **Bak.** Jones, **Sleepers Wakel**, 7. bölüm ve Stonier, **The Wealth of Information**, 11. bölüm.

39. Toffler, **Previews and Premises**, s. 57.

yisinin içinde yer aldığını belirtirler. Bahro bile eğitime daha fazla harcama yapılmasını istemektedir:

> Yeni değerlere uyarlanmış toplumsal gelişme için yeni bir genel plana gerek var; ekonominin doğal olarak uymak zorunda olduğu bir plana. Tamamen toplumsallaşmış insanlar için gelişme koşullarının en uygun düzeye getirilmesine ayarlanmış bir plana. Bunun anlamı, örneğin, eğitim harcamalarına öncelik verilmesidir; ayrıca, eğitim planlamasının, maddi değerlere yönelik mevcut talebe ya da sanayinin sunacağı mesleklere göre belirlenmemesidir. Ve planlamanın, en geniş kitle katılımıyla toplumsal öğrenme ve keşif sürecini kolaylaştıran tabanda demokrasi biçimlerinde gerçekleşmesi gerekmektedir.[40]

Barış, özgürlük ve demokrasiden yana olduğu gibi herkesin eğitimden de yana olduğu açık. Sorun, eğitim kurumlarını kimin işleteceği, kimin planlayacağı, eğitim masrafını kimin karşılayacağı ve en önemlisi öğrencilerin ne öğreneceği konusunda bir anlaşma bulunmamasındadır. Her ne kadar Jones ve Stonier, eğitimin yaşam tarzlarıyla, öz-doyumuyla ve çeşitlilikle bağı üzerine radikal görüşler sunmaktaysalar da, ikisi, kamu tarafından finanse edilen eğitim kurumlarının kapsamlı bir genişlemesini görmeyi istedikleri daha geleneksel bir eğitim senaryosu sunarlar. Ancak, Stonier ve Jones, eğitimdeki bu kapsamlı genişlemenin masraflarının nasıl karşılanacağına ilişkin pek az şey söylemektedirler. Toffler gibi onlar da kapitalist toplumlarda özel işletmelerin çıkarlarına aykırı şu öneride bulunurlar: Kuzey Denizi petrol gelirlerini eğitime ayıran geniş bir kamu sektörü[41], daha büyük bütçe açığı, vb Dahası, Stonier ile Toffler'ın, daha fazla eğitim harcamasının kitlesel işsizliği gidereceğine olan inancıyla mevcut eğitim kurumlarını kitlesel olmaktan çıkarma önerilerini bağdaştırmak zordur.

Her iki kuramcı da anne ve babaların evde eğitim sağlayarak ve okulların mesleki eğitime yönlendirilmesi biçimindeki geleneksel eğitimi büyük ölçüde azaltarak, çocukların eğitiminde daha önemli bir rol oynamalarını istemektedir. Stonier, fiilen, çocukların on yaşına kadar kendi evlerinde ya da komşularının evinde eğitilmelerini önermektedir.[42] Toffler ayrıca, yaşlıların da bu eğitime katılmalarını, böylece ço-

40. Bahro, **Socialism and Survival**, s. 34.

41. **Bak.** Stonier, **The Wealth of Information**, s. 180.

42. **Ibid.**, s. 174

cukların büyükanne ya da büyükbabalarıyla kültürel ilişkiye girmelerinin sağlanmasını öğütlemektedir.[43]

Eğitime ilişkin bu değişikliklerin her birinin gerçekten değeri vardır; kuşaklararası ilişki ve eğitimin ademi merkezileşmesinin yanı sıra okul yerine evde eğitime değer veren tamamen mantıklı bir düşünce ekolü vardır. Ancak, gelecek 10-20 yılda kapitalist toplumlarda uygulamaya konacak öneriler olarak, bu değişikliklerin çelişkilerle ve çözülmemiş sorunlarla dolu olduğu görülmektedir. Birinci olarak, eğer çocuklar ilk eğitim yıllarını okul yerine evde geçirirlerse, öğretmenlik mesleğinde kitlesel bir işsizlik yaratılır. İkincisi, nüfusun büyük bir bölümü, örneğin işçi sınıfından anne ve babaların çoğu, eğitim ve mali güç açısından ayrıca mevcut (ev) işlerinin yanı sıra çocuklarının eğitimine bütün zamanlarını ayırmaya duygusal olarak da hazır değillerdir. Üçüncüsü, bu büyük engellerin alt edildiğini düşünsek de bütün bu yeniden eğitilmiş işçiler ve evde eğitilmiş öğenciler için yeni işler nerede? Kuşkusuz, kâr yönelimli olmayan bir toplumda, bireysel ve komünal nitelikte sonsuz sayıda yeni iş ve mesleki olmayan etkinlik bulunabilir. Ancak, kapitalist toplumlarda eğitime yapılan yatırımlar her zaman esas olarak sermaye birikimine ve egemen ideolojinin yeniden üretilmesine hizmet etmiştir; eğitim kaynakları ve uygulamaları dar işlevsel gereksinmeleri aştığında, yani değişim-değeri yerine kullanım-değeri ve kültürel bakımdan meydan okuyan kafalar ürettiğinde, bu, kamu sektörü ve borçlarına ve siyasal istikrarsızlığa yol açmıştır. Toffler, Stonier ve Jones mevcut kapitalist toplumların karşılaştığı sosyoekonomik krizlerin farkındadırlar. Ancak, eğitim önerileri kapitalist ülkelerdeki hükümetlerce kabul edilmiş olsa (çok az bir olasılık) su yüzüne çıkacak toplumsal çelişmeden hemen hemen habersizler.

Eğitim ve çalışma arasındaki ilişkilerin belirsizliği, kadın ve erkeğin rolleri, ev işinde harcanan emek ve evde eğitime ilişkin temel sorunları ihmal edişleri ya da küçümseyişlerinden ayrı olarak, sanayi-sonrası ütopyacıların, zorunlu eğitimle demokratik ve eşitlikçi vatandaşların biçimlendirilişinin eğitsel içeriğini ilişkilendirme (ya da ilişkilendirememe) yöntemleri de ikna edici olmaktan uzaktır. Sanayi-sonrası toplumların belirgin özelliği çok çeşitli aile biçimleri olacaksa, demokratik çoğulculuk ve eğitim arasındaki ilişki daha iyi kavranmalıdır. Örneğin Toffler'a göre çocuklar evde eğitim gördükçe ve Üçüncü Dalga toplumu "çocuk merkezli aileler"den arındıkça, gelecekte zo-

43. **Ibid.**, s. 173.

runlu eğitim azalacaktır.[44] Burada Toffler'ın kastettiği, çalışma ve eğitim "elektronik ev"de kaynaştıkça, anne ve babalar tüm duygusal enerjilerini çocuklarının yaşamlarına yöneltmekten uzaklaştıkça ve romantik aşk (ve çekirdek aile) kavramının yerini daha "olgun" ve kişilerarası çeşitli ilişkiler ve aile biçimleri aldıkça yeni çocukluk ve gençlik biçimlerinin gelişeceğidir.[45] Ancak, zorunlu eğitimdeki ve kişilerarası ilişkilerdeki tüm bu tür değişikliklerin demokrasiyle ve evrenselci değerlerle uyumlu olması gerekmez. Tüm çocukların çekirdek bir eğitim programı izlemeleri gerekip gerekmediği, çeşitlendirilmiş, zorunlu ve otoriter olmayan eğitimin özerk ve demokratik bireyler yaratıp yaratmayacağı biçimindeki eski tartışmaların sanayi-sonrası toplumda ortadan kalkması beklenmemelidir.

Toffler'ın aksine André Gorz "olası bir ikili toplum için ütopya"sında zorunlu olacak çekirdek bir eğitim programından yanadır. Gorz'a göre tüm genç insanların "toprağı, madeni, ağacı, kumaşı ve taşı işlemeyi, ayrıca bu etkinliklerle bağlantılı olarak tarihi, bilimi, matematiği ve edebiyatı öğrenmeleri"[46] zorunludur. Gorz daha da ileri giderek şunu savunur: Zorunlu eğitimi tamamladıktan sonra "her birey, her hafta 20 saat çalışmalı (bunun karşılığında tam ücret alacaktır), ayrıca, istediği eğitim ya da araştırmayı sürdürmelidir. Zorunlu çalışma

44. Toffler, **The Third Wave,** 17. bölüm.

45. **Ibid., Telos** (44), 1980, s. 88-100'de "Narcissism and the Family"yi (Narsizm ve Aile) tartışırken Joel Kovel tarafından da benzer bir noktaya işaret edilmiştir. Kovel'a göre "Burjuva çağı, diğer şeylerle birlikte, ailenin çocukları merkez aldığı dönemdir. Bu nedenle, çocukluğun tarihte ilk kez ayrı bir varlık kategorisi olarak ortaya çıktığı devirdir. Patolojik narsizm öyleyse, büyük ölçüde aile, söz gelişi, çocukları yalnızca merkez almayıp, aynı zamanda, üzerlerine çökerek onları ağırlıklarıyla ezdiklerinde ortaya çıkan bir durumdur. Bu nedenle, bu durum, kapitalist gelişimin, böyle bir çöküşün meydana geldiği safhasına özgü bir hastalıktır. Patolojik narsizm son dönem kapitalizminin frengisidir. (s. 95). Kovel'ın çözümlemesinden, Lasch'ın Oedipus Kompleksi bunalımının önemine ilişkin tezine katılıp katılmadığı, narsizmin birincil ve ikincil biçimleriyle bütün *toplumlarda var olup* olmayacağı ya da çocuk merkezli ailelerin yerini ne çeşit aile ilişkilerinin alacağı ve bu aile biçiminin neden "son dönem kapitalizm"e özgü olduğu açık değildir. Örneğin, çocukların üzerine çöken ezici ağırlık, kapitalist toplumlarda yaşıyor olmalarından mı, yoksa (10 çocuk yerine) 1-3 arası çocuk sahibi olan ana-babaların enerjilerinin daha büyük bir bölümünü şanssız ya da şanslı azınlık üzerinde yoğunlaştırmalarından mı kaynaklanmaktadır? Devlet uzmanlarının kaldırılması anne-babaların daha da çoğunu çocuk yetiştirmeye yöneltip, böylece çocukların çektiği ezici yükü hafifletmek yerine katlayacakları anlamına mı gelmektedir?

46. Gorz, **Farewell to the Working Class,** s. 150.

dört temel sektörün en az birinde yapılacaktır: Tarım, madencilik ve demir-çelik sanayii, inşaat ve bayındırlık; kamu sağlığı; ve hastaların, yaşlıların ve çocukların bakımı.[47] Stonier gibi Gorz da okul araştırmalarıyla topluluk için çalışmanın birleştirilmesinden yanadır. Ancak, Stonier'in aksine, Gorz'un ütopyası, dört ana sanayi sektörünün "sanayi-sonrası" değil de "sanayi" niteliğiyle (yüksek teknoloji sanayileri, telekomünikasyon ya da yüksek nitelikli bilgi işlem sanayilerinden söz etmeksizin) Bahro'nun ütopyasına benzemektedir. Ayrıca, Gorz'un tavsiye ettiği zorunlu çekirdek eğitim konuları televizüel konuları, bilgisayar becerilerini ve öteki yüksek teknoloji disiplinlerini kapsamamaktadır. Gorz'un, öğrenciler için 20 saatlik zorunlu çalışma kavramı da, büyük olasılıkla, yeni bir öğrenci ayaklanmasına yol açacaktır. Eğer haftalık çalışma süresi tüm ücretli işçiler için 20 saate indirilirse, ve bununla birlikte öğrenci işçilerin haftalık ortalama çalışma süresine ek olarak normal derslerini yapmaları beklenirse, özerk bireylerin püriten çalışma ahlakının adilane olmayan biçimdeki bu yeniden uygulanışına dayanacakları sanılmamalıdır. Dahası bir kişinin eğitim çalışmaları süresince yaptığı zorunlu eğitim-çalışma, Gorz'un kendisinin savunduğu çalışma süresinin öz-yönetimi ve çalışmanın, toplumun özerk ve özerk olmayan alanlarında rotasyonu düşüncesinden çok yaşamın, eğitim, çalışma ve emeklilik biçimindeki geleneksel katı bölümlenişine uygun düşmektedir.

Hem Gorz hem Bahro, eğitimin ve öğrenci emeğinin yerel topluluklarla birlikte ademi merkezi danışmaya ve planlamaya dayanmasını savunmaktadırlar. Gorz'un devlet kurumlarına önemli bir rol tanıması eğitim ve iş rotasyonuna ilişkin görüşleriyle uyumluysa da, Bahro'nun ya da Toffler'ın radikal "temel komünler"ini ve ulus devletin tasfiyesini demokratik bir sanayi-sonrası toplumla nasıl uzlaştırabilecekleri açık değildir. Çünkü, Gorz'un çekirdek eğitim programıyla aynı görüşte olabilir ya da olmayabilirsiniz, ama en azından Gorz ve Jones, bu değişikliklerin ulusal düzeyde ve devlet kurumlarının güçlü bir biçimde katılımıyla gerçekleşmesini öngörmektedirler. Ancak, Bahro'nun devlet kurumlarının devamını, ulusal gelirlerin artışını ve eğitime kaynak ayrılmasını (bunlar halk düzeyinde planlanacak olsa da) destekleyip desteklemediği ya da Bahro'ya göre eğitimin, öteki pek çok temel gereksinme gibi, "temel komün"ün kaynaklarından mı üretileceği açık değildir.

47. Ibid. s. 150-1.

İnsan yeteneğini ziyan etmelerine, irrasyonel ve baskıcı niteliklerine karşın çağdaş eğitim kurumları en azından bilinen bir mantık, eğitim, çalışma, ideoloji, yeniden eğitim vb arasında bir bağlantı sunmaktadır. Çağdaş eğitimin olumsuz niteliklerini ortadan kaldırmak için sanayi-sonrası ütopyacılar, yabancılaşmış emeğin siyasal ve toplumsal gücün yeni toplumsallaşması ve yeniden bölüşümü sürecine nasıl bütünlendiği ya da denk düştüğü üzerine daha çok kafa yormalılar. Kaynakların (demokratik bir tarzda) eşgüdümünü sağlayacak yeni devlet kurumları yoksa, Toffler, Bahro, Sale ve devletsiz toplumları savunan ötekiler, piyasasız "üreketim"in, "temel komün"lerin ve kendine yeterli kentlerin aşağıdaki hedeflere nasıl ulaşacağını göstermek zorundadırlar:

(1) Kentsel ve kırsal alanlarda birbiriyle karşılaştırılabilecek düzeyde eğitim sağlamak;
(2) Eğitim ölçütlerinin ve eğitimin herkesçe kabul edilmesini sağlamak, coğrafi ve mesleki hareketliliğe izin vermek;
(3) Eğitim ölçütleri ve para ortadan kaldırılırsa, ayrıntılı takas biçimleri yaratmak ve öğretmenler, öğrenciler ve okul ya da evde çocuklarını eğiten anne ve babaların temel gereksinimlerinin karşılanmasını sağlamak;
(4) Gruplar ve bireylerin dar ve evrensel değerlere, eğitimin içeriğine ve amaçlarına ilişkin görüşleri üzerindeki temel ayrılıkları gidermek.

Eğer sanayi-sonrası toplum, özel girişim gelişirken radikal biçimde ademi merkezileşirse, bu takdirde, gelir düzeylerindeki ve kaynaklara erişmedeki büyük oransızlıklara dayalı yaygın toplumsal eşitsizlik biçimleriyle, ayrıca birbiriyle bağdaşmaz dinsel ve dindışı değerlerin yayılmasıyla birlikte eğitimde çeşitlilik varolabilir. "Elektronik evler"de ailelerin ya da binlerce işletmenin, meslekten öğretmenin ve kilisenin, ademi merkezi, kitlesel olmayan bir biçimde eğitim pazarlamasına izin veren bir serbest piyasa, artan toplumsal atomizasyon, tecrit ve çelişmeye götüren bir reçetedir. Öte yandan, temel komünler üzerine yapılanmış bir toplumda, bu kişi ve kurumlar, ücretsiz ya da dış yardımsız çok temel bir eğitim biçimini sunabilirler; ancak, hiç büyümeyen bir ekonominin bile gereksineceği toplumsal ilişkilerin karmaşıklığıyla baş etmeleri olanaklı görünmemektedir.

Her bir komünün kendi karmaşık teknolojisini, ölçek ekonomilerini vb sağlayamaması, öteki topluluklarla teknik etkileşimi gerektirecektir. Hiçbir devlet kurumu, hiçbir AGG programı, hiçbir öğrenci

bursu ya da öğretmen ücreti, film yapmak, kitap satın almak vb için hiçbir yerel kaynak yoksa, bu takdirde, devletsiz sosyalizmin savunucularından, bu toplumsal koşulların nasıl olup da ilkel taşralılığa dönüşmeyeceğini göstermelerini isteme hakkımız vardır.

Bir başka deyişle, yeni demokratik devlet kurumları olmaksızın, eşitlikçi, aynı zamanda çoğulcu ve ademi merkezi bir eğitimi sağlamanın yolu yoktur. Toffler ve Bahro'ysa hem söz konusu kurumlar olmasın, hem söz konusu eğitim olsun istiyorlar. Biri, halen devlet kurumlarınca güvence altına alınmış serbest girişimin sanayi-sonrası radikal bir biçiminin de olmasını istiyor; bir başkası, bir yandan planlama ve eğitim için artan harcama anlayışını davet ederken, aynı zamanda fundamentalist bir eko-sosyalist komün istiyor. Ancak, demokratik planlamanın kendisi için, temsili kamu kurumlarının, vatandaşlığın, açık ya da kapalı bölgesel yasallığın, komünlerin, kent devletlerinin, ulus devletlerinin ya da dünya düzenlerinin varlığı bir önkoşuldur. Ya eğitimi ailelere ve bireye bırakırız ya da eğitimin vazgeçilemez kamusal niteliğini, değerlerin ve toplumsal hedeflerin paylaşımını, değişik görüş ve uygulamaların baskı altına alınmasını ya da bunları hoşgörüyle karşılamayı kabul ederiz. Gorz'un ütopyasında, insanlar bir sabah uyandıklarında başbakanın herkes için yeni çekirdek eğitim programını, zorunlu eğitimi ve çalışmayı ilan ettiğini duyarlar. Öteki uçta, Toffler'ın fantezisi, gözle görülebilir bir planlama belirtisi bulunmayan piyasasız ilişkiler dünyası var! Bahro toplumsal planlama istiyorsa da, bu planlamanın halk demokrasisi düzeyinde yürütüleceğini söylemenin dışında bu demokraside kimin temsil edileceğine ilişkin hiçbir gerçek ipucu vermez. Peki, yerel komünarlar bölgesel ya da ulusal hükümetlere danışacaklar mı yoksa yalnızca öteki komünlere mi danışacaklar?

Demokratik planlama konusu ve devlet kurumlarının bu planlamaya katılıp katılmayacağı, eğitimin içeriğine ve tarzına sıkı sıkıya bağlıdır. Teknik düzeyde, çağdaş analistler, yeni bilgisayar teknolojisinin toplumsal ve pedagojik sonuçlarının ne olacağı konusunda hiç anlaşamamaktadırlar. Yüksek teknolojiyi son derece çekici bulmakla birlikte Barry Jones yeni iletişim biçimleri konusunda derin bir sessizlik içindedir. Kitaba dayalı kültürün gücü kişisel özerklikle ilişkisinden geliyorsa; bu ilişki, bir okuma malzemesini insanın kendi hızıyla özümsemesini -durmasını, geri dönmesini, düşünmesini, not almasını, düşünceye dalmasını, yeniden incelemesini- sağlıyordu. Dilin sürekli

değersizleştirildiği kitlesel, tek yönlü iletişim çağında bu görüş gitgide daha anakronistik görünmektedir.[48] David Hawkridge ise yeni enformasyon teknolojisinden daha da ürkmüş durumdadır. Kitabının, "Öğrencilerin Cehennemi"[49] başlıklı bölümünde Hawkridge enformasyonun merkezileşmesinin (bunu yeni teknoloji sağlıyor), ders notlarının çoğaltılması ortadan kalkacağından eğitim harcamalarında kesintilere yol açacağını öne sürer. Ayrıca, ses tanıyan bilgisayarlar eğitimde teknolojiyi egemen kılacaktır, çünkü, çocuklar eğitim malzemesini çaba harcayarak ve karmaşık konuşmalar aracılığıyla değil de yalnızca bilgisayara soru yöneltmekle öğreneceklerdir. Uluslararası düzeyde, Herbert Schiller gibi yazarlar, uzun zamandır, çokuluslu şirketlerin kilit telekomünikasyon örgütlerini ve kuruluşlarını denetlemesine dayanan kültür emperyalizmi konusunda uyarılarda bulunmaktadır.[50]

Kaygılı ve karamsar olanların aksine Toffler dizginlenmemiş bir iyimserlik sergilemektedir. Üçüncü Dalga, "bireysel-video"nun yeni biçimlerini, kitlesel olmayan iletişim araçlarını, dönüştürülmüş bilimsel araştırmayı ve elektrokimyasal iletişim biçimlerini hizmete sunacaktır.[51] Dev merkezi bilgisayar, şu ya da bu biçimde her evde, hastanede ve otelde, her araçta ve aygıtta, fiilen her yapı taşında bulunan çok sayıda zekâ yongalarıyla tamamlanacaktır. Elektronik çevre tam anlamıyla bizimle konuşacaktır.[52] Toffler'ın hayali, elektronik şiir ve teknokratik yutturmacanın bir bileşimidir. Geleceğin kişiliği çok boyutlu elektronik mesajlar ve dürtüler kümesiyle hem dönüştürülmüş hem zenginleştirilmiştir. Daha az fütürist bir düzeyde, Andrew Feenberg (eski Lukacsçı ve şimdilerde bilgisayar meraklısı), bilgisayarları birer niceliksel bilgi taşıyıcısı olarak görenlere karşı haklı eleştirilerde bulunmaktadır. Lyotard'ı ve bilgisayarları yalnızca tek yönlü analitik araçlar ve bellek depoları olarak gören öteki düşünürleri eleştiren Feenberg eğitimsel telekonferans yöntemiyle (son yıllarda kendisi de te-

48. Jones, **Sleepers, Wake!**, s. 172.

49. D. Hawkridge, **New Information Technology in Education** (Eğitimde Yeni Enformasyon Teknolojisi) (Londra: Croom Helm, 1983).

50. **Bak.** örn. H. Schiller, **Who Knows: Information in the Age of the Fortune 500,** (Kim Bilir?: Fortune 500 Çağında Enformasyon) (New Jersey: Ablex, 1981); ayrıca **bak.** C. J. Hamelink, **Cultural Autonomy in Global Communications** (Global İletişimde Kültürel Özerklik) (New York: Longman, 1982).

51. Toffler, **The Third Wave,** s. 362.

52. **Ibid.**

lekonferanslar yönetmiştir) olanaklı olan geliştirilmiş iletişime dikkat çekmektedir.[53] Feenberg'e göre telekonferans yöntemi, katılanları, yüz yüze konuşmanın olağan sıkıntılarından (fiziksel ve manevi gözdağı, boşa harcanan enerji) kurtarır. Eğitim ya da siyasal amaçlı olsun toplumsal telekonferansa katılanlar, bilgisayarları aracılığıyla karmaşık fikirleri birbirlerine aktarabilirler, değişik soru ve sorunlara daha çabuk, daha sakin yanıt verebilirler ve bu arada yazma ve okuma becerilerinin tümünü kullanabilirler. Kısacası, Feenberg, yalnızca gözdağı vermeyi ve diğer sıkıntıları en aza indirdiği için değil, aynı zamanda katılanların bilinçli bir aşkın-iletişime girebilmelerinden dolayı (yani, iletişimin yöntemlerini de tartışabilirler ki bu, yüz yüze konuşmada pek olağan değildir) geleneksel iletişim biçimlerinden daha demokratiktir.[54]

Yeni teknolojinin tehlikeleri konusundaki farklı görüşlerin yanı sıra bu teknolojinin özgürleştirici potansiyeli göz önüne alındığında, sanayi-sonrası kuramcılarının eğitimi, yanlış kavranan bir etkinlik alanı ve aile biçimlerindeki, işteki, teknolojideki ve siyasal katılımdaki radikal değişikliklerle bağı zayıf bir alan olarak bırakmamaları çok önemlidir. Eğitimi ademi merkezileştirme, tüm yaş gruplarına sınıflara ve bölgelere eğitim sağlama, okul ile ev, iş ile boş zaman arasındaki bölünmeyi kırma vb yolundaki herhangi bir çabanın bizim sanayi-sonrası ütopyacılarımızın sunduğundan çok daha derin bir düşünme ve tartışma gerektirdiğini göstermeye çalıştım. Temel bir konu olan eğitimin içeriği ve felsefesine ilişkin pek az şey söyledim. Değerlere ve eğitimin içeriğine ilişkin herhangi bir tartışma kaçınılmaz olarak, kamusal ve özel alan kavramlarının, vatandaşlık kavramının, yeni "postmodern" kişiliğin, kısıtlanmamış bireycilik ile "sağlıklı" toplum ve bireye ilişkin çeşitli Sağ, Sol ve Yeşil kavrayışlar arasındaki çatışmanın tartışılmasını içerir. Bu nedenle, bu önemli konulardan bazılarına dönecek ve sanayi-sonrası kültürün bazı çelişkilerini araştıracağım.

F. "POST-MODERNLİĞİN" KÜLTÜREL ÇELİŞKİLERİ

Onyıllar boyunca sosyolojiye giriş dersleri sanayi-öncesi top-

53. A. Feenberg, "Moderating an Educational Teleconference" (Eğitsel Bir Telekonferansa Başkanlık Etmek) (Teksir).

54. **Ibid.** s. 14-16.

lumdan sanayi toplumuna geçişle bağlantılı çelişkileri vurgulamıştır. Öğrenciler *Gemeinschaft** ile *Gesellschaft*,** din ve laiklik, mekanik ve organik dayanışma, birey ve topluluk, özgürlüğün karşısında güvenlik, özgürlük alanı ve zorunluluk alanı, ego ve id gibi karşıt temaları incelemek zorunda kalmışlardır. Öğrenciler, fabrika sistemi, otomobil ve büro gibi, beraberlerinde yeni sorunlar getiren kavramların çevresinde bütün yeni yaşam tarzlarının nasıl oluştuğunu öğrenirler. Buradaki ikilemler aşikârdır. Ataerkil ailenin işlevsel düzeni, kadın ve çocuklar özgürlük ve gereksinmelerini babaya bağımlı kıldıkları sürece, üyelerine güvenlik sağlar. Eğitim kurumları, sürekli yüksek işsizlik, eğitim programı öncelikleri konusunda karışıklık ve çatışma vb karşısında meşruluklarını koruyamaz duruma düştüklerinde, otorite ve özgürlük, uygunluk ve gelenek arasındaki eski çelişkiler toplumsal düzenin temellerini çatlatır. Yeni düşünceler ve toplumsal kutuplaşma, görünüşte istikrarlı toplumsal dokuyu yavaşça çökerttikçe, büyüyen bir azınlık içinde iş ahlakının yok oluşu, yasal, siyasal ve dinsel kurumlara derin düşmanlığın aşınması bize yabancı değildir. Kapitalist ve komünist toplumların karşılaştığı yukarda sözü edilen önemli kültürel ve toplumsal gerginliklerin hemen hepsi sanayi-sonrası kuramcılarımızca (çeşitli derecelerde) tanımlanmıştır. Bununla birlikte, bu kuramcıların sanayi-sonrası toplumlardaki olası kültürel çelişkilere ilişkin herhangi bir analiz sunamamış olmaları dikkat çekicidir.

Hem sanayi-sonrası kuramda hem de Sol kuramda iki karşıt temanın varlığı açıkça görünüyor. Bir temanın başlıca temsilcileri Bahro ve pek çok anarşist, çevreciler, Maocular ve çeşitli ütopyacı sosyalistlerdir. Bu tema, kısaca, "Modernliğe karşı ayaklanma"[55] olarak tanımlanabilir. Sosyalist toplum, karmaşık, çelişki dolu, bürokratik, yekpare ve yabancılaşmış bugüne, sakin, basit, uyumlu bir yanıt olarak kavranmaktadır. "Temel komün", özünde temeldir; yani doğaya dönüş, temel gereksinmelere dönüş, yüz yüze ilişkilere dönüş, küçük komünal deneyimlere ve barışa dönüş niteliğiyle "temel"dir. Bu hedeflerin istenir

55. "Modern" toplumsal koşullara, toplumsal hareketlerin değişik tepkileri üzerine bir araştırma için, **bak.** A. Honneth, E. Knodler-Bunte ve A. Wildmann, "The Dialectics of Rationalization: An Interview with Jurgen Habermas; (Rasyonalizmin Diyalektiği: Jurgen Habermas İle Bir Söyleşi), **Telos** (49), Sonbahar 1981, s. 5-31; ayrıca "New Social Movements" (Yeni Toplumsal Hareketler), **Ibid.**, s. 23-7.

* Gemeinschaft: Cemaat (y.n.)

** Gesellschaft: Toplum (y.n.)

olmadığından değil, bununla hiç ilgisi yok; ancak, bu ütopik isteklerde eksik olan şey, yaşamın bu denli yalın, kültürel çelişkilerden de bu denli arınmış olamayabileceğinin farkında olmamaktır.

Sanayi-sonrası kuramda öteki egemen tema, uyuşturucu bağımlılığı, intihar ve şiddet salgınlarıyla birlikte mevcut tüm kültürel çelişkilerin, daha da çeşitlenme, teknik yenilik, kitlesel olmaktan ve standartlıktan çıkış sayesinde giderilebileceği inancıdır. Bu alanda Toffler, düşüncesizce iyimserliğin örneğidir. Ulusal hükümetten kiliselere, okullara, siyasal partilere, hukuk bürolarına, yayın organlarına, hastanelere kadar her büyük kurum son anını yaşıyor ya da radikal bir dönüşüme konu oluyor biçiminde kavranmaktadır. Üstelik, tüm bu eskinin yok oluşu ve yeni sanayi-sonrası kurumların yapılanışı neredeyse sorunsuz biçimde gerçekleşmektedir. Kuşkusuz Toffler ve diğerleri yeni aile ilişkileri, iş süreçleri, kültürel kurumlar ve düşünce tarzı eskinin güvenliğini ve gücünü bozup sarstıkça ortaya çıkan milyonlarca kazaya ve yaralanmaya işaret etmektedirler. Ancak bu sorunlar, tam anlamıyla kurulu yeni düzenin (bununla neyi kastediyorlarsa) kültürel ve toplumsal çelişkilerinden çok, *geçiş* döneminin olayları olarak görülmektedir. Böylece, Bahro karmaşıklığın azalmasını isterken, Toffler ve arkadaşları karmaşıklığı romantik bir biçimde algılarlar ve yeni teknoloji ve yaşam tarzlarının işlevsiz ve kötü etkilerini küçültürler.

Peki, "sizinle konuşan" elektronik ortamlar, kitlesel olmaktan çıkmış siyasal ve iktisadi yapıların büyük ölçüde çoğalması, bireyselleşmiş yayınlar, aynı anda yaşamın ademi merkezileşmesi ve "gezegen bilinci"nin gelişmesi, bütün bu radikal değişiklikler ciddi kültürel gelişmeler olmaksızın nasıl gerçekleşebilir? Kültürel fütüroloji alanında alıştırma yapmak için uygun bir yer değil; ancak, sanayi-sonrası kuramcıların gerçekleşeceği kehanetinde bulundukları sosyo-kültürel değişikliklerden bazılarını analiz edip sorgulamak olanaklı. Toffler'ın düşüncesiz çoğulculuğu, kültürel dayanışma ve demokrasi açısından, (OECD ülkelerindeki) egemen burjuva çoğulculuğunun toplumsal eşitsizliğe ve yabancılaşmaya bir yanıt olduğundan daha iyi bir güvence değildir. *Şok*'ta Toffler, düşünülebilir her yaşam tarzı ve teknik yeniliğin bir listesini sunar. Bununla birlikte, ayrıca, sonsuz yenilik ve çeşitliliğin fiziksel ve manevi maliyetlerini de (huzursuzluk, stres, akıl hastalığı, aşırı bilgi yükü, toplumsal çözülme ve yönünü kaybetme) listeler.[56] On yıl sonra Toffler hâlâ popüler sosyoloji gösterisi yap-

56. A. Toffler, **Future Shock** (Şok, Londra: Pan, 1970; Türkçe basımı: Altın Kitaplar Yay., 1981), 5. bölüm.

maktadır; ancak *Üçüncü Dalga,* yapay fütüroloji gösterilerine kaymasına karşın, daha az yutturmacalı ve daha yumuşaktır. Toffler'a göre sanayi-sonrası toplumların tüm toplumsal çeşitliliğine karşın, "iyi bir toplum, topluluk duygusu yaratmalıdır. Topluluk yalnızlığı dengeler. İnsanlara bir yere ait olma duygusu gibi yaşamsal açıdan önemli bir duygu verir. Bununla birlikte, topluluğun dayandığı kurumlar, tüm tekno-toplumlarda çökmektedir"[57] Buysa, hemen, Toffler'ın yanıtlayamadığı temel bir soruyu gündeme getirir: Eğer mevcut kurumlar bir topluluk duygusu sağlamıyorlarsa ve geleceğin, günümüzde gelişen çoğulcu biçimlerin daha da çoğunu barındırması beklendiğine göre İkinci Dalga toplumsal felaketinin küllerinden nasıl olup da topluluk ve anlam doğabilir?

Topluluk, çeşitlilik ve "dürüstlük" sorunu, çağdaş toplumsal hareketlerin, "modernlik" değerlerini, kurumlarını ve vaatlerini derinleştirip radikalleştirmeye mi çalıştıkları, yoksa bunların, modern çağdan "post-modern" kopuşun en gözle görülür tezahürü mü oldukları biçimindeki bağlantılı konuları sürgit gündeme getirir. Son yıllarda "modern" ve "post-modern"e ilişkin çeşitli kavrayışları içeren en azından üç ayrı tartışma ortaya konmuştur. Bunlardan biri esas olarak estetik içinde yer almakta, edebiyat, sanat ve mimaride yüzyıllık kavgaları sürdürmektedir. Çeşitli muhafazakâr ya da yeni-muhafazakâr toplumsal ve siyasal kuramcılarla bunların liberal ve radikal muhalifleri arasında, çağdaş toplumlarda varolması gereken kurum ve ilişkilerin türleri üzerinde bir başka anlaşmazlık kızışmaktadır. Üçüncü tartışma, yapısalcılık-ötesi, yeni-Webercilik ve Marksizm-ötesi yanlılarıyla Marksist gelenek arasındaki bir dizi kavga olarak tanımlanabilir. Estetik, toplumun geleceği ve Marksist gelenekle çatışma alanlarındaki üç tartışma hem birbiriyle hem sanayi-sonrası siyasetine ilişkin bütün tartışmalarla çakışmaktadır.[58] Tartışmanın önde gelen taraflarından Jean-François Lyotard'ın dediği gibi: "Geçici varsayımımız, toplumlar sa-

57. Toffler, **The Third Wave,** s. 377.

58. "Modernlik ve post-modernlik" hakkında yakın tarihlerde yapılmış olan tartışmalardaki bazı temsili görüşler için, **bak.** R. Bernstein (ed.), **Habermas and Modernity** (Habermas ve Modernlik) (Cambridge: Polity Press, 1985); **Telos**'un özel sayısı (62), Kış 1984-5; C. Brookeman, **American Culture and Society Since the 1930s** (1930'lardan Bu Yana Amerikan Kültürü ve Toplumu) (Londra: Macmillan, 1984); M. Jay, **Marxism and Totality** (Marksizim ve Bütünlük) (Cambridge: Polity Press, 1984), 15. bölüm ve Sonsöz; J. Walker, **Art in the Age of Mass Media** (Kitle İletişim Çağında Sanat) (Londra: Pluto Press, 1983);

nayi-sonrası çağ olarak bilinen çağa, kültürler de post-modern çağ olarak bilinen çağa girdikçe bilgi durumumuzun değiştiğidir."[59]

"Post-modern"in çok yönlü özelliklerini tartışmaya fazla yer ayıramasam da bu tartışmalarda ortaya konulan önemli noktalardan bazılarına ve bunların sanayi-sonrası bir kültür ve kamu alanı kavramını nasıl etkilediklerine değinmek istiyorum. Birincisi, Bahro, Gorz, Toffler ve Jones'un hâlâ Avrupa Aydınlanma geleneğine sıkı sıkıya bağlı oldukları açıktır. Her ne kadar Toffler ve bir ölçüye kadar da Gorz ve Jones çeşitli "post-modern" estetik ve bilimsel pratiklerle flört ediyorlarsa da, bu üçünün sanayi-sonrası siyasetine ilişkin temsili imgelerinin, kamusal ve özel yaşama mantıklılık kazandırmak biçimindeki geleneksel tarihsel proje tarafından canlandırılmış ve biçimlendirilmiş olduğunu söylemek herhalde haksızlık olmaz. Bahro, sanayi toplumunun teknik açıdan rasyonel olduğunu kabul etmeyebilir; Toffler ve Jones, bilginin ve onun meşruluğunun sanayi-sonrası toplumlarda değiştirildiği konusunda Lyotard'la görünüşte anlaşabilirler ve Gorz, ortodoks Marksist ahlaksal mutlakçılığının dinsel fundamentalizmine saldırabilir; ancak, bu dört kuramcı da sanayi-sonrası modellerinin demokrasi, özgürlük, hoşgörü ve eşitliğin yanı sıra birkaç yüzyıl önce ortaya çıkan öteki rasyonalist değerleri de en üst düzeyine çıkaracağına inanmaktadırlar. Bu bakımdan, bu dört kuramcı, yapısalcılık-ötesi ve "post-modern" düşünceyi savunanların çoğunun belirgin özelliği olan nihilizm, relativizm ve yönsüzlüğe tam karşıt bir tutum sergilemektedir.

Habermas gibi yazarlar "modernliğin" bileşenlerini ve "modernliğe" yönelik çeşitli yanıtları (birçok yeni toplumsal hareketin karma-

---

H. Foster (ed.), **The Anti-Aesthetic: Essays on Post-Modern Culture** (Anti-Estetik: Post-Modern Kültür Üzerine Denemeler) (Port Townsend: Bay Press, 1983); M. Berman, **All That Is Solid Melts Into Air** (Londra: Verso, 1983); **Thesis Eleven**'ın özel sayısı (12), 1985; **Theory, Culture and Society**'nin özel sayısı, 2(3), 1985; ve **New German Critique**'nin özel sayıları, (22), Kış 1981 ve (33) Sonbahar 1984.

59. L. F. Lyotard, **The Post-Modern Condition** (Post-Modern Durum) (Manchester: Manchester University Press, 1984), s. 3. "Post-Modern" kavramını değişik bir anlamda kullanan Yeşil Hareket teorisyenlerinin "Post-modernlik" ile Sanayi-sonrası siyaseti arasında nasıl ilişki kurduklarını okumak da ilgi çekici Örneğin, Charlene Spretnak "Öyleyse Yeşil politikanın manevi boyutunun, Yeşil düşüncenin kültürel yönüyle - posthümanist, Post-modern ve post-radikal - tutarlı olması gerekeceğini" savunuyor. **Bak.** C. Spretnak, **The Spiritual Dimensions of Green Politics** (Yeşil Politikanın Manevi Boyutları) (Bear&Co: Sante Fe, 1986) s. 34.

şıklığa karşı ayaklanması, yeni-muhafazakârların bunalım yönetimine ilişkin geliştirdikleri teknokratik biçimler, tüm değerlerin ve standartların Genç Muhafazakârlar ve pek çok yapısalcılık-ötesi yanlılarınca alaycı bir tarzda değersizleştirilmesi) ele aldığında, bu yazarlar bizi "modernliğe" karşı ya da taraftar olmak gibi partizan bir tutuma zorluyorlar.[60] Habermas'ın ele aldığı ve "modernliğin" yerine getirilmemiş öğeleri sanayi-sonrası kuramla son derece yakından ilgilidir. Örneğin, bilim, sanat ve ahlak alanlarında yaşamın ve bilginin rasyonalizasyonu farklı çıkarlar ve hedeflerce yönlendirilmiştir. "Modernliğin" gereklerinin yerine getirilmesinin anlamı bilimin tüm doğa biçimlerini kesin olarak denetlemesi, evrenin tüm gizlerinin kapılarını açması mı demektir? "Modernliğin" gereklerinin yerine getirilmesi tanrıların yerine akılın konması, ahlaksal belirsizliğin sona ermesi, iletişimde açıklık ve saydamlığa erişilmesi mi demektir? Sanat araçsallaşacak ve siyasallaşacak mı ya da sanat, boş zaman ve tefekkür, çalışmanın, zorunluluğun ve hoş olmayanın yerini alırken yaşam estetikleşecek mi? Nihayet, evrensel eşitlik, demokrasi ve özgürlük ilkeleri taşralı boş inanın, sınıf iktidarının ve ayrıcalığının yerini aldığında "modernliğin" gereği yerine getirilmiş olacak mı? Ya da bu evrensel hedefler azınlık toplumsal hareketlerinin nesnel ya da evrensel aklın buyruklarına boyun eğmesi anlamına mı gelecektir?

Her ne kadar "post-modern" ve sanayi-sonrası kültür üzerine tartışma çok önemli soruları gündeme getirdiyse de, sanayi-sonrası kavramında eksik olanın, tam da, "modern" ve "post-modernliğe" ilişkin tartışmaların çoğundaki eksiklikle aynı olduğunu belirtmek önemlidir. "Modernliğin" dönemleri konusunda, örneğin bir toplumun ya da bu toplumun bir bölümünün "pre-modern", "modern" ya da "post-modern" mi olduğu konusunda anlaşma yok gibi. Kuramcıların birçoğu "modernliği" ve "post-modernliği" (yani tüm bir toplumsal dönem olarak), bir tek alandaki (örneğin sanat ya da teknoloji) değişmelere göre dönemlere ayırma eğilimindedirler. Bu noktada ben, "modernlik" kavramına agnostik bir tutumla bakan Perry Anderson'la aynı görüşteyim. "Modernliğin" dönemlerinin açıklığa kavuşturulması gereğini ele alan Anderson, şunları belirtiyor:

> Bir yanda, Weber'den Ortega'ya, Eliot'tan Tate'e, Leavis'ten Marcuse'ye, 20. yüzyıl modernliği, uygunluğun ve bayağılığın demir kafesi, herhan-

60. **Bak.** J. Habermas, "Modernlik, Post-Modernliğe Karşı" **New German Critique** (22), Kış 1981, s. 3-14.

gi bir organik topluluğun ya da yaşamsal özerkliğin ağarttığı insanların manevi boş alanları olarak acımasızca lanetlenmiştir. Öte yandan, bu kültürel umutsuzluk imgelerine karşı, Marinetti'den Le Corbusier'ye, Buckminster Fuller'dan Marshal McLuhan'a uzanan bir başka gelenekte (kapitalist "modernleşme kuramı"nın kendisini yekten savunanlardan söz etmiyorum) modernlik aşırı bir gayretle makineye dayalı bir uygarlığın kendisinin estetik heyecanları ve toplumsal mutlulukları garanti eden, duygusal heyecan ve evrensel tatminde son söz olarak sunulmaktadır. Burada, iki tarafın da ortak noktası, modernliği teknolojinin kendisiyle kaba biçimde özdeşleştirmesidir; böylece modernliği üreten ve modernliğin ürettiği insanları radikal bir tarzda dışlamaktadırlar.[61]

Bahro'nun, Anderson'ın birinci ("anti-modern") grupta saydıklarıyla daha çok ortak yanı olduğunu, buna karşılık Toffler'ın ikinci ("modernlik yanlısı") gruptakilere daha yakın olduğunu görmek zor değil. Ben de sanayi-sonrası kuramcıların kavramlarının ne denli aşırı genelleştirilmiş olduğunu göstermeye çalıştım. Bunların çeşitli siyasal ekonomileri ve kültürleri tek bir etiket altında ("sanayi", "İkinci Dalga" vb) toplamadaki rahatlığına, "modern" ve "modern-ötesi" gibi belirsiz kategorileri savunanlarda da rastlıyoruz. Ancak, ister bilim, ahlak, sanat, kapitalist ve kapitalist olmayan sanayinin belli dalları, devlet yönetimi ya da sosyal yardım hizmetleri alanında olsun, eşitsiz gelişmenin kendine özgü tarihsel doğasını yakalamak, bu çeşitli pratiklerin iç bağlantılarını bütünsel olarak kavramada can alıcı önemdedir. Örneğin, Frederick Jameson'ın "Geç Kapitalizm" ve "dünya pazarı" ("post-modernliğe" olumlu bakışını desteklemek amacıyla)[62] gibi özcü kavramları kullanmasıyla, Mike Davis'in kentsel Amerikan mimarisinde olumsuz "modern-ötesi" gelişmelerle[63] spekülatif finans arasındaki ilişkiyi daha etkili biçimde analiz edişini karşılaştırmak yeterlidir. Benzer biçimde, Toffler ve öteki sanayi-sonrası kuramcıları, yüksek teknolojinin en ileri olduğu yerlerden biri olan Japonya'daki sosyo-kültürel ilişkilerin neden "pre-modern" ya da Kuzey Amerika'dakilerden daha az "Üçüncü Dalga" niteliğinde olduğunu açıklama-

61. P. Anderson, "Modernity and Revolution" (Modernlik ve Devrim), **New Left Review** (144), 1984, s. 99.

62. F. Jameson, "Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism" (Postmodernizm ya da Son Dönem Kapitalizminin Kültürel Mantığı), **New Left Review** (146), 1985, s. 53-93.

63. M. Davis, "Urban Renaissance and the Spirit of Post-modernism" (Kentsel Rönesans ve Postmodernizm Ruhu), **New Left Review** (151), 1985, s. 106-13.

lıdırlar. Dahası, Üçüncü Dalga'yla birlikte gelen çarpıcı kültürel değişiklikler Japonya'nın mal ihracındaki egemenliğiyle uyumlu olabilir mi, yoksa bu sosyokültürel değişiklikler yüksek teknoloji alanında daha az yeniliğe, toplumsal çözülmeye ve olası bir devrime ya da otoriter baskıya mı yol açacaktır?

Açık ölçütler olmadan, Japonya, Fransa ya da SSCB gibi çok yönlü ülkelerin "modern" mi, "post-modern" mi, yoksa "sanayi-sonrası" mı olduğunu anlamak zordur. Kuşkusuz "modernliğin" dönemlere ayrılması üzerine (beş yüz, iki yüz yıl önce mi, yoksa yüzyıldan daha az bir süre önce mi başladı?) yaygın tartışma ayrıca "modernliğe" radikallerin, liberallerin ve muhafazakârların olumlu ya da olumsuz yanıtları, etiketlerin esnekliğine karşın, can alıcı önemdeki konuları görmemizi engellememeli. Daha fazla tarihsel özgüllük ve özdeş olmayan toplumsal gelişmelerin farkında olmak çabasındaki aşırı genelleştirilmiş ve ana ilkeci kavramların yapısını "çözmek" üzere çeşitli metodolojik çabalara girişmekle birlikte, yapısalcılık-ötesi ve post-modern kinizm ve relativizme sapmadan model-oluşturmaya güven duyulamayacağı kanısındayım. Habermas'ın topluma ilişkin iletişim kuramının doğasındaki tüm sorunlar dikkate alındığında, post-modernizm yanlılarının aşkın-anlatıları, öznelliği ve genel sosyopolitik hedefleri reddedişlerindense kendimi, Habermas'ın "modernliğin" gereği yerine getirilmemiş öğelerinin analizi projesine daha yakın hissediyorum.

1968'de Habermas, Herman Kahn'ın gelecek 30 yılda gerçekleşebilecek teknik yenilikler listesindeki ilk 50'nin davranış ve kişilik değişimine ilişkin birçok tekniği (örneğin, genetik mühendisliği, cinsiyet değişikliği, çeşitli duygusallıklar için uyuşturucular, gözetim amacıyla elektronik denetim, propaganda vb) içerdiğine dikkat çekmektedir.[64] Bu bilimkurgu tarzı yeniliklerin birçoğu şimdiden gerçekleşmiş durumda! Habermas, genetik mühendisliğinin ve davranışların psiko-teknik düzenlenişinin sonunda düşünme geleneğinin (ifadesini dil ve kültürde bulur) yok olmasına ve insan davranışının tüm değer sistemlerinden kopuşuna yol açacağı konusunda uyarıda bulunmuştur.[65] Neyin rasyonel olduğuna ilişkin bir kavrayış olmaksızın, herhangi bir öncelik ya da değer hiyerarşisi olmaksızın, "post-modern" ya da sanayi-sonrası bireyler nasıl olup da yabancılaşmamış demokratik top-

64. J. Habermas, **Toward a Rational Society** (Rasyonel Bir Topluma Doğru), İngilizce'ye J.J. Shapiro tarafından çevrilmiş, (Boston: Beacon Press, 1970), s. 117.
65. **Ibid.**, s. 118

luluklar kurabilirler? "Modernlik" kavramının kullanışlı olduğunu düşünmeyebilirsiniz; ancak, eski tarihsel dönemlerdeki ahlaksal, sanatsal, bilimsel ve siyasal gelenekleri, çağdaş kuşakların karşılaştığı mücadelelerden ve ikilemlerden nasıl ayırabilirsiniz? Örneğin, belirli değerler ve pratikler toplumsal bütünleşmeye mi, yoksa yolunu yitirmeye ve karışıklığa mı yol açacaktır? Habermas'a yapısalcılık-ötesi bir eleştiri yönelten Andreas Huyssen, kısmen bu konuya değinmektedir.

> Aydınlanma rasyonelliğinin eleştirel çözülüşü... Kadınların ve homoseksüellerin, erkek heteroseksüel bakış parametreleri dışında meşru bir toplumsal ve cinsel kimlik için mücadelesi, bedenlerinin doğası da dahil, doğayla ilişkimizde alternatif arayışı, 1970'lerin kültürü için önemli olan bütün bu olgular, Habermas'ın modernlik projesini tamamlama önerisini, istenmez kılmasa da kuşkulu yapmaktadır.[66]

Anlaşılan Huyssen, Aydınlanma geleneğini reddetmekten doğan zor sorunlardan kaçınmış. Teknik rasyonelliği, neyin "iyi" ve "istenir" olduğuna ilişkin erkek heteroseksüel tanımlarını, birbirinden ayırt edilmeyen toplumsal ve ahlaksal ilerleme kavramlarını ve Aydınlanma'nın öteki olumsuz miraslarını reddetmek ve bir kez kadınlar, homoseksüeller ve çevreciler kendi değerlerini ve önceliklerini tanımladıklarında rasyonellik, eşitlik, kişilerarası özel alanların yanı sıra toplum alanında da demokrasiye ilişkin tüm sorunların ortadan kalkacağına inanmak apayrı şeylerdir. Sırf toplumsal hareketler geleneksel işçi hareketlerininkilerle özdeş olmayan meşru değerlerden ve kaygılardan söz ediyorlar diye, buna inanma eğilimi var gibi; her nasılsa tüm bu kadınlar, homoseksüeller, Yeşiller vb sanki aynı toplumda yaşamayan, savaşla, iktisadi iktidarla, kamu yönetimiyle, dinle, eğitimle, yoksullukla, yasal haklarla ve birbirleriyle çakışan ve birbiriyle bağlantılı genel konularla ilgili benzer sorunlarla karşılaşmıyorlar. Yanıtlar farklı olabilir, ama herhangi bir "post-modern" ya da sanayi-sonrası toplum, çoğul kimlikler, kamusal kimlikler ve haklarla nasıl uzlaştırılmak zorundaysa, mantığın kamusal uygulanışına ilişkin sorunları da çözmek zorundadır. Yani, gelecekteki bir toplumun daha özgür ve daha çok yönlü olacağı, aynı zamanda her vatandaşın kendi altkültürel kimliği içinde bir tür ait olma, vatandaşlık, ortak haklar ve sorumluluklar duy-

66. A. Huyssen, "The Search for Tradition: Avant-Garde and Post-Modernism in the 1970s" (Gelenek Arayışı: 1970'lerde Avangard ve Post-Modernizm), **New German Critique** (22), Kış 1981, s. 38.

gusunu *paylaşması* da gerekir (eğer alternatif bir parçalanma, partikülarizm ve toplumdan ayrılma kâbusunu kabul etmiyorsak).

Sanayi-sonrası kuramcılarının hepsi kinik olmadıkları gibi yönsüz bir geleceğe teslim olmuş da değillerdir. Örneğin, Michael Ryan, Derrida'nın ve öteki Fransız çözücülerin[67] yapıtlarını kullanarak rasyonalist geleneğe saldırmaktadır. Huyssen gibi Ryan da feminist hareketi ve öteki alternatif toplumsal hareketleri desteklemektedir. Ryan'a göre:

> Habermas'ın, egoyu ve grup kimliğini yeniden oluşturma hedefi, mevcut toplumsal grup kimliği modellerinin, siyasal çıkarlarını, kendilerine, grubun rasyonelliğince tanımlanan bir yer atamak suretiyle dayatılan kimliği kırmada bulanlar için geçerli olmadığına işaret eden sosyalist feministlerce kuşkusuz reddedilecektir. Grup kimliğinin kırılması özgürleşme açısından önemli olabilir. Bu tür çelişkileri, kimliğin rasyonel kategorilerini yadsıdığı için hoş görülemez bulan metafizik idealistler, ayrıca bu çelişkilere "irrasyonel" damgası vuran ve rasyonel verimlilik, açık seçik bilgi ve gerek kategorik gerekse siyasal grup kimliğinin yeniden oluşturulmasından elde edecekleri pek az şey bulunan sosyalist feministler gibilerinin zararına bu çelişkilerin giderilmesini isteyenlerdir. Öyleyse, tehlikede olan, el sürülmemiş ve iyi olmasına çalışılan sözümona ideal bir durumun yeniden oluşturulmasından çok, kurumsal iktidar, çalışma ve ödül dağıtımı, cinsel siyasal dinamikler, kaynak tahsisi ve hükmetmeye ilişkin sorunların, ayrıca çözümleri durumsal ve katılımsal olarak tanımlanan, geniş bir alana yayılan sorunların mikrolojik ince ayarına göre donatılmış, birden çok merkeze ve stratejiye dayalı siyasettir.[68]

Ryan'ın Habermas'a ve "metafizik idealistlere" yönelttiği eleştiri sanayi-sonrası bir toplumun savunucuları için büyük önem taşımaktadır. Toffler gibi Ryan da geçiş sorunlarını vurgulamaktadır. Toffler'ın, geleneksel İkinci Dalga değerleri, aile yapıları ve çalışma pratikleri değiştikçe birçok kayıp verileceğine işaret etmesine karşın Ryan, çağdaş zoraki grup kimliklerinin kırılmasına olumlu bakar. Ancak muhafazakâr grup kimlikleri ortadan kalktığında, özgürleşenlerin kazanımları, sosyalist kurumların oluşmasıyla ve toplumsal yeniden üretimin sürdürülmesi gereğiyle karıştırılmamalıdır. Ryan'ın, Habermas

67. M. Ryan, **Marxism and Deconstruction,** (Marksizm ve Çözülüş) (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982).

68. **Ibid.** s. 116.

gibi sosyalist rasyonalistlere saldırısı, bunların kuramını ve niyetlerini karikatürize eder. Habermas, açık seçik bilgiye dayalı teknik bir rasyonel verimliliğe ulaşmak ya da bir tür ideal egoyu ya da grup kimliğini yeniden oluşturmak istemez. Bunun yerine Habermas, eski Frankfurt Okulu'nun aksine, "insanın ve doğanın" hiçbir zaman tam anlamıyla uzlaştırılamayacağını, artakalan antagonizmaların, rasyonel bir tartışmayla, ancak en aza indirgenebileceğini, ama tümüyle ortadan kaldırılamayacağını kabul eder.

Ryan, paylaşılan ya da *genelleştirilebilir çıkarlara* dayalı yeni bir sosyalist kamu alanı oluşturma hedefini benimsemeye hazır değildir. Bunun yerine Ryan sorunların "durumsal ve katılımsal" olarak tanımlanacağı çoğulcu bir stratejiye sığınmak istiyor. Ama bu hem relativist bir hayal hem de anlık bir siyasettir. Zira, belirli durumlarda çoğulcu biçimde örgütlenmiş katılımcılar bazı *a priori** mutlaklar dizisine sürekli başvuruda bulunmaksızın sorunları ortaya koyup çözmek zorunda kalırlarken her bir durumun yeni bir değerler dizisi ve yeni çözümler üreteceğine inanmak, toplumsal işbirliğinin ve karşılıklı hoşgörünün olanaklarını zorlamak olurdu. Ya çoğulcu biçimde örgütlenmiş gruplar, kendi kültürel kimliklerini korurken, cinsiyet, ırk, vb'ye dayalı ayrımcılığın tasfiyesi ve eşitlik gibi rasyonel ölçütlere dayanan genelleştirilebilir çıkarları yaratıp yeniden tanımlayacaklar ya da her bir grup daha geniş bir vatandaşlık kimliği oluşturma gereğini yadsırken doğacak kaos ve parçalanmayı göze alacaklardır.

G. DİN, ÖZKİMLİK VE SANAYİ-SONRASI KAMU ALANI

Konunun ve rasyonalizmin önemi yadsınırsa, örneğin geçmişteki ve bugünkü toplumlarda dinlerin rolünü kavramak ya da gelenekler çöktükten sonra bir toplumun nasıl bir arada kalabileceğini anlamak zordur. Dinsel ve dindışı kültürler arasındaki farkı tartışan Bell, şunları savunmaktadır:

> 'Dinsel bir kültür' çoğu kültürden daha büyük bir birliğe sahiptir, çünkü kültürün öğeleri belirli bir ortak amaca yönelir: Gizemi vurgulamak, korku yaratmak, yüceltmek, aşkınlaşmak. Ruh durumunda vurgulanan bu birlik, sivri kulelerinde, ayinlerinde, dualarında, uzamsal figürlerinde ve kutsal kitabında- kendi mimarisi, müziği, resmi ve edebiyatı aracılı-

* **A priori:** Önsel (ç.n.)

ğıyla- kendini gösterir. Dindışı kültürler nadiren bu bilinçli tasarıma sahiptirler.[69]

Öteki yeni-muhafazakârlar gibi Bell'in de başı "kapitalizm çelişkileri"yle derttedir ve kültürel birlik sorunu kapitalist toplumları aşmaktadır. Toffler, binlerce dinsel kültür, kendine-yetme terapilerinin ve boş inana dayalı büyü pratiklerinin ortaya çıkışının, İkinci Dalga toplumları parçalanıp dağılırken görülen toplumsal bir rahatsızlık olduğunu savunmaktadır.[70] Sorun şu: Sanayi-sonrası değişikliklerinin dinsel düşüncenin varlığını sürdürmesini nasıl etkileyeceği ya da dinsel düşüncenin vefatının sonuçlarının neler olacağı konusunda Toffler'ın hiçbir fikri yok gibidir. Zaman, nedensellik ve uzay gibi yeni kavramlar, ayrıca yeni ademi merkezileşme biçimleri, merkezi, iktisadi, siyasal ve dinsel kurumları devirirse, ya dinsel düşünce önemsiz bir role indirgenecek ya da yaşam daha çok ev-merkezli ve ademi merkezi oldukça daha da çok kült ve başka terapi biçimleri ortaya çıkacaktır. Öte yandan, eğer "gezegen bilinci" yerel halkı uluslararası topluluklara bağlarsa bunun anlamı ya yeni global dinlerin ya da dinsel geleneğin mevcut kalıntılarının sınırlarını aşan laikleşmenin bir uzantısının varlığıdır.

Her ne kadar Toffler, Bell'in aksine, "yeni bir kutsallık duygusu" peşinde değilse de post-modern yanlıları gibi eskinin yok oluşunu kutlama dışında bir şey yapma yeteneğinden yoksun görünmektedir. Dinsel geleneklerin istenmeyen pek çok pratiğinin yok olmasını ben de kutluyorum. Ancak bir ateist olarak, insanları çeşitlilikleri içinde birleştirebilecek laik değerlere ilgi duyuyorum. Bell'in "modernliği" anlamsızlıktan kurtarma isteğini tartışırken José Casanova sorunu iyi koymaktadır:

> Bell, Benjamin'in "aura" kavramıyla kutsalı özdeşleştirmektedir. Ancak mekanik yeniden üretim çağında sanat "aura-ötesi"ne dönüşürse, aynı şeyi dinden de beklememiz gerekmez mi? Simgelerin, ritüellerin ve anlamların yönetimsel ve teknolojik olarak eşlendiği çağda modern ya da post-modern din, *aura-ötesi*, yani kutsal-ötesi dışında bir şey olabilir mi? Kutsal olan şeylerin deneyimi kolektif bir kutsal kozmosu varsayar.

69. D. Bell, **The Cultural Contradictions of Capitalism** (New York: Basic Books, 1978), s. 99.

70. Toffler, **The Third Wave**, s.376-7.

Eğer laik sanayi-sonrası toplumlar başıboş bireyciliğe karşın varlıklarını sürdüreceklerse, yalnızca dinsel geleneklere değil, ama kutsal-ötesi laikleşmenin (Avrupa rasyonalizmi) temellerine de saldıran post-modern yanlıların kinik, görenek-bilinçli vandalizmini kabul edemeyiz. Günümüzde, Katolik Kilisesi'nin iki kanadı (Polonya'da olduğu gibi ilahiyat muhafazakârları ve Üçüncü Dünya'daki kurtuluş ilahiyatçıları) bile demokrasi ve eşitlik mücadelesinde laikleşmeyi savunmaktadırlar. Kamu yaşamında rasyonelliğe değer verilmezse, demokratik katılımın diktatörlükten, keyfilikten, teknokratik verimlilikten ya da büyü ayinlerinden daha iyi olduğunu savunmanın temeli kalmaz.

Kamu yaşamını yöneten açık seçik ilkelere sahip olma gereğini aşırı vurgulamak söz konusu olamaz. Ancak, kamu yaşamı, dinsel, laik, demokratik ya da otoriter olsun, belirli ideallere bağlılıktan fazlasını gerektirir. Tarihsel olarak dar fieflikler ve çokuluslu imparatorluklar gibi iki ayrı kutuptan ulus devletlerinin oluşumuna tanık olmuşuzdur. Ulusçuluğun eşitsiz gelişimi (hem özgürleştirici hem gerici nitelikleriyle) işçi hareketlerinin ve insan hakları gruplarının çok yönlü mücadeleleriyle, ayrıca emperyalistlerarası çekişmelerle çakışmıştır. Yerel, bölgesel ve altkültürel kamu alanlarının çokluğuna karşın, bu yerel ya da altkültürel alanlarda yer alan insanların çoğu bu alanların daha geniş ulusal kamu alanıyla bağını da kavramış durumdadırlar. Kamu alanlarından söz ederken, bu alanların demokrasi, hoşgörü ve eşitliğin kaleleri olduğu biçiminde ideolojik bir izlenim yaratmak istemiyorum. Ancak ister kurumsal ister muhalif olsun, kamu kurumlarına katılımın serbest seçim sürecine dayalı gelişmiş kapitalist ülkelerde neden düşük olduğunu sormak gerekmektedir. Yeni bilgi biçimlerinin olabilirliği, metalaşmış zaman-uzay ilişkilerinin değişimi,[72] sonsuz terapi ve "gerçek" bolluğu vb, bütün bunlar yeni bir sanayi-sonrası sosyalist kamu alanına ulaşılmasının önündeki engellerin ne denli habis olduğunu göstermektedir. Eğer kültürel ve kişilerarası kayıtsızlık ve

71. J. Casanova, "The Politics of Religious Revival" (Dinsel Canlanış Politikası), **Telos** (59), 1984, s. 33.

72. Kapitalist toplumların gelişimi, zamanın ve kentsel mekânın dönüşümü kavramları üzerine bir tartışma için, **bak. A.** Giddens, **A Contemporary Critique of Historical Materialism** (Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Bir Eleştirisi) (Londra: Macmillan, 1981), 6. bölüm.

özel alanlara çekilme dinamikleri rastlantısal değilse, belli kültürel ve siyasal uygulamaların sanayi-sonrası toplumlarda sönmesi felaket olur.

Frankfurt Okulu, Aydınlanma diyalektiğinin çelişen kuvvetlerin serbest bırakılmasından oluştuğunu savunuyordu. Bir yanda, Aydınlanma, mantığa, hoşgörüye ve kölelikten kurtulmaya inancı kamçıladı. Bir yandan da dış doğa ve iç insan doğasına hükmetmeye çalışan teknik rasyonelliğin pozitivist güçlerini serbest bıraktı.[73] Son yıllarda Richard Sennett ve Lasch gibi yazarlar "kamusal insanın düşüşü"ne ve "narsizm kültürü"ne ilişkin uyarıda bulunmuşlardır. Hem Lasch hem Sennett insanların kendini-keşifle, iç benlerini özgürleştirmeyle, toplumsal sorunların kişilik sorunlarına dönüştürülmesiyle, "hissetme" yeteneğinden yoksunlukla vb uğraşmalarını eleştirmektedirler. İnsanın "kendisiyle temasa geçmesi"nin paradoksal sonucu, "duygudan kaçış", mahremiyetin zalimliği ve kamu yaşamının zayıflamasıdır. Lasch ve Sennett'a göre insanlar, çalışmaktan acizler, kişisel olmayan kamu sorunlarına ilginin değersizleşmesi, ayrıca benlik hakkında kesin bilgi arayışı içinde tüm özel alanları yıkma gibi tehlikeli bir eğilim söz konusudur.[74] Sennett ile Lasch'ın basite kaçan "öz-aydınlanmanın diyalektiği"nden iki sorun kendini gösterir. Birincisi, insanların iç benliklerini keşfetmeye girişmemeleri mi iyidir? İkincisi, parçalanmaya ve ademi merkezileşmeye gitgide artan bir eğilim söz konusuysa, kamu sorunlarına ve yaşamına ilgi nasıl canlandırılabilir?

Kişinin zihnini duygu ve heyecanla meşgul etmesini eleştiren Sennett şunu soruyor: "Mahremiyet deneyimiyle ne tür bir kişilik gelişir? Böyle bir kişilik, güven, sıcaklık ve rahat deneyimi değilse de beklentisiyle biçimlenecektir. Adaletsizlik üzerine kurulu bir dünyada hareket etmek için bu kişilik nasıl yeterince güçlü olabilir?.. Katı bir dünyada yumuşak benlikler oluşturmak insancıl mıdır?"[75]

Bu sorular öz-disiplin ve katı "dış-kabuklar" (tümü daha "insan-

73. **Bak.** M. Horkheimer ve T. Adorno, **Dialectic of Enlightenment** (Aydınlanmanın Diyalektiği), İngilizceye J. Curming tarafından çevrilmiş, (Londra: Allen Lone, 1973).

74. **Bak.** Lasch, **The Culture of Narcissism** ve Sennett, **The Fall of Public Man;** ayrıca **bak.** R. Sennett, "Destructive Gemeinschaft" (Yıkıcı Cemaat) R. Bocock **et al.** (editörler), **An Introduction to Sociology** (Sosyolojiye Giriş) (Milton Keynes: Open University Press, 1980), s. 91-121.

75. Sennett, **The Fall Of Public Man,** s. 260.

cıl" bir gelecek için gerekli araçlar) geleneğinde yetişmiş tüm sosyalistlere kuşkusuz çok çekici gelecektir. Sennett'da, birçok siyasal kategorinin psikolojik kategorilerle değiştirilmesi ya da bu kategorilere dönüştürülmesine saldırısı benimsenemeyecek kadar kolaycıdır. Sennett'ın öz-uyanıklık terapileri ve bunların "her derde deva" ilaçlarının ticaret sanayisine saldırısını alkışlayabilirsiniz; ancak, sosyal yardım hizmetleri, eğitim politikaları, çocuk-ebeveyn ilişkileri ve öteki yaşamsal kişilerarası ilişkilerle bağlantılı olarak sosyalistlerin ne için mücadele etmeleri gerektiği sorusunu ele almak zorunda kalınca çetin ahlak sorunları, dolayısıyla da eylem *(praxis)* sorunları belirmeye başlar. Bütün bu alanlar, Sennett ile Lasch'ın da saldırdığı bürokratik, ilgisiz ve içtenliksiz "Terapötik Devlet" uygulamalarının kesinlikle üstesinden gelmeyi içerir. Hepsinden önemlisi, mahremiyet ve duygu dünyasının ahlaksal olduğu yadsınırsa ne tür saldırgan olmayan kadın-erkek ilişkileri ve genel toplumsal ilişkiler sağlanabilir? Devlet sektörü işçileri ve sıradan insanlar kişisel olmayan ve yabancılaşmış ilişkileri korurlarsa sosyalistler devlet hizmetlerini demokratikleştirebilirler mi? Sınıf mahremiyet ve ilgi gereksinimi ticari sahtekârlarca karşılandığı, ayrıca kapitalizm koşullarında yaşama sıkıntısından kaçınmanın siyasal olmayan biçimlerini desteklemede kullanıldığı için, "kişisel" temel sorunları "siyasal" diyerek görmezlikten gelebilirler mi? Ne de olsa sosyalistler, sırf burjuva siyasetçiler alaycı bir tutumla bu kavramları kendi dar çıkarlarını desteklemek için kullanıyorlar diye eşitlik ve demokrasi değerlerini reddetmezler.

Her ne kadar Sennett, insanların kapitalizmle "kişilikler" aracılığıyla nasıl özdeşleştiğine ya da kişisel ilişkilerini siyasal mücadelenin hedeflerine bağımlı kılamadıkları için kapitalist sınıflara karşı çıkmayı zor bulduklarına işaret etmede haklı olabilirse de hâlâ duygu dünyası, heyecanlar ve "öz"de yoğunlaşan çok olumlu ve radikal bir boyut (kadın hareketinin başlıca katkılarından biri) vardır. Kamusal kişilikler üzerinde yoğunlaşma "yıldızlar" yaratabilir, ama günlük işlerinin gözler önüne serilmesi onları, soyut tanrılar ve liderlerden çok sıradan ölümlü insanlar düzeyine indirir. Partilerin ya da hareketlerin yöneticisi bürokratlara, kadınlara karşı ayrımcılık yapanlara, gösterişli işkoliklere, ahlak şantajcılarına, alçak dalkavuklara ayrıca geleneksel Sol ve Sol-dışı partilere, devlet aygıtlarına ve kamu kurumlarına egemen olan öteki olumsuz kişiliklere son yıllarda kısmen "kendini keşfetmek" gereksinimi dolayısıyla saldırılmıştır; haklı olarak tabii. Kişinin kendisiyle meşgul olması her zaman (hem bireyler hem toplumsal hareket-

ler için) bir tehlikedir; ancak, Sennett ve Lasch'ın ayırt etmeksizin saldırdığı çok bilişsel, psiko-seksüel özelliklerin tarihsel ihmal ve baskıyı kırarak ortaya çıkması özendirilmezse, daha insancıl ve eşitlikçi bir toplum doğamaz. Sennett ve Lasch, "narsizm kültürü"nden önce prekapitalist ahlak ve psiko-bilişsel süreçlerle özdeşleşmek zorunda kalıyorlar. Zira, kapitalist hegemonyanın asalak özelliğiyle, bu geleneksel içtensizlik, otoriter, püriten iş ahlakı ve ataerkil toplumsal ilişkilere dayandığını göremiyorlar. Kuşkusuz, "karşı-kültür" değerlerinin çeşitli yönlerinin yeni yönetim, idare ve "halkla ilişkiler" biçimleriyle kaynaştığı görülmüştür. Ancak bu yeni yönetim biçimleri, Toffler ya da "Terapötik Devlet" analistlerinin bizi inandıracakları kadar geniş çapta uygulanamamıştır (kuşkusuz üretimi arttırmak ve disiplini korumak için kullanılan eski otoriter uygulamaların her zamanki kadar sabit kaldığı çoğu fabrika ve bürolar hariç).

Kendinin farkında olma hareketinin aşırılıklarının Victoria Çağı ahlakına ya da özün ihmaline dönüşü haklı göstermediğine inanıyorum. Kişisel düşünce ve kişisel olmayan "disiplin" arasındaki denge konusu, gerçeğin göreselleşmesine, terapilerin ve felsefelerin pazarlanabilir hale gelişine ayrıca kamu yaşamıyla katılım ve toplumsallaşma süreçlerinin kurumsallaşması arasındaki ilişki üzerinde yeterince düşünmemeyle sıkı biçimde bağlantılıdır. Sanayi-sonrası sosyalist bir kamu alanı beklentisi (eğer gerçekleşme şansı olacaksa) çoğulculuğun ayinsel bir onaylanışından daha çoğunu içermelidir. Tüm kuramlar ve çareler göreselleştirilirse toplumsal hareket mücadelelerine toplumsal boyutta herhangi bir katılım nasıl gerçekleşebilir? Sosyalist çoğulculuk, çeşitli grup ve hareketlerin kararı aracılığıyla, yeni bir hoşgörü ve demokratik çeşitliliğin egemen olduğu çerçeveyi oluşturan apaçık bir düzenleme olmak zorundadır. Bu, yeni kamu alanının çıkarlarını zedeleyen ırkçılık gibi ideolojilerin mahkûm edilmesini gerektirir. Ayrıca kadınların, hastaların, çocukların vb haklarını tehdit eden sayısız şarlatanca terapi ve dinsel kültün ayıklanmasını da içerecektir. Sansür beklentisi ve "topluluk standardı" insanları hemen ürkütür. Ancak, bu kararlar, katılımcı toplumsal hareket örgütlenmelerinin ve partilerinin geleneksel dinsel ve komünist mutlak ahlaklarına benzemeyen yeni bir çoğulculuk oluşturmaları ölçüsünde demokratik ve hoşgörülü olacaklardır.

Eğer uyuşturucu bağımlılığı, cinayet, tecavüz salgını ve kişisel yabancılaşmayla savaşılacak ve bunlar en aza indirilecekse, sanayi-sonrası kuramcılarının, halkın temsili, eğitim, yayın ve kültür araçları,

hukuksal yapı ve sosyal yardım hizmetlerinin kurumsallaşması konusunda daha açık fikirleri olmalıdır. Ademi merkeziyet ancak ademi merkezi kamu alanlarının birbirleriyle ve bütünle ilişkileri konusunda açık bir kavrayış olduğu sürece kamu yaşamının demokratikleşmesine katkıda bulunabilir. Çeşitli yeni aile biçimleri ve bireysel yaşam tarzları olanağının, komünal "sosyal ücret" programlarının sağlanmasına, hukuksal yapılara ve ücretli iş koşullarındaki değişikliklere dayanması gibi, toplulukların kendi kurumsal aygıtları ve kaynaklarıyla baş başa bırakılması da bir felaket olur. "Kapitalizmin kültürel çelişkileri" muhafazakâr imgelemin bir uydurması değildir. Yanlış olan bu çelişkilerin çözüm biçimidir. Benzer biçimde, tüm düşüncelere, terapilere, pedagojik ilkelere, çocuk yetiştirme pratiklerine, kültürel mesajlara, çalışma pratiklerine, hukuksal yapılara vb sahte bir hoşgörü hem tehlikeli hem safça bir tutum olur.

Mevcut ulus devletlerin, dinlerin ve mekânların sınırları değişirken ulusal kurumları ortadan kaldırmak istenir bir durum değildir. Kendi aralarındaki ve dünya çapındaki düzenle ilişkilerinde aracı kurumsal ağlar olmaksızın bireyleri "elektronik evler"inde ya da "temel komünler"inde bırakmak, aileleri ya da akraba yapıları olmaksızın tek tek bireylerin kendilerini geçindirmelerini istemekle aynı şeydir. Yıkılması ya da büyük ölçüde değişikliğe uğratılması gereken şey, güç ve ayrıcalıkları tek elde toplayan, yerel gereksinimlere ve toplumsal hareketlere duyarsız olan ve bir yandan doğal çevreyi tahrip ederken bir yandan da ayrımcı yasalar ve yönetmelikler dayatan mevcut kurumlardır. Ulusal kurumları olmayan bir toplumun da demokratik bir kamu alanına sahip olmak için gerçek bir şansı yoktur. Kent devletleri çağının kapandığına, uzmanlaşmış iş bölümünün hiçbir zaman bütünüyle ortadan kalkmayacağına, bir tür para sistemi biçiminin kaçınılmaz olduğuna, en üst düzeyde eşitliğin sağlanması, çevrenin korunması ve ücretli işte çalışamayacak olan herkese destek olunması için yönetim ve toplumsal planlamanın zorunlu olacağına, bir tür savunma sisteminin gerekeceğine ve bireyler ve gruplar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için bir haklar ve kurallar sisteminin gerekliliğine inanılıyorsa, insanlığın tüm umutlarının bir dünya hükümetine bağlanması ya da ulusal kurumların gerekliliğinin kabul edilmesi kaçınılmazdır.

Günlük yaşamın metalaşmasını ve maddeleşmesini gözler önüne seren Frankfurt Okulu'nun bir sorunu, özgürleşme etkenlerinin bu tümüyle denetim altındaki sistemi yarabileceklerini açıklayamamalarıydı. Toffler, Jones ve öteki sanayi-sonrası kuramcılarının da sorunu ay-

nıdır. Eski sanayiler, yaşam tarzları ve kurumlar yok olabilirler. Ancak, günümüzün kültürel çelişkilerinden yeni bir toplumsal düzen nasıl doğacaktır? Sanayi-sonrası kuramcılarında açıkça eksik olan şey, gelişmiş bir siyasal strateji anlayışının yanı sıra, toplumsal mücadelelerce belirlenen ve toplumsal mücadeleleri belirleyen siyasal olgu kavrayışıdır. Büyük, merkezi siyasal kurumların parçalanışının yakın olduğu yolundaki öngörüsü üzerine Gorz, karşılaşılabilecek tehlikeler karşısında uyarıda bulunmaktadır:

> Hiç birleşmeksizin, birbiri ardına elden çıkarılarak birbirlerine ayarlanan, çok sayıda kısmi düzenin yan yana varolduğu toplumların bu ademi merkezileşmesi ve çeşitlenmesi akla gelmemiş, istenmemiş, böyle bir durum için bilinçli biçimde hazırlanılmamış ise sonuçları kaçınılmazdır: Ya toplum şiddete dayalı çatışmalarla parçalanarak anarşiye düşecektir ya da terörden ve sınırlamalardan yararlanarak birleşik bir düzeni yeniden oluşturma çabasında totaliter bir diktatörlük "israf, sorumsuzluk, eylemsizlik, çürüme", kısacası Stalinci ve Nazi devlet modellerinde örneği görülen totaliter verimsizlik sistemini yeniden üretecektir.[76]

Gorz'un uyarısı tam zamanında olmakla birlikte, siyasal strateji, sendikaların gelecekteki rolü, sanayi-sonrası toplumda partiler ve siyasal temsil gibi önemli konularda kendisi pek belirsiz görüşlere sahiptir. Bundan sonraki bölümde bu önemli siyasal sorunları ele almaya çalışacağım. Ancak, bunu yapmadan önce yeni sanayi-sonrası kamu ve özel alanlarının olası sorunlarının analizini iletişim araçlarına kısa bir bakışla bitirmek istiyorum.

İletişim teknolojisindeki kapsamlı yeni gelişmelerin geleneksel basılı ve elektronik medya biçimlerini değişime uğrattığına pek kuşku yoktur. Ancak, hem bireysel hem de dünya çapındaki yayın araçları ve ilişkilerinin çoğalması kendi başına, yeni yayın araçlarının mülkiyetinin ve denetiminin günümüzde olduğundan daha az tekelleşmiş ya da daha demokratik olacağının bir güvencesi değildir. Gelecek toplumların çok daha demokratik ve eşitlikçi olacağını varsayarsak, hâlâ temel bir sorun gündemde kalır: Yalnızca yerel, toplulukça örgütlenen yayın araçları mı olmalı, yoksa ulusal ve uluslarüstü iletişim örgütleri de olmalı mı? "Modern" ve "post-modern"le ilgili tüm sorunlar (ademi merkezi eğitim yapıları ya da çekirdek bir eğitim programı, birden çok

76. Gorz, **Paths to Paradise**, s. 84.

kimlik ya da genelleştirilebilir çıkarlar, ulusal bir kamu alanı ya da sonsuz sayıda dar alanlar), sanayi-sonrası toplumdaki yayın araçlarını göz önüne aldığımızda bir kez daha kendini gösterir.

Belirli yurttaşlık kavramları, haklar, ahlaksal değerler vb'yi yaymada, oluşturmada ya da engellemede kitapların, gazetelerin, elektronik iletişim araçlarının, film, tiyatro ve öteki iletişim araçlarının önemli rolü göz önüne alındığında yerel grupları daha büyük varlıklara bağlayan yayın kurumları olmadığında demokratik sosyalist bir çoğulculuğun varlığını nasıl sürdürebileceğini tasavvur etmek zordur. Kuşkusuz yerel gruplar öteki yerel topluluklarla iletişim için kendi ağlarına sahip olabilirler. Ancak bu, benimsenecek model kısıtlanmamış bir çoğulculuğa, özenli bir kendine-yeterliliğe ve dış dünyayla gelişigüzel bir ilişkiye dayalı bir model olmazsa, daha geniş yasama meclislerinde siyasal temsil ya da taşralı olmayan değerler üretimi gibi sorunları çözmeyecektir. Gruplara, sanatçılara ve her türlü insanın yayın araçlarına, kültürel kurumlara ve kaynaklara erişim olanağının arttırıldığı bir durum tasávvur etmek zor değildir. Bu, iletişim araçlarının siyasal ve iktisadi tekelleşmesinin ortadan kaldırılmasından ve ademi merkezileşmesinden elde edilecek büyük yararlardan biridir. Ancak ulusal ve bölgesel iletişim araçlarının ve kültürel kurumların korunması eski denetim ve mülkiyet ilişkilerinin de korunmasını gerektirmez. Halihazırda yerel düzeyden daha üst düzeylerde çalışan ve gene de katılımcı grupların demokratik federasyonlarına dayanan radyo ve televizyon istasyonları ve kültürel kurumlar vardır. Bu nedenle, yayın ortamını demokratikleştiren bir dizi yeni örgütsel yapı tasavvur etmek olanaklıdır, ama ulusal yayın araçlarından tümüyle yoksun demokratik ulusal bir kamu alanı tasavvur etmek zordur.

Eğer sanayi-sonrası kuramcıları geleneksel dinsel görüşlerin, aile ilişkilerinin, eğitim pratiklerinin, ayrıca ev, iş ve boş zaman arasındaki ilişkinin ortadan kalktığı tanısını koymada haklıysalar, yeni değerler ve toplumsal kimliklerin günümüzdekinden daha da çok parçalanmış, yabancılaşmış ve sorunlu olmaması zorunludur. Küçük çaplı, ademi merkezi kurumların doğal olarak iyi olduğu yolunda neredeyse dinsel nitelikteki inançla birlikte sonsuz sayıda pazarlanabilir yeni teknoloji ve ürünün plansız doğası, günlük yaşamın sanayi-sonrası bir tarzda "yeniden feodalleşmesi"ne yol açma tehlikesi taşımaktadır. Demokrasiyi ve sosyalist çoğulculuğu en üst düzeye çıkaran bu değer ve uygulamaları uzlaştıran, kolaylaştıran ve güçlendirmek için gerekli olan kaynak ve yapılar tek başına yerel toplulukların sınırları içinden

fışkıramaz. Yeni sanayi-sonrası kamusal ve özel alanların diyalektik ya da paradoksal niteliği belki de burada yatmaktadır. Demokratik ademi merkeziyetçiliği en üst düzeyde gerçekleştirmek için demokratik merkezileşme kurumları gerekmektedir. Zira, merkezi kurumlar yerel demokrasi olmaksızın varlıklarını sürdürebilirlerse de ademi merkezi kurumların, ulusal kurumların desteği olmaksızın varlıklarını sürdürmeleri pek olası değildir. Devletsiz toplumlara inananların yüz yüze gelmeleri gereken tatsız gerçek budur. Ancak, yeni devlet kurumları çok daha demokratik olacaksa, ayrıca kapitalist ve komünist toplumlardaki mevcut devlet aygıtlarından büyük ölçüde farklı olacaksa, can alıcı önemdeki siyasal dönüşüm sorununa, sanayi-sonrası kuramcılarımızın bu dönüşüme verdiklerinden çok daha fazla önem vermek gerekecektir.

Nihayet, sanayi-sonrası topluma ilişkin çelişik tasavvurların, özel-kamu ilişkilerinin uygun olarak ele alınmasından çok, büyük ölçüde yeni teknolojiye ilişkin karamsar ve iyimser görüşler tarafından belirlendiğine işaret etmek yerinde olur. Karamsarlar, "Ağabey"in denetimine yol açan mikro-elektronik ve genetik mühendisliğindeki tüm gelişmelere, eleştirel ve düşünsel eğitim ve kültür kurumlarının ortadan kalkışına, boş zamanlar ve çalışma yaşamı daha ev merkezli oldukça toplumsal yaşamda tecrit ve parçalanmışlığın artışına, yeni teknokratik özelcilik tarafından zayıflatılan kamu yaşamı gitgide otoriter yönetime dönüşmekte ve bu yönetime bağımlılaştığına dikkat çekmektedirler. Buna karşılık, iyimserler, kendine-yetmeye dayalı küçük çaplı ve ademi merkezi kamusal ve kişisel alanlarda kendi yaşamlarını sürdüren, kişisel yabancılaşmanın, uyuşturucu bağımlılığının ve toplumsal hastalıkların üstesinden gelen -ister "elektronik ev"de ister "temel komün"de- yeniden canlandırılmış ve kendini topluma adamış vatandaşlık imgelerine dayalı bir senaryo sunmaktadırlar. İster Toffler'ın yüksek-teknoloji senaryosuna, ister Bahro'nun sanayisizleşmesine inanılsın, bunun önemi yok; kişisel alanın, özkimliğin ve toplumsallaşmanın yeni tanımlarını gerektiren alternatif kamu alanlarının nasıl oluşturulacağı konusu, yalnızca, devlet kurumlarının oynayacağı belirleyici roller sorununu göğüslemeye hazır olunduğunda ele alınabilir. Hükümetlerin meşruluklarını nasıl koruyacaklarına, dinin, ideolojinin, baskının, narsizmin, imhacılığın vb belirleyici rolüne ilişkin özel yorumlar yapılabilir. Ancak, mevcut kamu-kişi ilişkilerinin bu tür açıklamalarında, yeni kamu alanları oluşturmak için gerekli ilişkiler ve kurumlara değil de günümüzdeki ilişki ve kurumlara ilişkin daha çok bil-

gi vardır. Yeni teknolojik ve toplumsal gelişmeler sabah dokuz-akşam beş çalışma kalıplarının ortadan kalkmasını sağlayacaksa, zamanın ve toplumsal mekânın kullanımını yeniden tanımlayacaksa, çocukluktan yaşlılığa geleneksel yaşam devresini değiştirecekse, bu yeni gelişmeler, (bugün bildiğimiz kadarıyla) sınırlı demokratik biçimlerin sona ermesine mi yol açacaktır; yoksa, Aydınlanma'nın henüz gerçekleştirilememiş hedeflerinden biri olan, gerçekten demokratik kamu alanlarının ilk kuşağını oluşturmak için ileri ve canlı bir toplumsal mücadele zemini mi yaratacaktır?

Gelecek hakkında düşünce zahmetine girdikleri oranda çoğu insan bildiği dünyanın sonsuza dek aynı şekilde kalacağını varsaymaktadır. Yepyeni bir uygarlık hayal etmek bir yana, kendileri için gerçekten farklı bir yaşam tarzı bile tasavvur etmek bu insanlara zor geliyor. Kuşkusuz bir şeylerin değiştiğinin farkındalar. Ancak bugünkü değişikliklerin kendilerini etkilemeyeceğini ve bildikleri iktisadi çerçeveyi ve siyasal yapıyı hiçbir şeyin sarsmayacağını varsayıyorlar... Son yıllardaki gelişmeler geleceğin bu güvenli tasvirini ciddi biçimde sarsmış bulunmaktadır. Ortalığı bunalım üzerine bunalım başlıkları kaplarken tanınmış beyin takımlarınca yayılan kötü haberler, felaket filmleri, apokaliptik Kitabı Mukaddes öyküleri ve kâbus senaryolarıyla beslenmiş çok sayıda insan sonuçta bugünün toplumunun geleceğe uzanamayacağını, çünkü gelecek diye bir şey olmadığını düşünmeye başlamıştır. Bu iki gelecek tasavvuru farklı görünmektedir. Bununla birlikte, ikisinin de psikolojik ve siyasal etkileri aynıdır. Yarının toplumu, bugünün yalnızca genişletilmiş sinerama bir versiyonuysa, yarına hazırlanmak için yapmamız **gereken** pek az şey var demektir. Öte yandan, bizim yaşam süremizde toplum, kendisini kaçınılmaz olarak mahvedecekse, bu konuda **yapabileceğimiz** hiçbir şey yok demektir. Kısacası, geleceğe her iki şekildeki bakış da kişiselciliği ve pasifliği körüklemektedir. Her iki yol da bizi hareketsizliğe mahkûm etmektedir.

Alvin Toffler, The Third Wave

Beni çarpan ilk şey sosyal-demokratların ve Avrupa Komünizmi yanlılarının, ideoloji ve gelenekteki tüm farklılıklarına karşın pratik siyaset konularında ne kadar yakın olduklarıydı. Tüm sosyalist güçler gibi her iki akımın da geleceği kapitalist **sanayi** sisteminin bunalımı karşısındaki tutumlarına bağlıdır. Eski çelişki ve mücadele kalıpları, sistemin temel özelliklerinin yeniden üretilmesine hizmet ederek hep sisteme geri dönme eğilimini yansıtmaktadır. İhtiyacımız olan şey, sosyal-demokratlar, sosyalistler ve komünistler arasındaki geleneksel yaklaşım farklarını aşan bir yanıttır. Eski model gününü doldurmuştur.

Rudolf Bahro, **From Red to Green**

V. BURADAN ORAYA GEÇİŞ
Sanayi-Sonrası Siyaseti

Buraya kadar, sanayi-sonrası topluma ilişkin alternatif öneri ve görüşleri, sanayi-sonrası ütopyacıların ileri sürdüğü biçimde siyasal stratejiyle ilgili sorunlardan yalıtılmış olarak incelemeye çalıştım. Bir başka deyişle, alternatif ekonomilerin, refah koşullarının, savunma sistemlerinin, çevresel ve kültürel ilişkilerin içkin değer ve olabilirliğini değerlendirmeyi denedim; bunları siyasal açıdan yakın vadedeki başarı şanslarını göz önüne almaksızın yalnızca kavram olarak inceledim. Varolan kapitalist ve komünist toplumlar içindeki çeşitli önerilerin olabilirliğini mümkün görmediğimi belirttimse de henüz siyasal kurum ve geçiş siyaseti gibi yaşamsal sorunları ele almadım. Daha çok, önerilen alternatiflerden pek çoğunun, gerçekleşmelerini engelleyecek önemli siyasal engeller olmadığı varsayılsa da içkin olarak kusurlu ve üzerinde yeterince düşünülmemiş olduğunu göstermeye çalıştım. Ger-

çekte, tabii ki, -genellikle kendi seçimleri olmayan koşullar altındaki- önerilen toplumsal etmenler ya da alternatif pratiği beraberinde getiren toplumsal kurumlar hesaba katılmadıkça, bu kuram ya da pratiğin olası rolü tahmin edilemez. Bu yüzden, sanayi-sonrası kuramcılarının, heyecan uyandırıcı ve sorunlardan arınmış düşüncelerinden daha iyi bir siyasal stratejileri olup olmadığını incelemek gerekir. Bu ana başlığı ele almadan önce, bir sanayi-sonrası sosyalist toplum hedefleyen herhangi bir stratejinin hesaba katması gereken kilit toplumsal ve siyasal değişimlerden bazılarını sırayla ve kısaca vurgulayarak bir çerçeve oluşturmak istiyorum.

Birinci olarak, emek süreçlerinin yeniden örgütlenmesi, yeni teknolojinin kullanıma girmesi, *part-time* işlerdeki artış ve sürekli yüksek düzeylerdeki işsizliğin, kapitalist ülkelerdeki sendikalar ve ortanın solundaki partiler üzerinde etkileri olacağına kuşku yok. Ortaya çıkan çatışan hedef ve öncelikler -bazıları yüksek ücret yerine daha çok boş zaman, geleneksel erkek taleplerine karşıt olarak kadınlar ve Siyahlar için daha iyi koşullar ya da tüketimci ya da istihdam yaratıcı projeler yerine çevresel açıdan güvenli üretim isteyebiliyor- işçi hareketi dayanışmasını gitgide ulaşılması daha zor bir hedef durumuna sokuyor.[1]

İkincisi, komünist ülke liderlerinin benimseyebileceği politik seçimlerin geniş yelpazesi, onları, küçülme, daha çok pazara yönelme ve planlamanın aşınması, artan otoriterleşme ve derinleşen muhalefet gibi yönelimlerin nahoş bir bileşimiyle yüz yüze getiriyor gibi. Üçüncü Dünya'da, Güney'e, kapitalist Kuzey'ce uygulanan emperyalist sömürünün toplumsal maliyetleri, her zaman olduğu gibi ağır bir reforma karşı dirençlidir. Bu arada, birkaç ülkede, SSCB, Küba ve Çin'den gelen askeri ve toplumsal yardımla iç savaş şiddetle sürse de Maocu ve Sovyetik gelişme yöntemleri büyük ölçüde gözden düşmüş durumda. Diğer yandan, otoriter rejimler siyasal başkaldırı, çok ağır dış borçlar, düşen mal fiyatları ve yeni teknolojiyle üretilen tüketim mallarının OECD ülkelerine ihracatındaki sınırlamalar gibi etkenlerin bileşimiyle sarsılır ya da yıkılırken, 1980'ler (Brezilya, Filipinler, Meksika gibi) yeni sanayileşen kapitalist ülkelerde bir bunalıma tanık oldu.

---

1. İşçilerin çelişen önceliklerinin bir çözümlemesi için, **bak.** K. Hinrichs, C. Offe ve H. Wiesenthal, "The Crisis of the Welfare State and Alternative Modes of Work Redistribution" (Refah Devletinin Bunalımı ve İş Bölüşümünün Alternatif Biçimleri), **Thesis Eleven** (10/11), 1984, s. 37-55.

Üçüncüsü, OECD ülkelerindeki toplumsal hareketler -özellikle barış, kadın ve çevre hareketleri- aşağı yukarı son on yıldaki kitlesel hareketlenme ve yeni bir toplumsal bilinçliliğin yayılmasına karşın, fiili pratikler ve hükümet politikaları üzerinde pek etkili olamadılar. "Devlet dışındaki" sınıf gücü ve toplumsal hareket stratejisine ilişkin yakıcı konuyu daha sonra ele alacağım. Bu arada, muhafazakâr ve sosyal-demokrat hükümetlerin birbirini izlemesi, şehirleşme afeti, çevresel yıkım, toplumsal huzursuzluk ve artan sayıdaki yoksul ve yabancılaşmış insana ayak uydurmada bile başarısızlık ile kendini gösteren, temelde durgun toplumsal oluşumlara yol açtı. Bu kolay baş edilemeyen sorunlarla yüz yüze gelince, Yeni Sağ bile, kapitalizmde reform yapacağına ilişkin muhafazakâr protestan iyimserliğinden çok şey yitirdi. Sosyal-demokrat ve komünist partilerse, önceden kendilerini adadıkları, geleneksel taraf duyularını ve ideallerinden pek çoğunu, büyük ölçüde terk etti. Sol ve Sağ siyasal örgütlerdeki huzursuzluğun şiddeti, ülkeden ülkeye değişiyor. Ancak, bu huzursuzluk yalnızca geleneksel siyasal pratik ve yordamlarla ilgili bir hoşnutsuzluk yüzünden değil. Parti üyeliğindeki ve geleneksel bağlanmalardaki düşüş, kısmen, tüketimin özelleşmiş biçimlerindeki (örneğin video cihazları, bilgisayar oyunları ve diğer boş zaman etkinlikleri) önemli artışla ilişkilidir.[2]

Siyasal bağlanmalar yeniden konumlanıyor; kitlesel katılım düşmüş durumda; sanayi dalları, yaşam tarzları ve hükümet politikaları büyük ölçüde plansız biçimde dönüşüme uğradı. Tüm bu gelişmeler, geleneksel Sol partilerin, sosyoekonomik değişikliğin doğrultusunu başarıyla değiştirme şansını olumsuz yönde etkiliyor ve sınırlıyor.

Çağdaş toplumların temel görünümlerinden bazıları kabaca çizildiğinde, çok kasvetli bir tablo ortaya çıkıyor; diğer taraftan, geçtiğimiz yıllarda yeni toplumsal güçlerin getirdiği tüm olumlu siyasal gelişmeleri bir kenara atmak, sorumsuzca yenilgiyi kabul etmek olur. Ayrıca tam da derin toplumsal hoşnutsuzluk dönemlerinde, yurttaşları, geleneksel parti ve örgütlerin ihmal ettiği yeni programlar etrafında harekete geçirme şansı doğar. Bahro ve Gorz gibi yazarların olumlu katkısı, geleneksel siyaseti aşma çabalarında ve bizi yeni toplumsal ilişkiler ve yeni öncelikler konusunda düşünmeye yöneltmelerindedir.

2. Raymond Williams, kendi fenomenine "devingen özelleştirme" diyor bak. kendi çözümlemesi, "Problems of the Coming Period" (Gelecek Dönemin Sorunları), **New Left Review** (140), 1983, s. 7-18.

Bu anlamda, bariz kuramsal ve pratik zaaflarının önemi yoktur, çünkü bizi daha güçlü ve daha makul alternatifler ve stratejiler araştırmaya ve bulmaya zorlarlar. İşte bu yüzden bu bölümü iki temaya böleceğim: a) geleneksel sınıf, sivil toplum ve devlet kuramlarının kullanışlılığı, b) sanayi-sonrası kuramında partilerin, işçi hareketlerinin ve yeni toplumsal hareketlerin rolü.

A. SANAYİ-SONRASI KURAMINDA "DEVLET" VE "SİVİL TOPLUM"LA KARŞI KARŞIYA

Sanayi-sonrası toplumların nasıl olacaklarına ilişkin çeşitli görüşlerin kendilerinin de devlet kurumlarının rolü, sınıf karşıtlılığının geçerliliği, "yeni sınıf", "bilgi eliti" inancı ya da yeni toplumsal hareketlerin doğası ve sağlığı için özgül toplumsal yapıların önemine ilişkin belirli çözümlemelere sıkı sıkıya bağlı olması şaşırtıcı değildir. Sanayi-sonrası kuramcılarının çoğu -pek çok Yeşil, anarşist ve alternatif hareket eylemcileriyle birlikte- çağdaş devlet kurumlarınca yürütülen karmaşık roller ve işlevler hakkında tek yönlü bir kavrayışa sahiptir. Dahası, sanayi-sonrası toplumlarındaki siyasal ve toplumsal yaşama bakışları, hâlâ daha çok geleneksel "devlet" ve "sivil toplum" kavramları çevresinde örgütlenmiştir. Burada sözünü ettiğim, devlet kurumlarını, "ekonomi"den ya da belirli toplumsal oluşumların "sivil" ve "kültürel" ilişkilerinden ve kurumlarından ayrık, salt siyasal-yönetsel aygıtlara indirgemek yönündeki yaygın eğilimdir.[3] "Devlet" ve "sivil toplum"un böylesi tek boyutlu bir yorumu, paradoksal olarak, sanayi-sonrası ütopyacıları tarafından geleceğin dalgaları olarak görülen sosyopolitik gelişmelerle (örneğin, "elektronik ev") kesinlikle bağdaşmıyor. Siyasal sonuçları daha ayrıntılı olarak açıklamaya çalışacağım.

Kapitalist toplumların son iki yüzyılı boyunca toplumsal kuramın tarihi incelenirse, insan ilişkilerini "devlet", "ekonomi" ve "sivil toplum" alanlarına ayırmanın yaygın olduğu görülür. Çeşitli Marksist ve Marksist-olmayan kuramlarda, "pazar" (ya da "ekonomi") ile "sivil toplum" arasında bir örtüşmeye sık rastlanır. Ama bunlar hemen hemen daima "devlet"ten açıkça ayrılırlar. Böylece toplumsal analiz, "devlet"in "sivil toplum" üzerinde ki tahakküm, denetim ve nüfuz de-

3. Bu yanlış kavram üzerine daha doyurucu bir tartışma için, **bak. Beyond the State?** 3. ve 6. bölümler.

recesine dayandırılır. Örneğin, "aile"yi, "ekonomi"nin dışında kalan "sivil toplum" içindeki bir alan ya da birim gibi düşünen toplumsal kuramcılar bulmak sıradışı bir olay değildir. Ancak, gerçekte, bu kavramsal bölünmeler, gündelik yaşamın çok daha karmaşık toplumsal etkileşimlerinin bir karikatürüdür. Önde gelen kapitalist toplumların çoğunda, milyonlarca işçi, "ekonomi"nin ayrılmaz bir parçası olan devlet kurumlarında çalışır. Dahası, "sivil toplum"un iletişim, eğitim, tiyatro vb gibi kültürel kurumları devletin pek çok ulusal ve yerel yapısının ayrılmaz parçalarıdır.

Toplumsal yaşamın "devlet" ve "sivil toplum" biçimindeki geleneksel bölümlenmesinin ana sorunlarından biri, kuramcı ve eylemcilerin pek çoğunun (pek çoğu devletlerin iktisadi ve sosyokültürel rolünü ihmal etmekle birlikte) devlet kurumlarının siyasal-yönetsel rol ve işlevlerini saptamakta acele ederken, "sivil toplum" başlığı altında toplanması beklenen tüm ilişkiler ve kurumlarla ilgili bir uzlaşma olmayışıdır. Sonuç olarak, Sol ve Sağ siyasal kuramcılar, kuşaklar boyunca, "devletin yok olup gitmesi", "minimal devlet", "devlete karşı sivil toplum", vb üzerinde konuşup durdu. Bahro, Toffler ve diğerleri, bürokratik devlet aygıtlarının olmadığı, yurttaşların kendi yerel, küçük ölçekli kurumlarını denetledikleri ve "sivil toplum"un bir kez daha "devlet"in gölgesinin dışında huzur içinde yaşamaya bırakıldığı bir toplum isteyenlerin özlemlerini yansıtırlar. Ancak Toffler ve Jones'un tanımladığı toplumsal güçler ve yeni teknolojik gelişmeler, "aile", "ekonomi" ve "devlet" arasındaki zarif bölümlenmeyi tarihsel açıdan gitgide daha eskimiş kılmaktadır. "Ekonomi" eve girdikçe ve (mikroelektronik devrimle gelen) hizmet sanayilerinin, boş zaman etkinliklerinin, toplumsal refahın, medya ve eğitimin dönüşümü, eski "sivil toplum" ve "devlet" alanlarını geçersizleştirdikçe, "sivil toplum"u "devlet"ten özgür kılmaya ilişkin siyasal hedef gitgide daha belirsizleşmekte. Ya muhtemelen "temel komünler" çevresinde örgütlenmiş devletsiz bir toplum hedefleniyor ve sanayi-sonrası ütopyanın gerçekleşebilirliği tartışılıyor ya da devlet kurumlarının yalnızca siyasal-yönetsel aygıtlar olmadığı (yani devletin yasaları yapan partiler, bürokratlar vb'den daha fazla bir şey olduğu)ve normalde "sivil toplum"a ait olarak tanımlanan birçok toplumsal ilişkiyle yoğun olarak bağlantılı olmayı sürdüreceği kabul edilmek zorunda kalınıyor. Bu gerçeklik teslim edildiğinde, sorun, ne türden devlet kurumlarının arzu edilir olduğu, onları kimin denetleyeceği, büyüklük ve öl-

çeklerin eşitlik ve özgürlüğü nasıl geliştireceği ve bu yeni sanayi-sonrası devlet kurumlarının nasıl var edilebileceği üzerinde kafa yorma sorunu olur.

Tabii ki "sivil toplum"un demokratikleştirilebilmesi ve sosyalleştirilebilmesi için bu kavramı korumanın yaşamsal olduğuna inanan pek çok başkaları var. Örneğin David Held ve John Keane, Sol'un, modası geçmiş "büyük-devlet" ouvrierizmine yönelik ("sosyalizm ulusallaştırılmış sanayidir")[4] Yeni Sağ'ın eleştirisini karşılamak için yeniden canlandırılacak bir "sivil toplum" kampanyası açması gerektiğini söylüyorlar. Demokratikleştirilmiş ulusal devlet kurumlarına olan gereksinimin yanında demokratikleştirilmiş yerel topluluk kurumlarıyla ilgili görüşlerine tümüyle katılıyorum. Ancak Held ve Keane'in yeniden canlandırılmış bir "sosyalist sivil toplum" için model olarak koydukları hemen tüm örnekler -örneğin, İsveç'teki toplumsal yatırım fonları, ücreti ödenmiş emekle ödenmemiş ev emeği arasındaki ilişkiyi değiştirmeye ilişkin Yeşil Partisi önerileri ve toplumsal kurumların devletlerden "geri kiralanması"- "sosyalist sivil toplum" ekonomisinin temel ilkelerinin neler olacağı yeterince incelenmeden öne sürülüyor. Yani, toplumsal yatırım fonlarındaki "İsveç modeli" sosyalist pazar mekanizmalarının varlığını ön koşul kabul ederken, Yeşil Parti önerileri, pazar mekanizmaları, pazarsız tahsisatlar ve basit takasın bir karışımı üzerinde temellendirilmektedir. Pürüzsüz bir "sivil toplum" alanı isteniyorsa, "sosyalist sivil toplum"un temelde pazar mekanizmalarına, merkezi planlamaya, merkezi ve merkezi olmayan planlamanın ve pazar mekanizmalarının bir karışımına ya da başka herhangi bir mekanizmaya dayandırılacağını bilmek de yaşamsal önemdedir. Sanayi-sonrası toplumun radikal olarak merkezi olmaktan çıkarılıp çıkarılmayacağı ya da bir AGG planı olup olmadığı ya da kilit bazı alanlarda merkezi olarak planlanıp planlanmayacağı ya da sosyalist pazar kurumları olup olmayacağı, devlet kurumlarının doğasını önemli ölçüde etkileyecektir.

"Devlete karşı sivil toplum" sloganı, üretim, tüketim ve denetiminin örgütlenme tarzına ilişkin net bir çözümleme olmadığında, gelirin yeniden bölüşümü, özyönetim ve diğer temel sorunları ortadan kaldırmaz. Örneğin, Dayanışma Hareketi, "sivil toplum" adına devlete

4. D. Held ve J. Keane, "Socialism and the Limits of Social Action" (Sosyalizm ve Toplumsal Eylemin Sınırları) J. Cuman (ed.) **The Future of the Left** (Sol'un Geleceği) (Cambridge: Polity Press and New Socialist, 1984), 12. bölüm.

muhalefetini ilan etmiş olmasına karşın *devlet* kurumlarında (fabrikalar, üniversiteler, hastaneler, televizyon istasyonları, devlet daireleri) çalışan işçilere dayanıyor! Dayanışma yasadışı ilan edilmeseydi, planlama, pazar mekanizmaları vb sorununu çözmek zorunda kalacaktı. Bu -adı ne olursa olsun- bir sanayi-sonrası sosyalizm ya da "sosyalist sivil toplum" getirmeye çalışan herhangi bir mücadele için de geçerlidir. O halde, devlet kurumları içinde (tek partili ya da çok partili düzen, askeri ve bürokratik personel tarafından) iktidarın yürütülmesi ile çağdaş gündelik yaşamın toplumsal yeniden üretiminin ayrılmaz bir bölümünü oluşturan devletin örgütlediği sosyoekonomik ve kültürel pratikler arasındaki farkı netleştirmek gerekiyor.

Sanayi-sonrası kuramcılarının alternatif ekonomi, savunma sistemi, kültürel kurumlar ve toplumsal refah kavramlarında içkin sorunların, devlet kurumlarının yaşamsal rolünü kavramalarındaki yetersizlikle sıkı sıkıya ilişkili olduğunu göstermeye çalışacağım. Bu, genellikle, gelişmemiş "siyasal boyut" algılamalarını gösterir, ki bu da planlama ya da pazar mekanizmaları ve siyasal iktidarla toplumsal yeniden üretim arasındaki bağıntı üzerinde düşünmemiş olmalarından kaynaklanır. Bu anlamda, bazı sanayi-sonrası kuramcıları, alternatif toplumları basit terimlerle (karmaşıklığın indirgenmesi), diğer bazılarıysa artan toplumsal farklılaşma ve karmaşıklığa dayalı olarak açıklarlar. Bu karşıt görüşler, belirli bir kuramcının siyasal-iktisadi güçlükler, tehlikeler, engeller ve olası bunalımların az ya da çok farkında olma eğilimini de açığa vurur. Sonuçta, aynı indirgenmiş ya da geliştirilmiş karmaşıklık kavramlarının kendileri, toplumsal iktidar ve eylem kuramlarıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Devlet kurumlarının rolünü, şimdi ya da gelecekte yeterince değerlendirebilmek, varolan iktidar örgütlenmesi ve olası toplumsal dönüşüm öznelerini de aynı biçimde değerlendirmeyi gerektirir.

Önceki bölümde, devletsiz ya da tümüyle ademi merkezileşmiş bir toplumun ya da yerel ve global kurumların bir bileşiminin, ulusal devlet kurumlarının yokluğunda, neden korkunç güçlüklerle karşı karşıya geleceğini göstermeye çalıştım. Toplumsal yaşamın gitgide daha karmaşıklaştığı tarihsel evrede, Toffler'ın devlet kurumlarının rolünün azalacağını öngörmesi paradoksaldır. Gorz'un devlet kurumlarını vazgeçilemez olarak niteleyip sanayi-sonrası devleti tümüyle ahlak dışı olarak görmesi de öyle. Devleti, ilahi iyiliğe eşitleyen geleneksel görüşü reddederken, Gorz, diğer uca gider ve "iyi" hükümet, "iyi" devlet

ya da "iyi" iktidar biçimi olamayacağını ve toplumun kendi örgütlenmesiyle değil yalnızca örgütlenmenin onlara sunduğu öz-örgütlenme alanı, özerklik, işbirliği ve gönüllü değişme erdemleriyle "iyi" olabileceğini[5] ilan eder. Bu, toplumsal güçlerin uğruna savaşacakları bir şey olmadığı anlamına gelir: İyi devlet kurumlarının ya da iyi bir toplumun yadsınması, Sol'un silahlarını elinden alır ve -faşist ya da demokratik- hiçbir devletin birbirine yeğlenemeyeceğini öne sürer. Gorz'un konumuyla, öz-örgütlenme ve *laissez faire* birer erdem sayılır. Ama ırkçıların ve vurguncuların öz-örgütlenmesi, Gorz'un kendisinin desteklediği sosyalist ahlak ilkelerinin antitezidir. Gerçekte Gorz, ahlakla siyaset arasında herhangi bir bağlantıyı reddetmesine karşın, iyi bir toplumun temeli olarak sosyalist ahlakı savunur.

"Devlet" ile "sivil toplum" arasındaki bağıntı üzerine Sol ve Sağ arasındaki tarihsel polemiklerin çoğunlukla, ideal inançlara, yani "birey"e, özel mülkiyetin erdemlerine ya da proletaryanın doğal olarak barındırdığı "ilerici" niteliğine dayandığını vurgulamak gerekir. Sanayi-sonrası literatürünün çoğunda, klasik sosyoloji ve siyaset kuramı, yeni bir tarihsel evreye ve yeni teknolojik ve kültürel gelişmelere uzatılarak sürdürülüyor ve toplumsal sözleşme kuramının ve Marksist "sivil toplum" kavramlarının eski stereotipleri korunuyor. Ancak devlet kurumlarının gerçekte ne yaptığına baktığımızda, "devlet"i "sivil toplum"dan ayıran yapay sınırların, gerçekten etkin durumdaysalar bile, uzun süredir parçalanmakta olduklarını görürüz. "Sivil toplum" alanı, bir kez açık ve tutarlı tanımını yitiriyor gibiyse, sanayi-sonrası toplum içindeki toplumsal ilişkilerle ilgili umut ve beklentiler, örneğin, devletsiz, özyönetimli, "küçük-güzeldir" toplumuna inancını da değiştirmek zorundadır. Sanayi-sonrası kuramında ilginç olan, eski "sivil toplum" ve "devlet" ideallerine açık ya da kapalı olarak başvurulurken, klasik Marksist sınıf kuramının hemen hemen ittifakla reddedilmesidir. Şimdi bu soruna dönüyorum.

B. SINIF KURAMI YALNIZCA "SANAYİ TOPLUMU"NDA MI GEÇERLİDİR?

Sınıf kuramını değiştirdiğimizi ya da reddettiğimizi varsayarsak, uzun vadede çok etkili sosyopolitik sonuçlar doğar. Kısa vadede sınıf

5. Gorz, **Farewell to the Working Class**, s. 118.

kuramını reddetmek, çağdaş toplumsal ilişkileri daha değişik biçimde açıklayabilmemiz ve daha da önemlisi, siyasal özne ve strateji için alternatif bir kuram sağlamamız gerektiği anlamına gelir. Elbette, sınıf mücadelesinin merkezi olduğu inancı, kendi içinde, kesin ve tek sesli siyasal strateji düşüncesine yol açmaz; sosyalizmin "doğru yol"unu öneren Sol parti ve hiziplerin çoğalmasına tanıklık eder. Ancak, sınıf kuramının yerine -toplumsal hareketler ya da başka bir etkenin doğurduğu- başka bir kuram konursa gelecekteki toplumun doğasıyla ilgili sorular hemen beliriverir. Sınıf kuramcılarının çoğu, siyasal strateji üzerindeki başlıca farklılıklara karşın, işçi hareketini temel alan partilerin ve örgütlerin önemini kabul etmişlerdir. Sınıf kuramını reddedenlerse, sadece işçilerin politika üretme mücadeleleri ve kurumsal süreçlerde nasıl temsil edileceklerini değil, aynı zamanda, daha geniş anlamda, yeni sanayi-sonrası toplumlarda siyasi partilerin, işçi örgütlerinin, ulusal seçimlerin ve temsili ya da doğrudan demokrasinin başka araçlarının varlığını sürdürüp sürdürmeyeceğini de açıklamak göreviyle karşı karşıyalar. Sanayi-sonrası toplumlardaki siyasal kurumlara ilişkin can alıcı sorunu daha sonra ele alacağım. Ama, önce sanayi-sonrası ütopyacılar tarafından sınıf kuramının reddini incelemek istiyorum.

Jones ve Toffler'ın Marksist sınıf kuramına yaklaşımlarını açıklamaya pek ihtiyaç yok. İkisi de işçi hareketlerinin tarihsel önemi ile zengin ve yoksul arasındaki büyük varlık ve ayrıcalık uçurumuyla ilgili olarak Marksistlerin getirdiği katkıların farkındalar. Ancak, ikisi de kavramların seçmeci kavranışıyla yetiniyor ve Batı ülkelerindeki iktidar yapılarının kapitalist yönetici sınıfların tahakkümünde olduğunu görmezden geliyor ya da reddediyorlar. Toplumdaki karşıtlık ve karar alma süreci, doğal çevre ve teknolojiyle etkileşen, çoğulcu olarak örgütlenmiş baskı gruplarının ürünü olarak sınıf dışı terimlerle açıklanıyor. Toffler, özel mülkiyete ilişkin Marksist "saplantı"ya açıkça saldırıyor ve "tekno-yapının" (Galbraith) ve (öğretmeni Burnlam'i izleyerek)[6] menajeryel denetimin önemini vurguluyor. Toffler, özel işletmelerin çıkarlarını maksimize etmeye çalışıkları düşüncesini reddetmekle kalmaz, makinelerin ya da "üretim araçları"nın mülkiyet konusu olduğu İkinci Dalga toplumunun tersine, Üçüncü Dalga toplumunda en önemli mülkiyet nesnesinin bilgi olduğuna inanır. İddiasına göre mülkiyetin bu yeni biçimi, yani bilgi, maddi ve somut olmayan

6. Toffler, **Previews and Premises.** s. 102-3.

ve potansiyel olarak sonsuz bir şey olduğundan, devrimcidir.[7] Kapitalizmin tipik sonlu ve sınırlı mülkiyetinin tersine Toffler, sanayi-sonrası toplumda sınırlanmamış yeni bir üretim biçimine (aşkın-simgesel bilgi) ilişkin bilimkurgusunu ilan eder. Her nasılsa, sekizyüzden fazla çokuluslu kapitalist şirketin tahakkümü (şu anda dünya ticaretinin %80'inden fazlasını ellerinde bulunduruyorlar)[8], donanım ve yazılım üretimi ve satışlarının denetimi, tekelleşme ve (maddi olduğu kadar simgesel) sınırlı kaynakların özel şirketlerce denetimi vb " yeni ütopyada üretimin mallardan bilgiye kaydığı varsayıldığı için yitip giderler." Toffler'ın kapitalist üretimin doğasını -yani yeni malların ve salt kullanım-değerindense değişim-değeri için üretim tekniklerinin gelişmesi- yadsıma çabası, kapitalizmi modası geçmiş sayan, eski ve fos çıkmış "menajeryel devrim" argümanını kullanarak, yönetici kapitalist sınıfların varlığını yadsıma çabasıyla eşleşir. Üçüncü Dalga -sömürücü iş süreçleri, Üçüncü Dünya kaynakları üzerindeki tahakküm, gereksiz tüketim ve reklam giderleri, vb'nin tüm bağıntılı görünümleriyle birlikte- iş çevreleri, emekli fonları ve kâr getiren girişimlerde bireylerin yaptığı yatırımları ve hisse senedi değişimini ortadan kaldırdığında, ancak o zaman Toffler'ın kişisel olmayan ve denetimli "sonsuz" mülkiyet imgesinin yeni toplum için devrimci bir temel sağlayıp sağlamayacağını göz önüne almaya başlayabiliriz.

Barry Jones ve Alvin Toffler, Marksizme yaklaşımlarıyla birçok sosyal-demokrat, liberal ve ortanın solu analizcinin temsilcisidir. 19. yüzyıldaki sanayi toplumunun gelişimine değindiklerinde, sınıf kavgasının önemini kabul ederler. Marx'ın yabancılaşmış emek[9] gibi kapitalist ekonomi ve toplumsal ilişkiler hakkındaki önemli kavrayışlarını ve çeşitli ülkelerdeki birçok işçinin sınıf sömürüsünün kurbanı olduğunu kabul ederler. Ancak, Jones ve Toffler'daki baskın izlenim, Marksist sınıf karşıtlığının tarihsel açıdan modası geçmiş ya da modern toplumlardaki pek çok karşıtlık biçiminden biri olduğu yönündedir.[10] Toffler, tüm ekonomi dışı olguları, iktisadi "temel"in türevi olan "üst yapı" unsurları olarak gören iktisadi determinist Marksizmi doğrudan reddeder. Toffler gibi Jones da Marx'ın olumlu katkılarını kurtarmaya çalı-

7. **Ibid.** s. 103.

8. **Bak. The Economist,** 1 Mart 1986, s. 53'te yer alan yeni rakamlar.

9. Jones, **Sleepers Wake!** s. 182 ve s. 24.

10. Toffler, **Previews and Premises,** s. 194-6.

tarmaya çalışır, ama sanayi toplumundan sanayi-sonrası topluma giden yolda birbirini tekmeleyen uyumsuz kuramların gerçek başıboşluğundan bir sınıf analizi çıkarır.

Jones ve Toffler, hiçbir zaman solcu olarak tanınmazken, Bahro ve Gorz, ortodoks sınıf kuramıyla bağlarını kopardıklarında büyük tartışmalara yol açtılar.[11] "Marksizmdeki bunalım" konusunda yoğunlaşan tartışmaların, Avrupa komünizmi ve Leninist stratejilerle ilgili düş kırıklıklarının olduğu bir dönemde yayımlanan *Elveda Proletarya*, Sol düşünceyi kutuplaştırmaya yöneldi. Bir düşünceye göre Gorz'un son yapıtı, Marksist sınıf kuramına yeni bir saldırı ya da tümden bir redden çok ortodoks Marksizmin kuşku uyandıran yanlarının bir eleştirisi olarak okunabilir. Gorz'un, Marx'ın kuramı ve geleneksel sınıf mücadelesinin siyasal pratiğine ilişkin oldukça eleştirel görüşlerine karşın, Marksist sınıf kuramını tümüyle reddettiğine inanmıyorum. 1964'te Gorz, *Strategy for Labor*'ı arkadaşı Marcuse ise *Tek Boyutlu İnsan*'ı yayımladı.[12] İki kitap arasındaki karşıtlık çok belirgindi. Marcuse, proletaryanın, bütünüyle yönetilen bir toplumu seçmeye eğilimli olduğunu ve artık kapitalizmin açık karşıtı ya da olumsuzlaması olmayacağını söyledi. Bu proleter bütünleşme eğiliminin halen baskın olduğuna inanmakla birlikte Marcuse, sisteme karşı çıkma konusunda toplumdışı kişilere -işsizler, istihdam edilemez durumda olanlar, yoksullar ve ayrımcılık kurbanları- daha çok umut bağladı. Bunun tersine, Gorz, Avrupa işçi hareketini, kapitalist sınıf tahakkümünü sona erdirmek için en iyi umut olarak gördüğünden bu hareket için bir strateji - bir dizi radikal reform- geliştirdi.

1980'lerde Gorz, hemen hemen Marcuse'nin 1964'teki konumuna gelirken, Marcuse, 1979'da ölmezden önce, Marksist sınıf mücadelesine, 1960'ların ortalarındaki siyasal başkaldırılara baktığından daha sempatik bakıyordu. Ancak, Marcuse, "toplumdışı"ların yalnızca bir azınlık olduğunu söylerken, Gorz, yeni "sanayi-sonrasının sınıf oluşturmayan yeni proleterleri"nin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu görüşündeydi.[13] Gorz'a göre geleneksel proletarya, sadece ayrıcalıklı bir

11. **Bak.** Örn. R. Human, "André Gorz and His Disappearing Proletariat" (André Gorz ve Yok Olan Proletaryası), **The Socialist Register** 1983, s. 272-95 ve C. Whitbread, "Gorz, Nove, Hodgson: The Economics of Socialism" (Gorz, Nove Hodgson: Sosyalizmin İktisadı), **Capital and Class** (26), Yaz 1985, s. 125-45.

12. Her ikisini de yayımlayan Beacon Books, Boston.

13. Gorz, **Farewell to the Working Class**, 6. bölüm.

azınlık değildi, kapitalizmin olumsuzlaması olmaktan da çıkmıştı. Marcuse'nin *Tek Boyutlu İnsan*'ındaki dili andıran bir üslupla Gorz şöyle der:

> Tek boyutlu bir evrende bırakıldık. Sermayeyle olan kavgasında, proletarya, sermayenin kendisine verdiği kimliği benimser. Sermayenin tümüyle mülksüzleştirilmesini içselleştirmek ve burjuva düzenin yıkıntıları üzerinde evrensel proleter toplumu kurmak için harekete geçmektense, proleterler kendi mülksüzleşmelerini, tam bağımsızlıklarını ve tümüyle yönetilme gereksinmelerini ilan etmek için içselleştirdiler.[14]

Proleterlerle kapitalistler arasındaki yeni ilişkiler veri alındığında, Gorz işçiler için şöyle der:

> Artık sorun, kendilerini iş içinde özgürleştirmeleri, işi denetlemeleri ya da işin çerçevesi içinde iktidarı ele geçirmeleri değildir. Şimdi sorun, işin doğasını, içeriğini, zorunluluğunu ve biçemini reddederek işten bağımsızlaşmaktır. Ama işi reddetmek, işçi sınıfı hareketinin geleneksel stratejilerini ve örgütlenme biçimlerini de reddetmek anlamına gelir. Artık sorun bir işçi olarak iktidarı elde etmek değil, bundan böyle bir işçi olarak çalışmama iktidarını elde etmektir. Sınıfın kendisi bunalıma girmiştir.[15]

Gorz'a göre modern kapitalist sanayi bürokratlaşmış ve hiç kimsenin iktidarı elinde tutmadığı bir teknoyapıya dönüşmüştür.[16] Gele-

---

14. **Ibid.** s. 39-40. **Bak.** Türkçe basım, s. 37.
15. **Ibid.** s. 67. **Bak.** Türkçe basım, s. 73.
16. **Ibid.** s. 52. Marcuse'nin Charles Reich'ın kitabı **The Greening of America** (Amerika'nın Yeşil Oluşu) için eleştirisi olduğu gibi Gorz'a da uygulanabilir. "Silahlı kuvvetleri, polisi, Ulusal Muhafızları denetleyecek kimse yok mu? Uzay programını, bütçeyi, Kongre komitelerini denetleyecek kimse yok mu? Yalnızca yönelinen bir makine mi var? Oysa makineye yönelinmesi yetmez, makinenin, aynı zamanda, tasarımlanması, yapılması, programlanması ve yönetilmesi de gerekir. Ve bir bütün olarak toplum için denetleme işini yapan, teknik, iktisadi, siyasal makineyi yöneten çok belirli, tanımlanabilir kişiler, gruplar, sınıflar, çıkarlar var. Yaşam ve ölüme, savaş ve barışa karar veren, makineleri değil, onlar oldu -öncelik sıralamasını onlar yaptılar. Bunu savunmak için tüm güç var onlarda- ve bu makinenin gücü değil, makineden öte: İnsan gücü, siyasal güç". **Bak.** "Charles Reich-A Negative View" (Charles Reich-Olumsuz Bir Görüş), **The New York Times,** 6 Kasım 1970, s. 41. Ya da başka bir yerde Marcuse'nin söylediği gibi: "Denetleyecek kimse olmadığına göre herhalde devrimden daha kolay bir şey olamaz ve bu nedenle anlaşılmıştır ki devrim, iki tarafta da şiddet görülmeden gerçekleşecektir. Şimdi sanırım hepiniz benimle beraber, keşke

neksel işçiler vasıfsızlaşmış ve makinedeki maddeleşmiş dişlilere indirgenmişlerdir. "Sanayi-sonrasının sınıf-olmayan yeni proleterleri"nin sınıf kimliği yoktur ve bunlar, yeni teknolojiyle sürekli ortadan kaldırılmakta ya da değiştirilmekte olan geçici, sözleşmeli ve *part-time* işler için fazla vasıflıdırlar.[17] İş, sürekli ve bir insanın yaşam kariyerinde merkezi bir nokta olmaktan çıktığından Gorz, iki toplumsal sonuç -bir olumlu bir olumsuz gelişme- öngörmüştür. Olumsuz gelecek "yeni-proletarya"yı artıracak otomasyon artışına ilişkindir. Gelecek umut vaat etmediğinden ve gitgide anlamsızlaştığından, işsiz kalmaya ya da marjinal sözleşmeli işlerde çalışmaya zorlanan "yeni-proleter" kendisini işçi sınıfının üyesi ya da toplumda yararlı rolü olan biri olarak görmez. "Artık iktisadi yaşamın tüm alanlarının tek işlevi iş sağlamak" ya da insanları çalışıyor tutmak için üretim yapmaktır. Ve bir toplum üretmek için çalışmaktansa çalışabilmek için üretiyorsa, işin bir bütün olarak hiçbir anlamı yoktur.[18] "Yeni-proletarya" kapitalist sanayi-sonrası toplumunda gelecek görmediğinden, "üretimci" mekanizmaya muhalefetleri olumlu sonuçlar doğurabilir. Gorz, "üretimciliğin" "birikim ahlakını" kıracak ve sanayi-sonrası sosyalist toplumu getirecek olan tek gücün, fazla üretim, imha ve zaman doldurmak için anlamsız çalışmayla özdeşleşmeyen "sınıf-olmayan yeni-proletarya" olacağına inanır.[19]

Gorz'un, Batı ülkelerinde, "yeni-proletarya"nın toplum dışılığını taşıyan pek çok insan olduğu görüşüne ve kapitalist ekonomilerin temel alanlarının ve anlamsız işlerin irrasyonelliği tanımlamasının oldukça geçerli olduğuna inanırken, Gorz'un eleştirilerine getirilen pek çok eleştiriye de katılıyorum. Bu eleştiriler iki temel iddiaya ayrılabilir:

> (1) Gorz, Marx'ı yanlış yorumlamış ve proletaryanın yanlış ya da idealleştirilmiş bir portresini çizmiştir;
> (2) Gorz'un yeni "sınıf-olmayan" "yeni-proleterler", çoğunlukta değildir ve devrimci değişikliğin tek öznesi de değildir.

---

durum bu olsaydı diye ummaktasınız." "The Movement in a New Era of Repression" (Yeni Bir Baskı Devrinde Hareket), **Berkeley Journal of Sociology**, 16, 1971-2, s. 6.

17. Gorz, **Farewell to the Working Class**, s. 68-70.
18. **Ibid.**, s. 72.
19. **Ibid.**, s. 74.

Marx'ın yazdıkları ya da işçi sınıfları üzerindeki güncel tarihsel çalışmalarla ilgili bir tartışma açmaksızın, Gorz'un çözümlemesindeki başlıca zaafları özetleyeceğim: Birincisi, işçi sınıfı, emeğine daima yabancılaştı ve tümden vasıflı zanaatkârlardan oluşmadı.[20] Yüksek işsizlik oranları, geçici çalışma ve marjinal unsurlar, yalnızca "yeni-proleterler"in değil eski kuşakların da belirgin özelliğidir. İkincisi, Gorz, varolan vasıfsızlaşmayı abartıyor. Emek süreci çalışmaları -ele alınan sanayi koluna bağlı olarak- çok daha kompleks bir tablo sunuyor; işçiler, kaçınılmaz bir vasıfsızlaşma yaşamanın yanı sıra yeni karmaşık vasıflar da edindiler.[21] Üçüncüsü, "yeni-proleterler"in çoğu -Gorz'un iddiasının tersine- işsiz kalmaktan rahatsızlar, hâlâ aşırı üretim ve çalışma ahlakıyla tanımlanıyor ve temelde özerk boş zaman için alternatif bir düşünceye -çalışmasız bir yaşam- yönelmiş değiller.

Geleneksel ya da yeni "yeni-proletarya"nın büyüklüğü sorununun siyasal strateji ve sanayi-sonrası sosyalist topluma geçişe ilişkin önemli sonuçları vardır. Bunun, geleneksel Sol işçi hareketi stratejilerini onaylamak ve teknolojide, emek süreçlerinde ya da tüketimcilik, çalışma ahlakı, vb ile bağlantılı yaşam tarzlarının reddinin temel biçimlerinde önemli değişiklikler olduğunu yadsımakla ilgisi yok. Daha çok, Gorz'un, yeni devrimci değişikliklerin öznesi olarak "yeni-proletarya" ile ilgili düşünceleri, iyice geliştirilmemiştir ve dayanakları zayıftır. İşçi sınıfıyla özdeşleşmeyen "sınıf-olmayan yeni-proleterler"in neden, sınıf bilinçleri olmadığı halde sınıfsız bir toplum kurmak için mücadele etmesi gerektiği paradoksaldır ve açık olmaktan uzaktır. "İktidarın kimsede olmadığı" bürokratik bir teknoyapı olarak kapitalizm kavramını onaylarsak, Gorz'un "yeni-proleterleri"nin, "sistem" adeta kendi kendini yönetirken, kapitalist sınıfı alaşağı edilmesi gereken egemen sınıf olarak tanımlamasını nasıl bekleyebiliriz? Aynı derecede önemli olan bir şey daha: Proletaryanın artık ayrıcalıklı bir azınlık olduğunu iddia ederken, Gorz, kapitalist toplumlarda (özel sektörde ya da kamu sektöründe yeni işlerde ve sanayi kollarında çalışsalar bile) ücretli emek proleterlerinin kendilerine bağımlı olanlarla birlikte hâlâ nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturduğu gerçeğini çarpıtıyor.

Gorz, işçilerin kendilerini çalışma içinde özgürleştirmeyip, çalışmadan özgürleştirdiklerini savunurken, çalışmasız bir yaşam olasılığı-

20. Hyman, "André Gorz", s. 286, bu noktayı daha iyi açıklıyor.

21. **Bak.** P. Adler, "Technology and Us" (Teknoloji ve Biz), **Socialist Review** (85), 1986, s. 67-96.

na yeni bir şey katmıyor. Gorz'un istediğinin, çalışmanın kaldırılması değil, çalışma ahlakına son verilmesi, zamanın özyönetimi ve özerk çalışma miktarındaki artış olduğu açıktır. Ama stratejik olarak, Gorz'un işçi sınıfının ortadan kalkmasıyla ilgili belirgin düşüncesi, kendi kendine yenik düşüyor.[22] Bu, Gorz'un, işyerlerini denetlemek, *bu işyerlerinde* üretilen metaları değiştirmek (örneğin Lucas deneyi) için işçilerce verilen tüm mücadelenin, "yeni-proleterler"in çoğunluğu ayrıcalıklı bir işçi azınlığıyla özdeşlenemediğinden, boşuna olduğunu güçlü bir biçimde ortaya koyduğu *"Elveda Proletarya"*da görülebilir.

Ama aynı zamanda, Gorz, elit bir ücretli işçi azınlığı ile işsiz ve marjinal çoğunluğundan oluşan Sağcı bir yarı-otomatlaşmış kapitalist karabasanın (toplumun "Güney Afrikalılaşması") yapılanması konusunda uyarılar getirir.[23] Gorz, işçilerin, ekonomist olmayan alternatifler için savaşmalarını ve önceliklerini radikal olarak değiştirmelerini, yani, tüketimciliği reddetmelerini ve çevresel uyum dayanışmasını ve bireysel ve komünal uğraşlar için daha çok özerk boş zamanı savunmalarını ister. Ama Gorz, işçi sınıfının bugünkü sınırlı mücadelesini bile hiçe sayarken, (kurulacak bir sanayi-sonrası sosyalist toplumu bir kenara bırakırsak), bu Sağcı karabasanın önlenmekte olduğunu nasıl görebiliyor? Ya Gorz, hâlâ sınıf mücadelesini destekliyor (ve *Elveda Proletarya*'da anlık bir kötümser anti-proletaryanizm patlaması yaşadı) ya da iddia ettiği gibi bir çoğunluk oluşturmadıkları gerçeğine aldırmaksızın "yeni-proletarya"ya olan desteğini arttırdı. Gerçek ne olursa olsun, Gorz'un yeni anti-kapitalist mücadelelere olan gereksinimi vurgulamak yönündeki olumlu çabası, ancak bu mücadeleleri kimin yürüteceği ve nüfusun geri kalanının nasıl etkileneceğini daha ayrıntılı olarak belirleyebildiği ölçüde yararlı olacaktır.

Bana, Gorz, "yeni-proletarya" semptomlarını taşıyan insanların sayısını abartarak, kesin konuşursak, sınıf kuramının kesin bir reddi

22. Gorz üzerine yeni teknoloji vb ile ilişkili olarak sendika savaşımlarının önemini vurgulayan bir eleştiri için, **bak.** J. Mathews, "Technology, Trade Unions and the Labour Process" (Teknoloji Sendikalar ve Emek Süreci), **Working Papers in the Social Studies of Science** (Bilimin Toplumsal İncelemelerinde Çalışma İzni Belgeleri) (Victoria: Deakin University, 1985). Gorz'u olumlu bir yönde eleştirmesine karşın Mathews'un kendisi, sendikaları, işçi partilerinin uyguladıkları muhafazakâr hükümet politikalarına dahil eden **Fabiusçu-neo-korporatist** bir tutumla fazlaca özdeşleşmiştir.

23. A. Gorz, "The American Model and the Future of French Left" (Amerikan Modeli ve Fransız Solunun Geleceği), **Socialist Review** (84), 1985, s. 101-8.

olmayan "yeni-proletarya" adlı yeni bir toplumsal kategori yaratıı gibi geliyor. Gerçekte, Gorz, çözümlemeleri "ouvrierist" stratejilere karşı oldukça eleştirel ve yazıları Illich ve Toffler gibi Marksist olmayan kaynaklardan çıkan düşüncelerle kısmen karışmış olmasına karşın, hâlâ büyük ölçüde Marksist çerçeve içinde çalışıyor. Kapitalist toplumlardaki değişen toplumsal gelişmelere yanıt olarak yeni kategoriler geliştiren tek kişi Gorz değildir. Sanayi-sonrası kuramı, özel kuruluşlarda ve kamu kuruluşlarında çalışan artan sayıda beyaz yakalı, mesleki ve teknik katmanları açıklamaya çalışan "yeni sınıf" ve "bilgi temelli elitler" gibi kavramlar sundu. "Yeni-proletarya" kavramı gibi, "yeni sınıf" kavramı da "yeni sınıf" olarak sınıflandırılanların sayısını ve diğer sınıflardan ayrımını abartıyor. Düşük ücretli fabrika ve büro işlerindeki işçilerden farklı bir yaşam tarzı ve kariyer sürdüren yeni orta-sınıf bireylerinin sayısındaki artışı tartışmıyorum, ama "yeni sınıf"ın egemen sınıf olarak kapitalist sınıfın yerini aldığını ya da sınıf karşıtlığı kuramını geçersizleştirdiğini varsaymak başka bir konu. Stratejik ve politika üretici bir bakış açısından, meslek sahibi orta-sınıf bireylerinin parti ve toplumsal hareketler üzerindeki aşırı etkisi ve Gorz'un "yeni-proletarya"sının siyasal ve sendikal etkinlikten yaygın olarak el ayak çekmesi, karşıt açılardan, sınıf kuramcılarının göz ardı etmeye yeltenemeyeceği oldukça önemli ve çağdaş olgulardır. Kısaca, yeni toplumsal katmanların siyasal etkilerini ele alacağım.

Gorz, sınıf kuramını değiştirip "yeni-proletarya"dan yana proletaryaya elveda diyerek sınıf mücadelesini hemen tümüyle bir kenara bırakırken, Bahro da aynı yolu benimsedi. Bahro'nun dediği gibi: "Sınıf boyutlu bir yönelimden popülist bir yönelime geçtim."[24] Bahro'ya göre Marx hâlâ, burjuva döneminin bir insanıdır.[25] Gorz gibi o da sınıf mücadelesinin varlığını yadsımaz, ama proletaryayı yeni bir toplum kuracak devrimci özne olarak görmez.[26] Tersine, işçi sınıfı siyasal açıdan pasifize edilmiştir. Dahası, işçi sınıfı, "yabancılaşmış Megamakine'yi korumak için sermayeyle işbirliği halindedir.[27] Bahro'ya göre:

---

24. Bahro, **From Red to Green**, s. 220.

25. **Ibid.**, s. 183-4.

26. **Bak.** Bahro, **Socialism and Survival**, s. 26, 49-90 ve s. 63-4.

27. **Bak.** Bahro, **Building the Green Movement**, s. 79 ve **From Red to Green**, s. 185 ve s. 205.

Metropoliten işçi sınıfının desteği olmaksızın, sömürgecilik mümkün olmayacaktı ve tüm sistemin kararlılığını sağlayan, sendikaların konumu ve gücüdür. Bizi mahvetmek üzere olan burjuva sınıfı değil işçi sınıfının ev kadını rolünde olduğu, bir bütün olarak endüstriyel sistemdir. Bu yüzden, ayakta kalmak için işçi sınıfının çıkarlarına başvurmak en uygunsuz stratejidir. Kayzerler dönemindeki genişleme, aşağı sınıfları pasifize etme gereksinmesiyle yönlendirilmiştir: ...Söz konusu işçi sınıfı, dünyadaki en zengin aşağı sınıftır. Soruna, yalnızca Avrupa'nın değil insanlığın bütününün bakış açısından baktığımızda, metropoliten işçi sınıfı tarihteki en kötü sömürücü sınıftır.[28]

Bahro'nun, işçi sınıfının "sömürücü rolü" üzerine genel saldırısına bakıldığında, Lucas Planı gibi olsa olsa çok sınırlı ve yararlı teknoloji yaratma düşüncesine karşın sınai sisteme gerçek bir saldırı yöneltmeyen alternatif işçi planları bulmasına şaşmamak gerek.[29] Bahro, işçilere insan olarak düşman değildir, ama sınai sistemde, çevresel ve kültürel ayakta kalma çabasına aykırı işler talep eden işçilere düşmandır. Sürekli olarak, çağdaş toplumlardaki toplumsal ilişkileri kavramak için antik Roma ve Ortaçağ'dan örnekler kullanır. Bu, Bahro'nun Marksist proletarya kavramını terk edip Arnold Toynbee'nin her şeyi kucaklayan "içsel proletarya" kavramına yönelmesine yol açmıştır.[30] "İçsel proletarya", çoğunluğun haklarını çiğnedikleri ve yaratıcı bir güç olmaktan çıktıkları için yönetici azınlığı reddeden (yoksul olsun maddi varlığa sahip olsun fark etmez) ezici çoğunluktur. Toynbee'nin tüm uygarlıkların yükselişi ve çöküşüyle ilgili düşünceleri kuşkusuz Bahro için başvuru kaynağı olmuştur; özellikle dinsel ve büyük kültürel ve psiko-toplumsal terimlerle düşünmeye yöneldikçe.[31]

Hem Gorz hem Bahro, hâlâ kapitalizmi asıl düşman olarak görürler. Ama ikisi de işçi sınıfına ve geleneksel Sol örgütlenmelere yaklaşımlarını önemli ölçüde değiştirdiler. Sanayi-sonrası kuramcılarının çoğu, sınıf-dışı ya da sınıf-karşıtı kuramsal kavramlarla çalışıyorlar. Gorz ve Bahro da bu doğrultuda hareket etmiş, ama Sol için olduğu kadar kapitalist sınıflar ve diğer toplumsal tutucu unsurlar için de eleş-

28. **Ibid.**, s. 183-4. **Bak. Kızıldan Yeşile,** s. 170.

29. **Bak.** Bahro'yla söyleşi, **Undercurrents,** Şubat/Mart 1983, s. 11 ve **Building the Green Movement,** s. 122.

30. **Ibid.**, s. 173 ve s. 144.

31. **Bak. Ibid.**, s. 104-22.

tirel davranarak diğerlerinden ayrılmışlardır. Ancak, "yeni-proletarya" ya da "içsel proletarya" kavramından yana bir tutumla, Marx'ın proletarya kavramını revize etmeleri ya da reddetmeleri, son çözümlemede yetersizdir; hem kavramsal hem stratejik nedenlerle.

Kavramsal açıdan, egemen kapitalist sınıfları olmayan sanayi toplumları tarihsel açıdan mümkündür; örneğin, Doğu Avrupa toplumları. Kapitalist olmayan bürokrasi, elit tabaka ya da sınıflar tarafından sömürülen işçi sınıfları da mümkündür. Ama hiçbir zaman tahakküm edilen proleterlerin oluşturduğu çoğunluktaki bir sınıf olmaksızın egemen bir kapitalist sınıf olmadı. Gorz, bir kapitalist sınıfı kabul edip çoğunluktaki işçi sınıfının varlığını yadsıyor. Bahro tüm sanayi toplumlarını (SSCB olsun ABD olsun), "kapitalist sisteme" sokmaya çalışıyor ve dolayısıyla proletarya kavramını metaforik ama daha çok toplumsal açıdan muğlak bir terim olan "içsel proletarya" terimiyle genişletmeye zorlanıyor. Gorz ve Bahro'nun, sendikalar ve pek çok işçinin tutucu toplumsal yaklaşımları, vb ile ilgili eleştirilerinin yerindeliğine karşın, sınıf kuramını kavramsal olarak terk edişleri ya da değiştirmeleri, radikal değişimle ve toplumsal özne ve siyasal strateji gibi can sıkıcı konularla ilgilenenler için ciddi sorunlar yaratıyor. Şimdi stratejik sorunlara dönüyorum.

C. SENDİKALAR, PARTİLER VE SANAYİ-SONRASI TOPLUMA GEÇİŞ

Sanayi-sonrası ütopyacıları, değişik kişisel etkinlikleri ve kariyerleriyle, kapitalist Batı toplumlarındaki tipik siyasal aktivizm biçimlerini temsil ediyorlar. Barry Jones, reform yanlısı parlamenter bir orta yol partisinde etkinlik göstererek daha insancıl bir sanayi-sonrası toplumun kurulabileceğine inananları temsil eder. Alvin Toffler, gazeteciliği, kitapları ve mektupları yoluyla bireysel etkinliğini kullanarak - özel şirket ve hükümet kesimlerindeki- politika üreticilerini etkilemeye çalışır. Pek çok sınıf-dışı kuramcısında olduğu gibi, varolan yapıları ve toplumsal ilişkileri radikal bir alternatife dönüştürmesi beklenen bir serbest girişim sisteminin yaratıcı enerjisine ve yeteneklerine inanır. André Gorz da bir gazeteci ve yayıncıdır; ama onun çalışmaları, Toffler'ın enerjisi gibi, şirket kesimine ya da (Mitterrand'ın politikalarını desteklemesine karşın) varolan hükümetlere yönelik değildir. Gorz, daha çok, işçi hareketinin kuramcısı olmakla Sol'un tutuculuk,

miyopluk ve düş gücü eksikliği konularında sıkı bir eleştirmeni olmak arasında gidip gelecek bir başıboş Solcu rolü oynadı. Gorz ile Rudolf Bahro arasındaki temel fark, Gorz bağlantısız bir entelektüel etkinlik sürdürürken, Bahro'nun alternatif "Marksizm sonrası" bir harekette etkin olmasıdır. Her kuramcı, bekleneceği gibi, kendi kişisel bağlantısı ya da serbest entelektüel etkinliğiyle uyumlu olarak geleneksel partilere ya da alternatif hareketlere önem verir. Ama bu dört kuramcı da, Üçüncü Dünya ülkelerindeki devrimci hareketlerden ve komünist ülkelerdeki -muhalif ya da parti üyesi olsalar da- toplumsal değişiklik öznelerinden uzaktır. Sanayi-sonrası kuramcıları, global bir olgu olarak sanayi-sonrası toplumuna geçişle ilgili çözümlemelerine karşın, stratejileri gibi, Batılı ve Avrupa merkezlidir.

Sanayi-sonrası kuramcılarının, (sınıf kuramı ve pratiğindeki çok önemli sınırlamalar ve bariz zaaflar üzerinde önemle durmalarına karşın) sınıf kuramının modasının geçtiğine ilişkin ikna edici bir örnek olay gösterdiklerini sanmıyorum; "kapitalist toplum" gibi kavramların sürekli kullanılması, sanayi-sonrası kuramcılarının, değişiklik öznesinin kim olmasını istedikleri ve bu öznelerin geleneksel proletarya olmaksızın "kapitalizm"i nasıl dönüştürebilecekleri ya da yıkabilecekleri sorusunu getiriyor. Tabii ki, siyasal strateji sınıf mücadelesine inanca indirgenemez. Bir sınıf, gerçekte, diğer bir sınıfla, karşıtlık içinde iki özne gibi yüz yüze gelmediğinden, sınıf kuramının öneminin kabul edilmesiyle ortaya bir "doğru yol" ya da içkin sınıf stratejisi çıkmaz. Yalnızca, her biri işçi sınıfından yana olduğunu söyleyen sayısız parti değil, işçi sınıfının örgütleri arasında da, daha çok olmasa bile, Sol ile Sağ partiler arasında olduğu kadar karşıtlık vardır. Benzer biçimde, yeni toplumsal hareketler ya da sorunlardan yana sınıf kuramının reddi, örneğin çevrecilik ya da feminizm, ortak olarak benimsenen bir strateji bir yana, kesin bir çevreci ya da feminist bilince de yol açmadı. Sol içinde devrimci ve reformistler arasındaki eski bölünmeler, yeni toplumsal hareketlerle de, kuram ve pratik üzerinde ayrılan "fundamentalistler" ve "gerçekçiler" şeklinde var oluyor. Daha sonra ele alacağım gibi, yeni toplumsal hareketlerdeki bölünmelerin bazıları, Leninistler ve sosyal-demokratlar arasındaki bölünmelerden daha derindir.

Toffler, eski Sol-Sağ bölünmelerinin, şimdiki kapitalist ve komünist İkinci Dalga sanayi sistemleri gibi modası geçmiş olduğunu söylüyor.[32] Sanayi-öncesine özlem duyan ve teknolojiye ayrım

32. Toffler, **Previews and Premises**, s. 84.

gözetmeksizin saldıran Batı Alman Yeşil hareketinin kimi üyelerine de oldukça eleştirel yaklaşıyor.[33] Tipik Toffler tarzıyla, onun yapıtları, birbiriyle oldukça uyumsuz pratik ve kuramları desteklemek için okunabilir. Örneğin, Toffler, Lucas'taki işçi planını destekliyor;[34] toplumsal refah ve eğitim hizmetlerinin pazar konusu olmasını[35] ve sanayinin yasal düzenlemeler dışında tutulmasını savunuyor ve para birimlerini, yeni teknolojinin yan etkilerini ve okyanusların ve uzayın kirlenmesini denetlemek için yeni uluslarüstü örgütler kurulmasını istiyor.[36]

Daha da önemlisi, Toffler aynı anda süregiden iki siyasal savaş görüyor. İlk savaş ya da mücadele "var olduğu üzere siyaset", yani, yakın vadeli başarılar için sınıf ve gruplar arasında kavgalar. İkinci ve daha büyük mücadele biçimiyse, eski İkinci Dalga toplumsal ilişkilerinin destekçileriyle yeni Üçüncü Dalga'yı ilerletmeye çalışanlar arasındaki "süper mücadele".[37] Kavga çizgileri açık olarak çizilmemekle birlikte, en temel bölünme "artık zenginle yoksul ya da orta sınıflarla uçlar ya da ırkçı ya da etnik azınlıklar ya da geleneksel anlamda Sağ ve Sol arasında değildir."[38] Toffler, her türden grup ve birey arasında yeni ve alışılmadık ittifaklar öngörüyor. Genelde, İkinci Dalga'nın destekçileri varolan iktidarları kullananlardan, -sağlamlaştırılmış sendikalar, iş çevreleri ve partilerden oluşan- geleneksel siyasetin destekçilerinden oluşacak gibi görünüyor. Bu kişi ve gruplar, çeşitlilik, kitlesizleşmiş siyaset, doğrudan demokrasi, çekirdek aileye alternatif, çevreye daha çok özen, devasa bürokrasilerin yıkılması ve daha adil bir dünya iktisadi düzenine karşı koyacaklardır.[39]

Diğer yandan, Toffler, Üçüncü Dalga destekçilerinin belirgin özelliğini tanımlamanın zor olduğu söylüyor.

> Bazıları İkinci Dalga'nın "sağından", bazılarıysa İkinci Dalga'nın "solundan" geliyor: serbest pazarcılar ve özgürlük taraftarları, yeni sosyalistler, feministler ve insan hakları eylemcileri, geçmişin çiçek çocukları

33. **Ibid.**, s. 89-90.

34. **Ibid.**, s. 49.

35. **Ibid.** s. 48-52.

36. Toffler, **The Third Wave,** s. 442.

37. **Ibid.** s. 446-8.

38. A. Toffler ve H. Toffler, "Appointment With the Future" (Gelecekle Randevu), **The Australian,** 2 Mart 1985, s. 6.

39. Toffler, **The Third Wave,** s. 446-8. **Bak.** Türkçe basım, s. 494-496.

ve doğrucuların en doğruları. Bazıları barış hareketinde uzun süredir eylemci; bazıları hayatları boyunca hiçbir şey için gösteri ya da yürüyüşe katılmamış. Bazıları dinsel inançlarına yürekten bağlı, bazılarıysa inatçı ateistlerdir.[40]

Toffler'ın çözümlemesinde ilginç olan, çoğu sınıf dışı ya da çatışma-karşıtı kuramcının tersine, çoğulcu ve (Sol-Sağ terimleriyle) "bağlantısız" perspektifinin, pek çok karşıtlık ve istikrarsızlık vaat etmesidir.

> İkinci ve Üçüncü Dalga güçleri arasındaki süper mücadele bu yüzden, sınıf ve parti, yaş grupları ve etnik gruplar, cinsel tercihler ve alt-kültürler boyunca pürüzlü bir çizgi çeker. Siyasal yaşamımızı yeniden örgütler ve konumlandırır. Ve, uyumlu, sınıfsız karşıtlıkların olmadığı, ideoloji dışı gelecek toplumun yerine, yakın gelecekte artan bunalımlara ve derin toplumsal huzursuzluğa işaret eder. Yükselen siyasal kavgalar, pek çok ülkede, yalnızca sanayi toplumunda arta kalanlardan kimin yararlanacağına göre değil, sonraki toplumu biçimlendirmeye ve sonunda da denetlemeye kimin katkıda bulunacağına göre değerlendirilecektir.[41]

Toffler'ın, kısa vadeli gelecekte öngördüğü şiddet, iktisadi çöküntü ve toplumsal çatışmaya karşın ne İkinci Dalga ve Üçüncü Dalga güçleri arasındaki mücadele, yönetici elitleri alaşağı eden öncü partilerin geçmişteki mücadeleleri gibi olacak, ne de Üçüncü Dalga toplumu, sonucu belirleyici başkaldırı yoluyla gelecek.[42] Bunun yerine, Toffler, yeni toplumu, onyıllarca süren bir dönem boyunca birçok düzeyde ve yerde "binlerce küçük" yenilik ve çatışmanın bir ürünü olarak canlandırıyor.[43] Sonunda, Toffler, İkinci Dalga'nın savunucularınca ihmal edilen ya da karşı çıkılan geniş kamu eğitimine ve yeni siyasal ve toplumsal yapıların yaratılmasına yönelmek için bilgi toplumunun eğitilmiş "yeni sınıfı"na başvurur.[44]

Toffler'ın çözümlemesi, üstünkörü ve sezgiseldir. Üstünkörüdür çünkü belirli karşıtlıkların birbirine göre önem ve geçerliliklerini be-

---

40. **Ibid.** s. 448. **Bak.** Türkçe basım, s. 496.
41. **Ibid.** s. 449. **Bak.** Türkçe basım, s. 497-498.
42. **Ibid.**, s. 450.
43. **Ibid.** s. 451.
44. **Ibid.** , s. 452-3.

lirlemeden karşıtlıkların çokluğundan söz etmek kolaydır. Sezgiseldir çünkü milyonlarca insan geleneksel siyasetle ilgili düşkırıklıkları yaşamaktadır, gelişen yeni ittifaklar vardır ve sendikalarda ya da Sol partilerde önceden toplumsal değişiklik savunucusu olanlar, pek çok kez, eski muhafazakârlar ve gericiler gibi yeni toplumsal hareketlerin güçlü karşıtları haline gelmektedir. Gorz ve Bahro, Toffler'ın geleneksel siyasal partilerle ilgili düşkırıklığını, Toffler'dan daha eleştirel olmakla birlikte, paylaşmaktadır. Toffler gibi onlar da daha çok ademi merkezileşme ve günlük yaşantının kurumlarına halkın doğrudan ve yarı-doğrudan demokratik katılımını savunurlar. Gorz, siyasal partilerin, parti üyelerince, tartışma ve politika belirleme arenaları olmaktan çok devlet politikalarının "aktarma kayışları"na dönüştürülme tarzına saldırır.[45] Bahro çok daha serttir. Sol partilerin politika ve yapılarına saldırmakla kalmamış[46] karşıparti olarak nitelenen Batı Alman Yeşil Partisi ile bağlarını koparmıştır. Haziran 1985'te yazdığı istifa mektubunda Bahro şöyle diyor:

> Bu deneyim, benim için geleneksel siyasal varoluşun bütünüyle sonudur. Sonunda, partinin üretici olmayan bir araç olduğunu ve verili siyasal alanın, yaşamsal enerjinin yok olduğu, gerçekte yeniden ölüm sarmalına adandığı bir tuzak olduğunu anladım. Bu genel değil, oldukça somut bir umutsuzluktur. Bugün "fundamental" olarak adlandırılan özgün tasarıya değil partiye yöneliktir. Benim için artık bitti. Sessizce çekilmeyi doğru saymıyorum. Siyaset dışı kalmayacağım. Entelektüel sürece veda etmiyorum. Yeni bir yer ve yeni bir pratik oluşturmaya katkıda bulunmak istiyorum. Uzun bir yolumuz olduğu açık. Öncelikle kendi içimizde endüstriyel sistemden çekilmek için gerekli materyali bir araya getirmek istiyorsak riske girmeyi bilmeliyiz.[47]

Bahro'nun, partileri "yaşamsal enerjinin yok olduğu bir tuzak" olarak tanımlarken neyi kastettiğini bilen binlerce parti üyesi ve eski üye olmalı. Ama sanayi-sonrası ütopyacılarının geleneksel siyasal sürece ilişkin eleştirisi, yanıtladığından çok soruya neden oluyor. Amaç, ademi merkezi, küçük-ölçekli kurumlardaki halkın katılımına dayalı

45. Gorz, **Farewell to the Working Class**, s. 75.

46. **Bak.** örn. **From Red to Green**, s. 131, 133, 151 ve 175. Bahro, özellikle, yalnızca varolan sistemi devam ettirecek olan "eko-reformizm"leri yüzünden, Eppler gibi Solcu Sosyal Demokratları eleştirmektedir.

47. Bahro, **Building the Green Movement**, s. 211.

eşitlikçi bir toplum yaratmaksa, buna partiler dışında nasıl ulaşılacak? Dahası, siyasal partiler, gerçekte, devlet politikaları için "aktarma kayışları"ysa, toplumsal hareketler bu devlet işlerine meydan okumakla kalmayıp, -devlet kurumlarıyla haşır neşir olmayı reddiyorlarsa- nasıl alternatif bir kamu politikası süreci yaratacaklar? Geçtiğimiz yıllarda çeşitli kuram ve stratejiler savunulageldi. Birincisi, tüm parti ve sendikaların reddedilmesi ve yeni bir bilinç ve yaşam tarzına dayalı yeni hareketlerin kurulması. İkincisi, eski siyasal pratiklere muhalif yeni toplumsal hareketler içinde yeni partilerin -aynı anda hem parti hem toplumsal hareket olacak bir örgütlenme- kurulması. Üçüncüsü, varolan parti ve sendikaların, eski "Kızıl" işçi hareketinin ve yeni "Yeşil" toplumsal hareketlerin çıkarlarını yansıtacak ya da bu yeni hareketlerle yeni bir ittifak için temel oluşturacak biçimde dönüştürülmesi. Dördüncüsü, -eski ya da yeni- tüm hareketlerin reddedilmesi ve küçük komünlerde insanlararası düzeydeki mikro-etkinlik ve yeni çocuk büyütme pratikleri yoluyla yeni toplumun kurulması. Beşincisi, yalnızca, insanların enerjilerini azaltan sulandıran daha geniş sorunlar pahasına, siyasal ifadenin tek anlamlı biçimi olarak tekil sorunlar ya da alt-kültürel değerler üzerinde yoğunlaşılması. Bu stratejilerden bazılarını, partiler ve toplumsal hareketlerle ve ayrıca yeni sanayi-sonrası özel ya da kamusal katılım pratikleri ve biçimleri kurma hedefleriyle bağıntılı olarak ele alacağım.

Sendikalar

Sanayi-sonrası ütopyacıları, sendikalar karşısında destekleyici olmaktan çok eleştireldirler. Toffler, "üreketici"lerle sendikalar arasında, ebeveynlerin öğretmen sendikalarıyla, kendin-yap ticaretiyle uğraşanların da inşaat sendikalarıyla vb mücadele etmeleri gibi büyük kavgalar öngörüyor.[48] Yasadışı kesimde düşük ücretlerle ya da takas yöntemiyle çalışan pek çok insanla, güçlükle kazanılan ücret düzeylerini ve çalışma koşullarını savunan sendikaların çıkarlarının uyuşmadığına kuşku yok.

Sendikalar zayıfladığında ya da kaldırıldığında, milyonlarca işçinin yaşam standartlarının nasıl korunabileceğini açıklayamayan Toffler'ın ayrıca, Üçüncü Dalga işçisi kavramı da oldukça romantik. Toffler'a göre, Üçüncü Dalga'daki yeni işçi, kalifiye olmayan fabrika

48. Toffler, **The Third Wave**, s. 294.

işçisiyle karşılaştırıldığında zanaatkâr gibi olacak. Bu yeni bireysel "kafa emekçileri"ni sendikalara kaydetmek kolay değil. Toffler, "daha kurumsal, homojenlikten daha uzak olan kendi örgütlenme biçimlerini bulacaklar, sendikalara katılırlarsa da, sendika yapısı, pratiği ve ideolojisinde önemli değişiklikleri zorlayacaklar"[49] diye iddia ediyor. Bu yeni örgütlenmelerin neye benzediğini söylemiyor. Fabrika sisteminin, işçi sınıfının birliğinin koşullarını yarattığını söyleyen Marx'a karşıt olarak Toffler:

> Geleneksel biçimiyle fabrika sisteminin sonu ve kitlesel olmayan üretim ve bölüşüme kayış, karşı-koşullar yaratır; bu koşullar kitlesel olmayan siyasal hareketler için zemin oluşturur... Kafa-emekçilerinin toplumun geri kalanını ezmek için birleşecekleri düşüncesinin yanlış olduğuna inanıyorum. Birlik içinde bir çoğunluk oluşturmada diğer herhangi bir gruba göre daha çok zorlanabilirler"[50]

diyor. Kuşkusuz, Toffler, yeni "kafa emekçileri"ni kaydederken pek çok sendikanın güçlük çekişine işaret ederken haklı. Ama güçlük, yeni iş süreçlerinin doğasından mı, yoksa geçtiğimiz yıllarda ABD ve İngiltere gibi ülkelerdeki sendika karşıtı havadan mı kaynaklanıyor? İsveç gibi güçlü sendikaların bulunduğu ülkelerde çok yüksek sayıda bilgi sektörü işçisinin sendikalara kayıt yaptırmaya karşı koyduğuna ilişkin bir kanıt yok. Dahası, Toffler'ın kitlesel üretim fabrikası sisteminin sonuna yaklaştığına ilişkin tahmini hiç de olgunlaşmış değil. Tersine, kapitalist üretim, kitlesel üretim karakterinde olmayı sürdürecektir; ancak üç kilit teknolojinin -bilgisayar destekli tasarım (BDT), imalat aletlerinin esnek imalat sistemlerinde gruplanması (EİS) ve bilgisayarlı tümleşik imalat (BTİ)- birleştirilmesine dayalı yüksek otomasyonlu fabrikalara doğru bir eğilim var. Bu, pek olası görülmeyen olay (kitlesel üretim fabrikası sisteminin sonu) önümüzdeki 40 yıl içinde gerçekleşse bile, çoğu "hizmet sektörü" ya da "kafa emeği" işinin oldukça yaratıcı ve tekdüzelikten uzak olacağı kesinlikle doğru değil.

Toffler'ın Üçüncü Dalga toplumuyla, birçok Marksistçe öngörülen komünist toplum arasında paralellikler var. Sendikalar, Marx ve Lenin tarafından, sınıf sömürüsüne dayalı bir toplumda savunma ör-

49. Toffler, **Previews and Premises**, s. 38.

50. **Ibid.**, s. 114.

gütleri olarak görüldüğünden, SSCB gibi bir "sınıfsız toplumda" sendikal hareketin varlığını doğrulama ya da sendikaların rollerini parti gereksinimleri doğrultusunda yeniden tanımlamak gerekiyor. Benzer biçimde, Toffler ve diğer sanayi-sonrası kuramcıları, işçilerin hakları ve koşulları sorunuyla ilgilenebilecek gibi görünmüyorlar. Haftalık çalışma süresinin oldukça düşürüldüğü, cinsiyet ve ırk ilişkilerinin fena halde eşitsiz çalışma koşullarıyla sonuçlanmadığı vb ülkelerin en iyisinde bile birçok emek anlaşmazlığı olacak. Zihinde canlandırılan küçük komünlere dayalı, radikal biçimde ademi merkezi bir toplum değilse, demokratik kamu alanı, en azından, kendi sendikaları yoluyla örgütlenen ve temsil edilen işçilere dayalı olacak. Bu, varolan pek çok bürokratlaşmış ve tutucu sendikal hareketlere -otoriterlik, cinsiyetçilik, ırkçılık, doğanın kötüye kullanımıyla birlikte-, hoşgörüyle bakılacağı ya da bunların denetimini ellerinde bulunduracakları anlamına gelmiyor. Belirli bir minimum emek bölümlenmesi, belirli bir minimum toplumsal ve coğrafi farklılık düzeyi gerektiren herhangi bir toplumsal düzen, işçiler demokratik olarak denetlenen kendi sendikalarınca güçlü olarak ve doğrudan temsil edilmediklerinde, daha az demokratik olacaktır.

Toffler'ın Üçüncü Dalga'sı sendikalara minimal bir yer ayırırken, Bahro'nun stratejisi açıkça sendika karşıtıdır. Sendikalara yaklaşımı, sınıf mücadelesinin önemi hakkındaki bir soruya verdiği yanıtta açıkça ifade edilmiştir:

> Siyasetle uğraşmak isteyen bir fabrika işçisiyle tartışırsam, serçe parmaklarının biriyle sendikaya, kalan parmaklarıyla yeni toplumsal harekete destek vermesini önereceğim. Sendikal etkinlik bir geri adımdır. Sermayenin alması gerekenden fazlasını alması iyi değil, ama tüm bu savunmaya dayalı mücadele, sistemin yeniden üretilmesini garantileyen bir atlıkarınca üzerinde gelişiyor.[51]

Yeşil hareket, kimya, nükleer güç ve çevreyi kirleten diğer sanayi dallarında sendikalarla mücadele etmek zorunda kalıyor; bu açıdan Bahro'nun, sendikaların eski sistemi savunduklarına ilişkin eleştirisinde gerçek payı var. Dördüncü Enternasyonal'in, çevre hareketinin tek-sorunlu bir hareket olduğuna ilişkin eleştirisine yanıt olarak Bahro: "Bugün tek-sorunlu hareket etiketini gerçekten hak eden bir şey varsa

51. Bahro, **From Red to Green**, s. 235-6.

o da son tahlilde, kapitalist yeniden üretim sürecine tümüyle tabi olmuş, kurumsallaşmış ücret mücadelesidir."[52] Diğer yandan, sendikacıların, bu işçilerin işlerini kaybettiklerinde (ömür boyu da sürebilir) kısa vadede yaşamlarını nasıl sürdüreceklerini ayrıntılarıyla açıklayamayan alternatif hareketler göz önüne alındığında haklı olarak Bahro'nun konumuna karşı çıktıkları açık. Bahro ve diğer Yeşil hareket üyeleri, ortak sorun ve hedeflerde sendikalarla işbirliğine gitmekten fazlasıyla mutlular, ancak "sanayisizleşmeye" ilişkin global hedef, -büyük bir felaketin yanı sıra- ücretleri için sisteme bağımlı milyonlarca işçiyi kesinlikle harekete geçirmeyecektir.

Yeni toplumsal hareketlerin, sendikacılarla kafa yormaya değmeyeceğini ve sendikalar erir ve ortadan kalkarsa daha iyi olacağını düşünen tüm bu eylemcileri, çağdaş kapitalist toplumlardaki iktidar ilişkileri konusunda zayıf bir kavrayışa sahip gibi görünüyor. Güçlü sendikal hareketler büyük ölçüde zayıflatılır ya da önemsiz duruma gelirse, yeni toplumsal hareketlerin bu gelişmeden yararlanacağı sanılmamalı. Milyonlarca sendikalı, alternatif hareket sorunları ve değerleri uğruna sendikalarını ve Sol partileri terk edecek olsaydı, bu, sanayi-sonrası sosyalist toplumun beklentilerine büyük bir destek getirirdi. Ama sendikalara, Yeni Sağ ve yeni toplumsal hareketlerden gelecek birleşik saldırı, sendikal hareket yenilgiye uğratıldığında, kesinlikle radikal toplumsal hareketleri zayıflatır. Bunun nedeni, eşitlikçi bir sanayi-sonrası toplum için gerekli birçok toplumsal koşula, örneğin, azaltılmış haftalık çalışma süresi, üretim üzerindeki işçi denetiminin artırılması, yeterli toplumsal refah, eğitim, sağlık ve güvenlik vb güçlü ve örgütlü bir emek gücü olmaksızın erişmenin hemen hemen olanaksız oluşudur. Bu kadar da değil; zafer kazanmış ve saldırgan bir özel sektör topluluğu, daha yüksek kâr ve denetimsiz büyüme uğruna o minimal, zor kazanılmış varolan çevre, tüketici ve sağlık denetim ve düzenlemelerini de geri alacaktır. Tutucu doğalarına karşın, birçok sendika ve geleneksel Sol partiler, Sağcı hükümetler ve iş çevrelerine karşı yeni toplumsal hareketler için çok değerli bir tampon görevindedir. Sendikaların, hükümetler ve iş çevreleriyle birlikte işletme yönetimine girmelerinin, çevrecilere karşı sendikacıları ileri sürme örneğinde de görüldüğü gibi yeni toplumsal hareketleri dışladığı ve onlara saldırdığı da doğru. İşçi, komünist ve sosyalist partileri ve sendikaları, kendi içlerinde yeni toplumsal hareketlerin sempatizanları ve karşıtları olarak

52. Bahro, **Socialism and Survival**, s. 63.

bölünüyorlar -bölünme, özellikle feminizm, çevre ve barış sorunlarında sürekli yineleniyor.

Toparlarsak; sanayi-sonrası sosyalist topluma geçişte sendikalar reddedilecek ya da önemli bir rol oynamayacaksa, önde gelen aktörler, varolan tutucu partiler, iş çevreleri, kilise ve diğer toplumsal gruplar ve yeni alternatif toplumsal hareket örgütleri olacak. Devlet aygıtlarının ve maddi üretim araçlarının kapitalist sınıflar ve siyasal müttefiklerinin tahakkümü altında olduğu göz önüne alınırsa, bu, büyük olasılıkla bir mücadele olmayacak. Sonuçta, belirgin özelliği otoriter teknokratik düzen ve marjinalleşmiş kitleler olan Sağcı sanayi-sonrası toplumları yaygınlaşacak. Bu marjinalleşmiş kitleler, ileri teknolojiye dayalı askeri-sınai komplekslerin daha da büyümesi ve nükleer felaket riskinin daha da artması düşünüldüğünde daha kısa bir yaşam beklentisi taşıyacaklar. Batı Avrupa, Avustralya, Yeni Zelanda ve Japonya'daki sendikaların ortadan kalkması ya da önemli ölçüde zayıflaması, kaderleri ulusal işçi hareketiyle sıkı sıkıya bağlı olan ortanın solundaki siyasal partilerin yıkılmasını getirecek. Bu gelişmeyi sevinçle karşılayan ve Amerikan modelini (güçsüz sendikalar, sosyal-demokrat partilerin olmayışı ve yasal düzenleme dışı alanların genişlemesi, toplumsal hareketlerin çoğulculuğu ve yenilikçi özel girişimler) benimseyen kuramcılar, zayıf refah hizmetleri, kentlerdeki büyük gettolar ve göze çarpan eşitsizlik biçimleri, yolsuzluk, şiddet ve ticari gelenekler konusunda sessiz kalma eğilimindeler. Diğer ülkeler üzerindeki devasa Amerikan sömürüsü ve El Salvador'dan Güney Kore'ye kadar en acımasız rejimlere Amerikan desteği de cabası. Çeşitli Sağcı işçi ve sosyal-demokrat partilerinin de ticari ilişkiler ya da Amerikan ittifakı yüzünden bu acımasız rejimleri destekliyor ya da bu vahşet ve baskılara gözlerini kapıyor olduğu tümüyle doğru, ama Sol sendika ve Sol partilerin yenilmesinin, dışarıda demokrasi ve içeride eşitliği geliştirmeye pek katkıda bulunmayacağını söylemek gerekiyor.

Sendikalara olan gereksinimi vurgulamak, varolan sendika politikaları ve yapılarına özür bulmak amacını taşımıyor. Bahro'nun, toplumsal refahın alternatif biçimi yaratılmadan refah devletinin kaldırılmasını reddetmesi gibi, sendikaların kaldırılması ya da reddedilmesi, daha çok eşitlik ve demokrasi yanlısı güçler açısından oldukça miyop ve üretken olmayan bir tutum olacaktır. Sanayi-sonrası kuramda, sendikalar ve işçileri, sınai toplumların gelişmesine direnen köylülerle eşdeğer saymak eğilimi vardır. Bahro'nun, Marksistlerin Avrupa işçi sınıfının çıkarlarının insanlığın geri kalanının çıkarlarıyla çakıştığı şek-

lindeki inançlarına karşı çıkmasına katılıyorum.[53] Ama zaten, dünyada hiçbir sınıf hareketi ya da toplumsal hareket, başka birinin çıkarını temsil etmek gibi *a priori* ya da içkin bir iddia taşımaz. Saf bir sınıf perspektifi olmadığı gibi tek bir sendika görüşü, örgüt yapısı ya da eylem biçimi de yoktur. Sendikalar, sayısız bölünmelere tabidir ve yeni teknolojiler, işsizlik, cinsiyet ve "sosyal ücret" sorunlarına nasıl tepki gösterileceğine ilişkin mücadele alanlarıdır. Sendikaların, yalnızca tarihin belli bir evresinin -sınai ya da İkinci Dalga- tarihsel ifadesi olduğu ve tıpkı köylüler gibi sendikaların da yok olacağı inancı, "sanayi-sonrası işçileri"nin gelecekteki çıkarları açısından fazla basit ve tehlikelidir.

Siyasal Partiler

Barry Jones'un tersine Bahro, Gorz ve Toffler, varolan siyasal partilerin, yeni toplumsal hareketlerin ortaya attığı sorunların partilerce ihmal edilmesine öfkelenen ve düşkırıklığına uğrayan, gitgide artan sayıda insanı ifade ve temsil etmek konusunda muğlak ya da başarısız olduğu görüşünde birleşiyorlar. Bahro, sınai sistemin işleyişini sürdürmesini sağlayan ve politikalarında temel değişiklikler yapmaksızın toplumsal hareketlerin (örneğin, çevre ve barış hareketlerinin) retoriğini ödünç alan sosyal demokrat, işçi ve komünist partileriyle ilgili eleştirisinde özellikle sert bir tutum içinde.[54] Batı Alman Yeşil hareketi içinde, partinin bir "karşı-parti" mi, bir toplumsal hareket mi, bir radikal parlamenter parti mi olması gerektiğine ilişkin gerilimler, Bahro'nun son birkaç yıl içindeki yazılarında açıkça ifade edildi.[55] Toplumsal hareketlerin rolüne ilişkin olarak Bahro'nun konumunu daha sonra ele alacağım.

Önceki bölümde, ademi merkezi grupların fazlalığına dayalı ve ulusal bir kamuoyu alanı olmayan yeni toplumlarda çıkan sorunları ele aldım. Herhangi bir sanayi-sonrası toplumun, özellikle bu yeni toplu-

53. **Ibid.**, s. 50.

54. Büyük partilerin, çevreci, feminist ve barış hareketi slogan ve dilini kullanması 1980'lerde olağan bir olgu olmuştur.

55. **Bak. Building The Green Movement**'a yer alan ve Bahro'nun, Yeşil Partisi'nin seçim programına destek vermesinden Yeşil Partisi'ni, diğer muhafazakâr partiler gibi gelenekçi bir parti olmaya başladığını öne sürerek eleştirmesine, sonunda Yeşil Partisi'yle ilişkisini kesmesine ve "gerçekçiler"e yönelttiği sert eleştirilere kadar uzanan derleme.

ma geçişin kavranışında siyasal partilerin rolü önemlidir. Tüm sanayi-sonrası kuramcıları, şiddetli de olabilecek pek çok karşıtlığın ortaya çıkma olasılığını fark etmelerine karşın barışçı bir geçişten yanalar.[56] Ama, yavaş yavaş evrimleşen bir "karma ekonomi"deki geleneksel partiler, sendikalar, iş çevreleri ve toplumsal hareketlerce desteklenmekte ki bir sanayi-sonrasına geçişten söz eden Jones dışında, sanayi-sonrası kuramcılarının, gerçek bir siyasal boyut algılayışı yok gibi görünüyor. Yani, onların yazılarında, yeni toplumsal ilişkilere, örgüt ve pratiklere olan gereksinim konusunda, ayrıca, varolan toplumların doğru işlemediği konusunda da çok şey bulabilirsiniz; ama buradan oraya nasıl geçileceği konusunda çok az şey bulabilirsiniz. Toffler, yeni tip duyarlı siyasal liderlik istiyor ve yeni uluslarüstü partilerle bir arada varolacak kitlesizleştirilmiş yerel siyasal örgütler betimliyor.[57] Bu senaryo, Toffler'ın ulusal devletin eskidiği ve enternasyonalizmle bağlantılı yeni bir ademi merkezileşmenin çıktığı inancıyla uyuşuyor. Ancak, aracı kurumlar yok; ulusal parti yapılarının, bunlara karşılık gelen tüm hukuki, siyasal-ekonomik ve kültürel ilişkileriyle birlikte, bir ulusal devlet kurumları kümesine entegre olmasına benzer davranışların yokluğu gibi.

Günümüzün kasıtlı ve kasıtlı olmayan gelişmeleri sonucu sosyo-ekonomik ilişkiler değişirken, yeni siyasal güçlerin, yeni örgütlenme tarzlarının ve yeni sorunların çıkması oldukça mümkün görünüyor. Ama bu bulanık kehanet, ana siyasal partilerin varolan rolleri ve iktidar yapılarının ademi merkezileştirilmiş yeni toplumsal güçler ya da yeni global eşgüdüm partileri yararına nasıl kitlesizleştirilebileceği, çözülebileceği ya da yıkılabileceğiyle ilgili belirleyici önemdeki sorunları belirsizleştiriyor ya da bu sorunlardan kaçınıyor. Her nasılsa, Toffler, Gorz ve Bahro, sanayi-sonrası ütopyaya, bilinçli bir sıçrama, varolan sistemden bütünsel bir kopuş ya da varolan özel kurumlara ve kamu kurumlarına tahakküm eden bütün sabitleşmiş çıkarların harekete geçirdiği bilinçli öz-imha mekanizması yoluyla varacağımıza inanıyor! Toffler gibi, geçişin, İkinci Dalga ve Üçüncü Dalga ilişkilerini destekleyenler arasında her düzeydeki sayısız çatışmalar yoluyla meydana geleceğini varsaysak bile, bu evrimsel süreç, siyasal karşıtlıkları, iktisadi ve toplumsal kümelerdeki mikro ve makro süreçlerin ikincil yan ürününe indirgeme eğilimindedir. Örneğin, ulusal devlet kurumla-

56. Örn. bak. Bahro, **From Red to Green**, s. 177.

57. Toffler, **The Third Wave**, 27 ve 28. bölümler.

rı ve büyük özel işletmelerin, binlerce yerel konsey, grup ve küçük işyerinden çok daha güçlü ve etkili olduğu birçok yazarca kabul edilmektedir. Sanayi-sonrası kuramcıları, ademi merkezi ya da kitlesizleşmiş siyasetin, yurttaşlar gitgide ulusal siyasal mücadelelerden uzaklaşırken, kitlesel, bürokratikleşmiş siyasal partilerden iktidarı nasıl alacağını söylemiyorlar. Benzer biçimde, uluslarüstü düzeyde (örneğin, Avrupa Parlamentosu'nda ve bürokrasilerinde), Avrupalı parlamenterlerin temel ideolojik bloklarının, ulusal muhafazakâr, sosyalist ya da diğer partilere bağlılıklarına ters düşen politikaları benimsediklerine ilişkin bir işaret yok. Başka deyişle, varolan politika üretici güçler geleneksel parti aygıtlarının elindeyken tüm hoşnutsuz ve yabancılaşmış yurttaşlar nasıl güçlenecekler? Üç yanıt verilebilir:

(1) Partilere dayalı siyasal sistemden kitlesel kopuş;
(2) Varolan partiler üstünde, kitlesel hareketlilik yoluyla içten ve dıştan baskı uygulama ve kurumlar içinden uzun yürüyüş;
(3) Ademi merkezileşmenin ve iktidarın merkezden halka devrinin uygulanması ilkelerine dayalı yeni bir radikal partinin kurulması.

1985'te Yeşil Partisi'nden istifasından önce, Bahro, değişiklik getirmek için siyasal partinin tek olmasa da değerli bir araç olduğuna hâlâ inandığından, ikinci ve üçüncü stratejilerin bir bileşimini savunmuştu. Bahro, gerçekte, bir radikal parti ya da hareket kurmakla parlamenter politikanın atayıcı iktidarını hor görmek arasında gidip geldi. Sanayi-sonrası kuramcılarınca savunulan strateji ve perspektiflerin, kendi ülkelerindeki seçim süreçlerinden çok etkilendiği unutulmamalı. Örneğin, Bahro'nun Yeşil Partisi'ni nihai reddi, daha çok Yeşil hareket içindeki, partinin temel bir muhalefet olarak kalması mı, yoksa siyasal ayrıcalıklar karşılığında sosyal-demokratlarla koalisyona girmesi mi gerektiği konusundaki iç tartışmalarla ilgiliydi.[58] Bahro, SPD ve sendikalara "kurumsal hapishaneler" diye saldırdı ve bu hapishanelerin duvarındaki sıvaların, Yeşil hareket tarafından yenilenmemesi gerektiğini söyledi. Bunun yerine, Yeşil hareketin, "bu eski, devlete dayanan örgütlerin içten çürümesini mutlulukla karşılaması, teşvik etmesi ve

58. Batı Alman Yeşil Hareketinin bir çözümlemesi için, **bak.** E. Papadakis, **The Green Movement In West Germany** (Batı Almanya'da Yeşil Hareket) (Londra: Croom Helm, 1984); Yeşiller içindeki değişik gruplar ve eğilimlerin tarihçesi için, **bak.** W. Hulsberg, "The Greens at the Crossroads" (Yeşiller Yol Ayrımında) **New Left Review,** 1985, s. 5-29.

sağlaması gerektiğini" savundu. Bu da "bir küçük ortaklıktan çok farklı bir şeye" güvenmelerini gerektiriyordu.[59]

SPD ya da diğer Batılı ülkelerdeki benzer partilerle koalisyonun reddi, *per se*, parti siyasetinin reddi anlamına gelmez. Parti siyasetini sonsuza dek reddeden Bahro, şimdi, sistemin sonunu "devlet duvarları" dışından mücadeleyle getiren bir stratejiyi kavramsallaştırmalıdır. Yeşil Partisi'ni terk etmeden önce Bahro, eski Leninist "ikili iktidar" kuramının yeni bir versiyonunu savundu. Burjuva devlete karşı alternatif iktidar tabanını oluşturan işçi konseyleri yerine, Bahro, geleneksel partilerce temsil edilen kazanılmış çıkarlara karşıt olarak alternatif toplumsal hareketlerin değerlerini dile getirecek paralel bir kurum -bir "yurttaşlar parlamentosu"- düşüncesini destekledi.[60]

Bu "yurttaşlar parlamentosu" gerçek alternatif bir parlamento olarak düşünülmemesine karşın, Bahro, parlamenter siyasal temsilin tarihsel çerçevesi içinde çalıştı. Geleneksel ya da Yeşil partiler tümüyle reddedilirse, alternatif bir toplumda politika üretme hakkındaki sorulara köklü yanıtlar verilmelidir. Anarşizm gibi daha eski siyasal geleneklerin de partisiz ve bürokrasisiz toplum örgütlenmesini savundukları doğru. Bahro'nun kuramı, tekdüzeleşmiş parti platformları, ulusal seçimler ve beylik parti aygıtlarıyla bağıntılı tüm geleneksel süslerden kaçınan küçük-ölçekli, yüz yüze, delegeler ve federe yapılara dayanan siyaset kavramına eğilim duyuyor. Ama yerel, bölgesel ve ulusal karar almanın yeni biçimlerinin mümkün olduğuna, temsili demokrasinin varolan biçimlerinin oldukça bürokratlaşmış, kısıtlayıcı ve birçok yönden antidemokratik olduğuna inanmakla birlikte, siyasal partilerin, gerçekten demokratik ve çoğulcu olarak oluşturulmuş sosyalist toplumda vazgeçilebilir olduklarına inanmıyorum.

Bahro, "temel komünler"in birbiriyle iktisadi ve sosyokültürel düzeyde nasıl ilişkiye geçeceğini gösteremediği gibi bölgesel ya da ulusal parlamentoları (ya da yasama organları ya da konseyleri; adlar çok önemli değil) olmayan ademi merkezi komünlerin bolluğu, diktatörlük ya da kaos için bir reçete. Yeni "yurttaş parlamentoları" yaratıldıkça, yeni gruplanma, hizip, blok ya da partilerin oluşma olasılığı hemen hemen garantilenir ve bu olumlu, sağlıklı bir demokratikleşme işaretidir. Bir diğer deyişle, Bahro, yeni topluma partiler aracılığıyla eylemsiz bir geçişten yana; ama, siyasetin bir etkinlik olarak yok oldu-

59. Bahro, **Building the Green Movement**, s. 180.

60. Bahro, **From Red to Green**, s. 181-2.

ğu bir toplum -yani kalıcı uyum, doğal bir uzlaşma vb içinde bir toplum- ister gibi görünüyor. Bu bir karşı-demokrasi, kendiliğinden ya da "doğal" uzlaşmaya dayalı bir toplumsal düzen; insan kuramı ve pratiğine yabancı bir şey.

4. bölümde de değindiğim gibi, iktidarsız, ademi merkezi ve farklı yerel toplulukların yeni demokratik kamu alanı, yasal, iktisadi, eğitsel ve kültürel değer ve pratikleri mümkün kılmak, maddi ve kültürel kaynaklardan yoksun yerel yurttaşları desteklemek ve öngörülebilir herhangi bir toplumsal oluşumun bir parçası olmaya devam edecek pek çok kavga ve karşıtlığı gidermek için bir ulusal ve bölgesel devlet yapıları dizgesine gereksinir. Yerel, doğrudan demokratik ve yeni yarı-doğrudan demokratik yapıların ulusal düzeyde bir bileşimi, geleneksel siyasal partiler için yaşamı olanaksız kılmazsa da oldukça güçleştirir. Bu gelişme, çağdaş toplumdaki pek çok yurttaş, demokratik katılımın olanakları hakkında yoksullaştırılmış bir kavrayışa sahip olduğu ve demokrasiyi pek çok kez oy verme ritüelleriyle özdeşleştirdiği için sevinçle karşılanabilir. Ama yeni demokratik partiler, bürokratik demokrasiden halk demokrasisine uzun geçiş sırasındaki temel politika değişikliklerinin gerçekleştiricileri ve bir çıkarlar yelpazesini dile getiren örgütler olarak önemli bir rol oynayacaklar. Yeni demokratik yasama organlarının ve yerel konseylerin, partileri, diğer lobi gruplarından, azınlık örgütlerinden ya da topluluklardan kolayca ayırt edilebilir bir statüye indirgenmiş saymaları oldukça mümkündür. Ama önemli olan, yeni sanayi-sonrası demokratik halk alanlarının ayakta kalması için, yurttaşların, partilere ya da demokratik olarak varılacak politikalarla uğraşan diğer örgütlere kendilerini katmalarının kurumsal olarak mümkün olabilmesidir.

Kurumsallaşmış parti siyasetinin bozucu etkilerini aşmak isteyen Bahro gibi Toffler ve Gorz da, her biri kendi yolundan, siyasal partiye yaşayabilecek bir alternatif olarak uygun bir kurumsal mekanizma ya da süreç öneremiyorlar. Toffler'ın, kitlesizleşmiş baskı gruplarının çoğalması -çoğunluk partisi siyasetine karşı yeni bir azınlık siyaseti- görüşü, eski Amerikan rüyasının ütopik bir açılımıdır.[61] Bu Amerikan çoğulculuğu rüyası, her zaman, "büyük hükümet" ve "büyük iş çevreleri" kayaları üzerine inşa edilmiştir. Küçük kentlerin sakinleri, Washington'daki siyasetçilere karşı. Sorun Toffler'ın, siyasetçilerin milyar-

61. Toffler, **The Third Wave**, 28. bölüm. **Not:** Türkçe basımda 28. bölüm yer almıyor.

larca doları iç edişinin, profesyonel lobi endüstrisinin ve üçüncü partilerin karşısına dikilen seçim sisteminin, Üçüncü Dalga mücadelelerinin yeni kabarışıyla nasıl yıkılacağını açıklamamasıdır. Kârlı, yüksek teknolojiye dayalı askeri-sınai komplekslerin tüm yıkıcı etkinliğinden uzak, barışçı bir sanayi-sonrası toplumunu kuran çokuluslu özel şirketler kavramı gibi Toffler'ın geçiş siyasetine de inanmak güçtür. Geleneksel siyasal sistem Toffler'ın sonsuz mücadeleleriyle yıkılsa bile, uluslarüstü yapılar ve yerel demokrasiyle ilgili belirsiz kavramları, ulusal siyasal kurumların varlıkları sona erdiğinde, vergileme ve temsil gibi tümüyle yaşamsal alanları çözümsüz bırakıyor. Bahro gibi Toffler'ın ademi merkezileşme ve "üreketim"e önem vermesi hemen yerel olarak kendine yeterli ve kendiyle sınırlı siyaseti ifade ediyor. Bir topluluğun diğeriyle barışçı işbirliği için gerekli -uzak, uluslarüstü yapılar dışındaki- eşgüdüm sağlayıcı ve arabulucu kurumlara, gelişebilecekleri kurumsal bir alan sağlanmış değil.

Geçiş siyaseti söz konusu olduğunda, Gorz daha da belirsiz kalır. Bir yandan, Gorz, devlet kurumlarının gerekliliğini savunan birkaç sanayi-sonrası kuramcısından biridir. Diğer yandan, özerk ve özerk olmayan alanlardan oluşan ikili toplumu, siyasal arabuluculuk için belirgin koşullar hazırlamaz. Gorz'a göre herkes, üç düzeyli bir etkinlik gerçekleştirecektir:

> (1) Tüm toplum da örgütlenmiş, onun işleyişini ve gereksinimlerini karşılamasını sağlayan özerk olmayan makro-toplumsal çalışma;
> (2) Temel gereksinimlerin karşılanmasında makro-toplumsal çalışmanın yerine geçtiği durumlar dışında, yerel düzeyde kendi kendine örgütlenmiş ve gönüllü katılım üzerinde temellenmiş mikro-toplumsal etkinlik;
> (3) Bireylerin, ailelerin ve küçük grupların belirli istek ve tasarılarına karşılık gelen özerk etkinlik. Toplumsal açıdan gerekli, özerk olmayan çalışmayı ve tümüyle bireysel seçimle belirlenen özerk etkinliği bağlayan bir ara düzey olarak ikinci düzey, sivil toplumun toplumsal dokusunu oluşturur. Tartışma ve değiştokuşların düzeyidir; nelerin gerekli ve nelerin arzulanır olduğuna ilişkin kararlara varılan düzeydir; karşıtlıkların ve geleceğe ilişkin planların düzeyidir...[62]

Bu proje, özerk olmayan makro-çalışma, ulusal ya da global düzeyde oluşturulurken Gorz'un, mikro-toplumsal düzeyinin yalnızca yerel düzeyde oluşturulduğunu görene dek mantıklı görünüyor. Tüm

62. Gorz, **Paths to Paradise**, s. 62-3.

karşıtlıklar, değiştokuşlar ve tartışmalar ara düzeyde yer alırken, Gorz'un makro-düzeyinde nasıl eşgüdüm sağlanır ve makro-siyasal kararlar nasıl alınır? Gorz, kendisi büyük devlet kurumlarının gerekliliğinden söz ederken, yaşamsal önemdeki ulusal devlet kurumlarını ve özerk olmayan çalışma alanlarını nasıl sonsuz sayıda yerel topluluğun mikro alanlarına bırakabilir? Ütopyamız başkanlık fermanlarıyla yürümeyecekse, Gorz'un alternatif toplumu, makro-toplumsal politikaların kendinden örgütlü olduğu ve demokratik olarak uygulandığı siyasal kurumsal süreçleri sunabilmeli.

Belki de, Gorz'un, bir yanda devlet planlamasını diğer yanda yerel ve bireysel özerk etkinliği barındıran demokratik bir kamu kurumsal sürecini formüle etmektense, geleneksel parti siyasetinde ve sendikalarda neyin ters gittiğini dile getirmede daha başarılı olması rastlantı değildir. "Yeni-proletarya" kavramına olan ilgisi Gorz'un kurumlaşmış sınıf siyasetinden, "yeni-proletarya"nın amorf ve örgütlenmemiş "sistem-karşıtı" varoluşçuluğuna yönelişi için bir ölçüdür. Gorz'un, Antonio Negri'nin yazılarından etkilenmesi de ilginçtir. Negri ve diğer Autonomia Operaia'ya bağlı İtalyan kuramcılar da işsizlere, öğrencilere ve diğer katmanlara dayalı yeni bir proletaryanın, ileri kapitalist "toplumsal fabrika"da ortaya çıktığını ileri sürdüler.[63] Toplumun yeni proletarya (ya da "neo-proletarya") ve ayrıcalıklı geleneksel işçilere bölünmesi, (70'lerde ve 80'lerde) çeşitli İtalyan radikallerini geleneksel Sol'a karşı çatışmacı etkinliklerden oluşan -sözlü saldırıdan terörizme kadar uzanan- bir yelpazeye yöneltti. Geleneksel siyasal sistemden çekilen, İtalya ve diğer kapitalist ülkelerdeki teröristler, demokratik tartışma ve kitlesel hareket etkinliklerinin yerine şiddete dayalı "kararcılığı" (hepsi de proletarya adına) geçirerek "siyasetin sonunu" pratiğe geçirdiler. Gorz'un çözümlemesi, marjinalleşmişlerin şiddete dayalı yanıtıyla, toplumsal değişimin, kişilerarası düzeydeki alternatif yaşam biçimleriyle sağlanabileceğine inananların tümünün özel nedenlerle bir kenara çekilişi arasındadır. Gorz, terörizmin de, bir kenara çekilişin de, *status quo*'nun zaferini işaret ettiğini kabul eder. Ama onun sanayi-sonrası "neo-proletarya"sı, varolduğu gibi örgüt kuramı ya da siyasal ifade ile donanmamış olarak betimlenir. "Neo-proletarya" sistemden çekildiğinde, sanayi-sonrası sosyalizmi nasıl var edebilir?

63. **Bak.** H. Cleaver, **Reading Capital Politically** (Kapital'in Siyasal Açıdan Okunması) (Brighton: Harvester Press, 1979), s. 51-66. ve T. Abse, "Judging the PCI"(PCI'nin Yargılanması), **New Left Review** (153), 1985, s. 28-33.

Gorz, sınıf siyasetine elveda derken apolitik ve örgütsüz bir kitleye merhaba diyor. Sol'u yeni sorunlar çevresinde (örneğin özyönetimli çalışma zamanı) yeniden yapılandırmaktan söz ediyor, ama yeni örgüt ya da süreç önermiyor; Gorz'un seçimi, partilere, sendikalara ve toplumsal hareketlere dayalı, yenilenmiş bir Sol siyasal aktivizm ya da örgütsüz kendiliğinden ayaklanma gibi görünüyor. Gorz'un ne istediğini biliyoruz, ama buna nasıl ulaşacağını düşündüğünü bilmiyoruz.

D. TOPLUMSAL HAREKETLER, DEVLET İKTİDARI VE ALTERNATİF SİYASET

Son yıllarda sınıf kuramının yerine yeni toplumsal hareketlerin kuramını koymak oldukça moda oldu. Touraine, Cohen, Eder ve pek çok diğerleri, sınıf mücadelesinin modasının geçmişliğini yansıtan yeni bir siyasetin örnekleri olarak Dayanışma, barış hareketi, Yeşiller ve kadın hareketi üzerinde yoğunlaştılar.[64] Ancak, bu hareketlerin doğası ve pratiğiyle ilgili olarak bize sundukları pek çok değerli görüşe karşın, bu kuramcıların yapıtlarında çok sayıda tipoloji, eski ve yeni siyasal hareketler arasında betimleyici karşıtlıklar yer almakta; toplumsal hareketlerin, hem devlete ilişkin hem özel örgüt ve aygıtlardaki siyasal karar almada varolan yapısal farklılaşma ve kurumlaşmanın yerini alma yeteneği üzerine ise pek bir şey sunulmamaktadır. Yeni toplumsal hareketleri, sanayi toplumundan sanayi-sonrası topluma geçişin özneleri olarak önermek başka şey, siyasal mücadelelerin hedeflerinin gerçekleşebilir olup olmadığının değerlendirilmesindense mücadeleler üzerinde yoğunlaşmak bambaşka bir şeydir: Yani, yeni toplumsal hareketler, genellikle, bürokratlaşma, devletçilik, korporatizm ve "canlılar dünyasının sömürgeleştirilmesi" ya da sivil yaşam ve fiziksel varoluşun tüm görünümlerine teknokratik müdahaleye karşı tepki olarak kabul edilir. Dahası, toplumsal hareketlerle geleneksel siyasal süreçler arasındaki mücadele, hatalı bir biçimde "devlete karşı sivil toplum" mücadelesi olarak betimlenir. Bunun nedeni, yeni toplumsal hareket kuramcılarının, siyasal yönelimin dar anlamıyla "devlet" (yani özgürce seçilen bakanların oluşturduğu hükü-

64. **Bak.** Örn. Cohen, Eder, Touraine, Offe ve diğerlerinin makaleleri, ayrıca yeni toplumsal hareketler konusunda adı geçen diğer kaynaklar için, **Social Research** (Özel sayı), 52 (4), 1985.

met, tek parti diktatörleri ya da askeri-bürokratik rejimler) ile telekomünikasyon, elektrik, manifaktür vb'deki ulusallaşmış sanayi dallarını saymazsak, yaşamsal önemdeki eğitim, toplumsal refah, ulaştırma, medya ve diğer ulusal ve yerel hizmetleriyle "sivil toplum"un bir parçası olarak geniş anlamda devlet kurumları arasındaki farkı uygun bir biçimde koyamamalarından ileri gelir. Dolayısıyla, toplumsal hareketler hem devletin *içinde* (örneğin devlet üniversitelerindeki dayanışma ya da öğrenci hareketleri) hem devlet kurumlarının dışında, tıpkı hem özel iş yaşamında hem devlet kurumlarında varolan işçiler ve sendikaları gibi, vardırlar.

Bir düzeyde, örneğin, pek çok çevreci ya da feminist örgütün hükümet politikasına, pratiklerine ve olası yasamalara doğrudan muhalefet ettiği açıktır. Ama başka bir düzeyde, toplumsal hareketlerin, saf sınıflardan daha yüksek bir "doğal" tutarlılığı ya da varoluşu yoktur. Yani, kadınlar, çevreciler, barış eylemcileri, homoseksüeller vb bir toplumsal hareket olarak, işçilerin tanrı vergisi bir sınıf bilinçliliğine sahip olduğundan daha çok hazır verilmiş bir kimliğe sahip değiller. Daha çok bireyler belirli örgütlerde etkin oluyor ya da belirli örgütler ya da koalisyonlarca getirilen taleplerin bazılarını ya da tümünü (protesto yürüyüşleri ya da yaşam tarzı pratikleri yoluyla) daha gerçek biçimde destekliyorlar. İşçi hareketleri içinde olduğu ölçüde, yeni toplumsal hareketler içinde de -devrimciler, reformcular, fundamentalistler ve pragmatistler arasında- pek çok siyasal bölünme vardır. Claus Offe, toplumsal hareketlerin, pazarlığı yapılamaz değerleri dile getirdiklerinden (örneğin, daha az nükleer güç, tümüyle nükleer enerji üretimine dayanmak kadar kabul edilemez), siyasal partiler ya da sendikalar gibi ödünler veremediklerine işaret ediyor.[65] Offe ve diğer yeni toplumsal hareket kuramcıları, toplumsal hareketler içindeki tüm gerilim ve bölünmeleri saptarken, bir toplumsal hareketin, diğer örgütlerle pazarlığa giren ya da ittifaklar oluşturan bir örgüt ya da özne gibi işler göremeyeceğini vurgulamıyorlar. Örneğin, "feminist hareket" dışındaki belirli kadın grupları pazarlıklara ya da mücadeleye girişiyorlar. Bu kuramsal ayrım önemliyken, toplumsal hareketlerle ilgili literatürün önemli bölümü tatmin edici olmaktan uzaktır. Toplumsal hareketleri tarihsel aktörler olarak görmek, gerçek bir yeni ikamecilik biçimine

65. C. Offe, "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics" (Yeni Toplumsal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanışı), İbid., s. 830.

yenilme tehlikesi taşır. Yani, yeni toplumsal hareketler, tarihsel değişikliğin öznesi olarak proleter sınıfın yerine ikame edilir. Bu yanlış kavrayış, sınıfları, tutarlı toplumsal aktörler olarak görmeyle ilişkili tüm eski sorunları yeniden gündeme getirir.

Batı Alman Yeşil hareketi içindeki temel bölünmeler, yeni toplumsal hareketin kuramsal ve pratik sınırlarının iyi bir ifadesidir. Pratik düzeyde, Bahro, Yeşil hareket içinde sistemle uzlaşmayı reddeden, silahlardaki "sınırlara" ya da hayvan deneylerine karşı koyan ve bunları tümüyle ortadan kaldırmak isteyen tüm fundamentalistleri temsil eder.[66] Bahro'nun fundamentalizmi, devrimcilerle reformcular arasındaki eski bölünmeden niteliksel olarak farklıdır. Reformculara sistem içinde çalıştıkları için saldırırken, devrimciler, parlamenter taktiklerin ille de kötü olduğunu düşünmediler ve işçi sınıfı dışındaki sınıf örgütleriyle zaman zaman kurulacak stratejik ittifakların gerekli olduğunu düşündüler. Ama Yeşil fundamentalistler, "gerçekçilere", yöntemleri yüzünden değil, "sınırlı reformlar"ın geciktireceği, ama ortadan kaldırmayacağı "çevresel felaket" tehdidi yüzünden karşı çıkıyorlar. Bahro ve destekçilerine göre tüm sınai sistem kötü ve yıkılmaya mahkûmdur ve bu sistemle uzlaşma, alışılmış siyasetin tekrarı ya da yenilenmesi anlamına gelir; devlet kurumlarıyla ilişki, bu ilişki temelden karşı koyuş niteliğinde olmadıkça kendi kendini yenilgiye uğratabilir. Ancak ya hep ya da hiç diyen toplumsal hareketler nasıl bir geçiş siyaseti uygulayacak? Leninistler, ikili iktidar burjuva devletinin yıkılmasıyla sonuçlanana dek büyüyen bir öncü partinin gerekliliğine inanırlar. Ama yeni toplumsal hareketlerin taraftarları ya sistemin zayıflaması ve çürüyüp gitmesini ummak ya da devlet iktidarıyla temelden bir yüzleşmeye girmek zorundalar.

Bahro gibi şiddet ya da uzlaşmadan yana değilsek, geçiş siyaseti olamaz, ancak eskinin çöküşü ve yeninin bunun yerine geçişi söz konusu olabilir. Öyleyse, toplumsal bir hareketteki yaşam, gitgide tehdit edici *felaketle* (nükleer savaş ya da çevresel yıkım) ilgili Mesihvari kehanet, bilinç uyandırma ve yüz yüze ilişkilerin mikro-siyasetine çekiliş ya da yarı-dinsel, mezhep türü etkinliklere yönelmeli. Bahro, gerçekte, geçmişin spiritualist ve dinsel tarikatlarını bugünkü kuşak için örnek olarak görüyor.[67] Ama insanlık tarihi, doğal ya da toplumsal bir felaketin (genellikle savaş) ardından daha basit ve daha az karmaşık

66. Bahro, **Building the Green Movement**, s. 185.

67. **Ibid.** s. 173-4 ve s. 156-8.

yaşam örgütlenmelerine ait hiçbir toplum örneği vermiyor. Dinsel gruplar, uzun süre dünyevi nimetlerden vazgeçmeyle ilgili vaazlarında başarı gösteremiyor. Önceki köylü ya da işçi kuşaklarının kitlesel hareketliliği, tüm üretim sisteminin kaldırılmasındansa, daha zengin maddi yaşam ve daha çok özgürlük sözüyle mümkün oldu.

Bahro'ya katılıyorum: Sosyalistlerin, kapitalistler tarafından geliştirilen üretim araçlarını değerlendirebileceklerine ilişkin ortodoks Marksist düşünce, yalnızca temelli olarak tutucu değil, sanayi-sonrası sosyalist toplumun inşası ile de uyumsuzdur. Ama askeri-sınai komplekslerin ve diğer gayri-insani üretim araçlarının kaldırılmasını desteklemem, toptan "sanayisizleşme"yi de desteklediğim anlamına gelmiyor. Bahro, sınai sistem konusunda haklıysa (ve uyarılarının çoğunun büyük bir değeri vardır), bunun siyasal sonuçları temelden kötümser olmalı (alışılmış siyasetten çekilişine bakarsak). Zira, milyonlarca işçi, çevreyi tahrip eden endüstriyelizmden, çevreci-pasifist sanayi-sonrasına barışçı geçişte, alternatif işler, toplumsal refah, vb için ikna edilemezse -ve Bahro'nun ne istediğine ya da bu devasa soruna işaret edebileceği ve onu çözümleyebileceğine ilişkin hiçbir belirti yoksa- Bahro'nun çözümlemesine katıldığımızda, sonuç, dünyanın sonu olmalı.

Olan bitenin Bahro'nun çıkarsadığı ölçüde kötü olduğuna inanmıyorum, ama Bahro ve diğer tüm duyarlı insanları harekete geçiren pek çok belirli çevresel tahrip örnekleri konusunda aynı düşüncedeyim. Daha da önemlisi, feministlerin, çevrecilerin, homoseksüellerin ve diğer yeni toplumsal eylemcilerin eleştirilerinin çoğuna katılmamama karşın, varolan antidemokratik ve bürokratik kamu kurumlarını genişletmek ve demokratikleştirmek isteyenlerle herhangi bir devlet kurumunu reddeden ve radikal bir biçimde ademi merkezileştirilmiş ve yaygın devletsiz toplum isteyen yeni hareketlerin diğer üyeleri arasında çok önemli bir fark var. Yeni toplumsal hareket örgütleri, karma bir başarıyla bir "yeni siyaset" uygulamaya çalıştılar. Ama "eski siyaset" sorunları da başlarına dert oldu; bürokratik eğilimler, yönetilenlerle yönetenler ya da medya "yıldızları" arasındaki gerilim, ayrılanların ya da ideolojik bölünmelerin hoşgörüsüzlüğü, finansman bunalımları ve neo-kapitalist siyaset-üretme süreçlerinin kabulü. Bu sorunlar çoğu kez bir yandan sisteme muhalefet ederken, bir yandan da varolan kaynak ya da kurumları kullanarak ayrıcalıklar ya da yeni politikalar kazanmaya çalışmaktan kaynaklandı.

Yeni toplumsal hareketlerdeki örgütlerin çoğu gerçekte, tüm devlet kurumsal sisteminin toptan kaldırılmasını savunmaktansa, az ya

da çok, varolan kamusal ve özel siyasal süreçleri kabul ediyor. Diğerlerindeyse, varolan sosyopolitik düzenlerin eleştirisinin karşısında yer alabilecek ezici devlet aygıtlarının ve özel şirket kaynaklarının saf bir biçimde kaale alınmaması ya da ihmal edilmesi söz konusu. Ancak, radikal bir devlet karşıtlığını ve "refah devleti"nin sonunu savunan yeni toplumsal hareket üyeleri, kendi dağınık taraftar kitlelerinin önemli bir bölümünü ihmal ediyor gibiler. Sosyolojik olarak, yeni toplumsal hareketlerin pek çok üyesi, Offe'nin "metasızlaştırılmış" dediği gruplardan geliyor: Öğrenciler, emekliler, orta sınıf ev kadınları ve emek pazarıyla bağlantısı olmayan işsiz ya da marjinalleşmiş insanlar, bunların yanı sıra muhafazakârların "yeni sınıf"[68] dedikleri pek çok kamu kesimi işçisi (örneğin, öğretmenler, toplumsal hizmet işçileri). O halde, yeni toplumsal hareket örgütlerinin, "yeni sınıf" üyelerini istihdam eden "sosyal ücret" hizmetlerini ya da "metasızlaştırılmış" gruplar için emekli maaşı, öğrenci kredisi ve bebek ödeneği sağlayan kazanç yapılarını kaldırmaya çalıştığı bir sanayi-sonrası topluma geçiş düşünün. Böylesi bir süreç, ya bir Sağcı sanayi-sonrasını ya da daha az bir olasılıkla, işçi hareketi ya da "metasızlaştırılmış" grupların kitle desteğini almayan devletsiz bir toplumu pekiştirir.

Çağdaş Batı toplumlarının, (kapitalist girişime destek olmak ve onu korumak ve meşruluğu koruyup bunalımlarla baş etmek gibi çelişik rolleri gerçekleştiren) geniş bir yerel ve ulusal devlet kurumları yelpazesi ile egemen bir özel sektör arasındaki karmaşık ilişkiler üzerinde temellendiğini varsayarsak, toplumsal hareketlerin kuramcıları, sınıf ilişkilerinin ve dolayısıyla sınıf iktidarı ile devlet iktidarı arasındaki ilişkinin, toplumsal hareketlerle devlet iktidarı arasındaki ilişkiden daha az belirleyici olduğunu göstermek zorundalar. Hâlâ kapitalist bir toplumda yaşıyorsak, sınıf tahakkümüne ve sömürüye ne oldu? Toplumsal hareketler çeşitli sınıflardan gelen üyelerden oluşsa da (toplumsal hareket kuramında söylendiği gibi) yeni toplumsal hareketlerin, çağdaş toplumların sosyolojik temeli olarak sınıfların yerini aldığını söylemek güç. Sanayi-sonrası toplum sınıfsız bir toplum olacaksa, (yeni toplumsal hareket değerlerini ve çıkarlarını ifade eden) siyasal örgütlerin, yöneten kapitalist sınıfların iktidarını nasıl alaşağı edebileceklerini ya da reddedebileceklerini göstermek gerekiyor.

Geçtiğimiz yıllarda, "yeni sınıf" olarak adlandırılan sınıfın üyelerinin, geleneksel Sol partilerde ve yeni toplumsal hareketlerde ol-

68. Offe, "New Social Movements" (Yeni Toplumsal Hareketler), s. 833-4.

dukça etkili bir rol oynadıkları ortaya çıktı. "Yeni sınıf" üyelerinin akınından bu yana, -"profesyoneller", bunalım çözümlemede "ince ayar"ı sosyalist politikaların yerine koyduğundan-, OECD ülkelerindeki pek çok Sol parti, radikal olmaktan daha uzak ve daha teknokratik ya da korporatist olmaya yöneldiler. Diğer yandan, teknokratik uygulamalara muhalefet eden pek çok "yeni sınıf" üyesi, yeni toplumsal hareketlere katıldılar (çoğu kez aynı kişiler hem Sol partilere hem toplumsal hareketlere üyeydi). Ancak, yeni toplumsal hareket örgütlerinin, "yeni sınıf" üyelerinin gelir ve işleriyle açıkça çatışan hedefler peşinde koştukları durumlar oldukça az. Barış eylemcilerinin, feministlerin, homoseksüellerin, çevrecilerin ve hayvanları özgürleştiricilerin çoğunluğu, etkinliklerini, yerel ve ulusal devlet kesiminin "sosyal ücret" hizmetleri alanında ille de tehdit edici olmayan kapitalist girişimler ve devlet aygıtları üzerinde yoğunlaştırmaya yöneldiler. Bununla, toplumsal hareketlerdeki tüm "yeni sınıf" eylemcilerinin, yalnızca kendi konforlu yaşam tarzlarını sürdürmelerini sağlayacak konularda mücadele eden bencil protestocular oldukları iddia edilmiyor. Ama sanayi-sonrası kuramcıları, yeni "bilgi temelli elitler"i ve "yeni sınıf" üyelerini toplumsal değişikliğin özneleri olarak selamlarken, bu profesyonellerin mücadeleye ne denli hazırlıklı oldukları konusunda hayale kapılmamak gerekiyor. Offe'nin "metasızlaştırılmış" grupları ve işçi hareketinin geleneksel kesimleriyle hangi konularda koalisyona girip hangi konularda neredeyse kesin olarak girmeyeceklerini gerçekçi olarak kavramalıyız.

Yeni toplumsal hareketlerde önemli olan nokta, -belirli amaçları savunan gerçek örgütlü grupların ötesinde- çok sayıda kuramcının bu hareketlere yaşamlarını adıyor olmasıdır. Ama toplumsal hareketler sınıfların girdiğinden daha çok ittifaka giremez. Daha çok, feminist ya da diğer değerleri ifade eden belirli örgüt ya da bireyler diğer gruplarla ittifak yapabilir. Offe, Batı ülkelerindeki üç olası ittifak (muhafazakâr-liberal Sağ ve yeni hareketler arasında, yeni hareketlere karşı Sağ ve sosyal-demokrat Sol partiler arasında ya da geleneksel sol partilerle yeni toplumsal hareketler arasında) üzerinde akıl yürütürken, gerçekte, yeni toplumsal hareketlerin, belirli örgütler ya da bireysel eylemler yoluyla kendilerini ifade etmeleri dışında uyumlu yaşamları ya da değerleri olmadığını belirtiyor.[69] Yani, toplumsal hareket üyelerinin değişik sınıf geçmişleri ya da düşünceleri onları Sağ ya da Sol koalis-

69. **Ibid.** s. 858-68.

yonlara çekebilir. Ayrım, yakın ve uzun vadeli sonuçlarından ötürü önemli. Kısa dönemde, toplumsal hareketlerin uyumlu aktörler olmadığının (örneğin, barış hareketinin yeni örgütlerden ve kiliseler ve partiler gibi eski örgütlerden oluştuğunun) farkında olmak, toplumsal eylemciliğe açık kurumsal süreçlere ilgiyi yoğunlaşturacaktır. Yani toplumsal gruplar, ya yasal yollarla çalışacak ya da engelleme, direniş, şiddet ya da çekilme yoluyla sistemle savaşacaktır. Uzun dönemde, sınıf mücadelesine, yeni toplumsal hareket eylemliliğine ya da iki mücadele biçiminin bir bileşimine inanılması önemli değildir. Hesaba katılacak olan, hareket örgütlerinin kuramlaştırdığı ya da zafer kazanınca kurduğu siyasal ve toplumsal temsil tarzıdır. Yeni toplumsal gruplar, teknokratik olmayan, çevreci-feminist, bürokratik olmayan ve ademi merkezi bir demokrasiyi taşıyabilecek, kurumsal sosyoekonomik yapılar kümesi oluşturamazsa, bugüne ilişkin tüm ahlaksal eleştiriler boşa gidecektir. Sanayi-sonrası toplumlar yalnızca varolan kapitalist ve komünist sanayi toplumlarından çıkabilir. Kabul edilebilir olması için, herhangi bir toplumsal değişiklik tasarısı, açık, demokratik kamu alanlarını, maksimum toplumsal eşitliği ve kültürel çeşitlilik yoluyla toplumsal dayanışmaya bağlılığı sürdürebilecek minimum koşulları ve yapıları sağlamalıdır. Devlet kurumlarının vazgeçilemez rolü ihmal edilirse, bu koşul ve yapılara makul biçimde ulaşılamaz. Bu önemli nokta atlanırsa, toplumsal eylemciler, istemeden, otoriter ya da diktasal bir karabasanı desteklemiş olacaklardır.

Bu bölümde, sanayi-sonrası kuramcılarının, geçiş siyaseti, temsil ve katılımın alternatif biçimleriyle ilgili bazı yaşamsal sorunları ciddi biçimde atladıklarını göstermeye çalıştım. Bunların kuramları eskinin devamından (örneğin Jones), sisteme şiddetli bir muhalefetle birleşmiş yarı-dinsel bir kenara çekilişe kadar (Bahro) değişiklik göstermektedir. Tüm bu kuramcılar, sınıf mücadelesinin çağdaş toplumlardaki birincil çelişki olduğunu reddediyorlar ve bugün bildiğimiz biçimiyle kapitalist toplumların ötesine geçmeyi istiyorlar. Yeni toplumsal örgütlerin sürdürdüğü mücadelelere ve ortaya attıkları tüm önemli sorunlara karşın, sanayi-sonrası kuramcıları yaşamsal bir sorun olan devlet iktidarına ve bununla bağlantılı, sınıf tahakkümlü ve bürokratlaşmış devlet kurumlarının nasıl sanayi-sonrası karşıtlarına dönüştürüleceği gibi stratejik bir soruna yeterince eğilmediler. Feministlerin, çevrecilerin ve diğer hareketlerin geliştirdiği politika ve pratikler, tümüyle yeniden sınıf siyasetine indirgenemediği gibi sanayi-sonrası kuramcıları da işçi sınıfı örgütlerinin, sanayi-sonrasına geçiş senaryo-

larındaki yerini açıklamaktan bariz biçimde uzaktırlar. Açıkça gösterilmese de işçilerin mikro-elektronik devrimden, "sanayisizleşme"den, "üreketim"den, "elektronik evler"den ve diğer bu tür potansiyel değişikliklerden yararlanacağı iddia ediliyor. Ücretli işçiler, kapitalist ülkelerdeki varolan tüm nüfus gruplarının önemli çoğunluğunu oluşturuyorlar, ama sanayi-sonrası kuramcıları ya işçi örgütlerine düşmanlar ya da geleceğin biçimlendirilmesinde onları dışlıyorlar. Böylesi bir miyopluk ve antagonizma hem haklı gösterilemez hem de kendi kendini yenik düşürücüdür.

Sendikaların ve diğer işçi örgütlerinin tüm olumsuz özelliklerine karşın, yeni toplumsal hareketlerin mücadeleleri ve değerleri, ücretli işçilerden kitle desteği almadan başarıya ulaşamaz. Ama bu, toplumsal hareket eylemcilerinin, -eğer eski yapıların yerine yenileri konacaksa- varolan devlet kurumlarının siyasal-ekonomik yapılarıyla uzlaşmasını gerektiriyor. Yeni toplumsal hareketlerdeki pek çok eylemci, işçi örgütleriyle mümkün olan her durumda işbirliği gereğinin farkındadır. Ne yazık ki, sanayi-sonrası kuramcılarının çoğu, bu stratejik ilişkilerin önemini vurgulamayıp ütopik kalıyorlar ve ahlaksal eleştirinin ve fütürolojinin rahatlığı içinde siyasal süreci hemen hemen tümden terk ediyorlar.

Kapitalist sanayi toplumu seçilmiş büyüme yolunu terk etmenize izin vermezse, yönünüzü değiştirmek için tüm yöntem ve dürtüleri -işçi hareketi, kadın hareketi ve ekolojistlerin Yeşil hareketini- kullanmak zorundayız. Son çare olarak Marksistler, feministler ve Yeşil hareket, karar verme mekanizmasını, insanlara kendi umutları ve korkuları, istekleri ve nefretleri, beklentileri ve düş kırıklıklarıyla baş başa oldukları noktaya bizzat insanların kendilerine, tabana indirmenin yollarını bulmalıyız. Toplumsal değişimin gerçekleştirilmesi, bütünsel, karmaşık ve birbirine bağlı olgulara dayalı bir sorundur; önce bombanın, biyosferin, sonra sömürünün ve özyönetimin halledilmesi sorunu değildir. Tüm bunları kendi bilincimizle ve alternatif siyasal bir ekonomiye ilişkin kendi modellerimizle birbirine bağlamanın yollarını bulmalıyız

Michael Barratt Brown, **Models in Political Economy**
(Ekonomi Politikte Modeller)

Pek az manevi güvence ve maddi destek sağlayan bir toplum insanların kendilerini savunmalarına hizmet eden küçük gruplara girmelerine yol açacak ve bu tür gruplar oluşturmayanları da tecrit edilmiş ve yoksun bırakacaktır. Erkek egemen bir toplum, erkeklerin ayrıcalıklı ve güçlü olduğu öze bir yaşam biçimi üretecektir. İhtiyaç duyulan şey, aileye bir alternatif -günümüzde ailenin karşılaması beklenen tüm gereksinmeleri karşılayacak yeni hane halkı biçimleri- oluşturmak değil, insanların gereksinmelerini karşılamada her türden başka yollar, "kanın sudan daha koyu" olduğu varsayımına dayalı yöntemlerden daha az geçici ve daha az elverişsiz yollar oluşturarak aileyi daha az gerekli kılmaktır.

Michele Barrett ve Mary McIntosh, **The Anti-Social Family**
(Toplum-Karşıtı Aile)

SONUÇ

Kitabın bütününde, çeşitli sanayi-sonrası toplum model ya da kavramlarından doğan iki sorunu ayırt etmeye çalışım: Bu modellerin ne denli gerçekten istenir olabileceği ve bunların ne denli uygulanabilir olduğu. Sanayi-sonrası ütopyacılarının önerdiği analizleri ve alternatif kurumsal düzenlemeleri sık sık eleştirdim; ancak, yapıtlarının kapsamlı bir incelemeyi gerektirmeyecek değersiz şeyler olduğunu düşünmek ciddi bir hata ve miyopluk olurdu. Şahsen ben günümüz toplumlarına yönelttikleri eleştirilerin pek çoğuna katılıyor ve eleştirilerini onaylıyorum. Bahro, Galtung ve Gorz gibi yazarların savunduğu alternatif eko-sosyalist toplumsal ilişkilerin varolmasını da istiyorum; ancak, teorik ve pratik önerilerinin temel özelliklerinden kesin biçimde ayrılıyorum. Önceki bölümlerde bu eleştirilerin pek çoğunu ifade ettiğimden, son bölümde, uygulanabilir "somut ütopya" diyeceğim bir mode-

lin bazı özelliklerine kısaca değinerek, kitabımı olumlu bir sözle bitirmek istiyorum. Bu "somut ütopya" günümüz toplumlarının önemli bazı özelliklerine ve alternatif toplumsal oluşum için barındırdıkları potansiyele dayanmaktadır.

Birinci olarak, yeni, kapitalizm-sonrası toplumları betimleyen çeşitli modeller için kısa bir deyim olarak "sanayi-sonrası" terimini benimsemekle birlikte, aslında, tanımlayıcı hâkim sınıflarıyla kapitalist toplumlarda yaşamaya devam etmediğimiz kanısında değilim. İkinci olarak, kapitalist ve komünist ülkelerin yeni bir sanayi-sonrası toplumsal oluşumda birbirlerine yaklaştığına da inanmıyorum. Komünist ülkelerdeki siyasal-ekonomik ilişkiler ve yapıların belirgin özelliği, kapitalist toplumlarda yaşanan çelişmelerden son derece farklı siyasal çatışma ve süreçlerdir. Ancak, *tüm* toplumlar, dünya ölçeğinde, jeopolitik sınırları aşan askeri çatışmalar ve çevre kaynaklarının yok edilişinden etkilenmektedir. Üçüncü olarak, kapitalist toplumların "bilgi-temelli seçkinler"in egemenliğinde sınıfsız toplumlara yol açacağına inanmamakla birlikte, mikro-elektronik, genetik mühendisliği, robotik, yüksek teknolojiye dayalı mühendislik ve öteki teknolojik icatlara bağlı olarak, toplumsal ilişkilerde, hem gerçekleşen hem potansiyel büyük değişiklikleri yadsımak aptalca ve ileriyi görmeyen bir tutum olur.[1]

Teknolojik devrimle toplumsal devrim özdeş değildir. Ancak, doğal kaynakların süregiden yok edilişinin yanı sıra emek ve enformasyon süreçlerindeki dönüşüm yeni toplumsal örgütlenme, siyasal protesto ve savunma biçimlerine yol açmaktadır. Bütün bu gelişmelerin yaşandığı toplum kapitalist nitelikte ve sınıf egemenliğine dayalı da kalsa, bu, kesinlikle, Sol partiler ve sendikaların yürüttüğü eski sınıf siyaseti biçimlerinin fiili ve potansiyel sosyo-teknolojik yeniliklere uygun düşeceği anlamına gelmez. Sanayi-sonrası kuramcılarının, "yeni"yi kutlamadaki aşırı-acelecilikleri (Toffler ve Jones) ya da eski siyasal hareketlerden çabucak vazgeçişleri (Bahro ve Gorz) ikna edici değildir. Öte yandan, sanayi-sonrası siyasete ilişkin tüm eğilimleri "burjuva ideolojisi" diye bir kenara atan çeşitli ortodoks Marksist-Le-

1. Mikro-elektronik devrim konusundaki kitapların sayısı giderek artmaktadır. **Bak.** örn. G. Friedrichs ve A. Schaff (editörler), **Microelectronics and Society For Better or For Worse** (Daha İyiye ya da Daha Kötüye Doğru, Mikroelektronik ve Toplum) (Oxford: Pergamon Press, 1982) ve I. Benson ve J. Lloyd, **New Technology and Industrial Change** (Yeni Teknoloji ve Sınai Değişim) (Londra: Kogan Page, 1983).

ninistler de ikna edici değiller. Tıpkı sosyalistlerin, proletaryanın, proletarya devrimiyle sonuçlanacak kaçınılmaz yoksullaşmasını boş yere beklemeleri gibi kapitalist sınıfların kendi başarılı gelişimlerini sürdürecek yeni teknolojilerden yararlanamayacaklarını sanmak ciddi bir hata olur. Sanayi-sonrası toplumunun, ayrıcalıklı bir seçkinler zümresi azınlığı ve marjinalleşmiş bir işsizler kitlesiyle belirlenen sağcı bir teknokratik otoriter yönetim kâbusu da olabileceği konusunda Gorz'la (ayrıntılarında olmasa da) aynı düşüncedeyim. Ancak, sanayi-sonrası siyasetinin bu sağcı versiyonunun (alternatifi sosyalizm değil, barbarlık da olabilir) uzun süreli olacağına inanmıyorum. Önemli olan, üretim, tüketim ve yönetimin egemen siyasal-ekonomik güçler tarafından yeniden yapılanışının, olası sonuçları konusunda kehanette bulunulamayacak kadar kaygan olduğu önemli bir toplumsal dönüşüm döneminde yaşıyor olmamızdır.

Ancak, kesin sonucu bilmiyorsak da istenir bir alternatif modelinin ya da belli bir gelişme biçiminin olası sonucunu tahmin etmek çok zor değildir. Bir "somut ütopya" taslağı ortaya koymak istiyorum, günümüzün karşıt eğilimleri arasında açık seçimler yapmamızı gerektiren bir ütopya. Her bir eğilim, geleneksel tanımlamaya göre hem Sağ'daki hem Sol'daki bireyler ve toplumsal gruplar tarafından desteklenmektedir (ya da karşı çıkılmaktadır). Yeni olanı savunanlarla eski düzenin destekleyicileri arasında bir mücadeleye tanık olduğumuz konusunda Toffler'la aynı düşüncedeyim. Ancak bu mücadele esas olarak İkinci Dalga ve Üçüncü Dalga destekçileri arasında değildir. Bu, daha çok, bir yanda, mevcut kapitalist ya da komünist toplum içindeki çeşitli muhalifler, diğer yanda bu statükonun savunucuları arasında çok daha karmaşık bir mücadeledir. Mevcut toplumsal oluşumların muhalifleri arasında, alternatif toplumların bazı temel ilkeleri, imgeleri ve örgütsel kavrayışları konusunda ayrı düşünen gruplar ve bireyler bulunmaktadır. Bu anlaşmazlık konuları şunlardır:

(1) Daha geniş boyutlu bütünleşme ya da daha çok kendine yeterlilik;
(2) Merkezileşme ya da ademi merkezileşme;
(3) Devlet planlaması ya da piyasa mekanizmaları, basit takas, öteki eşgüdüm mekanizmaları;
(4) Eko-pasifizm ya da savunmacı savunma sistemleri;
(5) Bölgesel ve ulusal hukuksal siyasal yapılar ya da devletsiz, dolaysız küçük çaplı demokrasi biçimleri;
(6) Dünya çapında tek bir yaşam standardı ya da Kuzey ve Güney arasında süren farklılıklar;

(7) Hümanist-rasyonalist geleneğin uygulanması ya da ruhçu, irrasyonel ve natüralist kültürel değerlerle daha çok yakınlık.

Özenle karşıt kutuplar biçiminde formüle ettiğim değerler kümesinden birini ya da öbürünü tutarlı biçimde savunan herhangi bir grup bulmak zordur. Bunun nedeni, tüm önemli konuları (teknolojiye karşı tutum, "sosyal ücret" hizmetlerinin gerçekleştirilmesi, planlama ve demokratik yapılar arasındaki ilişki vb) kapsayan siyasal programlar ya da tutarlı felsefeler ortaya koyan pek az grup ve bireyin olmasıdır. Benzer biçimde, sosyo-politik uygulama ve inançlar (örneğin, geleneksel Sol partilerin izlediği siyaset, felaket siyaseti, yeni toplumsal hareket değerleri) ve devlet planlamasının desteklenmesi, eko-pasifizm, yeni teknoloji ya da manevi değerler arasında otomatik bir uygunluk yoktur. Bütün bu çeşitli perspektif ve kısmi programlı hedefler günümüzde etkin olan muhtelif gruplar ve partilerde bulunabilir. Yaşayabilir bir "somut ütopya" daha tutarlı ve makul kılınacaksa, ayrıca günümüzden hoşnut olmayan, ama yeni olandan da korkan kitlelerin desteğini kazanacaksa, uyumsuz çeşitli perspektifler ve amaçlar bilinmelidir. Hangi yeni gelişmelerin desteklenmesi ve hangilerine karşı çıkılması gerektiğine inandığımı ve uzun zamandır yüceltilen hangi ideallerin demokratik sosyalist bir toplumla uyumlu olmadığını kabul etmek zorunda kalabileceğimizi özetleyeyim.

A. YARI-OTARŞİNİN SAVUNULMASI

Kuşaklar boyunca sosyalistler ve hümanistler, emperyalist ve milliyetçi kurumlar ve uygulamaların yol açtığı irrasyonellik ve çatışmalara dünya çapında çözüm anlayışını geliştirmişlerdir. Bu dünya hükümetinin, meclisler federasyonunun ya da öteki kurumsal düzenlemelerin, -dünya çapında bir planlamayla- dünyaya düzen getirirken aynı zamanda da yerel kitlesel demokrasiyi güvenceye nasıl alacağı hiçbir zaman açıklığa kavuşmamıştır. Bırakalım dünya hükümetini, kıtasal bir merkezi hükümet (örneğin, Avrupa'nın bütününü kapsayan bir hükümet) hedefinin bile anti-demokratik bir kâbus olacağını savunabilirim. Yerel, bölgesel ve ulusal devlet kurumlarının günlük yaşamın tüm alanlarında oynadığı önemli rol göz önüne alınırsa, eğer bu ulusal kurumların yerini daha da uzak uluslarüstü bürokrasiler alırsa, bu tam bir felaket olur. Kuşkusuz, eko-sosyalistlerin siyasal-ekono-

mik, çevresel ve askeri sorunlara eşgüdümlü kurumsal yanıtlar sunmaları acil bir gerekliliktir. Ancak, uluslarüstü eşgüdüm ve işbirliği, ulusal ve yerel hükümetlerin yerini bir dünya hükümetinin almasına eşit *değildir*.

Gerçekten demokratik herhangi bir sosyalist alternatif için devlet kurumları gerekli olduğundan (yukarda ele alındığı gibi), doğal olsun ya da olmasın, önemli zenginlikler, kaynaklar, beceriler ve teknoloji üzerindeki doğuştan yerel ve ulusal denetimi azaltan ya da ortadan kaldıran bu siyasal-ekonomik gelişmeleri önlemek zorunludur. Büyük özel şirketler ve hükümet kurumları çeşitli uluslarüstü siyasal-ekonomik bütünleşme biçimlerini destekledikçe bu yok etme süreci yaşanmaktadır. Pek çok solcu parti ve birey de bütünleşmeyi desteklemektedir. Kapitalist Avrupa Ortak Pazarı'nın yerine tam anlamıyla bütünleşmiş "sosyalist Avrupa" kavramı güçlü bir hayaldir. Pek çok sosyalist, enternasyonalizm ruhuyla ve taşralılık ile ulusal şovenizmin en kötü biçimlerinin dolaysız bir eleştirisi olarak "sosyalist Avrupa" düşüncesini geliştirmiştir. Örneğin, *Strategy For Labour* (1964; Emek İçin Strateji) adlı kitabında Gorz, Avrupa planlamasını desteklemektedir ve Avrupa'nın Sol partileri, sürekli yüksek işsizliğe, yoksulluğa ve toplumsal huzursuzluğa çözüm olarak piyasa sosyalizmine dayalı ya da Yeni-Keynesçi bir Avrupa önermeye devam etmektedirler.

1. bölümde global bir bütünleşmeye (Toffler ve Jones) dayalı sanayi-sonrası bir topluma ilişkin tüm tasavvurların, bize, çokuluslu şirketler tarafından biçimlendirilen bir dünya sunacağını ve mevcut askeri-sınai komplekslerin güçleneceğini savunmuştum. Öte yandan, uluslarüstü çözümlere inanan sosyalistler de AET, GATT ve öteki yapıların içerdiği uluslarüstü sözleşmelerin dayattığı, sanayi rasyonalizasyonu ve piyasa güçlerine kölelik doğrultusundaki eğilimleri tersine çevirmek zorunda kalacaklardır. Kapitalist piyasa güçlerine alternatif olarak desteklenen piyasa sosyalizmi de aşırı-üretimin yol açtığı piyasa rekabeti sorunları göz önüne alındığında yerel ya da ulusal sanayi ve kaynakların kısıtlanması ve rasyonalizasyonu gereksinimiyle yönlendirilecektir. Eğer kısıtlanan belli sanayiler çevreyi tahrip eden ya da israf yaratan sanayilerse bu olumsuz bir olgu olmaz; ancak, uluslarüstü düzeyde işleyen piyasa-sosyalizmi ilkeleri kaçınılmaz olarak yerel gereksinmelerin aleyhine kârlı "sosyalist sanayileri" destekleyecektir. Eğer ulusal devletlerin ve uluslarüstü kurumların (karşılaştır; AET bütçesi) kalıcı "mali bunalımlarını" aşacaksak, devlet finansmanının ister sosyalist ister kapitalist olsun, sanayi-sonrası işletmelerin piyasa

verimliliğine dayandırılmaması zorunludur. Eğer gelirler, gitgide amansızlaşan dünya çapındaki rekabetçi bir ekonomi ortamında işletmelerin başarısına bağlı olursa, tüm bu önemli "sosyal ücret" programları ve AGG programları kısıntıyla karşılaşacaktır.

Toplumsal ilişkilerin sosyalist ya da kapitalist bir pazardaki kurumların başarısına bağlı olmadığı bir toplum isteniyorsa, toplumsal ilişkiler planlanmak zorundadır. Eğer öte yandan, demokratik denetimin de en üst düzeyde olması için çalışılıyorsa, bu takdirde, devlet planlaması yönetilebilir oranlardaki jeopolitik ve biyo-bölgesel alanlarla sınırlı kalmalıdır. Yarı-otarşi ya da yarı -kendine- yeterliliğin erdemi bundan ileri gelmektedir. Nüfusu birkaç bin kişiyi aşmayan "temel komünler" gerektiği yolundaki Bahro'nun inancını paylaşmıyorum. Bu "temel komünler"in gelişimine hiçbir itirazım olmamakla birlikte bir "somut ütopya"nın, yerel, bölgesel ve ulusal düzeylerin hepsini kapsayan daha incelikli kentsel ve diğer yönetsel örgütlenme birimlerine gereksinimi olacaktır.

Küçük çaplı toplumsal kurumların yaşama şansı, kendine-yeterliliği hedefleyen ilkelere dayalı olarak, kendileri de demokratik biçimde örgütlenmiş ulus devletlerin sınırları içinde en yüksektir. Gene de çoğu ulusun tam kendine-yeterliliğe ulaşması olanaksızdır. Yarı-otarşi ya da tam kendine-yeterliliğin de kendi başlarına istenir bir amaç olduğunu kabul etmiyorum. Günümüzde, büyük oranda eko-sosyalist ve demokratik ölçütlere uymayan yarı-otarşiler vardır. Örneğin ABD, kendine-yeterliliğini yüksek düzeyde gerçekleştirmiştir ve toplam Gayri Safi Yurt İçi Hasılası'nın (GSYİH) yalnızca çok az bir bölümü ithalat ve ihracattan oluşmaktadır. Ancak ABD'nin eşitlik, çevre koruması ya da barış içinde bir arada yaşamanın bir modeli olduğu pek söylenemez! Benzer biçimde, SSCB de yüksek düzeyde kendine-yeterliliğe sahiptir. Ancak, siyasal ekonomisinin belirgin özelliği tekparti diktatörlüğü, hoşgörüsüzlük, bürokratik israf, çevresel ve alternatif yaşam-geliştirici uygulamalara ilgisizliktir. Nihayet, başta Birmanya olmak üzere Üçüncü Dünya'da da iktisadi kaynaklardan ve demokratik siyasal yapılardan yoksun yarı-otarşiler vardır; bu durum bu demokratik olmayan ve sanayileşmemiş toplumları eko-sosyalistler için uygun olmayan ve ilgisiz modellere dönüştürmektedir.

Çevresel, teknolojik ve öteki maddi nedenlerden ötürü pek çok ulus devleti tam anlamıyla kendine-yeterli olmak için gerekli kaynaklardan yoksundur. Bundan dolayı, uygulanabilir bir "somut ütopya", çoğu durumda, bir *yarı*-otarşi olmak zorundadır. Bu nedenle, yaşam-

sal önemdeki yiyecek, hammadde ya da öteki mallar ve hizmetlerin belli bir kısmının başka ülke ya da yerlerden ithal edilmesi gerekecektir. *Tam* kendine-yeterliliğin toplumsal bir hedef haline gelmesi taşralığa ve öbür (daha yoksul) halkların gereksinimlerinin bencilce ihmaline yol açabilir. Uluslararası ticaret ve yardım, dünya ülkeleri arasında vazgeçilmez bağlardır. Bu nedenle yarı-otarşinin sınırlandırılması hem bir zorunluluk (doğal ve teknik kaynaklardan yoksunluk dolayısıyla) hem sömürüye dayanmayan tüm bu alanlarda çeşitli topluluklar arasında daha çok işbirliğinin gelişmesi için olumlu bir koşuldur.

Solcu olsun Sağcı olsun devlet kurumu kuramcılarının çoğu bu kurumların siyasal-yönetsel özelliklerini vurgulamaya, bu arada bunların önemli iktisadi ve toplumsal rollerini ihmal etme eğiliminde olduklarından, çağdaş siyasal stratejilere gerçekdışı devlet-karşıtı bir perspektif (devletin yok olup gidişi, asgari düzeyde devlet) egemen olmuştur. Yarı-otarşi stratejisi, alternatif, eko-sosyalist bir toplumda yerel, bölgesel ve ulusal düzeylerde yeni demokratik devlet kurumlarının olması gerektiğini kabul eder. Bu yeni devlet kurumları, örneğin Avustralya ya da Fransa gibi belirli bir topluma bağlı olarak federal ya da federal olmayan ilkelere göre örgütlenebilir. Yeni devlet kurumları ücretli işgücünün çoğunu (ama hepsini değil) istihdam edecek, ayrıca "sosyal ücret" programlarını va asgari gelir garantisini sağlayacaktır. Daha çok demokrasinin, yerel ve ulusal egemenlik için buna karşılık gelen maddi yapıları da gereksindiğine inanılırsa, bu takdirde yarı-otarşi dolaysız ve yarı-dolaysız demokrasiye özgü siyasal ekonominin yeşermesini sağlayacak tek araçtır. Bırakın uluslararası işbirliğini, yerel işbirliğinin olmadığı koşullarda sosyalist bir enternasyonalizm gelişemez. Üretici ve yönetici güçlerin daha geniş boyutlu bütünleşmesi, vatandaşlar daha yerel demokrasiyi uygulama fırsatı elde etmeden, yerel, bölgesel ve ulusal denetimi kaçınılmaz olarak daha da zayıflatacaktır. Enternasyonalizmin ve dünya çapında sosyalist bütünleşmenin savunucuları genellikle uluslarüstü planlamanın özgürleştirici ve genişletici etkilerini vurgularlar. Ancak bir yarı-otarşi, tek tek ulusal ve yerel ekonomilerin denetimi ya da kimliklerini yitirmelerine yol açmaksızın, yaşamsal önemdeki kültürel, siyasal ve diğer ilişkileri özendirecektir. Yaşamsal maddi üretim araçlarının hiper-merkezileşmesinin ve dünya çapında bütünleşmesinin nasıl olup da yerel demokrasiyi koruyacağını gösterme yükümlülüğüyse tüm yarı-otarşi muhaliflerinindir.

Günümüz dünyası, kısmen demokratik ya da tümüyle demokra-

tik olmayan yerel, ulusal ve uluslarüstü yönetimler ve özel kurumların egemen olduğu bir dünyadır. Siyasal görev, iktidarın küçük azınlıkların elinde kalmasını sağlayan tüm bu açık ve gizli mekanizmaları ortadan kaldırarak devlet kurumlarını radikal biçimde demokratikleştirmektir. Ancak maddi kaynaklar uluslarüstü düzeylerde örgütlenir, böylece yerel ve bölgesel demokratik güçleri etkisizleştirirse, "siyasal" bir çözüm kendisinin yenilgisine neden olur. Bu da planlama mı, plansızlık mı ve merkezileşme mi, ademi merkezileşme mi konularını gündeme getirmektedir..

B. MERKEZİ VE ADEMİ MERKEZİ PLANLAMA GEREĞİ

Enerjinin korunduğu, gereksiz yere çok miktarda hammaddenin, yiyeceğin ve mamul malların artık uzun mesafelere, çevreye zarar veren kara, deniz ve hava ulaşım araçlarıyla taşınmadığı, hangi mal ve hizmetlerin nerede ve nasıl üretileceğini (özel şirketler ve hükümet bürokrasilerinden çok) vatandaşlar çoğunluğunun belirlediği bir toplum isteniyorsa, toplumsal planlama ve açık kamu tartışmaları zorunlu olur. Sanayi-sonrası bir toplumun yalnızca, basit takas, parasız değişim gibi elverişsiz mekanizmalara ve öteki gayri resmi sektör ilkelerine dayalı olamayacağını belirtmiştim. "Üreketim"in, basit takas ve öteki sosyoekonomik etkileşim biçimlerinin kapitalist pazarların ve devlet planlamasının yerini alabileceğine inanan ve bununla birlikte eşitlik ve demokrasiyi güvence altına alabileceğine inananlar büyük bir yanılgı içindedirler. Her ne kadar, giderek artan sayıda "sosyal ücret" malı ve hizmeti komünal olarak sağlanabilecek, böylece para gerektiren gerekli mallar ya da hizmetlerin oranı azalacaksa da öngörülebilen gelecekte para gerekli olmaya devam edecektir.

Alternatif bir toplum yalnızca ücret güvenliğini değil toplumsal güvenliği de sağlamalıdır. Bu, ücretli işlerde çalışmayan herkes (özellikle kadınlar ve çocuklar) açısından yaşamsal önemdedir. Toplumsal eşitlik ve demokrasiyi gerçekleştirmeye kararlı bir toplum bölgesel ve toplumsal eşitsizliği tasfiye etmek için gerekli uygun maddi zemini, ayrıca yeni toplumsal eşitsizliklerin ve istismarların doğmasını önlemek üzere yönetsel sınırlamalar ya da denetimler sağlamalıdır. Her yöre ve bölge, altyapı ve üretim için yeterli sermaye kaynaklarına, ayrıca ücretler ve "sosyal ücret" programları gibi sürekli harcamalar için gelire sahip olmalıdır. *Ulusal* devlet kurumları olmaksızın ücret gü-

vencesi, toplumsal güvenlik ve sürekli harcamalar için yeterli gelir sağlanamaz, bireyin toplumsal ve emek hareketliliği kısıtlanır ya da yalnızca, yoksulluk, evsizlik ve işsizlik riskiyle birlikte göze alınabilir.

Piyasa sosyalizminin benimsenmesi durumunda (Alec Nove gibi yazarlar bunu önermektedir)[2] ortaya çıkacak tüm yetersizlikleri ve toplumsal eşitsizlikleri ayrıntılarıyla ele almak istemiyorum. Bunun yerine, eko-sosyalistler, eko-feministler ve daha fazla eşitlik ve demokrasiyi savunan diğerlerinin benimsediği değerleri ve toplumsal uygulamaları gerçekleştirmek için en uygun ortamın, en alt düzeyde piyasa mekanizmasıyla birlikte hem merkezi hem ademi merkezi planlama stratejisiyle sağlanacağı kanısındayım. Dahası, bu planlama mekanizmalarının SSCB, ABD, Çin ya da Hindistan gibi çok geniş topraklara ve yüz milyonlarca kişilik nüfusa sahip ülkelerden çok, nüfusu yüz milyonun altındaki ulus devletlerde başarılı olması daha yüksek bir olasılıktır. Kuşkusuz, geniş toprakları, ama az nüfusu (örneğin, Avustralya ya da Kanada) olan ülkeler olduğu gibi küçük toprakları, ama kalabalık nüfusu olan (örneğin, Japonya) ülkeler de vardır. Bu sorunların ideal bir çözümü ya da ideal bir ülke boyutu yoktur. Uzun vadeli siyasal hedef, büyük toplumların, etnik, dilsel, sosyo-kültürel ya da biyo-bölgesel ölçütler temelinde gerçekten özerk cumhuriyetlere rasyonel biçimde bölünmesi olmalıdır. Elbette daha kolay idare edilebilir küçük ulus devletleri gibi alt bölümlenmeler kısa dönemde siyasal açıdan pek olası değildir. Ancak, günümüzde varolan küçük ve orta büyüklükteki düzinelerce ulus devlette, aşağıdaki siyasal-ekonomik hedefler son derece çekicidir ve kitlesel siyasal mücadele göz önüne alındığında gelecek birkaç onyılda gerçekleşebilir niteliktedir.

Ulusal Düzeyde Merkezi Planlama

Bazı önemli rol ve işlevlerin merkezi düzeyde kurumsallaşması gerekir, çünkü bunlar ademi merkezileşirse ya uygulanamazlar ya da gereksiz ek sorunlar yaratırlar. Bu tür merkezi planlı etkinlikler arasında şunlar yer alır: Çeşitli vergi geliri toplama biçimleri (mali gücün aşırı yoğunlaşmasını önlemek için vergi toplama, yerel ve bölgesel organlar arasında paylaşılır); ülke para ve dövizlerinin denetimi; ulusla-

2. A. Nove **The Economics of Feasible Socialism** (Londra: George Allen and Unwin, 1983) ve **Radical Philosophy** (39 ve 41), 1985'te yer alan, piyasa sosyalizmi konusundaki Frankel-Nove tartışması.

rarası ticaret denetimi ve kambiyo mekanizmaları; ulusal posta ve iletişim; merkezi bütçe eşgüdümü; savunma; AGG programının yönetimi ve ulusal eşgüdümü ve gelişmeyi gerektiren diğer etkinlik alanları. Merkezi olarak planlanacak üretim ve dolaşım etkinlikleri şunlar olacaktır: Hammaddeler, enerji ve yakıt (rüzgâr ve güneş enerjisi gibi yerel, küçük-çaplı yenilenebilen kaynakların daha verimli olduğu ve daha kolay yönetilebildiği durumlar dışında); çelik gibi temel önemde üretim öğeleri; ulusal demiryolu, havayolu ve denizyolu ağları gibi ulaşım araçları, ayrıca makineler, ağır donanımlar gibi mamul üretim araçları, ulusal araştırma ve geliştirme etkinliğinin merkezi olarak planlanması çok önemlidir. Küçük-çaplı üretim araçları ademi merkezi işletmelerin denetiminde bırakılabilir.

Merkezi planlamanın başlıca hedefi, ademi merkezi toplumsal kurumlar ve üretim kurumlarının yoksun bulunduğu sermaye mallarını, hammaddeleri ve toplumsal geliri sağlamak olacaktır. Merkezi planlama ayrıca, ulusal yatırım stratejisi açısından önemli olan tutarlılığı sağlayacaktır; ama bu, dış pazarlarda rekabetçi büyümeyi desteklemek anlamında değil, ulusal kaynakları olağan ve acil gereksinim alanlarına bölmek, yeniden dağıtıma, onarıma, yeni gelişmelere, bayındırlık hizmetlerine ve sürekli harcamalara ağırlık vermek gibi gerekli görevler anlamında olacaktır. Hiçbir ülke tam olarak kendine-yeterli olmayacağı için, dış ticaret, yoksul ülkelere yardım ve uluslarüstü örgütlenmelerde uluslararası işbirliği binlerce yerel örgütlenme tarafından bölücü, israfçı ve işbirliği yapmayan bir tutumla sürdürülemeyecekse ulusal planlama gerekecektir.

Yerel ve Bölgesel Düzeylerde Ademi Merkezi Planlama

Ademi merkezi planlamanın kapsayacağı bölgeler, kentler ya da yörelerde hizmetlerin üretim eşgüdümü ve değişimi alanlarında üç ana istihdam biçimi olacaktır.

(1) Demokratik tarzda denetlenen devlet sektörü kurum ve işletmelerinde (örneğin, sağlık, eğitim, çocuk bakımı alanlarında "sosyal ücret" programları, tüketim malları üreten fabrikalar, çiftlikler, kamu yönetimi, yerel taşımacılık, kültürel kurumlar vb) istihdam. Bu hizmetler *piyasa-dışı mekanizmalara* bağımlı olacak ve ilgili tüm vatandaşlar, tüketiciler ve üreticilerin (dolaysız ya da yarı-dolaysız) katıldığı genel siyasal müzakerelerle yönlendirilecektir.

(2) Yerel ve bölgesel devlet sektörü kurumları için mal üretecek ya da

hizmet sunacak kendi-kendine örgütlenmiş işçi kooperatifleri. Bu kooperatifler, piyasa mekanizmalarıyla devlet planlaması *karışımına* göre işleyecektir. Ademi merkezi devlet sektörü kurumları için mal ve hizmet sağlamak üzere sözleşme yaparken yöredeki ve bölgedeki kooperatifler birbirleriyle rekabette özgür olacaklardır. Ancak kooperatiflerin etkinliğini düzenleyen piyasa mekanizmaları *piyasa-dışı* ademi merkezi ve merkezi planlama mekanizmalarınca *sınırlanmış ve kısıtlanmış* olacaktır. Planlama mekanizmaları kooperatifler için açık ilkeler sağlayacaktır. (Örneğin, kooperatiflerin çalışanlarına sunabileceği mal ve hizmetlerin nicelik ve niteliği); böylece piyasa mekanizmaları, düzenlenmemiş mekanizmalara ya da tekelci şirket fiyat belirlemesine dayanan kapitalist pazarların acımasız yanlarını sergilemeyecektir.

(3) Nihayet, planlama ilkeleri dışında çalışan ve aşağıdaki mekanizmalara bağımlı olan bireysel üreticiler ve üretici aileler: (a) Yiyecek, zanaatlar, kişisel hizmetler ve onarım gibi mal ve hizmetlerin tedarikini ve gelir büyüklüğünü belirleyen arz ve talep mekanizmaları;(b) Bireylerin, ailelerin ve küçük grupların, parasız, kendine-yeterli işlemlerle mal ve hizmet sağladığı "üreketim" ya da basit takas.

Birkaç ek açıklama gerekiyor. Kapitalist olsun, sosyalist olsun piyasa mekanizmalarıyla ilişkili rekabetçi mücadelelerin doğal olarak barındırdığı olumsuz toplumsal sonuçları en aza indirmek ya da bunlardan tümüyle kaçınmak istenirse, piyasa mekanizmalarının en alt düzeye indirgenmesi gereklidir. Devletsiz toplumların uygulanabilir ya da istenir olduğuna inanmadığım için (demokrasi ve eşitliğe değer veriliyorsa), planlamanın da merkezi ve ademi merkezi yönetim noktaları arasında paylaşılması gerektiği kanısındayım. Yalnız, merkezi planlama ilkesiyle, Doğu Avrupa'daki, komuta dayalı merkezi planlama karıştırılmamalıdır. Piyasa sisteminin doğasında onu demokratik kılan bir mekanizma olmadığı gibi merkezi planlamanın doğasında da onu demokratik olmaktan çıkaran bir nitelik yoktur. Planlama daha geniş siyasal-ekonomik kurum ve uygulamalar bağlamında değerlendirilmelidir. Yarı-otarşi stratejisinin erdemi, siyasal-ekonomik kurumların, SSCB'deki parti bürokratlarının destekledikleri merkezi denetim ve bağımlılığa karşıt olan, kısa ve uzun dönemde *kendine-yeterliliği en üst düzeye çıkarma* hedefine bağlanmasıdır. Sıfır büyüme hedefine gelince, kısa ve orta dönemde bunun uygun bir hedef olduğuna inanmıyorum. Sağlığa ve çevreye zararlı belirli sanayilerdeki üretim sınırlanmalı ya da fiilen durdurulmalı, ayrıca ekonominin "sosyal ücret" programları gibi diğer alanlarında önemli bir büyüme olmalıdır. Ülke-

ler arasında ve ülkelerin içinde sıfır büyümenin desteklenmesine elvermeyecek kadar aşırı eşitsizlik vardır. Yarı-otarşik bir toplumun kuruluşu birkaç yıl içinde gerçekleşemez. Bu nedenle, toplumsal olarak yararlı üretimin yönetimi ve artırılması, ayrıca ülke içinde ve dışında kaynak ve gelirlerin daha az ayrıcalıklı bölgelere, gruplara ve bireylere yeniden bölüşümünde merkezi planlamanın büyük bir önemi vardır.

Önerdiğim sistemde, asıl zorluklar, üretim ve tüketimde sorumluluğun merkezi ve ademi merkezi yetkililer arasında paylaşıldığı alanlarda ortaya çıkacaktır. Yerel ve bölgesel yetkililer "sosyal ücret" programlarının dayanıklı tüketim malı ve yiyecek üretiminin büyük bölümünün planlanmasından sorumlu olacaklardır; bu ademi merkezi topluluklar kendine yeterlilik düzeylerini artırdıkça karar alma süreci de merkezi olmak yerine daha çok yerel olma niteliği kazanacaktır. Merkezi planlama ulusal kaynakların tahsis edilişi ve gelir düzeyinin korunması alanlarında gerekli olmaya devam edecektir; ancak üretim malları (yani, tüketim malları üretmeye gerekli üretim araçları) biçimindeki *yerel* teknolojik altyapı ne kadar gelişirse, tüketim malları sanayi kıt kaynakların merkezi planlanışından ileri gelen kısıtlamalardan o kadar bağımsız olacaklardır. Sürekli olarak rekabet etmek (büyümek ya da batmak) ya da üretimlerini öteki ulusal ekonomilerle bütünleştirmek baskısı altında kalan günümüz ekonomilerinden farklı olarak yarı-otarşilerde tüm *yeniden üretim* ilgili insanlar açısından en önemli kabul edilen kaynaklar üzerinde demokratik bir denetime yönelir. Piyasa sosyalizmi stratejilerine yönelik mevcut önerilerde merkezi planlamanın önemini vurgulamaktadırlar. Ancak, bu modeller, çoğu tüketim ve üretim malları açısından aşırı derecede piyasa mekanizmasına dayalıdır; bu nedenle gelir eşitsizliği, sanayide hızlı büyüme, çevre kirliliği ve işsizlik gibi tüm olumsuz özellikleri kapitalist piyasalardan "sosyalist" piyasalara taşıyacakları kesindir. Daha önemlisi, bu piyasa sosyalizmi modelleri, "sosyalist piyasa güçleri"nin kârlılığının sürmesine bel bağlayamayacak olan yaşamsal önemdeki "sosyal ücret" programlarına ilişkin pek az bilgi veriyorlar.

Önerdiğim siyasal-ekonomik modelde bireylerin ve grupların kooperatiflerde çalışmaları, basit takasa girmeleri ya da alternatif küçük çaplı işletme biçimlerini ve çok küçük piyasa hizmetleri sunmalarına olanak tanınmaktadır. Piyasa mekanizmaları ve gayri resmi değiştokuş şu ya da bu biçimde her zaman varlığını sürdürecektir. Toplumsal hedef, kişisel hizmetlerin, yiyeceklerin, onarımın ve öteki temel mal ve hizmetlerin ya da boş zaman gereksinmelerinin gayri resmi bir

biçimde sağlanmasını özendirmek olmalıdır. Merkezi plancıların yerel ve bölgesel kendine-yeterliliği en üst düzeye çıkarmayı hedeflemeleri gerektiği gibi ademi merkezi planlama da hem ücret *hem de* "sosyal ücret" mal ve hizmetlerini, yerel bilgi ve kaynakları ulusal eşitlik, işbirliği ve çevre duyarlılığı kavramlarıyla en iyi biçimde birleştiren bir tarzda üretmeyi hedefleyecektir. Yönetim ve karar almada dikey biçimler gerekli olmaya devam edecektir, ancak, yerel ve bölgesel düzeylerde sınırlı yatay değiştokuşlar (işletmeler ya da kooperatifler arasında) tercih edilecektir.

Hem merkezi hem ademi merkezi planlamanın temel rolü göz önüne alındığında, karar-alma süreçlerinin bünyesinde ikili bir siyasal denetim biçimi olacaktır. *Ademi merkezi* planlama mekanizmaları tarafından yönetilen devlet sektörü kurum ve işletmeleri iki karşıt etkinliği hesaba katmak zorunda kalacaktır: *Mikro* düzeyde gayri resmi sektörler ve piyasa sektörlerinde yer alan bireyler ve gruplar ile merkezi düzeydeki *makro*-plancılar. Bu durumda, toplumsal standartları açgözlülük, kokuşma ve ayrıcalık yaratmak için istismar etme tehlikesi gösteren tüm piyasa etkinlikleri ve bürokratik etkinliklerin üzerinde yönetsel üst sınırlar ve kamu denetimi mekanizmalarını dayatacak yerel ve bölgesel yönetim organları gerekecektir; ayrıca yerel ve bölgesel toplulukların temel gereksinmeleri ve eşitliğin ve demokratik sosyalist çoğulculuğun varlığını sürdürmesini sağlayacak, merkezi planlamaya dayalı ulusal kurumlar ve işletmeler de gerekecektir. "Küçükgüzeldir"e ve devlet kurumlarının bulunmadığı gayri resmi alternatif uygulamalara inananlardan farklı olarak, küçük-çaplı kurumların ve sınırlı takas biçimlerinin yeşermesine izin veren "somut bir ütopya", sırf, ademi merkezi ve merkezi planlama mekanizmalarınca yönetilen karmaşık yerel, bölgesel ve ulusal kurumlar varolduğu için uygulanabilir niteliktedir. Mikro, yerel ve bölgesel orta düzeyde olduğu kadar, merkezi düzeyde de her bir bileşen, bireylere ve gruplara, eko-sosyalistlerin ve günümüzün barış arayışı içindeki demokratikleşme yanlısı hareketlerin desteklediği değerleri gerçekleştirmek için gerekli yapıları, hizmetleri ve kaynakları sunmaya uyarlanmıştır.

Ademi merkezi düzeylerde planlama ile piyasa mekanizması bileşiminin kooperatifler, küçük-çaplı piyasa etkinlikleri ve takas geliştikçe fiilen piyasa mekanizmalarının egemenliğiyle sonuçlanacağı öne sürülebilir. Bu pek olası değildir, çünkü kendine-yeterliliği en üst düzeye çıkarmaya yönelmiş bir toplumda, ademi merkezi planlama kararları potansiyel piyasa güçlerinin büyümesini kesin biçimde sınırlan-

dıracaklardır. İlgili merkezi ve ademi merkezi yetkililer yeniden bölüşüm politikalarını ne kadar çok uygular, piyasa dışı "sosyal ücret" programları aracılığıyla eşitliği ne kadar çok gerçekleştirirlerse, aşırı-üretim mallarını dört gözle bekleyen bir tüketiciler kültürünü sürekli üretecek piyasa mekanizmaları için o kadar az fırsat olacaktır. Yerel ve ulusal kurumların (özellikle ademi merkezi devlet kurumları) demokratik denetimi, mikro düzeyde piyasa mekanizmalarına terk edilecek ya da rekabet içindeki kooperatiflerce üretilebilecek mal ve hizmetlerin düzeyine ilişkin düzenli genel tartışmaları gerektirecektir. Piyasa mekanizmaları egemen olursa, kısa sürede işsizlik artacak, gelirde ve refahta istenmeyen uçurumlar doğacak, ulusal ve uluslararası düzeylerde müşteri arayan "sosyalist işletmeler" büyüyecektir. Buna karşılık, yarı-otarşinin vurgulanması, sürekli büyümenin dinamiklerini baltalar, AGG programları ve eşitlikçi vergi sistemleri aracılığıyla gelir eşitsizliklerini sınırlar (böylece kâr peşinde koşma güdüsünü ciddi biçimde frenler). Öte yandan, doğal ve toplumsal kaynakların kıtlığı, yerel toplulukların, israfı, verimsizliği ve kokuşmuşluğu en alt düzeye indirmek için demokratik tarzda karar almalarını sağlayan yola getirici bir dürtü görevi görür. Ahlaksal dürtüler tek başlarına yeterli değildir; piyasa disiplini işsizliği ve toplumsal eşitsizliği gerektirir. Ancak, ademi merkezi ya da merkezi planlamanın kendi kendine öğrenim süreci piyasa mekanizmalarını durduracaktır, çünkü yarı kendine-yeterlik hedeflerini gerçekleştirerek en üst düzeyde toplumsal eşitliği ve demokrasiyi korumak vatandaşların kendi çıkarlarına olacaktır.

C. SİLAHSIZLANMA VE SAVUNMACI SAVUNMA

Günümüzdeki askeri-sınai kompleksler oldukları gibi kalır ya da yalnızca çok az bir oranda gerilerse, sanayi-sonrası sosyalist bir toplum olanaksızdır. Bu nedenle, her türlü nükleer caydırıcı sisteme ve saldırgan silah stratejilerine şiddetli muhalefet etme konusunda Bahro'yla ve Yeşil hareketin öteki üyeleriyle aynı görüşü paylaşıyorum. Nükleer ve kimyasal silahlar, lazerli yüksek teknoloji icatları, uydular vb çağdaş toplumsal düzenlerin hiçbir biçimde dışında şeyler değildir. Bunlar, siyasal ve iktisadi güç ilişkilerinin doğası, esaslı bir değişime uğratılmadan kesip atılamazlar. 3. bölümde açıklandığı gibi askeri araştırma ve geliştirme çalışmaları yüksek teknoloji geliştirme çalış-

malarının başlıca yeni biçimlerini oluşturmaktadır. Yerel ve ulusal demokrasi, iktisadi kurumları teknolojik bağımlılığa ve askeri şantaja mahkûm eden tüm bu bütünleştirici eğilimleri tersine çevirmeye gitgide daha fazla zorunlu hale gelmektedir. Eğer bir ulusun temel teknolojik, mali, siyasal ve askeri kaynakları NATO ya da ANZUS gibi askeri paktlara üyelik dolayısıyla tahsis edilmiş durumdaysa yarı-otarşi stratejisi olanaksızdır. Nükleer bir savaşa karşı mücadele, doğal olarak, tek taraflı nükleer silahsızlanma, tarafsızlık, silahlanma yarışından kopma, ayrıca, iktisadi ve teknoloji alanlarında rekabet ve bağımlılığın yarışmayı körükleyen baskısından kurtulma mücadelesini de içermek zorundadır.

Ancak, mevcut saldırgan askeri kuruluşların silahsızlanması biçimindeki temel gereksinmeyi vurgulamakla birlikte, eko-pasifizmin önümüzdeki onyıllarda gerçekleşebilecek bir hedef olduğu kanısında değilim. Öngörülebilir gelecekte, planlı yarı-otarşinin ayrılmaz parçaları olan yeni ulusal *savunmacı* savunma sistemleri varolmak zorundadır. Uluslarüstü antlaşmalar, askerden arınmış bölgeler ve çatışmaönleyici mekanizmalar oluşturulacaksa öteki uluslarla işbirliği gerekecektir. Tüm dünya aynı biçimde ya da aynı anda barışçı olmayacaktır; bu nedenle merkezi planlama mekanizmaları aracılığıyla örgütlenen sınırlı savunma yapıları gerekli olacaktır. Ademi merkezi bölgesel ve yerel yetkililer, vatandaşları, kaynakları ve iletişim kanallarını harekete geçirmede başlıca rolü oynayacaklardır. Ülke içinde sağlanamayan teknoloji ya da hammaddelerin dost ülkelerden ithal edilmesi gerekeceğinden, savunmaya hazırlık ve en üst düzeyde kendine-yeterlilik sağlanıncaya kadar merkezi planlama temel olacaktır. İktisadi ve askeri alanda kendine-yeterliliğe süper devletler şiddetle karşı çıkacaklarından bu son derece zor bir geçiş dönemi olacaktır. Eninde sonunda, savunmacı savunma sistemlerine ayrılan ulusal kaynakların oranı, ancak uluslararası ortam esas olarak barışçıllaştığı ve çatışma yerine işbirliğine yöneldiğinde önemli ölçüde düşebilecektir.

D. GLOBAL BİR YAŞAMA STANDARDI MI, YOKSA KUZEY İLE GÜNEY ARASINDAKİ EŞİTSİZLİĞİN SÜRMESİ Mİ?

1984'te yayımlanan rakamlara göre Kuzey'de (hem Batı hem Doğu) yaşayan 1.2 milyar insan 11 trilyon ABD Doları tutarında iktisadi çıktı kullanırken, Güney'deki 3.6 milyar insan 3 trilyon ABD Do-

ları'ndan daha az iktisadi çıktı kullanmıştır.[3] Kuzey'de toplumsal bir devrim yaşansa da Güney ve Kuzey halklarının yaşam standartları arasındaki büyük uçurumun bizim dönemimizde tam olarak kapanması pek olası değildir. Kuzey'in karmaşık sanayi ve teknoloji altyapısı ve vatandaşlarının maddi varlıkları göz önüne alındığında, Kuzey ekonomileri gelecekte tümüyle genişlemeye son verse bile bu değişmez görünüyor. Kuşkusuz, Kuzey'de eko-sosyalist bir yarı-otarşi ağı Kuzey ile Güney arasındaki sömürü ilişkilerinin tasfiyesine büyük katkıda bulunur; bu tür ülkeler ithal hammadde kullanımını en alt düzeye indirir ve Güney'deki halklara büyük ölçüde yardımda bulunabilirler. Ancak çoğu Üçüncü Dünya ülkesinin sınırlı sanayileşmesinin ekolojik açıdan uygulanabilir ve kalıcı olup olmadığı henüz açıklığa kavuşmamıştır. Öte yandan yeni yakıt ve enerji kaynaklarına kapsamlı yatırım (geleneksel ya da alternatif) yapılmazsa pek çok Üçüncü Dünya ülkesinin yoksullaşan halklarının, yemek pişirme ve ısınma amacıyla geride kalan ormanları ve çalılıkları tüketmesi, böylece çölleşmeye, toprak erozyonuna ve daha fazla açlığa yol açmasıyla, ekolojik bir yıkıma uğrayacağı açıktır. Öngörülebilir gelecekte şiddet ve kitlesel karışıklık olmaksızın Güney'de radikal bir toplumsal değişim olacağı yolunda gerçek bir belirti yoktur. Üçüncü Dünya borçları iptal edilmeli, uluslarötesi şirketlerin egemenliğine son verilmeli ve Üçüncü Dünya ülkelerinin militarizasyonu süreci tersine çevrilmelidir. Kuzey'de büyük toplumsal değişimler olmaksızın Güney'de bu değişikliklerin gerçekleşmesi olanaksızdır ya da son derece zayıf bir olasılıktır. Günümüzde, OECD ülkelerindeki işçi, sosyalist ve komünist partilerinin desteklediği, daha geniş çaplı ya da uluslarüstü iktisadi bütünleşme stratejisi, doğrudan doğruya, Güney'deki herhangi bir temel değişikliğin karşısına dikilmektedir. Avrupa'daki ya da öteki Sol partiler kendi özel ya da ulusallaşmış uluslarötesi şirketlerinin Güney'deki kazançlarını ya da silah satışıyla Güney'i militarize edişini, yeni tarımsal ticaret pazarları için rekabete girişlerini vb destekledikleri sürece onların "sosyalizmi"nin yapmacık olmaktan çıkması beklenmemelidir.

Günümüz dünya ticareti rakamlarına göre toplam ticaretin yaklaşık yüzde 70'ini mamul mallara ve hizmet sektörüne, yüzde 30 kadarını da yiyecek ve yakıt gibi temel ürünlere yapılan harcamalar oluşturmaktadır. Yarı-otarşi stratejisi mamul mal ihracını (Kuzey ülkelerin-

3. Rakamlar, Globus'tan alınmıştır ve 27 Nisan 1986 tarihli **The German Tribune**'un 8. sayfasında yeniden yayımlanmıştır.

den) büyük ölçüde azaltarak ve bu sayede Güney'den temel ürün ithalatını azaltarak ya da Güney'den satın alınan temel mallara yüksek fiyat ödeyip böylece Üçüncü Dünya ekonomilerinin içsel gelişimi için daha çok gelir yaratarak bu yüzdeleri önemli oranda (günümüzde Güney ülkelerinin zararına işlemektedir) değiştirebilir. Güney ülkelerindeki sanayi gelişiminin eşitsiz oluşundan ötürü bazıları, sanayileştikçe çok daha fazla hammadde ithal ederken, diğerleri de daha az mamul mal ihraç edebilir ve ulusal kendine-yeterlilik düzeyini en üst düzeye çıkarmaya ağırlık verebilir. Yarı-otarşi günümüzde tek ticari ürüne dayalı ekonomilerin sahip olmadığı, üretim araçlarının çeşitliliğini gerektirir. Kuzey'de değişen ekolojik bir bilinçlilik, OECD ülkelerinde kapsamlı bir silahsızlanma ve egemen piyasa mekanizmalarının tasfiyesi ya da en alt düzeye indirilmesi, içe dönük ulusal ekonomiler planlı yarı-otarşik, eko-sosyalist hedeflere dayalı yeni işbirliği biçimlerine yöneldikçe uluslararası ticaret rakamlarını büyük çapta değiştirebilir.

Kuzey'deki radikaller, emperyalist ülkelerde devrimin Güney'in kurtuluşunu sağlayacağı inancını terk ettiler ve bunun yerine Üçüncü Dünya'daki devrimlerin emperyalist metropolleri yutacağını umdular. 1980'lere gelindiğinde Güney'deki görece "barışçı" değişimin, egemen OECD ülkelerince izlenen felaket politikalarıyla daha çok bütünleşme anlamına geldiği açıkça anlaşıldı. Kuzey'de kitlesel politika büyük ölçüde radikalleşmezse, Güney'de gerçek toplumsal değişim emperyalist müdahaleyle engellenecek ve saptırılacaktır (örneğin, ABD'nin Orta Amerika'ya müdahalesi). Güney'deki ülkeler Kuzey'deki kapitalist ve komünist ülkeler tarafından iktisadi ve siyasal alanda sömürülmekten kurtulu*n*caya kada*r* (ve kurtulmaksızın), egemen üretim biçimi olarak alternatif "uygun teknoloji"nin gerçekleştirilmesi ya da kapitalist sanayi "aşaması"nın etkili biçimde atlanması olanaksızdır. Kalıplaşmış bir argüman gibi görünebilir, ama dünyada her yıl silahlanmaya ayrılan 800 milyar ABD Doları'nın yalnızca yarısının Üçüncü Dünya ülkelerinde eşitlikçi, toplumsal açıdan yararlı harcamaları karşılamak üzere ayrılmasının 10-70 yıl içinde yoksulluk ve hastalığın en kötü biçimlerini ortadan kaldırabileceğini eklemeliyim. Dünya silahlanma yarışı sona ermeden sanayi-sonrası sosyalizmin doğamayışına şaşmamalı.

E. SOSYALİST ÇOĞULCULUK VE YENİ DEVLET KURUMLARINA DUYULAN GEREKSİNME

Bu kitapta, devletin bulunmadığı, radikal biçimde ademi merkezileşmiş pek çok yeni toplumsal hareket ve radikal partiye nüfuz eden alternatiflerin olumlu ve arzulanan tasavvurlarına karşın, devlet kurumlarının kaldırılmasından sonra demokrasinin varolamayacağını göstermeye çalıştım. Sağlıklı, demokratik, sanayi-sonrası sosyalist kamu alanları, bu alanlara karşılık gelen, ayrıca hüküm verme, arabuluculuk, halkın temsil edilişi ve yönetimde kuvvetler ayrımı ilkesini güvence altına alan tüm hukuksal, kültürel, eğitimsel ve yönetsel yapıları gerektirirler. Küçük-çaplı kurumlarda doğrudan demokrasi anlayışını, kentsel, bölgesel ve ulusal düzeylerdeki devlet kurumlarında yarı-dolaysız demokratik temsil mekanizmasını ve temsilcilerin görevden alınabilmesini de destekliyorum. Tüketici ve üretici meclislerinin federasyonlarına, birey, grup ve kurum temelinde temsile, bölgesel ve ulusal düzeylerde ikili güçler ayrımı biçimlerine ve vatandaş demokrasisinin genişletilmesine yönelik diğer gerçekleşebilir önerilere dayalı pek çok hayali alternatif vardır. Kısacası, ne temsili ne de doğrudan demokratik yapılar kendi başlarına yeterli değillerdir; gerekli ve uygulanabilir olan bu ikisinin bileşimleridir.

Merkezi ve ademi merkezi planlamaya dayalı bir yarı-otarşik bürokratik yönetim gereğinden kaçış yoktur. Ancak, karmaşık ve gerçek demokrasilerin tümü bir yönetim mekanizması gerektirir. Düzen ve diktatörlüğün egemen olması istenmiyorsa, partiler, sendikalar, toplumsal baskı grupları, uluslararası kültürel ve toplumsal örgütlerin hepsi açık bir tarzda yeşermelidir. Çoğulcu bir demokrasiye ulaşmak için uygun siyasal kurumların yaratılmasının yeterli olduğunu, "ekonomi"nin her nasılsa yeni sosyalist ya da Yeşil siyasal mekanizmalara uyum sağlayacağını sanan çok sayıda radikal vardır. Ancak, birincisi, tüm toplumlar için tek bir sosyalizm biçimi değil, ülkeye ve siyasal güçlerine bağlı olarak pek çok sosyalizm türleri olacaktır. İkincisi, tüm bölgelerdeki tüm vatandaşlar için gerekli maddi zemini sağlamak suretiyle eşitliği ve karar-alma sürecine katılımı en üst düzeye çıkarmayı başaramayan herhangi bir sosyalist toplumun "sosyalizmi" içi boş bir formalite olacaktır. Üçüncüsü, yarı-otarşik bir toplum biçimindeki siyasal hedefin (piyasa sosyalizminden daha çok) dolaysız ve yarı-dolaysız demokratik yapıların gerçekleştirilmesi umudu sunduğuna, bir başka deyişle eko-sosyalist bir demokrasi için gerekli siyasal-eko-

nomik yeniden üretimin yaşamsal önemdeki maddi araçlarını sunduğuna inanıyorum. Dördüncüsü, tek bir merkezi planlama biçimi olmadığı gibi tek bir piyasa biçimi de yoktur. Doğu Avrupa'daki dikta koşulları ve elverişsiz koşullar altında bile Doğu Almanya'da merkezi plan SSCB'deki planlamadan çok daha verimli olmuştur. Planlamanın ve enerjinin merkezileşmesi her zaman siyasal ve toplumsal iktidarın da merkezileşmesi tehlikesini beraberinde getirmiştir; kurumlar ve örgütlerse özerklik isteme eğilimindedirler.[4] Ayrıca, yerel organların sorumluluğu merkezi "yetkililere aktararak" zor sorunlardan kaçınmaları -böylece yerel demokrasiyi zayıflatmaları- tehlikesi vardır. Bununla birlikte, kurumsal özerklik arzusu yerel ve bölgesel organlar için de geçerlidir. Gerçekten karar-alma yetkilerine sahip aktif bir vatandaşlar kitlesi, büyük bir kamu çatışması olmaksızın yerel iktidarı merkezi yetkililere teslim etmeye pek yanaşmayacaklardır (yerel meclislerle Thatcher hükümeti arasındaki mücadeleyi anımsayın). Kendine-yeterliliğin merkezi ve ademi merkezi planlama organlarının planlama direktiflerinin bünyesinde var olduğu bir sistemde, siyasal çoğulculuk, komutlara dayalı Sovyet planlamasının, piyasa sosyalizminin ve özel girişimin sağlayamadığı tarzda önemli bir maddi desteğe sahiptir.

Eninde sonunda, kadınların merkezi gereksinmelerini, "sosyal ücret" programlarının önemini, tüketimin genel ve özel biçimlerini ve bunların çevreyle ilişkisini radikal biçimde dönüştürme gereğini kavramayan herhangi bir siyasal-ekonomik strateji günümüzdeki güç ilişkilerinin demokratik olmayan yıkıcı geleneğinden kopmayı başaramamış olacaktır. Açlığın, evsizliğin ve yoksulluğun olmadığı barışçıl bir dünyanın gerçekleştirilmesinin bile tam da şu sırada pratik olarak uygulanabilir radikal bir ütopya olduğunu genellikle unuturuz. Eğer halkın çoğunluğu, kişisel düzenlemelerde, irrasyonel geleneklerde ve büyü pratiklerinde daha çok ruhsal güvence bulursa yeni bir demokratik kamu alanı oluşturmak olanaksızdır. Sosyalistlerin, en iyi alternatif tıp ve sanat geleneklerini öğrenmeleri, psikolojik kavrayışlar edinmeleri vb olumlu olabilir. Ancak, şiddetli duygulara, *guru*'lara, hiper-antirasyonalizme ve abartılı iç gözleme aşırı önem vermeyi özendirerek

4. Demokrasi ve eşitlikle ilgili kimi sorunların mükemmel bir tartışması için, **bak. R. A. Dahl, Dilemmas of Pluralist Democracy Autonomy vs. Control** (Çoğulcu Demokrasinin İkilemleri: Özerklik ve Denetim Çatışması) (New Haven: Yale University Press, 1982). Dahl'ın, sosyalist demokrasi tartışmalarının çok önemli ve aydınlatıcı olmasına karşılık,bir piyasa sosyalizmi alternatifini savunması, görüşlerinin genel bir zayıflığını oluşturmaktadır.

demokratik kamu kurumlarının gerekliliğinin önemini azaltan ruhçu ve büyücülüğe dayalı inançlar, demokratik biçimde etkin bir sosyalist vatandaşlığın gelişimini zayıflatmaktan başka bir şey sağlamazlar. Weber, Protestan ahlakının, kapitalist üretimin gelişmesinde önemli bir katalizör olduğunu savunuyordu. Sanayi-sonrası sosyalist bir toplumun gelişmesine hangi çağdaş düşünceler (dinsel olanlar dahil) katkıda bulunurlar? Bahro, egemen hazcılık ve tüketimcilik biçimlerinin karşısına yeni bir sanayi-sonrası çileciliği ve ruhçuluğu çıkarmaktadır. Buna karşılık ben, "temel komünler" ve "sanayisizleşme" hedeflerinde somutlaşan yeni çileciliğin zafer kazanacağına inanmıyorum. Doğu dinlerine ve ruhçuluğuna dönüşle, teknik rasyonelliğin anti-hümanizmi ve anti-natüralizmini fazlasıyla telafi edeceğine, demokratik ve eko-sosyalist bir geleceği hazırlayacağına da inanmıyorum. Gerek duyduğumuz şey, yeni bir rasyonalizmdir; hazcı ve uyuşturucu bağımlısı insanların amaçsız ve sahte-demokrasisine düşmeden, püritenliğin, ırkçılığın, cinsiyet ayrımcılığının, homofobinin sömürücü ve yasaklayıcı öğelerini reddeden kültürel çeşitlilik ve natüralizmin desteklenmesi ve doğanın egemenliği. Teorilerin hepsi aynı derecede doğru sözlü olmadığı gibi pratiklerin hepsi de canlı bir demokrasiye yol açmazlar. Sosyalist çoğulculuk, dinsel ya da din dışı haksız saldırılara karşı vatandaşlarının medeni haklarını koruyacak yasaları gerektirir. Uygulanabilir bir "somut ütopya"; demokratik yönetime yardımcı olan toplumsal ilişkiler ve değerlere bilinçli biçimde bağlı olduğu gibi yönetimi içerden yiyip bitirebilecek olumsuz ve yıkıcı düşünce ve uygulamalardan bilinçli biçimde sakınan vatandaşlara dayanmalıdır.

F. UYGULANABİLİR SANAYİ-SONRASI SOSYALİZM POLİTİKASI VAR MI?

Bizi, teknolojik ve sosyoekonomik güçlerin gitgide daha geniş çapta bütünleşmesine doğru şiddetli bir biçimde sürüklüyor görünen köklü siyasal-ekonomik eğilimler göz önüne alındığında yarı-otarşi stratejisini savunmak ütopik değil midir? Yanıt, evet. Öyleyse, kapitalist toplumlardaki geleneksel siyasal-ekonomik politikaların işsizlik, yoksulluk, ekolojik yıkım ve nükleer savaş tehdidi gibi önemli sorunları çözeceğine inanmak daha da ütopiktir. Egemen sağcı beyin takımının raporlarında ya da geleneksel solcu parlamenter partilerin seçim politikalarında sanayinin yeniden yapılanışı, mali bunalım, silahlanma

yarışı, Üçüncü Dünya'nın borçları ve çözüm bekleyen diğer acil konular gibi temel sorunlara değinildiği kanısı pek yoktur. *Ad hoc,* kısa dönem politikaları, etkisiz bütçesel *marjinalcilik* ya da mali kesintiler, barış, çevre ve yoksulluk konularında sembolik bir değinme radikal alternatif politikaların yerini tutamaz. Sanayi-sonrası sosyalizm, değişimi mevcut piyasa güçlerine bırakarak (Toffler), "karma ekonomi"nin Fabiusçu evrimiyle (Jones), proletaryaya elveda diyerek (Gorz) ya da hâlâ stratejik uzlaşmalar yapmak zorunda olduklarından, partileri reddederek (Bahro) gerçekleşmeyecektir.

Bahro okulunun eko-felaket politikası reddedilirse mevcut genel ve özel alanların örgütlenmeleri, politikaları ve yapılarıyla uğraşılması ve mücadele edilmesi gerekir. Temel sorun şudur: Kendileri, karşı çıkılacak sistemin yapı taşları olan geleneksel Sol partiler ve sendikaların mantığına esir olmaksızın nasıl siyasal açıdan etkili olunabilir? Serbest seçime dayalı kapitalist toplumlarda, sanayi-sonrası sosyalist bir toplum arzulayanlar için hâlâ yalnızca birkaç siyasal seçenek vardır. Bu seçenekler, planlama ve düzenlemenin olumlu ve olumsuz sonuçlarıyla bağlantılıdır. Günümüz devlet kurumlarındaki siyasal mücadeleden çekilmek, geleceğimizin, muhafazakâr güçler ve radikal olmayan, işçi, sosyalist ve komünist partilerince belirlenmeye terk edilmesi anlamına gelir. Devlet gücünü etkileyen örgütler olmaksızın hiçbir toplumsal hareket tek taraflı nükleer silahsızlanma, kadınlara erkeklerle eşit ücret, sıkı çevre denetimi ve diğer eko-sosyalist politikaları gerçekleştirmeyi umut edemez. Seçime dayalı siyasetten çekilirsek, Yeni Sağ güçlerin tümüyle başıboş bir piyasa sistemi rüyalarını gerçekleştirmelerini ya da geleneksel Sol hükümetlerin, Yeni Sağ tehlike şantajını kullanarak işçileri ve yeni toplumsal hareketleri, yeni bir neo-korporatizmde özümsemesini seyretmekten başka yapılacak bir şey kalmaz. Çoğu kişi açısından, gelecekteki mücadeleler, sosyo-ekonomik etkinliklerin, planlı, siyasal düzenleniş derecesi, şirketlerin piyasadan kaçış derecesi ve kârlı işletmeler üzerinde düzenleyici denetimin en alt düzeye indirilmesi derecesi hakkında olacaktır.

Bunalım ve çöküş kuramına inanılıyorsa ya da çökmüş bir sistemin geleneksel sorunlarıyla kirlenmeden kalmak isteniyorsa partili siyasetten çekilmek elbette zorunludur. Bu açıdan bakıldığında, günümüz siyasal sistemi "dışında"ki toplumsal hareketlerin mücadeleleri, bu sistemin çöktüğü varsayılana kadar, mevcut düzeni yalnızca zayıflatmayı umut edebilirler (çeşitli felaket politikalarına bakılırsa, sistem sonuna yaklaşmakta, ama gene de yıkılması için güçlü bir darbe ge-

rekmektedir). Kitle tabanı olmayan ve yalnızca seçimi gözeten bir siyasete dayalı bir strateji izlerlerse mevcut Sol partiler gibi küçülecekleri kesin olan yeni radikal siyasal partiler de benzer biçimde etkisiz kalacaklardır. Parti sistemi dışındaki mücadelelerle yeni toplumsal örgütlerin eşitlik ve demokrasiyi ilerletebileceği doğrudur (örneğin, 1960'larda ve 1970 başlarındaki hareketler). Bu örnek mücadeleler ve yeni siyasal gündemler parlamenter Sol partileri bile etkiledi. Ancak parlamenter Sol partilerin, kitlesel seçim dışı kampanya ve mücadeleleri etkin biçimde özendirmedeki genel başarısızlıkları (birkaç küçük parti dışında) seçimi esas alan siyasetleri ve devlet kurumlarıyla ilişkileri reddeden pek çok yeni toplumsal harekete yol açmıştır. Her iki pratik de sonuçta etkisiz ve tutucudur.

Belirgin özelliği toplumsal örgütlerin, altkültür değerleri ve pratiklerinin çokluğu olan kapitalist toplumlarda radikal bir toplumsal değişimi hiçbir parti ya da hareketin tek başına gerçekleştiremeyeceği açıktır. Ancak benim yaptığım gibi, günümüzün iktisadi, askeri ve genel sosyoekonomik politikaları üzerinde denetim artışının özendirilmesinden kapitalist toplumların başarılı biçimde kendilerini sanayisonrası sosyalist toplumlara barışçı tarzda dönüştüreceklerine inandığım anlamı çıkarılmamalıdır. Kapitalist toplumların kaçınılmaz olarak, iktisadi, ekolojik ya da askeri bir felaket içinde yıkılmaya mahkûm olduğu inancını reddederken, öteki aşırı uca geçip, pragmatik solcu teknokratların safça ya da alaycı bir biçimde yeteneklerini bunalım yönetimine saklamalarını onaylamak istemiyorum. Birincisi, ekolojik ya da askeri bir felaketin, insan yaşamının bir ölçüde devam ettiğini varsaysak bile, sosyalist bir yenilenme için yeterli koşulları sağlayacağı sanılmamalıdır. İkincisi, yeni toplumsal hareketler, sendikalar ve radikal partiler olmaksızın iktisadi bir felaket tek başına sosyalist bir değişimi yaratmaz.

Bu nedenle, bu kapitalist sistemler başarılı bir tarzda yönetilemezse, ulusal siyasal ekonomilerin daha geniş bölümleri üzerinde düzenleyici denetimleri artırmanın anlamı nedir? Bu sorunun yanıtı, ister kapitalizmin başarılı bir tarzda yönetimine isterse bunalımla çöküşüne inanılsın, işçiler açısından acil savunmaya yönelik mücadelelerin ve yeni toplumsal hareketlerin temsili örgütlerinin kesinlikle gerekli olduğuna ilişkin inancımla yakından ilişkilidir. Sermaye ya da emeğin inişli çıkışlı geleceklerinin nasıl olacağı önceden bilinemez; kapitalist toplumlar çökebilir, bir gün tam istihdama yeniden ulaşılabilir ya da sonuçta devrim olur. Bu arada, sosyal yardım, nükleer savaşta yok ol-

ma tehdidi, kimyasal kirlenme vb gibi devasa sorunlar eğer alternatif bir "somut ütopya" orta ya da uzun dönemde gerçekleşme şansına sahip olacaksa, acilen müdahale edilmeyi beklemektedir. Siyasal ve toplumsal güçler, ilgili tüm devlet ve kurumlara müdahale etmezlerse, geleceğimiz muhaliflerimizce biçimlendirilecek demektir. Eko-sosyalist yarı-otarşiye yönelen bir stratejinin insanlık için en iyi umudu sunduğuna inanılıyorsa, hepsi de yerel ve ulusal kendine-yeterliliği en üst düzeye çıkarmanın gerekli önkoşulu olan ve şu sırada yürütülebilecek binlerce görev ve politika vardır. Ülkeden ülkeye değişen bu politika hedefleri kuşkusuz, pek çok (hepsi değilse de) özel firmanın kârlı etkinlikleriyle çatışacaktır. Yarı-otarşik çözümleri desteklediği görülen, ancak, mevcut kapitalist "karma ekonomi"lerin biraz değişik çeşitlemelerine dayanan alternatif iktisadi stratejiler başarısızlığa mahkûmdur. Bundan söz etmemin nedeni, her zaman için, dar, ulusal kapitalist çıkarları savunan şovenist iş kuruluşları ve işçilerden oluşan koalisyonların bunalım dönemlerinde kitle desteği kazanması tehlikesi olmasıdır. Öte yandan, sırf yerel ve ulusal seçim mücadelelerinde *ve* seçim dışı mücadelelerde eko-sosyalist siyasal güçler zafer kazandı diye piyasa güçlerinin birdenbire sahneden çekileceğini sanmak saflık olur. Devrim olmadığı sürece, pek çok iş kuruluşu, yeni radikal koalisyonlara muhalefet ederek ya da belki de küçük çaplı işletmelerin sınırlı işbirliğiyle kendini gösteren huzursuz bir ilişki içinde varlığını sürdürecektir.

Ancak, eko-sosyalist yarı-otarşiye yönelik seçime dayalı ya da seçime dayanmayan mücadelelerin genel atılımı konusunda hayale kapılmamak gerekir. Bireylerin ve özel şirketlerin tehlikeli ve adaletsiz etkinlikleri ne denli sınırlanırsa, kapitalist toplumlar da o denli kutuplaşacak ve çelişki yüklü olacaktır. Bu senaryo, radikal çevreci, antinükleer ve eşitlikçi politikalar (özellikle çalışma yaşamının ve toplumsal gelirin yeniden örgütlenmesinde) başarıya ulaşacaksa, desteği yaşamsal önem taşıyan iyi niyetli pek çok reformcuyu ürkütebilir. Ancak, çok sayıda insanı baba tavırlı önderler ve partilerin peşine takmak yerine, olası tehlikeler ve doğabilecek çelişkiler konusunda dürüst olmak daha iyidir.

Geleneksel devrimci partilerin başarısızlığı, bunların ıslah olmaz müminleri dışında herkes için açıktır. Bunlardan, kitle partileri olan birkaçı, çekiciliklerinin azaldığını görüyorlar; bu partilerin çoğuysa önemsizleşmiştir; hepsi açısından bakıldığında, bu partilerin zamanı çoktan dolmuştur. Herhangi bir yeni radikal parti, geleneksel partilerin

sınırlama ve istismarlarından bıkmış çok sayıda ilgili bireyin çağdaş eko-feminist ve eko-sosyalist kaygılarını içermelidir. Batı Almanya'daki ve öteki ülkelerdeki Yeşil partiler kuşkusuz bu doğrultudaki sevindirici gelişmelerdir. Ancak bunlar, halen daha önceki bölümlerde analiz ettiğim uygulanamaz düşüncelerden birçoğunun büyük ölçüde etkisi altındadırlar. Merkezi, ademi merkezi sosyalist devlet planlamasıyla ilişkili eko-sosyalist stratejilerin birçoğunu hararetle savunacak, uygun "sosyal ücret" programlarının sağlanmasında ve maddi yeniden üretimin yarı-otarşik biçimlerinin eşgüdümünde devlet kurumlarının vazgeçilemez rolünü kabul edecek yeni parti ve grupların doğuşuna tanık olmak zorundayız. Bireyler ve gruplar, devletsiz, ademi merkezi, paranın kullanılmadığı, küçük-çaplı komünler ya da öteki gayri resmi alternatiflerin, demokratik katılımı, medeni hakları ve iktisadi kaynakların eşitliğe dayalı eşgüdümünü güvenceye almak için gerekli karmaşık yönetsel ve toplumsal yapılar olmaksızın yaşayamayacağı biçimindeki hoşa gitmeyen haberi sindirinceye kadar, işçi hareketleri ve yeni toplumsal hareketler arasında güçlü koalisyon için fazla bir umut bulunmamaktadır. Benzer biçimde, sendikaların da yeni toplumsal hareketlerce desteklenen değer ve pratiklere muhalefetlerinden vazgeçmelerine kadar yeni koalisyon umudu azdır.

Radikal birey ve grupların her gün karşılaştığı sürekli kötü haberler göz önüne alınınca, bazı grup ya da bireylerin teori üretecekleri, teori ve pratiğe ilişkin sorunlara kesin bir yanıt geliştirecekleri yolunda genellikle bir beklenti doğar. Bu tür hüsnükuruntular zorlu bir çalışma gerektiği acı gerçeğinden kaçınmaktan başka bir anlam taşımaz. Günümüzün yıkıcı ve irrasyonel düzenlerine tümüyle karşıt ilkelere dayalı bir topluma geçiş düz bir yol izlemeyecektir. Doğu Avrupa'da durgunluk ve bunalımın yol açtığı siyasal başkaldırı demokratikleşme yolunda mesafe katedebilir. Ancak SSCB'de silahlanma yarışı ve Soğuk Savaş düşmanlığının önemli ölçüde tersine çevrilmemesi durumunda, başarılı olacak bir siyasal başkaldırı ya da demokrasi ve adalet (yukarıdan gerçekleşen) doğrultusunda bir iç değişim olasılığı görünmemektedir. Bununla birlikte, Batı'da nükleer silahsızlanmayı gerçekleştirmek (hatta Batı ve Doğu arasında *détente*'ı gerçekleştirmek), Yeni Sağcı saldırıyı alt etmek, parlamenter Sol partiler içinde sürekli sağa kayan güçleri itibarsızlaştırmak ve feministlerin, ekologların, etnik ve ırksal azınlıkların ve öteki toplumsal hareketlerin savunduğu davaları ilerletmek enerjimizi ve kararlılığımızı sonuna kadar kullanmamızı gerektirmektedir. Eğer Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu toplumsal

devrim ya da en azından çarpıcı reformlar olmaksızın değişmeyeceklerse, OECD ülkelerindeki muhalif toplumsal güçler arasındaki uzayan pat durumu, yeni siyasal ittifaklar ve bunalımlar ortaya çıktıkça bozulacak ve sonunda patlayacaktır.

Özetlersem; yeni bir bakış açısına ve yeni bir yön anlayışına gerek duymaktayız. İşçi, sosyalist ve komünist partileri genel olarak iflas etmiş durumdadır. Son yıllarda bu partilerin safları arasından tek bir büyük yeni politika çıktığını anımsamıyorum. Öte yandan bu parti sözcülerinin pek çoğu radikal eleştirilere tepeden bakmaktadırlar; çünkü, onlara göre siyaset, zor iştir ve "olanaklı olanı bulma sanatı"yla ilişkilidir. Bununla birlikte, sanayi-sonrası ütopyacıları gibi insanların yaratıcı düşünceleri olmazsa siyaset, önünü göremeyen, kendi kendini haklı çıkaran ve genellikle alaycı bir zor işten başka bir şey olmazdı. Eğer eski kuşaklar olanaksızı düşünmeye cesaret etmeselerdi, bugün olağan gördüğümüz şeylerin çoğunu elde edemezdik. Ancak, alternatifler uygulanabilir değilse, insanların tutkuları trajik bir biçimde yanlış yola sapar. İşte bu nedenle, eko-sosyalist, yarı-otarşik ilkelere dayalı (ve günümüzde dayatan ama üstesinden gelinebilir sorunlara çözüm getiren) "somut bir ütopya" tutkuyu sebatlı bir mücadele perspektifiyle birleştirmelidir.

SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR

Boris Frankel bu kitabında, solun "*şimdiyi ve yakın geleceği cesaretle göğüslemekten çok geçmişte yaşamayı tercih edişinin*" tehlikelerine dikkat çekiyor.

Sol, varolan toplumlara yönelik feminist ve pasifist eleştirilere kulaklarını tıkar, gerçekten alternatif sosyalist politikalar geliştirme yolunda ciddi adımlar atmaz, yeni toplumsal hareketlerle arasındaki düşmanlığı ve bilgisizliği giderme çabası göstermezse kendini siyasal muhafazakârlığa ve marjinalliğe mahkûm etmiş olur. Bu arada eski/yeni sağ ilerlemeyi ve toplumsal tartışmanın gündemini belirlemeyi sürdürür, diyerek önerilen sanayi sonrası "*gelecek modelleri*"ni tartışmaya girişiyor.

Kitapları ülkemizde de yayınlanan R. Bahro, A. Gorz, A. Toffler... gibi düşünürlerin tezlerine -esas olarak- eğilirken; eko-sosyalist, feminist, barış ve yeşil hareketlerin savunduğu yeni toplumsal ilişki ve kurumların uygulanabilirliğini inceliyor. Örneğin, gelecekte yeni demokratik devlet kurumları mı yoksa kendine yeterli komünler ve kooperatifler ağına dayanan devletsiz toplumlar mı olacak?...

Önerilere eleştirel bir üslupla yaklaşan Frankel, sonuçta kendi özgün perspektifini geliştiriyor ve uygulanabilir toplumsal/siyasal alternatifler sunuyor.

Boris Frankel

AYRINTI
İNCELEME
ISBN 975-539-000-6

27000